

ŞÖVKƏT TAĞIYEV
ƏKRƏM RƏHİMLİ (BİJE)
SƏMƏD BAYRAMZADƏ

GÜNEY AZƏRBAYCAN

ORXAN
BAKİ-2000

*BU KİTAB "GÜNEY AZƏRBAYCAN ARAŞDIRMALARI
FONDU" NUN VƏSAİTİ HESABINA
ÇAP OLUNMUŞDUR.*

ELMİ REDAKTOR: Tarix elmləri doktoru professor
ŞÖVKƏT TAĞIYEVƏ

NƏŞRİYYAT REDAKTORU: İSLAM TÜRKA Y

RƏYÇİLƏR: Tarix elmləri doktoru professor
HƏMİD ƏLİYEV
Tarix elmləri doktoru
İSMAYIL MUSAYEV

**ŞÖVKƏT TAĞIYEVƏ
ƏKRƏM RƏHİMLİ (BİJƏ)
SƏMƏD BAYRAMZADƏ**

GÜNEY AZƏRBAYCAN (Məlumat kitabı).
ORXAN, BAKI, 2000-ci il.

Bu kitabda 170 ildən artıq bir müddətdə ayrı düşmüş bütöv Azərbaycanın bir parçası olan Güney Azərbaycanın yaxın-uzaq tarixi, ərazisi, əhalisi, təsərrüfatı, maarif və mədəniyyəti, ədəbiyyatı barədə və s. bilgiler toplanmışdır.

Kitab yazıb-oxumağı bacaran hər bir türkə ünvanlanmışdır.

Kod № 103

"ORXAN" NƏŞRİYYAT VƏ POLİQRAFIYA EVİ
BAKİ - 2000-ci il.

ORXAN, 2000

© Müəllif hüququ qorunur.

ŞÖVKƏT ƏZİZ-AĞA QIZI TAĞIYEVA 1926-cı ildə Bakıda doğulub. 1948-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin ilk məzunlarından olub, sonra isə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix institutunda Şərq ölkələri, o sıradan İran tarixi üzrə ixtisasını artıraraq, aspirant olmuş, daha sonra kiçik elmi işçi vəzifəsində çalışmışdır. 1954-cü ildə Moskvada o vaxtı SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi adı almışdır. 1958-ci ildən elmi fəaliyyətini həmin ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında təşkil olunmuş Şərqşünaslıq İnstitutunda davam etdirmiş, 1967-ci ildə İranda aqrar münasibətlər tarixindən (XIX-XX yüzillərin avallərində) dissertasiya müdafiə edərək, tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə almışdır.

Yüzdan artıq məqalə, monoqrafiya, kitabçanın müəllifi olan professor Şövkət Tağıyeva hazırda akademik Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda "Güney Azərbaycan tarixi" qrupuna rəhbərlik edir.

ƏKRƏM RƏHİMLİ (BİJE) 1932-ci ildə Azərbaycan respublikasının Qazax şəhərində anadan olmuşdur. Soykökü Güney Azərbaycandan olduğuna görə 1938-ci ildə valideynləri ilə birlikdə ata yurdu Güney Azərbaycana köçməyə məcbur olmuşdur. 1939-1946-cı illərdə orta məktəbdə farsca (bir il azərbaycanca) təhsil almışdır. 1946-cı ilin dekabrında ailəsi ilə birlikdə yenidən Quzey Azərbaycana gəlmiş və yəni Qazaxda məskunlaşmışlar.

1949-1953-cü illərdə Gəncə (Kirovabad) pedaqoji texnikumunu, 1953-1957-ci illərdə Azərbaycan Dövlət pedaqoji universitetinin tarix fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Sonra bir neçə il orta məktəbdə müəllimlik etmiş. 1960-1963-cü illərdə respublika elmlər akademiyası Şərqşünaslıq institutunun aspiranturasında oxumuş və 1963-cü ildə Moskvada namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir.

1963-cü ildən indiyədək Şərqşünaslıq institutunda çalışan Əkrəm Rəhimli (Bije) əvvəlcə bu institutda kiçik elmi işçi, elmi işçi, böyük elmi işçi və şöbə müdiri vəzifələrində işləmiş və hal-hazırda adı çəkilən institutda Güney Azərbaycan elmi qrupunda böyük elmi işçi vəzifəsində işləyir. Əkrəm Rəhimli (Bije) Türkiyə, İran və Güney Azərbaycanın iqtisadi, sosial-siyasi durumuna aid yüzdan çox publisistik və elmi məqalənin və iki monoqrafiyanın müəllifidir.

BAYRAMZADƏ SƏMƏD ZÜLFƏLİ OĞLU 1957-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Yevlax şəhərində dünyaya gəlmiş. Orta məktəbi 1974-cü ildə Mingəçevir şəhərində bitirdikdən sonra o, 1974-1979-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin fars filologiyası şöbəsində təhsilini davam etdirmiş, şərq dilləri və ədəbiyyatı ixtisasına yiyələnmişdir.

1979-1989-cu illər ərzində Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq institutunda baş laborant, kiçik elmi işçi və elmi işçi vəzifələrində çalışmışdır. Elmlər namizədidir.

1989-1992-ci illərdə M.F.Axundov adına Azərbaycan pedaqoji rus dili və ədəbiyyatı institutunda baş müəllim və dosent vəzifələrində çalışmış, Azərbaycan tarixi fənni üzrə mühazirələr oxumuşdur.

Hazırda S. Bayramzadə Azərbaycan EA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq institutunun baş elmi işçisidir. Bir sıra dəyərli elmi məqalələrin müəllifidir.

Bu kitab İranda Azərbaycan türklərinin azadlıq, milli hüquqlar və insan haqları uğrunda canlarını fəda etmiş şəhidlərin müqəddəs xatirəsinə həsr edilir.

MÜƏLLİFLƏRDƏN

Əziz oxucu! Biz səni bu kitab vasitəsilə 170 ildən artıq bir müddətdə parçalanmış vətənimizin bir hissəsi - Güney Azərbaycanla tanış edəcəyik. Sən vahid Azərbaycan iki qosbkar dövlət - Çar Rusiyası ilə İran şahlığı arasında bölüşdürülənədək məmləkətimizin vahid tarixi ilə müxtəsər tanış olduğdan sonra, zorakılıq və işğalçılıq rəsmiləşdirən "Gülüstən" və "Türkmənçay" müqavilələrinin tam mətni ilə tanış olacaq, bu böyük faciəni əks etdirən poeziyamızın və xalq bayatılarımızın sızılması ilə rastlaşacaq, "Türkmənçay"dan Məşrutə inqilabınadək Güney Azərbaycanın keçdiyi iztirablı yola nəzər salacaqsan. Fars şovinistləri tərəfindən Azərbaycanın ərazi vahidliyinin qəsdən pozulması, İran məkanını daxilində onun parça-parça edilib, müxtəlif əyalətlərə bölünməsi, ərazisinin bir hissəsinin, hətta, yad əyalətlərə "pərcim" edilməsi "Güney Azərbaycan haradır?" sualına konkret cavabı çətinləşdirib, dolaşığa salıb. Biz kitabda bu dolaşığı açmağa, Güney Azərbaycan ərazisi sərhədlərinin ümumi kontur cizgilərini bərpə etməyə cəhd etmişik.

Asılılıq və əsarət boyunduruğundan azad olmaq uğrunda güncəli bacı-qardaşlarımızın keçdiyi şərəfli mübarizə yolu ilə və Pohləvi xanədanlığı dövründə Azərbaycanın sosial, siyasi, iqtisadi vəziyyəti ilə, eləcə də milli zülmün zorakılığı və amansızlığı ilə tanış olacaqsan. XX əsr Güney Azərbaycanın görkəmli simalarından Sərdar Milli (Milli Sərkərdə) Səttarxan və onun silahdaşları ilə, böyük inqilabçı və mütəfəkkir Şeyx Məhəmməd Xiyabani, 1945-1946-cı illərdə Güney Azərbaycan Milli hökumətinin rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvəri ilə, İran və Azərbaycan məzarifinin atası Mirzə Həsən

Rüşdiyye və məarifçi-alim Məhəmmədəli Tərbiyyətlə və eləcə də müasir Güney ədəbiyyatının "ulduzları" ilə həmsəhər olacaqsan. Bununla birlikdə "Güney Azərbaycan rəqəmlərdə" bölməsində Cənubi Azərbaycanın bugünkü demoqrafik vəziyyəti, əyalətlərin iqtisadi durumu və iqtisadi göstəricilər ilə tanışlıq mümkün olacaq. Kitabın sonunda mühüm hadisələrin ardıcıl xronologiyası sənə yığcam təsəvvür yaranmasına, bəlkə də, kömək etdi. Həmçinin burada Güney Azərbaycanda toponimlərin qəsdən farslaşdırılmasının nümunələrini görə bilərsiniz.

Güney Azərbaycan haqqında mə'lumat kitabı indiyədək nə İranda, nə keçmiş SSRİ məkanında və nə də digər ölkələrdə buraxılmayıb. 1985-ci ildə Azərbaycan EA Şərqşünaslıq institutunun o zamankı Cənubi Azərbaycan tarixi şöbəsi əməkdaşları tərəfindən, professor Şövkət xanım Tağıyevanın rəhbərliyi altında buraxılmış "Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerkləri" əsəri qiymətli tədqiqat işi olsa da, orada Güney Azərbaycan tarixi "Türkmənçay"dan 1917-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edib. Həm də fundamental tədqiqat işi olan bu əsər elmi tədqiqat səpkisində yazılıb. İran üzrə yazılmış mə'lumat kitablarında Güney Azərbaycan İranın ucqar bir əyaləti kimi verilmiş, onun keçmişi, bu günü və sabahı haqqında söhbət açmağa qəsdən xəsislik və qısqanclıq edilib. Güney Azərbaycan mə'lumat kitabı tarixi-coğrafi, ədəbi və iqtisadi səpkidə hazırlanmış, oxucunu bu sahələrlə mə'lumatlandırmaqda ilk sınaqdır. Kitabın həcmi ilə bağlı Güney Azərbaycan haqqda ətraflı bəhs açmaq imkanı məhdudd olduğundan yazıların qısa və yığcam verilməsinə sə'y edilib.

Güney Azərbaycan mövzusu keçmiş sovet məkanında bir sıra tədqiqatçıların diqqətini az-çox özünə cəlb etsə də, bu mövzu əsas e'tibarilə Azərbaycan iranşünaslarının tədqiqatlarında və yazılarında daha çox yer almışdır. Bu isə təbii-dir, çünki parçalanmış vətənin ağırlarını ancaq onun övladları çəke bilər. Cənubi Azərbaycan mövzusunun işlənməsində Azərbaycan EA Şərqşünaslıq İnstitutunda 1976-cı ildə yara-

dılmış və 1991-ci ildə əsassız səbəb üzündən qapanmış "Cənubi Azərbaycan tarixi şöbəsi" əməkdaşlarının müstəsna əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Mə'lumat kitabı hazırlanırken müəlliflər Güney Azərbaycana aid əsər, məqalə, dövrü mətbuatdakı yazılarla, hətta xatirələrlə belə tanış olmuş, lakin əsas mənbə kimi son illərdə İranda çıxan kitablara, statistik mə'lumatlara, rəsmi sənədlərə, dövrü mətbuat materiallarına istinad edilmişdir.

İran inqilabından əvvəlki dövrlərə nisbətən hal-hazırda İran İslam respublikasında statistik mə'lumatların vaxtaşırı çap olunması müsbət hal kimi qeyd olunmalıdır. Lakin bir çox hallarda həm dövlət statistikasında, ostanlar (əyalətlər) üzrə hesablamalarda və ayrı-ayrı kitablarda, dövrü mətbuatda verilmiş statistik rəqəmlərdə və mə'lumatlarda uyğunsuzluqlara və fərqli rəqəmlərə rast gəlmək olur ki, bu da kitabın hazırlanmasında çətinlik yaradan cəhətlərdən biri olmuşdur. İran Dövlət Mərkəzi statistika idarəsi, ostanlar üzrə statistika mərkəzləri, əhalini siyahıya almanın nəticələri, ostanlar üzrə çap olmuş mə'lumat kitabları, eləcə də ayrı-ayrı müəlliflərin və dövrü mətbuatın Güney Azərbaycan, onun ərazisi, əhalisi, inzibati-ərazi vahidləri, iqtisadi göstəriciləri və s. haqqda rəqəmlər bə'zən biri digərindən fərqli verilir. Müəlliflər Mərkəzi Statistika idarəsi tərəfindən "Ölkənin Statistik Səlməsi" toplusunda verilmiş mə'lumat və rəqəmləri daha dəqiq hesab edib, işin yazılışında çox vaxt ona istinad etmişlər.

İran hakim dairələri tərəfindən Güney Azərbaycanın inzibati-ərazi vahidliyinin pozulması, ölkə üzrə əhali siyahıya alınarkən sorğu vərəqələrində soy kökünün soruşulmaması, Azərbaycan üzrə vahid statistikanın verilməməsi, ölkə iqtisadiyyatında Azərbaycanın yerinin və rolunun kölgədə saxlanması, İran üzrə azərbaycanlıların məskunlaşması haqqda heç bir arayış və sənədin olmaması - bütün bunlar hamısı mə'lumat kitabının hazırlanmasında müəllifləri çətinliklərlə üzləşdirib.

Güney Azərbaycan toponimlərinin¹ (yer, şəhər, kənd, çay, dağ və s. adların) qəsdən dəyişdirilib farslaşdırılması da türk dilində səs və imla xətlərinə və bə'zən də qondarma adların işlədilməsinə şərait yaradır. Hələ Rza şah dövründə planlı şəkildə Azərbaycanda həyata keçirilən adların (toponimlərin) kütləvi şəkildə farslaşdırılması (Urmiya-Rzaiyyə, Qaradağ-Ərşəran, Acıçay-Təlxerud, Savalan-Cəbəlan, Qaraçay-Siyahrud, Keçiqıran-Bozkoş, Muğan-Parsabad və s. Bu haqda müfəssəl mə'lumat üçün kitabın sonundakı siyahıya bax) sonrakı illərdə daha geniş vüsət almışdır. Vaxtı ilə "Bünyadə-Əfşar" adlı şovinst birliyin ətrafında cəmləşmiş Əhməd Kəsrəvi, Mənuçehr Mərtəzəvi, Əbdülməli Karəng, Rza Enayətullah və başqaları fars şovinizmi üçün az iş görməmişlər. Onların bədxah xəşfləri öz sələflərinin bəd niyyətlərindən hələ də əl çəkməmişlər. Onlar yüzlərlə kitab, məqalə və xüsusi jurnallar buraxıb, öz uydurmalarına elmi don geyindirməyə, bununla da Güney türklərini öz soy kökündən və tarixi keçmişindən qoparıb, ayırmağa, onu farsın törəməsi olduğunu "sübut" etməyə çalışırlar. Bu sahədə onların fəaliyyətində diqqəti çəkən mühüm məsələlərdən biri də Güney Azərbaycan türk mənşəli toponimləri farslaşdırmaqdır. Bu proses çox davamlı və müqavimətsiz getmir. Tehranda buraxılan 12 cildlik "Coğrafiya lüğəti" kitabında Azərbaycan hüduqlarından kənarda (Kürdüstan, Kermənşah, Mərkəz, Xorasan, Fars və s. əyalətlərdə) çoxlu türk mənşəli adlar hələ də qalmaqdadır. "Kürdüstan coğrafiyası və Kürdüstan əyalətinin xəritəsi"ndə 400-dək xalis türk mənşəli sözə (ada) rast gəlirik.

Beləliklə, türk mənşəli toponimləri tam silib, aradan aparmaq indiyədək mümkün olmamışdır.

Mə'lum olduğu kimi fars qrammatikası və ərəb əlifbası ilə bağlı olaraq toponimlərin türkcə yazılış və səslənməsinin

də bə'zi müəyyən uyğunsuzluq meydana gəlir. Biz imkan daxilində bu uyğunsuzluğu aradan qaldırmağa, adların türkcə düzgün yazılışına, tarixiliyin və türk mənşəliyinin bərpasına çalışmışıq.

Hər işin əvvəli çətin başa gəlidiyi kimi, nöqsan və çatışmayan cəhətlərdən də xali olmur. Bu baxımdan "Güney Azərbaycan (mə'lumat kitabı)" da təbii olaraq nöqsanlardan, qüsurlar və çatışmazlıqlardan azad deyildir. Bunları müəlliflərə çatdırmaq onların gələcək işinə böyük kömək olardı.

"Güney Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimlərindən" və "Güney ədəbiyyatından yarpaqlar" bölmələrinin hazırlanmasında Pərvanə Məmmədli yaxından iştirak etmişdir.

Kitabın "Güney Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimlərindən" və "Güney ədəbiyyatından yarpaqlar" bölmələrinin hazırlanmasında gənc tədqiqatçı Pərvanə xanım yaxından iştirak etmişdir. Bundan başqa bəzi qaynaqların əldə edilməsində bir sıra güneyli soydaşlarımızın əməyi, Şərqşünaslıq İnstitutunun əməkdaşlarından gənc tədqiqatçılar Hacıyeva Yeganə və Ələkbərova Kəmalə, eləcə də Əmiraslanova Səadət, Əliyeva Təranə, Qarayeva Nübubət, "Orxan" Nəşriyyat və poliqrafiya evinin əməkdaşları Rüstəmov Nəzakət, Yaqubova Elnarə xanımların texniki işlərdə köməkliyi xüsusi qeyd olunmalıdır.

Əziz oxucu! Parçalanmış vətənin Güney sahili ilə az-çox tanış edəcək bu kitabı sonadək oxumaqda sənə səbr, Güney həsrətinə isə vüsəl arzulayırıq.

¹ Yaşayış, məskən adları (oykonimlər), dağ, dəniz, çöl, relyef adları (oronimlər), çay, bulaq, göl, dəniz və s. (hidronimlər) Güney Azərbaycan ədəbiyyatında və rəsmi dövlət sənədlərində çox vaxt farslaşdırılır və bu proses davam edir.

AZƏRBAYCAN

Könül quşu qanadlanmaz sənsiz bir an, Azərbaycan!
Xoş günlərin getməz müdam xəyalımdan, Azərbaycan!

Səndən uzaq düşsəm də mən, eşqin ilə yaşayıram
Yaralanmış qəlbim kimi, qəlbi viran Azərbaycan!

Bütün dünya bilir sənin qüdrətinlə, dövlətinlə
Abad olub, azad olub mülki-İran, Azərbaycan!

Vətən eşqi məktəbində can verməyi öyrənmişik
Ustadımız deyib həçdir vətənsiz can, Azərbaycan!

Qurtarmaqçün zalimlərin əlindən rey şümşadını
Öz şümşadın başdan-başa olub al qan, Azərbaycan!

Yarəb, nədir bu qədər ürəkləri qan etməyin
Qolu bağlı qalacaqdır nə vaxtacan Azərbaycan.

İgidlərin İran üçün şəhid olub, əvəzində
Dərd almısan, qəm almısan sən İrandan, Azərbaycan!

Övladların nə vaxtadək tərki-vətən olacaqdır?
Əl-ələ ver, üsyan elə, oyan, oyan, Azərbaycan!

Bəsdir fərağ odlarında kül ələndi başımıza,
Dur ayağa, ya azad ol, ya tamam yarı, Azərbaycan!

Şəhriyarın ürəyi də səninkitək yaralıdır
Azadlıqdır sənə məlhəm, mənə dərman, Azərbaycan!

AZƏRBAYCAN! AZƏRBAYCAN!

*"... Ümidimiz üzülməsin, qanadlarımız
qırılmasın, ocağımız yanar dursun,
çırağımız heç vaxt sönməsin!"*

Dədə Qorqud

Vətənimiz Azərbaycan dünyanın qədim mədəniyyət ocaqlarındandır. Onun ərazisində hələ bir milyon ildən çox öncə insanlar məskunlaşmışdı. Belə ki, Azərbaycanın Quzeyindəki Füzuli bölgəsinin 65 km-də yerləşən məşhur Azıx mağarasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar oldu ki, buradakı ilk insan məskəni qədim daş dövrünə aiddir və belə tapıntılar dünyada çox da deyil.

Arxeoloqlar Azərbaycan ərazisinin başqa yerlərində də qədim insan məskənlərini aşkar etmişlər. Qazax bölgəsinin Dəmcılı, Daşsalahlı, Tağlar mağaralarında 180-200 min il bundan öncə qədim insanların yaşaması mə'lumdur. Bu kimi məskənlər Azərbaycanı cənub (güney) və şimal (quzey) hissələrinə ayıran Araz çayından cənubda da - Qaradağ, Ərdəbil, Təbriz, Urmiya bölgələrində, daha cənuba getdikcə Həmədanda aşkarlanıb.

Bakının yaxınlığında Qobustandakı 10 min ildən çox yaşı olan, son illərdə aşkar edilmiş və bundan daha qədim hesab edilə bilən Arazın sağ sahilindəki Qaradağ mahalında eyni tipli qaya təsvirləri, Naxçıvandakı Gəlinqaya qayaüstü təsvirləri, eləcə də Azərbaycanın daha geniş ərazisində rast gəlinən yaradıcı insan əlinin başqa ilkin izləri bu yerlərdə mədəniyyətin qədimliyindən və başlıcası, fasiləsiz davam etdiyindən xəbər verir. Azərbaycan ərazisindən (Mil-Qarabağ və Muğan düzənliklərində, Qobustanda, Quba-Xaçmaz ərazisində, Kür və Kiçik Qafqaz arasında, Naxçıvan ərazisində, Təbriz yaxınlığındakı Yamaqtəpə və Dolmatəpə

nəhiyələrində, Urmiya gölünün cənub-qərb sahilləri yaxınlığındakı Həsənli kəndində və i.ə. yerlərdə) arxeoloji qazıntıları nəticəsində aşkar edilmiş daş, mis, bürünc, dəmir silahlar, əmək alətləri, məişət əşyaları və başqa tapıntılardan bəlli olur ki, Azərbaycanda artıq miladdan əvvəl beşinci min illikdə geniş miqyasda inkişaf etmiş əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatları, xüsusilə atçılıq yaranmış və inkişaf etmiş, sənətkarlığın müxtəlif sahələrinə (dulusçuluq və s. peşələr) yiyələnilmişdir.

Beləliklə, miladdan çox-çox əvvəl hazırkı Azərbaycan ərazisi də daxil olmaqla geniş bir arealda insanlar yaşamış, maddi mədəniyyət əşyaları istehsal etmişlər. Onların da tərkibi başqa dünya xalqları kimi geniş miqyasda və dəfələrlə baş vermiş əhali yerdəyişmələri nəticəsində dəyişikliklərə və yenidən formalaşmalara uğramışdır. Tarixçilərimiz artıq miladdan öncə II-III minilliklərdə adı çəkilən ərazidə türkdilli tayfaların və tayfa birliklərinin sakin olmasından, II minilliyin sonunda özlərinin kiçik də olsa ilk dövlətlərini qurmasından bəhs edirlər. Bu tayfa birliklərinin varisi olan Urmiya (Urmu) gölü sahili nəhiyələrində məskunlaşmış mannalıların (Manna soyunun) yaratdığı Manna dövləti Azərbaycan ərazisində qurulmuş ilk qüdrətli dövlət olmuşdur. İlk dövlətlərin, o sıradan m.ö. II minilliyin sonlarından etibarən 250 il tarix səhnəsində müstəqil yaşamış Manna dövlətinin varlığı göstərir ki, Hind-Avropa mənşəli farsların miladdan 900 il öncə qonşu ərazilərə gəlməsindən xeyli əvvəl indiki Azərbaycan torpaqlarının cənub hissəsində türkdilli tayfalar və onların qüdrətli dövləti mövcud olmuşdur.

Bu dövrdən sonra da tarix boyu Azərbaycan ərazisində bir çox dövlətlər hökmranlıq etmişdi. Azərbaycanın güney torpaqlarında m.ö. IV əsrin ortalarından əsrimizin I yüzilliyinin əvvəllərində Atropaten dövləti, Arazdan quzeydə isə təqribən həmin dövrdə və daha bir qədər sonra Alban çarlığı və başqa dövlətlər hakimiyyət sürmüşdü.

Qədim mədəniyyətlərin yaranıb inkişaf etdiyi bir ərazi-

də yerləşən Azərbaycan diyarı uzun əsrlər boyu mühüm tarixi hadisələr meydanı olmuşdu. Burada istər vaxtilə mövcud olmuş dövlətlər (Manna, Atropaten, Albaniya), istərsə də orta əsrlərdə müstəqil dövlət yaratmış hakim sülalələr (Atabəylər, Qaraqoyunlular, Şirvanşahlar, Səfəvilər və b.) Zaqafqaziyanın, İranın, bəzən də daha geniş bir ərazinin ictimai-siyasi tarixində mühüm rol oynamışlar.

Artıq orta əsrlərin ilkin dövründə vahid xalq kimi ümumi birliyi yaranmağa başlamış azərbaycanlılar Yaxın və Orta Şərqlə yanaşı, ümumdünya mədəniyyəti xəzinəsinə də layiqli töhfələr vermişlər. Azərbaycanın orta əsr elm və mədəniyyət xadimləri öz ana dilində - azərbaycanca yaratmaqla, türk xalqları mədəniyyətində, bütün orta əsrlər boyu Yaxın və Orta Şərqi geniş ərazisində şə'r dili hesab edilən farsca, başlıca olaraq elmi nəsr dili kimi qəbul olunmuş ərəbcə yazmaqla geniş bir ərazini əhatə edən müsəlman mədəniyyətinə də layiqli yer tutmuşlar.

Bu ölkənin əhalisi uzun əsrlər boyu indiki Azərbaycan Respublikası və İran dövlətinin tərkibində olan Cənubi Azərbaycan sahəsinə təqribən uyğun gələn bir ərazidə sakin olmuşdu.

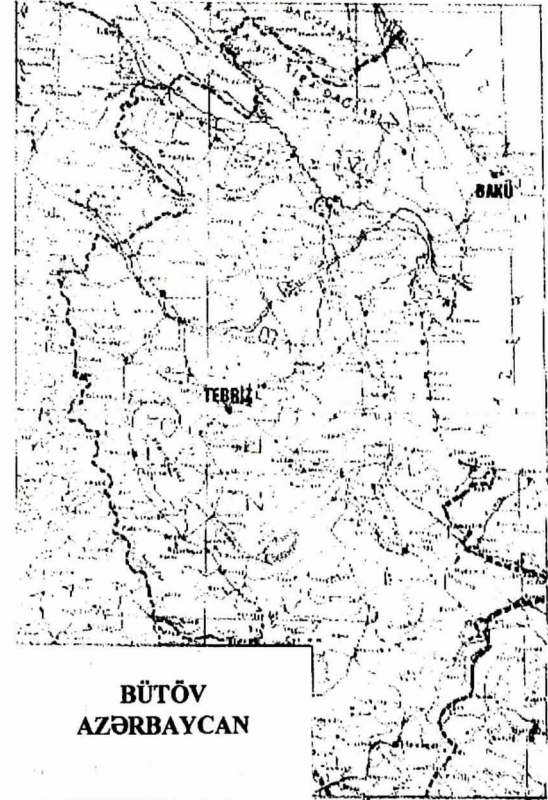
Bir çox ölkə və xalqların tarixində müşahidə olunduğu kimi, Azərbaycanın bu etnik və coğrafi sərhədləri də həmişə həmin ərazidə müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş dövlətlərin siyasi sərhədləri ilə eyni olmamışdı. Dövlət sərhədləri bəzən Azərbaycan ölkəsinin ayrı-ayrı hissələrini əhatə etmiş, bəzi hallarda etnik-coğrafi çərçivədən kənara çıxmışdı. Bir sıra hallarda isə Azərbaycan ərazisi, onun əhalisi bütövlükdə və ya qismən daha qüvvətli qonşu dövlətlərin tərkibinə daxil edilmişdi. Yalnız XII-XIII əsrin əvvəllərində Atabəylər dövründə, XVI əsrin ilk illərində I Şah İsmayılın başçılığı ilə Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alaraq bütün Azərbaycan ərazisini vahid bir dövlət altında birləşdirməyə əsasən nail olmuş və özlərini "Azərbaycan taxtı və səltənəti" uğrunda mübarizlər kimi qələmə vermiş Səfəvilər hakimiyyəti

tinin başlanğıcında olduğu kimi, Azərbaycanın etnik-coğrafi və dövlət sərhədləri təqribən uyğun gəlmişdi.

Azərbaycanın 18-ci yüzilliyin ikinci yarısındakı siyasi tarixi ölkə ərazisində müstəqil və yarımmüstəqil xanlıqların yaranması dövrü kimi əlamətdardır. Əksəriyyəti müstəqil dövlət strukturları kimi idarəçiliyi olan xanlıqlar bunlar idi: Şəki, Qarabağ, Quba, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Gəncə, Təbriz, Sarab, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Qaradağ, Talış, Marağa, Maku. Bunlarla yanaşı qonşu xanlıqlardan asılı daha kiçik dövlət strukturları da mövcud idi. İşğalçı planlarında hələ I Pyotr (1696-1725) tərəfindən Azərbaycana mühüm yer ayrılan və 18-ci yüzilin sonlarında da bu ölkəni öz siyasi maraq dairəsində saxlayan çar Rusiyasının zabiti Burnaşevin 1786-cı ildə gəzib-dolaşdığı bütün Azərbaycanın vilayətləri və bunların mərkəz şəhərləri haqqındakı təsvirlərdə də həmin strukturlar faktik olaraq təsbit edilmişdir.

Adı çəkilənlərdən Urmiya, Şəki, Qarabağ, Quba, Xoy xanlıqları daha güclü idi. 18-ci yüzilliyin ikinci yarısı ərzində bu xanlıqların başçıları ayrı-ayrılıqda siyasi qüdrət qazandıqca Azərbaycanda vahid dövlət yaratmaq və onun baş hakimi olmaq işini qarşıya qoymuşlar. Bu sırada 18-ci yüzilliyin ortalarında Urmiya xanlığının banisi Fətəli xan Əfşar, Quzeydə isə Şəki xanlığının başında duran Hacı Çələbi (1755-ci ildə vəfat etmişdi) və xüsusilə Quba xanlığının başçısı məşhur Fətəli xan Qubalının hakimiyyəti illərində (1758-1789) təşəbbüslər edilmişdi.

90-cı illərin əvvəllərində İranda Azərbaycan türk tayfası Qacarlar hakimiyyətə gəldikdən sonra Cənub xanlıqları tədricən öz müstəqilliklərini itirdilər. Şimalda isə Rusiyanın istilası siyasəti gücləndi.

AZƏRBAYCANIN ŞİMALININ ÇAR RUSİYASI TƏRƏFİNDƏN İŞĞALI

18-ci yüzilliyin sonlarında İranda Azərbaycan-türk tayfası Qacarların hakimiyyətə gəlməsi ilə Azərbaycan torpaqlarının zəbtı uğrunda Rusiya ilə Azərbaycanın şimal xanlıqlarını (ümumiyyətlə bütün Cənubi Qafqazı) da öz tərkibində birləşdirməyə çalışan Qacar dövləti arasında dəfələrlə qarşıdurma yarandı. 19-cu yüzilliyin başlanğıcında Azərbaycanın daxili və xarici siyasi vəziyyəti çox mürəkkəbləşdi. Bir tərəfdən qonşu dövlətlərin Qafqazı işğal etmək planları yerli xalqlar üçün təhlükə olaraq qalırdı. Digər tərəfdən Qərbi Avropa dövlətləri, xüsusilə İngiltərə və Fransa da Güney (Cənub) Qafqaza göz dikmişdilər. Sonuncular burada baş verən hadisələri diqqətlə izləyir, İranı Rusiyadan gözlənilən ciddi təhlükəyə qarşı silahlandırmağa sə'y göstərirdilər. 1800-cü ildə İngiltərə öz elçisini İrana göndərirdi və onunla siyasi, ticarət müqavilələri bağladı. Müqaviləyə görə İran hər hansı dövlətin təcavüzünə məruz qaldığı təqdirdə İngiltərə onu silah və digər hərbi ləvazimatla təchiz etməyi boynuna götürürdü. Elə həmin vaxtda da çar Rusiyasının İrandan daha zorlu olmasını gören Lənkəran¹, Quba və Qarabağ xanlıqları Rusiya himayəsini qəbul etdilər. 1801-ci ildə Şərqi Gürcüstan Rusiyaya birləşdirildi.

Rusiya addım-addım Azərbaycan torpaqlarına yiyələnməyi davam etdirirdi. Onun nişanə götürdüyü növbəti bölgə Gəncə xanlığı idi. Gəncə xanı Cavad xan (1748-1804) ultimatum xarakterli məktublarla hədələnilir: rus ordusunun Qafqazdakı komandanı general Sisyanov Cavad xana iki hədələyici məktubla (25 fevral və 29 noyabr 1803-cü il) müraciət edir. Cavad xan Sisyanovun məktubuna qorxmaz sərkərdə qüruru ilə cavab verir. Cavad xan cavab məktubunun bir ye-

rində yazır: "Mənimlə savaş fikrinə düşmüşsən, mən hazır. Əgər öz topraklarla öyünürsənsə, mənimkilər onlardan geri qalmır, sizdə top lüləsinin uzunluğu bir arşındır, bizdə 3-4 arşındır, uğur isə Allah əlindədir. Mənə savaşa hazır olmağı təklif edirsən? Sən Şəmsəddinə girən gündən savaşa hazıram. Savaşmaq istəyirsənsə, savaşaq. Qorxu gəlirsən ki, təklifini qəbul etməsəm, başıma bəla gələcək. Əslində bədbəxtlik səni Peterburqdan qova-qova bura çəkib gətirib. Bunu zaman, bir də savaşın özü göstərəcək".

Cavad xan

Cavad xandan son dərəcə sərt şəkildə rədd cavabı alan Rusiya hərbi komandanlığı 1803-cü ilin sonlarında xanlıq üzərinə hücum əmri verdi. Rus qoşunlarının sayca çox olmasına baxmayaraq Cavad xanın hərbi qüvvələri düşməni Gəncə torpaqlarına buraxmamaq üçün güclü müqavimət göstərdilər. Savaşda üstünlük əldə edə bilməmiş rus hərbi dəstələri ilə

¹Sovet dövründəki dərslər və tədqiqat işlərində Taltış xanlığı işlənmişdir - Müəlliflər.

son ağır döyüşlər ruslar tərəfindən möhkəm istehkam olan Gəncə qalasının mühasirəsi zamanı aparıldı. Qalanın müdafiəsinə son nəfəsədək başçılıq edən Cavad xan oğlu ilə birlikdə qəhrəmanlıq nümunəsi göstərdilər, ata və oğul qalanın üstündə canlarını tapşırdılar. 1804-cü il yanvarın 3-də rus qoşunları qalanı zəbt və bunun ardınca xanlığı işğal etdilər. Gəncədə qan su yerinə axıdıldı. Tarixdə bu da mə'lumdur ki, Gəncə xanlığının işğalında, eləcə də möhtəşəm Gəncə qalasının müdafiəsinin yarılmasında şəhər sakinlərindən olan ermənilərin satqınlığının da az rolu olmamışdı.

Rus qoşunlarının Qafqazdakı nəaliyyətləri Türkiyə və İranı narahat edirdi. Bu hal Fransa və İngiltərənin də Qafqazdakı mənafeələrinə uyğun gəlmirdi. Elə buna görə də axırınclar rus qoşunlarını Qafqazın cənubundan Türkiyə və İranın əliylə çıxarmaq istəyirdilər. Bu məqsədlə də onlar İranı və Türkiyəni Rusiyaya qarşı müharibəyə təhrik edirdilər.

1804-cü il iyulun 10-da Rusiya ilə İran arasında müharibə başlandı.

Şimal xanlıqlarına münasibətdə İranın hədə-qorxuları da nəticəsiz qalmadı. 1805-ci ildə Qarabağ, Şəki, Şirvan xanlıqlarının hakimləri Rusiyaya birləşmək haqqında müvafiq müqavilələr imzaladılar. 1806-cı ildə Quba və Bakı xanlıqları da Rusiyaya birləşdirildi. Bu zaman Rusiyanın əsas qüvvələrinin Napoleon Fransası ilə müharibəyə cəlb edilməsinə baxmayaraq rus qoşunları Azərbaycanda öz hərbi əməliyyatlarını dayandırmadılar. 1809-cu ildə onlar Lənkəran xanlığını qismən də olsa Rusiyaya təbə olmağa məcbur etdi. Beləliklə, Azərbaycanın şimal xanlıqlarının əksəriyyəti Rusiyaya birləşdirilmiş oldu.

1812-ci ildə çar Rusiyası ilə Napoleon Fransası arasında başlanan müharibədən istifadə edən İran rus qoşunlarını Azərbaycandan çıxarmağa təşəbbüs göstərdi. Lakin İran hərbi qüvvələri uğur qazana bilmədilər və Rusiya ilə həmin uğursuzluğu təsbit edən biabırçı sülh danışıqlarına getdilər. 1813-cü il oktyabr ayının 13-də Qarabağda Gülistan kəndin-

də Zeyvə çayı کنارında rus ordusunun düşərgəsində Qacar dövləti ilə Rusiya arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Beləliklə, rus ordusunun baş komandanı, çar I Aleksandrın müvəkkili Ratişşev və İran şahı Fətəli şah Qacarin rəsmi nümayəndəsi və müvəkkili Mirzə Əbülhəsən xan tərəfindən imzalanan və "Əbədi sülh və dostluq" müqaviləsi kimi həlləndirilən, daha çox isə tələyin ironiyası kimi səslənən bu müqavilə ("Gülistan" müqaviləsi) əslində tarixdə ən ədalətsiz siyasi-hərbi bağlaşma və zorakılıq rəmzi idi. Əslində müharibə eyni zamanda Azərbaycanın bir çox xanlıqlarının Rusiya ilə səvəsi, mücadiləsi olduğu halda Azərbaycanın, Azərbaycan xanlıqlarının öz nümayəndələrinin iştirak etmədiyi, ölkə torpaqlarını iki yad dövlət tərəfindən bölüşdürən bu sənəd Azərbaycanı və onun xalqını şaqillayıb iki yerə böldü. 11 maddədən ibarət olan bu müqavilənin 2-ci bəndində deyilir ki, sülh müqaviləsi imzalanana qədər hər iki tərəfin ixtiyarında olan yerlər, bütün vilayətlər və xanlıqlar olduğu kimi qalır. Müqaviləyə görə, iki istiləçi dövlət arasındakı sərhəd xətti Ədinəbəzardan Muğan düzənliyinə, Araz çayının Yeddiböhlük keçidinə qədər, Qarabağ, Gəncə, Qazax, Şəmşədil ərəzileri və əhalisi Rusiya imperatorluğunun hökmranlığı altına keçir. Müqavilənin 3-cü maddəsinə əsasən Qarabağ, artıq Yelizavetpol adlandırılmış Gəncə, həmçinin Şəki, Şirvan, Quba, Dərbənd, Bakı, qismən Təliş xanlıqları Rusiyanın təbəliyinə keçir, eyni zamanda bütün Dağıstan, Şorapol, Açıqbaş, Gürcüstan, Minqreliya, Quiya, Abxaziya, Şimali Qafqazla Xəzər dənizi arasındakı ərəzilər əhalisi ilə birlikdə Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilirdi. "Gülistan" müqaviləsinə görə Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın hərbi dəniz donanması saxlamaq hüququ var idi. İrana ticarətə gələn ruslar bütün vergilərdən azad edilirdilər.

Gülistan müqaviləsi ümumdünya tarixində özge torpaqlarının bölüşdürülməsi üçün iki imperiya arasında bağlanmış, zorakılıq cəhətdən anoloqu olmayan müqavilə idi. Bu müqavilə

vilə diplomatiya baxımından da uğursuz sayılmalıdır, çünki o, iki dövlət arasındakı ziddiyyəti həll edə bilmədi. Müqavilənin birinci maddəsində dəbdəbəli ibarələrlə bəyan edilən sülh uzun sürmədi. 1826-cı ildə tərəflər arasında ikinci müharibə başlandı. Azərbaycan ərazisi yenidən qanlı döyüşlər, viranələri basqınlar meydanına çevrildi. Nəticədə Azərbaycan böyük faciə - "Türkmənçay" faciəsi ilə üzləşməli oldu.

GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİ

1813-cü il oktyabr ayının 12-də Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstən kəndində, rus ordularında hər iki tərəfin təyin etdiyi səlahiyyətli müvəkillər vasitəsilə bütün Rusiya imperiyası və İran' dövləti arasında bağlanmış əbədi sülh və dostluq müqaviləsi.

Birinci maddə:

İndiyədək Rusiya imperiyası və İran dövləti arasında mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa həmin Müqavilə ilə bu gündən e'tibarən və gələcəkdə son qoyulur və qoy İMPERATOR Ə'LƏHƏZRƏTLƏRİ bütün Rusiya hökmdarı ilə Ə'ləhəzrət İran şahı, onların vəliəhdləri, taxtlarının varisləri və ONLARIN, qarşılıqlı surətdə, Ali Dövlətləri arasında əbədi sülh, dostluq və xeyirxah razılıq olsun.

İkinci maddə:

Bir halda ki, hər iki Ali Dövlət arasında ilkin əlaqələr vasitəsilə, yə'ni hər bir tərəfin hazırda tam malik olduğu torpaqlara, xanlıqlara, mülklərə sahib qalması əsasında sülhün bərqərar edilməsi artıq qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmışdır, onda indiki zamandan e'tibarən və gələcəkdə Bütün Rusiya

¹ Burada "İran dövləti" ifadəsi ümumiyyətlə İran adı müqavilənin əsasında yoxdur. Orijinaldarsucamətində "Persidskoe qosudarstvo", farscamətində isə "dövlət-e şahənşahi" ("şahənşahlıq dövləti") şəklində yazılmışdır.

İmperiyası və İran Dövləti arasında sərhəd aşağıdakı xətt olsun: Adınabazar adlanan yerdən başlayaraq, düz xətlə Muğan düzü, Araz çayındakı Yeddibölük keçidinədək, oradan da üzü yuxarı Kəpənək çayının Arazla qovuşduğu yərə, Kəpənək çayının sağ tərəfilə Mehri dağları silsiləsinə və oradan da xətti Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının mərkəzləri ilə davam etdirilərək, Alagöz dağları silsiləsi ilə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının və Yelizavetpol dairəsinin (keçmiş Gəncə xanlığının) bir hissəsinin mərkəzinədək, buradan İrəvan xanlığını Yelizavetpol dairəsindən, həmçinin Qazax və Şəmsəddin torpaqlarından ayıran mərzlə Eşşək-meydan mərzinə, oradan da dağlar silsiləsi ilə, çayın sağ tərəfi ilə, onun axarı istiqamətində, Həmzəçimən yolu ilə, Pəmbəkdağları silsiləsi ilə, Şuragöl mənzilinin küncünədək, bu küncdən də qarlı Alagöz dağının başınədək, buradan da Şuragöl mərzli ilə, dağlar silsiləsi ilə Mastaras və Artikin arası ilə Arpaçayadək. Bununla belə, Talış mülkü müharibə vaxtı əldən-ələ keçdiyinə görə, həmin Xanlığın Zinziley və Ərdəbil tərəfdən olan sərhədləri, daha artıq dürüstlük üçün, hər iki tərəfdən qarşılıqlı razılıqla seçilmiş Komissarlar (onlar Baş komandanların rəhbərliyi ilə indiyədək hər bir tərəfin həqiqi hakimiyyəti altında olmuş torpaqların, kəndlərin, dərələrin, həmçinin çayların, dağların, göllərin, təbii mərzlərin dəqiq və təfəssilatı təsvirini verəcəklər) tərəfindən, bu Müqavilə bağlanıb təsdiq olunduqdan sonra müəyyən ediləcək, onda əsasında Talış xanlığının sərhəd xətti elə müəyyənləşdiriləcək ki, hər bir tərəf malik olduğu torpaqların sahibi qalsın. Eləcə də yuxarıda xatırlanmış sərhədlərdə, bu və ya başqa tərəfin xəttindən kənara nə isə çıxarsa, hər iki Ali Dövlətin Komissarlarının təhlilindən sonra hər bir tərəf status quo ad presentem əsasında təminat verəcək.

Üçüncü maddə:

Şah Ə'ləhəzrətləri Ə'ləhəzrət Bütün Rusiya İmperatoruna səmimi dostluq hissələrinin sübutu üçün təntənəli surətdə həm öz adından, həm də İran Taxtının Ali Vəliəhdləri adın-

dan Qarabağ və indi Yelizavetpol adı altında əyalətə çevrilmiş Gəncə xanlıqları, Həmənin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış (bu xanlığın Rusiya İmperiyasının hakimiyyəti altında olan torpaqları) xanlıqların, bununla bərabər Dağıstan, Gürcüstan (Şuragöl əyaləti ilə birlikdə) İmeretiya, Quriya, Mingreliya və Abxaziya, eyni dərəcədə, hazırda bərqərar edilmiş sərhəd Qafqaz xətti (bu sonuncuya və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə) arasındakı bütün mülk və torpaqların RUSİYA İMPERİYASININ mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edir.

Dördüncü maddə:

Ə'LAHƏZRƏT bütün Rusiya İMPERATORU Ə'LAHƏZRƏT İran Şahına ÖZ qarşılıqlı dostluq hisslərini ifadə etmək və İranda - ona qonşu olan bu Dövlətdə, möhkəm əsas üzərində mütləqiyyət və hökumət hakimiyyət görmək arzusunun səmimi qəlbən təsdiq etmək üçün, bununla ÖZ adından və ÖZ Vəlihedləri adından İran Şahı tərəfindən İran Dövlətinin Varisi təyin ediləcək Vəlihedə lazım gəldikdə, kömək göstərməyi və'd edir ki, heç bir xarici düşmən İran Dövlətinin işinə qarışa bilməsin və Ali Rusiya sarayının köməyi ilə İran sarayı möhkəmlənsin. Bununla belə, əgər İran Dövləti işləri üzrə Şah oğulları arasında münaqişələr baş versə, Rusiya İmperatorluğu hakimiyyətdə olan şah xahiş etməyincə bunlara qarışmayacaq.

Beşinci maddə:

Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onlara yan almaq hüququ verilir; həm də gəmi qəzası zamanı iranlılar tərəfindən dostluq köməyi edilməlidir. İran ticarət gəmilərinə də həmin bu hüquq - əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq ixtiyarı verilir, burada da gəmi qəzası zamanı, qarşılıqlı surətdə, iranlılara hər cür yardım göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, müharibədən əvvəl, habelə sülh vaxtı və həmişə Rusiya hərbi bayrağı Xəzər dənizində tək mövcud olmuşdur. Həmin ehtiram daxilində, əvvəlki

ixtiyar indi də yalnız Rusiya dövlətinə verilir ki, onlardan başqa heç bir Dövlətin hərbi bayrağı Xəzər dənizində ola bilməz.

Altıncı maddə:

Hər iki tərəfin döyüşdə əsir alınmışları, Xristian dininə və sair dinlərə mənsub olə keçirilmiş sakinləri Müqavilə bağlanıb imzalandıqdan sonra, üç ay ərzində, hər bir tərəfdən Qarakilsəyədək (burada sərhəd rəisləri əsirləri qəbul etmək üçün öz aralarında qarşılıqlı əlaqə yaradırlar) azuqə və yol xərcləri ilə tə'min edilərək, buraxılırlar. Özbaşına, yaxud qanunu pozaraq, qaçqınlardan hər birinə, milliyyətindən asılı olmayaraq, öz könüllü istəyinə görə öz Vətəninə qayıtmaq azadlığı verilir, qayıtmaq istəməyənlər isə məcbur edilməsin. Bununla bərabər hər iki tərəfdən qaçmışlara amnistiya, yaxud bağışlanma verilir.

Yeddinci maddə:

Bütün yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq Ə'LAHƏZRƏT Bütün Rusiya İMPERATORU və Ə'lahəzrət İran Şahı buyururlar ki, lazım olduqda, Ə'lahəzrətlərin İqamətgahlarına göndərilən, ONLARIN Ali Saraylarının qarşılıqlı Nazirləri və ya Elçiləri rütbəsinə və onlara tapşırılmış işlərin mühtəməliyinə müvafiq qəbul olunsunlar; şəhərlərdə ticarətə himayəçilik üçün tə'yin olunmuş Müvəkkillərin və ya Konsulların on nəfərdən artıq meyyəti olmasın, onlar vəkil edilməmiş mə'murlar kimi vəzifələrinə layiq hörmət və şərəfə layiq olmalıdırlar, həmçinin, Əmmaməyə əsasən, bundan sonra onları neinki incitmək olmaz, hətta inciklik olarsa, təqdim edildikdən sonra, hər iki tərəfin təbəələrini ədalətlə mühtəməli etmək, incidilmişləri müvətlə razı salmaq gerəkdir.

Səkkizinci maddə:

Ə'lahəzrətlərin, öz hökumətlərindən, yaxud hökumətləri tərəfindən tə'yin edilmiş sərhəd rəislərindən alınmış, onların həqiqətən tacirlər, Rusiya və İran təbəələri olduğunu təsdiq edən yazılı sənədlərə malik təbəələri arasındakı ticarət əlaqələrinə gəldikdə, saziş bağlayan hər iki Ali Dövlətə

quru yolla və dənizlə sərbəst gəlməyə, orada kim nə qədər istəyirsə yaşamağa, tacirlər göndərməyə, həmçinin heç cür ləngidilmədən oradan çıxıb getməyə, Rusiya İmperiyasına mənsub olan yerlərdən İran Dövlətinə gətirilən və qarşılıqlı olaraq, İrandan ora aparılan malların satılmasına və başqa mallarla dəyişdirilməsinə icazə veriləcək. Hər iki Ali Dövlətin tacirləri arasında baş verə biləcək mübahisələrə, onların vəzifələri və sair ilə əlaqədar şikayətlərinə adi qayda üzrə baxılması Konsula, yaxud Müvəkkilə, onlar olmadıqda isə yerli Rəisə həvalə edilir. Onlar xahişlərə tam ədalətlə baxmalı, özləri haqq təminatı verməli, yaxud bunu başqa lazımı şəxslərin vasitəsilə tələb etməli və onların incidilməsinə və sıxışdırılmasına qətiyyətlə yol verməməlidirlər.

İrana gəlmiş Rusiya təbəəliyindən olan tacirlər, istəsələr oradan öz malları ilə birlikdə İranla dostluq edən başqa dövlətlərə də sərbəst gedəcəklər; bundan ötrü İran hökuməti bu tacirlərin sərbəst keçməsi üçün onları lazımı pasportlarla təmin edəcəkdir; buna ticarət işləri ilə əlaqədar Rusiyadan Rusiya ilə dostluq edən başqa dövlətlərə getmək istəyən İran tacirləri üçün də, qarşılıqlı surətdə, riayət ediləcəkdir.

İrana gəlmiş Rusiya təbəələrindən kimlərinə ölüm hədisi baş verərsə, onların müxəlləfatları, həmçinin başqa daşınan əmlakı və mülkləri, dost Dövlətin təbəələrinə məxsus olduğu üçün, ilk növbədə, saxlanılmadan və xəlvəti mənimlənmədən, Rusiya imperiyasında və bütün mədəni Dövlətlərdə icra edildiyi kimi, kimin hansı Dövlətə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, qanuni əsasda, qəbzə onların yoldaşlarına, yaxud qohumlarına verilməli, həmin qohumlara öz arzuları ilə və öz xeyirləri üçün bu əmlakları istədikləri adamlara satmağa icazə verilməlidir.

Doqquzuncu maddə:

Rus tacirlərindən İran şəhərlərinə və ya limanlara gətirdikləri mallara görə yüzə beş faizdən çox gömrük alınması və həmin tacirlər bu mallar ilə hara gedirlərsə getsinlər, onlardan ikinci dəfə gömrük tələb olunması, bundan başqa

heç bir bəhanə və uydurma ilə heç bir rüsum, vergi, gömrük tələb edilməsin. İran təbəələrinin Rusiya şəhərlərinə və limanlarına gətirdikləri və buradan ixrac etdikləri mallara görə və qarşılıqlı surətdə eyni gömrüklər, eyni əsasda bir dəfə alsın.

Onuncu maddə:

Malları Müqavilə bağlamış hər iki dövlətin sahillərinə və ya limanlarına, yaxud da quru yolla sərhəd şəhərlərinə gətirdikdən sonra, qarşılıqlı surətdə, tacirlərə, nəzarəti altında olduqları gömrük hakimlərindən və ya iltizamçılardan icazə almadan öz mallarını satmaq, başqa malları satın, yaxud dəyişmə yolu ilə almaq azadlığı verilir ki, ticarət maneəsiz dövriyyədə olsun, həmçinin satıcıdan və alıcıdan dövlət xəzinəsi üçün müntəzəm olaraq və könüllülük şərtlə qanuni rüsumlar yığılsın.

On birinci maddə:

Bu müqavilə imzalandıqdan sonra hər iki Ali dövlətin müvəkilləri, qarşılıqlı surətdə və təxirə salınmadan bütün yerlərə onun haqqında lazımı xəbər və hər yerdə hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması barəsində əmrilər göndərsinlər.

İki bərabərhüquqlu nüsxədə (fars dilində tərcüməsi ilə birlikdə) yazılmış və saziş bağlayan Ali tərəflərin yuxarıda göstərilmiş Müvəkilləri tərəfindən imzalanaraq, onların möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı surətdə dəyişdirilmiş bu əbədi sülh Müqaviləsi Ə'LƏHƏZRƏT Bütün Rusiya İMPERATORU və Ə'ləhəzrət İran Şahı tərəfindən bərqərar ediləcək və Ə'ləhəzrətlərin öz əlləri ilə imzalanmış tənəli Ratifikasiyalarla təsdiq olunacaqdır.

Bu müqavilənin həmin təsdiq olunmuş nüsxələri bu Ali Saraylardan, qarşılıqlı surətdə göndərilməklə, onların yuxarıda adları çəkilmiş Müvəkillərinə üç ay müddətindən sonra çatdırılacaq.

Müqavilə min səkkiz yüz on üçüncü il oktyabr ayının on ikinci günü, İran hesablaması ilə min iki yüz iyirmi səkkizin

ci il Şevval ayının iyirmi doqquzuncu günü Qarabağ mülkündə Zeyvə çayı yaxınlığındakı Gülüstən kəndində Rus ordu-gahında bağlanmışdır.

İmzalamışlar:

Müvəkkil və Gürcüstanda Baş Komandan
Nikolay RTİŞSEV (M.Y.)
Alişöhrətli İran Dövlətindən Müvəkkil
Mirzə Əbdül Həsən Xan (M.Y.)

“Gülüstən” müqaviləsindən belli olduğu kimi Qacar hakimiyyəti Rusiyanın zəbt etdiyi Güney Qafqaz torpaqlarına iddiaçı olmasından əl çəkdiyini təsdiq edirdi. Lakin İran öz-gə torpaqlara olan tələblərindən əslində əl çəkmədi və bu dəfə də İngiltərə və Fransa-nın köməyi ilə yeni, əvəzçixmə müharibəsinə hazırlaşdı. Təkrar da olsa bir daha qeyd etməliyik ki, gələcəkdə dəfələrlə təkrarlandığı kimi (hətta yaşadığımız günlərdə belə) İran dövləti yenə də həmin iddialarında Nadir şah (1736-1747) dövründə Gürcüstanın şər-qinin, Dağıstan və Azərbaycan xanlıqlarının nominal olaraq İran Əfşar dövləti tərkibinə qatılmasına əsaslanırdılar.

Bu əhvalla, 1826-cı il iyulun 16-da Qacar ordusu Quzey xanlıqlarını geri qaytarmaq niyyəti ilə hücumə keçdi. İlk günlərdə Gəncəni ələ keçirmək mümkün olsa da, rus ordusu ilə vuruşlar İrana uğur gətirmədi. İran ordusu təqribən bir il-lilik vuruşlarda böyük itkilər verərək geri çəkilməyə məcbur oldu. Rus ordusu isə hücumu davam etdirərək 1827-ci il oktyabrın 1-də İrevanı, ardınca Naxçıvanı tutdu. İran ordusu-nun baş komandanı vəliəhd Abbas Mirzə yaxınlaşmaqda olan qış şəraitində vuruşmaları dayandırmaq məqsədilə rus komandanlığı ilə gözlənilən sülh danışıqları ərəfəsində qoşunların böyük bir hissəsini buraxdı. Təbriz erməniləri Eç-miedzin arxiyepiskopu Nerses və rus ordusunda qulluq edən nümayəndələri, milliyətcə erməni olan polkovnik Lazerev vasitəsilə bu xəbər və digər əhəmiyyətli mə'lumatları gene-ral Paskeviçə çatdırdılar. Fərsətdən istifadə edərək Araxı ke-

çən rus qoşunları çox asanlıqla Mərəndi (3 oktyabrda), oktyabrın 14-də Təbrizi aldılar. Rusiya qoşunlarının “qələ-bə”sində ermənilərin həmin (və başqa) şəhərlərdə rus əsgər-lərinin müqavimət göstərənlərə qarşı vəhşilikləri haqqında yaydıkları şayiələr də öz rolunu oynadı.

Noyabrın 6-da Dehxarqanda danışıqlar başlandı. Danı-şıqlarda Rusiya tərəfindən Paskeviç, Qriboyedov, tərcüməçi Bakıxanov və b. iştirak edirdilər. İran nümayəndələrinə isə vəliəhd Abbas Mirzə başçılıq edirdi. Təzminat məsələsində bə'zi ciddi narazılıqlar 1828-ci il yanvarın 7-də danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Buna görə də rus qoşunları yeni-dən hücumə keçməklə İrana təzyiqi gücləndirdilər. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu. Belə bir vəzi-yət müqavilə bağlanması prosesini sür'ətləndirdi.

1828-ci il fevralın 9-dan 10-a keçən gecə saat 12⁰⁰-da - Abbas Mirzənin münəccimi tərəfindən müəyyən edilmiş vaxtda Təbrizdən bir qədər cənubda yerləşən Türkmən-çay kəndində Rusiya ilə İran arasında məlum zorakılıq və işğalçılıq müqaviləsi - “Türkmənçay” müqaviləsi im-zalandı. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan xalqının faciə-lərlə dolu olan tarixinin başlanğıcı qoyuldu.

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ

I maddə. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri arasında, onların vərəşələri və taxt-tacın varis-ləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasın-da bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

II maddə. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yük-sək tərəflər arasında baş vermiş və indi xoşbəxtlikdən qur-tarmış müharibə ilə Gülüstən traktatının qüvvəsi üzrə qarşı-

lıqlı toohhüdlər də başa çatmışdır; onlar göstərilən Gülistan traktatını Rusiya və İran arasında yaxın və uzaq gələcəyə sülh və dostluq münasibətləri qurmalı və təsdiq etməli olan ikinci şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zəruri hesab etdilər.

III maddə. İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəsələri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya imperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir. Şah həzrətləri bu güzəşt nəticəsində, hazırkı müqavilənin imzalanmasından sayılmaqla altı aydan gec olmayaraq, yuxarıda adları çəkilən hər iki xanlığın idarə edilməsinə aid olan bütün arxivləri və ictimai sənədləri Rusiya rəisliyinə verməyi və'd edir.

IV maddə. Müqaviləyə qoşulan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı hüdudda qərara alınır: sərhəd xətti Türkiyə torpaqlarının ucundakı kiçik Araratın zirvəsindən aralıca düz istiqamətdə ən yaxın nöqtədən başlayaraq bu dağların zirvəsindən keçir; buradan mailik üzrə kiçik Araratın cənub tərəfindən axan Aşağı Qarasu çayının yuxarılarına düşür, sonra sərhədd xətti o çayın axarı üzrə Şəhur qarşısında onun Arazə töküldüyü yerədək davam edir: bu məntəqədən Abbasabad qalasınadək Araz çayının yatağı üzrə gedir; burada qalanın Arazın sağ sahilində yerləşən xarici istehkamları yanında yarımağac, yə'ni 3 1/2 Rusiya verstı enində bütün istiqamətlərdə dövrə həşiyələnəcək və o ətrafda olan torpaq sahəsi büsbütün məhz Rusiyaya məxsus olacaqdır və bu gündən sayılmaqla iki ay ərzində ən yüksək dəqiqliklə ayrılacaqdır. Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfdən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha o çayın yatağı ilə Yeddibölük bərəsinədək gedir; buradan İran torpaqları Araz çayının yatağı üzrə üç ağaca, yə'ni 21 Rusiya verstı uzanacaqdır; sonra sərhəd Muğan düzü vasitəsiylə Bolqarçayadək, iki kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsindən üç ağac, yə'ni 21 rus verstı aşağıda olan torpaqlara gedir; sərhəd buradan Bolqarçayın sol sahili ilə yuxarı, adları çəkilən kiçik Adına-

bazar, Sarıqamış çaylarının birləşməsinədək sonra Şərqi Adınabazar çayının sağ sahili üzrə onun yuxarılarına dək davam edir, buradan isə Cikoir yüksəkliyinin zirvəsinədək ələ davam edir ki, o yüksəklikdən Xəzər dənizinə tökülən bütün sular Rusiyaya məxsus olacaqdır. İran tərəfə axan bütün sular isə İrana məxsus olacaqdır. Burada iki dövlət arasındakı sərhəd dağ zirvələri ilə müəyyən edilir; qərarlaşdırılmışdır ki, onların Xəzər dənizinə doğru enişi Rusiyaya məxsus olmalıdır, o biri yandakı enişi isə İrana məxsusdur. Sərhəd Cikoir yüksəkliyi zirvəsindən, Talışı Ərş dairəsindən ayrıran dağlar üzrə Qəmərkuhun zirvəsinədək keçir. Suların axarını iki yerə bölən dağların başı, yuxarıda Adınabazarın yuxarı axarı və Cikoir zirvəsi arasındakı sahə haqqında deyilən kimi, burada da eləcə sərhəd hüdudunu təşkil edəcəkdir. Sonra sərhəd xətti suların axarına aid yuxarıda şərh olunan qaydalara əsasən əməl etməklə Qəmərkuhun zirvəsindən Züvand və Ərş dairələrini ayrıran dağ silsiləsi üzrə Velgic dairəsinin sərhədlərinədək uzanacaqdır. Beləliklə adı çəkilən dağın zirvəsindən əks tərəfdə yerləşən hissəsi istisna olmaqla Züvand dairəsi Rusiyaya birləşir. Hər iki dövlət arasındakı sərhəd xətti su axınının yuxarıda qeyd olunan qaydalarına daima uyğun olaraq, Velgic dairəsi sərhəddindən Kloputanın zirvəsi və Velgic dairəsindəki dağların baş silsiləsi üzrə Astara çayının şimal mənbəyində dək, buradan o çayın yatağı boyu onun Xəzər dənizinə töküldüyü yerədək davam edəcək ki, burada da Rusiya torpaqlarını İrandan ayırmalı olan sərhədd xətti qurtarır.

V maddə. İran şahı həzrətləri bütün Rusiya imperator həzrətlərinə öz səmimi dostluğuna sübut olaraq, bu maddə ilə həm öz adından, həm də vərəsələri və İran taxt-tacının varisləri adından, yuxarıda göstərilən sərhəd xətti arasında və Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla bərabər həmin məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi zamanadək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntə-

nə ilə tanıyır.

VI maddə. İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında baş vermiş müharibə ilə Rusiya imperiyasına vurulmuş xeyli ziyan, həmçinin Rusiya təbəələrinin düşar olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq onların əvəzini pul təzminatı ilə ödəməyi öhdəsinə götürür. Müqaviləyə qoşulan hər iki yüksək tərəf o mükafatın məbləğini on kurur tükən rəicə və ya iyirmi milyon gümüş marat qərarlaşdırmışdır, onun vaxtı, ödəniş qaydası və təminatı sözbəsöz hazırkı traktata daxil edilə biləcək qüvvəyə malik olan xüsusi müqavilədə qərarlaşdırılmışdır.

VII maddə. İran şahı həzrətləri öz əlahəzrət oğlu şahzadə Abbas Mirzəni öz vərəsesi və taxt-tacın varisi təyin etmək iltifatında bulunan kimi, bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz dostluq münasibətlərini və bu varislik qaydasının təsdiqinə kömək etmək arzusunu açıq-aşkar sübut etməkdən ötrü bundan sonra şahzadə Abbas Mirzə həzrətlərinin simasında İran taxt-tacının vərəsesi və varisini, onun taxta çıxmasından sonra isə o dövlətin qununi hökmdarı hesab etməyi öhdəsinə götürür.

VIII maddə. Rusiyanın ticarət gəmiləri, əvvəlki qayda üzrə, Xəzər dənizində və onun sahilləri boyunca azad üzmək və bununla bərabər onlara yaxınlaşmaq hüququna malikdir; gəmi qəzası hallarında İranda onlara hər cür kömək edilməlidir. Bu üsulla İran ticarət gəmilərinə də Xəzər dənizində əvvəlki qayda ilə üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq hüququ verilir ki, orada gəmi qəzası hallarında onlara qarşılıqlı surətdə hər cür kömək göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə qədimdə olduğu kimi, yalnız Rusiya hərbi bayrağı altında olan hərbi gəmilər Xəzər dənizində üzə bilərlər; bu səbəbdən də əvvəlki müstəsna hüquq indi də onlara verilir və təsdiq edilir ki, Rusiyadan başqa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz.

IX maddə. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər vasitə ilə onlar arasında bu qədər xoşbəxt-

liklə bərpə olunmuş sülh və dostluğu bərqərar etməyi arzulayaraq, müvəqqəti tapşırıqların icrası və ya daimi qalmaq üçün bu və ya o biri dövlətə göndərilən yüksək sarayların (hökumətlərin) səfirlərinin, nazirlərinin və işlər müvəkkillərinin, onların dərəcəsinə, razılığa gələn yüksək tərəflərin şərafinə, onları birləşdirən səmimi dostluğa və yerli adətlərə uyğun olaraq, ehtiramla və (hər birinin) ayrılıqda qəbul edilməsini qarşılıqlı surətdə rəva bilirlər. Xüsusi protokol ilə bu və ya o biri tərəfin əməl etməsi üçün bu məzmunundan mərasim qərarlaşdırılacaqdır.

X maddə. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin bərpə olunmasını və genişlənməsini sülhün bərqərar olmasının ən başlıca xeyirxah nəticələrindən biri saydıqları üçün, tam qarşılıqlı razılıq əsasında hökm verdilər ki, ticarətə həmilik edilməsinə və qarşılıqlı surətdə təbəələrin təhlükəsizliyinə aid olan bütün sərəncamlar səadətə yoluna qoyulsun və onlar onu qarşılıqlı surətdə müvəkkillər tərəfindən bağlanacaq bu sülh müqaviləsinin eyni güclü hissəsi sayılmalı olan və ona əlavə edilən ayrıca Akt ilə izah etsinlər. İran şahı həzrətləri, qabaqlar olduğu kimi Rusiyaya ticarətin xeyrinə tələb olunan hər yere konsullar və ticarət agentləri təyin etmək hüququ verir və öhdəsinə götürür ki, hər birinin məiyyəti on nəfərdən çox olmayacaq konsul və agentlərə həmilik göstərsin ki, onlar öz rütbələrinə verilmiş şan-şövkət və üstünlüklərdən istifadə etsinlər. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran şahı həzrətlərinin konsul və ya ticarət agentlərinə münasibətdə buna tam müvafiq əməl edilməsinə və'd verir. İran hökumətinin Rusiya agentinə və ya konsuluna əsaslı şikayəti olarsa, Rusiya naziri (səfiri) və ya onun şah həzrətləri sarayı yanında işlər müvəkkili ya da onların bilavasitə rəisi öz mülahizəsinə əsasən günahkari vəziyyətindən uzaqlaşdırar və onu müvəqqəti olaraq digər şəxsə həvalə edə bilər.

XI maddə. Qarşılıqlı surətdə təbəələrin bütün tələbləri

və müharibə ilə dayandırılmış başqa işlər sülh bağlandıqdan sonra ədalətlə bərpa olunacaq və həll ediləcəkdir. Qarşılıqlı surətdə təbəələrin öz aralarında bu və ya o biri hökumətin xəzinəsinə müqavilə təohhüdləri dərhal və tamamilə təmin edilməlidir.

XII maddə. Barışığa gələn yüksək tərəflər təbəələrin xeyri üçün özlərinin ümumi razılığı üzrə qarşılıqlı surətdə qərara almışdır: onlardan Arazın hər iki tərəfində tərpənməz əmlaka malik olanlarına üç il vaxt verilməlidir ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satsınlar və dəyişsinlər. Lakin bütün Rusiya imperatoru hözrətləri, ona aidiyyatı olduğuna görə keçmiş İrəvan sərdarı Hüseyn xan, onun qardaşı Həsən xan və keçmiş Naxçıvan hakimi Kərim xan bu iltifatlı sərəncamdan kənar edir.

XIII maddə. Axırncı və ya bundan qabaqkı müharibənin gedişində əsir alınmış hər iki tərəfin bütün hərbi əsirləri, bununla bərabər hər iki hökumətin nə vaxtsa əsir düşmüş təbəələri qarşılıqlı surətdə azad edilməli və dörd ay ərzində qaytarılmalıdır; onlar həyatı azuqə və digər tələbatlarla təmin edilməli və onları qəbul etmək və sonrakı yaşayış yerinə yollamağa sərəncam vermək üçün hər iki tərəfdən ayrılmış komissarlara verməkdən ötrü Abbasabada göndərilməlidirlər. Razılığa gələn yüksək tərəflər hər iki tərəfdən əsir düşmüş, lakin olduqları yerin uzaqlığına və başqa bir səbəbə və ya vəziyyətə görə göstərilən müddətə qaytarıla bilməyəcək bütün hərbi əsirlərə habelə Rusiya və İran təbəələrinə də bu yolla yanaşacaqlar. Hər iki dövlət belələrinin hər bir vaxt tələb edilməsində özünə dəqiq və qeyri-məhdud hüquq verir və öhdəsinə götürür ki, onlar aşkar edildikdə və ya onlar haqqında tələblər alındıqda qarşılıqlı surətdə onları (bir-birinə) qaytarsınlar.

XIV maddə. Razılığa gələn yüksək tərəflərdən heç biri axırncı müharibənin başlanmasınadək və ya o vaxtı digərinin təbəəliyinə keçmiş olan satqınların və fərarilərin verilməsini tələb etməyəcəkdir. İran hökuməti, bu qaçqınlardan

bə'zilerinin və onların köhnə həmvətənlərinin və ya hakimiyyəti altında olanların arasında qərəzli əlaqələrdən qarşılıqlı surətdə baş verə biləcək zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün, öhdəsinə götürür ki, indi və ya sonralar Rusiya hökumətinin əbəəd göstərdiyi adamların Arazla Çara çayının, Urmiya gölünün, Cakatu çayının və Qızıl üzən çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yer arasında yaratdığı hüduddakı öz torpaqlarında olmasını qadağan edəcəkdir. Bütün Rusiya imperatoru hözrətləri öz tərəfindən İran qaçqınlarının Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında və İrəvan xanlığının Araz çayının sağ sahilində yerləşən hissəsində yurd salmasına və ya yaşamasına (hər hansı) bir qərarla icazə verməyəcəyini və'd edir. Lakin özlüyündə aydındır ki, ancaq rəsmi rütbə daşıyan və ya ləyaqət sahibi olan adamlara: şəxsi nümunələri nəsihət və gizli əlaqələri ilə keçmişdə onların idarəsində və ya hakimiyyəti altında olan əvvəlki həmvətənlərinə zərərli tə'sir göstərə bilən xan, bəy və dini rəislər və ya mollalara qarşı bu şərtin gücü var və olacaqdır. Ümumiyyətlə, hər iki dövlətin sakinlərinə gəldikdə isə, razılığa gələn yüksək tərəflər qərara alır ki, hər iki tərəfin bir dövlətdən o birinə keçmiş və ya bundan sonra keçəcək təbəələri onların keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər.

XV maddə. Şah hözrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırkı müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış müharibədə törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırmaqla hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilasedici niyyətlə hərəkət edərək, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və mə'murlarına bütöbütün və tam bağışlanma ətə edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq onlardan heç kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə tə'qibə, dini əqidəsinə görə təhqirə mə'ruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəislə

yin heç bir maneçiliyi olmadan onların satılıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərəfə mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Tərəfə mülkə gəldikdə isə, onun satılması və onun haqqında öz xoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan bir illik müddət başa çatanaq məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işlənmiş adamlara şamil edilmir.

XVI maddə. Müvəkillər bu sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra, qarşılıqlı surətdə tə'xirə salınmadan tə'cili olaraq, hərbi əməliyyatların kəsilməsi haqqında bütün yerlərə xəbər və lazımi fərman göndərməlidir. Eyni məzmununda iki nüsxədə tərtib edilmiş, hər iki tərəfin müvəkilləri tərəfindən imzalanmış, onların gerbli möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı olaraq bir-birinə verilmiş bu sülh müqaviləsi bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri tərəfindən təsdiq və ratifikasiya edilməli və onların imzaladığı ratifikasiya mətnləri təntənəli şəkildə hər iki tərəfin müvəkilləri tərəfindən dörd ay ərzində və ya mümkün olduqca daha tez dəyişdirilməlidir. Fevral ayının 10-da İsanın aradan olmasının 1828-ci ilində Türkmənçay kəndində bağlanmışdır¹.

Əslinə qol çəkmişlər: İvan PASKEVIÇ və
A. OBREZKOV

16 maddədən ibarət olan müqavilənin başlıca maddələri İranla Rusiya arasında sərhədlər, hərbi əsirlər, Xəzər dənizindən istifadə, təminat və s. məsələlərə həsr edilmişdi. Bunların içərisindən bir neçə maddəni xüsusi şərh etmək bizim üçün önəmlidir.

¹ "Gülüstan" və "Türkmənçay" müqavilələrinin rus mətnindən Azərbaycan türkcəsinə tərcüməsi "Vətən səsi" (30.05.1990) qəzeti əsasında verilir.

Türkmənçay müqaviləsi Azərbaycan xalqının iştirakı olmadan onu və vətəni Azərbaycanı iki yerə parçaladı: müqavilənin üçüncü maddəsinə görə Azərbaycanın əvvəlki müharibədə zəbt olunmuş torpaqlarından əlavə daha iki xanlıq - İrəvan və Naxçıvan xanlıqları da Rusiyanın hakimiyyəti altına keçirdi. Diqqəti çəkən cəhət bundan ibarətdir ki, çarizm ləğv etdiyi İrəvan xanlığı əvəzinə erməni vilayətini - Yerevan quberniyasını (1850) yaratmaqla Azərbaycan torpaqları hesabına xanlıqda əhalinin cüz'i bir hissəsini təşkil edən və 13 əsr, heç bir dövlət quruculuğu olmayan ermənilər üçün gələcəkdə yararlanacaq Ermənistan Respublikasının əsasını qoymuş oldu.

Müqavilənin Azərbaycan xalqının taleyində gələcəkdə daha böyük fəlakətlər törədəcək başqa bir bəndi XV maddə idi. Bu maddəyə görə rus ordusunun Azərbaycan əyalətini (Cənubi Azərbaycan nəzərdə tutulurdu) müvəqqəti tutduğu zaman əhalinin yuxarıda göstərdiyimiz ruspəst davranışına görə tə'qibə mə'ruz qalmayacağını, sakinlərdən arzu edənlərin Rusiyaya köçməsi üçün müvafiq şərait yaradacağını İran tərəfi öz öhdəsinə götürürdü. Bu maddədə açıq göstərilməyə də həmin qeydlər İrəvandan, daha doğrusu Cənubi Azərbaycanın bir çox yerlərindən, xüsusilə Marağa, Urmiya kimi qərb rayonlarından erməni ailələrinin Güney Qafqaza, başlıca olaraq Azərbaycana köçürülərək müsəlman əhalisi arasında yerləşdirilməsinə imkan verirdi. Müqaviləyə bu kimi maddələrin daxil edilməsində polkovnik Lazarevin həmin sənədin hazırlanması və təkmilləşdirilməsində bilavasitə iştirak etmiş A.A. Qriboyedova tə'siri olmuşdur. Və müqavilə imzalanan kimi dərhal ermənilərin köçürülməsinə başlandı və bu işə rəhbərlik Lazarevə tapşırıldı. Cəmi iki il ərzində Cənubi Azərbaycandan keçmiş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarına 40 mindən çox erməni köçürüldü. Rusiyanın Qafqazı xristianlaşdırma siyasəti içərisində XX yüz ilin əvvəllərindəki davam etmiş bu köçürmə nəticəsində buraya 1.300.000 erməni köçürülmüş oldu ki, bunların böyük bir

hissəsi Güney Qafqazda, ələxsus Azərbaycanda, sonradan Qarabağın dağlıq hissələrində yerləşdirilmişdi. Başlıcası da budur ki, ermənilər torpaqla təmin edilməklə kompakt şəkildə yerləşdirildilər.

Müqavilənin 6-cı maddəsi üzrə İran Rusiyaya 20 milyon gümüş manat (5 milyon tümen) miqdarında təzminat ödəməli idi. Təzminatın ödəmə şərtləri ayrıca əlavə kimi qəbul edilmiş rəsmi razılaşmada göstərilmişdi. Razılaşmaya əsasən təzminat 6 ay müddətində ödənilməli, əks halda Azərbaycan əyaləti (Cənubi Azərbaycan) Rusiyanın tərkibinə keçməli idi. Rusiya tərəfi təzminatın 1/3 hissəsinin dərhal ödənilməsini rus qoşunlarının çıxarılması üçün şərt kimi tələb edirdi. İranın bir çox yerlərində (İsfahanda, Kermənda, Yezddə və b.) mərkəzi hökumətə qarşı qalxmış iğtişaşlar nəticəsində əlavə vergi toplanmama cəsarət etməyən şah hakimiyyəti tələb olunan məbləği ödəmək iqtidarında deyildi. Odur ki, Türkiyə ilə müharibə vəziyyətində olan Rusiya təzminatın tələb olunan hissəsinin ödənilməsini gözləmədən ordu hissələrini Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən çıxardı, sonuncu dəstələr Təbrizi 1828-ci il martın ortalarında tərk etdi. Hərbi hissələrdən bir dəstəsi yalnız Xoyda saxlanıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, şah sarayının səhlənkarlığı üzündən müqavilənin VI maddəsi Cənubi Azərbaycanın az qala Rusiyaya qatılması ilə nəticələnəcəkdi. Təzminatın ödənilmə müddəti bitmək üzrə olduğu bir halda Rusiya səfirliyi xəbərdarlıq verdikdə mə'lum oldu ki, İran dövləti bu məbləği hazırlamamışdı. Bu hadisələri yuxarıda qeyd edildiyi kimi qısqancılıqla izləyən İngiltərə səfiri (Rusiyanın, Britaniyanın ən zəngin müstəmləkəsi Hindistandan mümkün qədər daha çox uzaqda olması ingilis diplomatiyasını daha çox razı salırdı) işə qarışaraq çox ciddi cəhddən sonra (səfir Makdonald dəfələrlə Tehrandan Təbrizə gedib-gəlmişdi) təzminatın toplanmasına nail oldu. Təzminat müəyyən kəsirlə sonuncu gün avqustun 27-də Rusiya tərəfindən ödəniləndi, çatışmayan 100.000 tümenlik hissəsi üçün Makdonald zəmanət verdi. Yalnız bundan sonra Ru-

siya sonuncu hərbi dəstəni Xoydan çıxardı (Lakin unutmaq olmaz ki, qoşunlarını buradan çıxarsa da çarizm, eləcə də onun tam varisi sovetlər gələcəkdə Azərbaycanın cənub torpaqlarını da mənimsəmək planlarından əl çəkməmişdi).

Beləliklə, 172 il bundan öncə bağlanan "Türkmənçay" müqaviləsi vahid ölkənin, vahid millətin ikiyə parçalanmasını başa çatdırdı; onun bir yarısı işğalçı rus imperiyasının, bir yarısı isə feodal İranın əsarəti altına düşdü. XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın Quzeyi və Güneyinin tarixi inkişaf yolları müxtəlif istiqamətlərdə getməyə başladı.

Rusiyada 1917-ci ildəki çevrilişlərdən sonra (fevral, oktyabr) "Türkmənçay" müqaviləsinin Rusiyaya aid hissəsi faktiki olaraq öz qüvvəsini itirdi, həmin ərazilər 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Demokrat Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Lakin 1920-ci ildə bolşevik-daşnaq qəsdi nəticəsində Quzey Azərbaycan əraziləri yenidən Rusiyanın işğalı altına düşmüş, Azərbaycanın qərb torpaqlarında - keçmiş İrəvan xanlığı ərazisində Ermənistan Sovet Respublikası yaradılmışdı və sonrakı illərdə Ermənistan bilavasitə Moskvanın əli ilə Azərbaycan torpaqları hesabına öz ərazisini genişləndirmişdi.

"Türkmənçay" müqaviləsinin özü isə 1921-ci il Rusiya-İran müqaviləsinin XI maddəsi əsasında qüvvədən düşmüş oldu.

Bununla da Moskvanın potensial imkanlarından özlərinə məxsus vasitələrlə istifadə edən ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların öz doğma torpaqlarından mərhələ-mərhələ çıxarılması hesabına bu qədim Azərbaycan diyarının uzun illərlə nəzərdə tutulan və bu günədək davam edən təcridçi zəbti planının əsasını məhz "Türkmənçay" müqaviləsi qoymuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Gülüstan" və "Türkmənçay" Azərbaycan türklərinin köksündə elə bir qanlı sırım açmışdır ki, bir neçə nəsil bu yaranın sızılı və ağrısını çəkməli olmuş

ve çəkir. Bu tarixi faciəyə qarşı xalqın fəryadı və nalesi öz əksini xalq deyimlərində, bəyatiələrində və poeziyasında tapmışdır. Onlardan bə'zi nümunələri oxucularımıza təqdim edirik.

AMAN AYRILIQ

Nədir bu həsrətin adı, ünvanı?
Baisin evində işıq yanmasın.
Ah, Araz, ah, Araz, və'dimiz hani?
Bir ürək ikiyə parçalanmasın...

Ayırdı bir vuruğu əzəldən bizi...
Parladı şahların qan rəngli tacı,
Sıxlaşan bir duman aldı Təbrizi,
Fələk bəxtimizə bəxdı qıyqacı...

Seməd Vurğun

Heydər bəbə, göylər qara dumanlıdır
Günlərimiz bir-birindən yamandır
Bir-birizdən ayrılmayın, amandır.
Yaxşılığı əlimizdən aldılar.
Yaxşı bizi yaman günə saldılar.

Bir uçaydım bu çarpınan yelinen,
Qovuşaydım dağdan aşan selinen,
Ağlaşaydım uzaq düşən elinen,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı,
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı.

Məhəmmədhusəyn Şəhriyar

Öz sivrı ucuyla bir lələk qələm
Dəldi sinəsini Azərbaycanın.
Başını qaldırdı, ancaq dəmbədəm
Kəsdilər sesini Azərbaycanın
Tərəflər qol çəkdi müahidəyə...
Tərəflər kim idi!
Hər ikisi yad!
Yadlarını edəcək bu xalqa imdad!
Qoy qalxsın ayağa ruhu Tomrisin,
Babəkin qılıncı parlansın yenə.
Onlar bu şərtlərə sözünü desin,
Zənciri kim vurdu şir biləyinə.
Başı kəsiləndə bu məğrur elin
Qəlbin ağrısını hiss etdinizmi!
Qoca Fizulinin, igid Babəkin
E'tiraz sesini eşitdinizmi!
Cənablar, bir damcı mürekkəblə siz,
Düşünün, nələrə qol çəkmişsiniz!
Bir damcı mürekkəb, bir vətəndaşı
Qanına bulayıb ikiyə böldü.
Hökmü böyük olar hər ötən anın
Möhür də basdılar varaha təkrar.
Yox varanın deyil, Azərbaycanın
Köksünə dağ boyda dağ basdı onlar.

Ağalar bilmədi birdir bu torpaq.
Təbriz də, Bakı da Azərbaycanlıdır.
Bir elin ruhunu, dilini ancaq
Kağızlar üstündə bölmək asandır.

Bəxtiyar Vahabzadə

QARDAŞIM DEYİR!

Araz sahilində ayrılıq günü,
Köynəyi qaradan biçilən mənəm.
Bəli, cənubluyam, yadlar əlində
Al qanı şərabtək içilən mənəm.

Bir vaxt görüşərdik Xudafərinde,
İndi yellər əsir onun yerində,
Vətən cəbhəsində, el səngərində
Bağrı deşim-deşim deşilən mənəm.
Tapdaq altındadır vətən torpağı,
Hələ sağalmayıb sinəmin dağı.
Qardaş həsrətilə hər bahar çağrı,
Yarası lələtək açılan mənəm.

Süleyman Rüstəm

Biz ki, özgə deyilik,
Dağılaq bölük-bölük.
Bir obayıq, bir elik
Bakıdan Təbrizə cən

Müjdələneydi dağ-daş,
Uçaydı həsrət, tələş,
Bir məclis quraydıq kaş
Bakıdan Təbrizə cən.

Vüsəl olsa nə dərdim,
Quşlarla bəhs edərdim
Mən piyada gedərdim
Bakıdan Təbrizə cən.

Mədinə Gülgün.

Nədəndir Arazın adı gələndə
Ürəyam titrəyar hər zaman, ana!
Kədərli duyğular oyanır məndən,
Nə etmiş Araz də Azərbaycana?
O gündən münisdir mənə göz yaşı,
Ah! deyib çəkdi ana dərindən
Arazdır ayıran iki qardaşı
Qanlı qılınc kimi biri-birindən.

.....
Arazın sirrini indi bildin sən,
Nə qədər kədərli dəstəndir.
Gör nələr çəkibdir yadlardan Vətən.
Fəqət bu imtahan son imtahandır!

Mir Mehdi Çavuşı

AYRILIQ BAYATILARINDAN

Araz ayırdılar,
Su ilə doyurdular,
Mən səndən ayrılmazdım,
Zülm ilə ayırdılar.

Ağ dəvə düzdə qaldı,
Yükü Təbrizdə qaldı,
Toyum burada oldu,
Yarım o üzde qaldı.

Araz Araz xan Araz
Dilin yoxdur, can, Araz
Vətəni ayırandan
Adın qaldı qan Araz.

Araz Araz xan Araz
Sultan Araz, xan Araz
Çayın, çeşmənin qurusun
Mənim təkin yan, Araz.

Çayım qayıq götürməz,
Götürsə də götürməz.
Vətən, sənə olan bu zülmü
Heç Allah da götürməz.

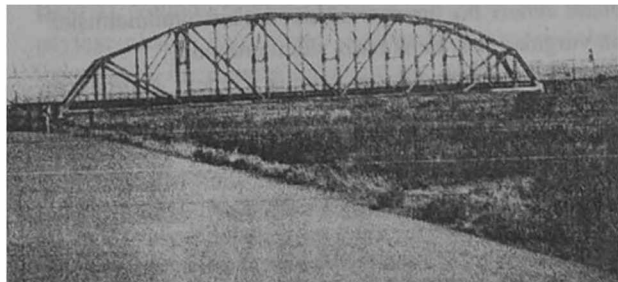
VƏTƏNİ AYIRAN KÖRPÜLƏR

Xudafərin körpüsü

Yaman günlər keçib, gedib itəndir,
Bir yaxşılıq muradına yetəndir.
O tay, bu tay nə fərqi var - vətəndir.
Bir gün gələr bu dağları çaparlar,
İstəklilər bir-birini taparlar.

M.H. Şəhriyar

Cəlil körpüsü

GÜNEY AZƏRBAYCAN TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİNDƏN SONRA

(SİYASİ-İQTİSADİ VƏ SOSIAL MƏDƏNİ DURUM)

Azərbaycan xanlıqlarının Rusiyanın istilacı hücumlarına qarşı qeyri-bərabər və uğursuz müharibələri zamanı bu savaşa İranın türk Qacar dövlətinin maraqlı tərəfi kimi qoşulması Azərbaycan türk xalqının taleyinə bir yüngüllük gətirmədi. Nəticə etibarlı ilə isə həmin savaşlar Azərbaycan torpaqlarının və fəlakətlə üzləşmiş əhalinin iki yad imperiya - Rusiya və İran arasında bölünməsinə gətirib çıxardı. Müharibələrin yetirmələri olan Güllüstan, daha sonra bunu əvəz etmiş Türkmənçay müqavilələri ilə Rusiyaya qarşı vuruşmuş Azərbaycan xanlıqları əsas tərəflərdən biri kimi bağlaşmalara cəlb edilmədən vahid bir xalq iki dövlət sərhəddinin ayrı-ayrı taylarında yaşamağa məhkum edildi. Azərbaycanın iki yüz ilə yaxın sürmüş ikili tarixi başladı. Lakin siyasi ayrılığa baxmayaraq uzun illər ərzində Quzeylə Güney arasında etnik-qohumluq, ənənəvi iqtisadi (xüsusilə ticarət), mədəni-mənəvi əlaqələr davam etmiş və hər iki hissənin əhalisində vahid xalq anlayışı yaşamışdır. Bölünmədən xeyli sonra - 1903-cü ildə İrandan göndərilən çar konsulu hesabatlarında ölkənin şimalında yaşayan xalqlar haqqında məlumatda burada "təkcə azərbaycanlılar bizə nifrət edirlər, çünki indiyədək bizim onları iki hissəyə böldüyümüzü unutmamışlar" fikrinin vurğulanması buna bariz sübutlardandır.

İran dövlətinin tərkibinə keçmiş Güney Azərbaycan xanlıqları ölkənin inzibati dövlət qurumunda "Azərbaycan məmləkəti" (və ya "Azərbaycan əyaləti") adı ilə İranın dörd əyalətindən biri kimi mühüm yer tutmuşdu. Mərkəzi İran hökuməti əyalətdə bir sıra nüfuzlu və qüdrətli xanların - Ma-

¹Nəzərə alaq ki, bəzi XIX yüzil sənədlərində rast gəldiyimiz "dövlətə məmləkətlə mürəbbəyə İran" ("Tablində və yazımında məmləkətlər olan İran dövləti") ifadəsinə İran imperiyası kimi baxmaq olar.

ku, Urmiya, Nəmin, Gərgər xanlarının hakimiyyətini tanımış, onların daxili idarə müstəqilliklərini saxlamışdı.

Bu xanlıqlar dövlətə vergi və hərbi qüvvə təqdim edirdilər. Qacarların hakimiyyəti dövründə İran ordusunun əsas piyada və atlı hissələrini mehiz Güney Azərbaycanın qismən həmin xanlıqların əsas sakinləri olan müxtəlif tayfalarından - əfşarlar, şərqilər, qacarlar və başqalarından toplanan qüvvələr təşkil edirdi.

Güney Azərbaycandakı digər xanlıqlar isə ləğv edildi. Əyalətə ilk dövrdə cənubda Həmədan, cənub-şərqdə Zəngan və Qəzvin mahalları da daxil olmuşdu. Lakin sonralar Həmədan, daha sonra əhalisi bütövlükdə azərbaycanlılardan ibarət olan Zəngan, Qəzvin əyalətin tərkibindən çıxarılmışdı.

Özünün tarixi-mədəni, iqtisadi inkişafına, malik olduğu əlverişli coğrafi-strateji mövqeyinə görə Güney Azərbaycan XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində, yəni Azərbaycan-türk tayfalarından olan Qacarların hakimiyyətdə olduğu dövrdə (1796-1925) bütün İranın həm siyasi, həm iqtisadi, həm də mədəni həyatında son dərəcə mühüm mövqə tutmuşdu.

Fətəli şah zamanından Güney Azərbaycan "vəliəhdnişin" (vəliəhd öyləşən yer) hesab edilmiş, "darüssəltənə" (səltənət evi) adlandırılan Təbrizdə isə bundan sonra həmişə Qacarların rəsmi vəliəhdləri oturmuşlar.

İlk Qacar şahları dövründə Güney Azərbaycan, xüsusilə Təbriz dövlətin xarici siyasətində də mühüm rol oynamırdı. Belə ki, vəliəhd burada oturduğu və Təbriz bir növ ikinci paytaxt olduğu üçün xarici diplomatik nümayəndələrin də iqamətgahı ilk dövrdə Təbriz hesab edilirdi. 1814-cü ildə Tehranda bağlanmış İngiltərə-İran müqaviləsinə görə yaradılmış daimi ingilis səfirliyinin iqamətgahı Təbriz müəyyən edilmişdi. Rusiyanın səlahiyyətli səfirinin də iqamətgahı ilk dövrdə Təbriz şəhərində idi və baş konsulluq Təbrizdə açılmışdı. Türkiyənin baş konsulluğu da Təbriz şəhərində yerləşirdi.

Həmin dövrdə Güney Azərbaycan İranın iqtisadi həya-

tında, ölkənin xarici dövlətlərlə iqtisadi-ticarət əlaqələrində də aparıcı mövqeyə malik idi.

Güney Azərbaycan təsərrüfatı artıq keçən yüzilliyin ortalarına doğru tənəzzül və durğunluq vəziyyətindən çıxmağa başladı. Əyalətdə əhalinin əsas məşğuliyyət sahəsi olan kənd təsərrüfatı məhsulları həm İranın müxtəlif yerlərinə həm də xarici ölkələrə ixrac edilirdi. Cənubi Azərbaycan İranda ən məhsuldar taxılçılıq və meyvəçilik rayonlarından biri idi və bu əyalət İranın taxıl anbarı hesab olunurdu.

Heyvandarlıq məhsulları XIX əsrin sonlarına doğru xarici ölkələrə getdikcə daha geniş miqyasda ixrac edilirdi.

Güney Azərbaycan şəhərlərinin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayan sənətkarlar daxili və xarici istehlak üçün müxtəlif növlü sənaye malları istehsal edirdilər. Müxtəlif çeşidli xalçalar, yun və ipək parçalar, gön-dəri məhsulları təkcə İranda deyil, eyni zamanda xarici bazarda da yüksək qiymətləndirilirdi. Təbriz şəhəri özünün xalçaları, yüksək keyfiyyətli yun şalları, o cümlədən kəşmir növlü şalları, dəridən hazırlanan məhsulları, ipək və pambıq-kətan parçaları ilə məşhur idi.

Keçən yüzilliyin ortalarından etibarən Cənubi Azərbaycanın təsərrüfat həyatındakı canlanma əyalətdə ticarətin də genişlənməsinə təkan verirdi. Güney Azərbaycan iqtisadi cəhətdən İranın digər məntəqələri ilə getdikcə daha çox bağlanmaqdan əlavə, ölkənin xarici ticarətində mühüm rol oynamağa başladı. XIX əsrin ikinci rübündən başlayaraq Asiya-Avropa ticarətində malları toplama məntəqəsinin İzmirdən İstanbula köçürülməsi İran ticarət yollarının ağırlıq mərkəzinin də dəyişməsinə, digər tərəfdən, Rusiya ilə bərpa edilən ticarət əlaqələrinin inkişafı doğru getməsi Cənubi Azərbaycan və Təbrizin əhəmiyyətinin sür'ətlə artmasına səbəb olmuşdu.

Ticarət yolları dünyümündə yerləşən Təbriz İranın ən böyük ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Təbrizdə Rus baş konsulluğunun əməkdaşı F. Bakulin Təbrizi "İranın tica-

rət paytaxtı" adlandırırdı. Şəhəri gören avropalılar belə yazırlar: "... Təbriz Tehrandan və İsfahandan gözəldir... Təbriz Asiyanın ən başlıca şəhərlərindən hesab olunur".

Güney Azərbaycanın, o cümlədən Təbrizin Rusiya ilə ticarət əlaqələri daha sür'ətlə artmaqda idi. Ən başlıca cəhət isə bundan ibarət idi ki, bu dövrdə Rusiya və İrana aparılıb-ətilən malların mühüm bir hissəsini (1/4-dən çoxunu) Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycan arasındakı keçmiş ticarət ən'ənəsi üzrə olan mallar təşkil edirdi. Belə ki, Şimaldan başlıca olaraq zəfəran, qara və ağ neft, Şirvan ipəyi, cəmş derisi, az miqdarda mis və s. gətirilir, Cənubdan isə müxtəlif parçalar, süfrə və boğça, çadra, qətifə və s. aparılırdı.

Keçən əsrin ikinci yarısından etibarən İngiltərə və çar Rusiyasının İrana iqtisadi təcavüzünün genişlənməsi nəticəsində bütün İran olduğu kimi Güney Azərbaycan da sür'ətlə onların xammal mənbəyi və satış bazarına çevrilirdi. Güney Azərbaycanda təsərrüfat getdikcə daha çox Rusiya bazarı ilə bağlanır, əyalətin kənd təsərrüfatında bağçılıq və maldarlıq əsas istehsal sahəsinə çevrilirdi. 1896-cı ildə Cənubi Azərbaycandan təkcə Rusiyaya iki milyon manata yaxın quru meyvə, 200 min manata yaxın qoz və badam ixrac edilmişdi. Rusiyaya maldarlıq məhsullarından yun, dəri, bağırsaq və s., diri heyvan külli miqdarda göndərilirdi. Həmin 1896-cı ildə Rusiyaya sənaye məhsullarından isə yarım milyon (581.000) manatlıqdan çox xalça, yun və pambıq parça aparılmışdı.

Güney Azərbaycanın Şimali Azərbaycanla iqtisadi-ticarət əlaqələri XIX yüzilliyin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində də İran-Rusiya ticarətində mühüm mövqeyini saxlayırdı. Bu əlaqələrdə Cənubda Təbriz əsas ticarət mərkəzi idisə, şimalda Bakının bu sahədə əhəmiyyəti sür'ətlə artırdı.

XIX yüzilliyin ortalarında və XX yüzilliyin əvvəllərində Güney Azərbaycanın iqtisadiyyatında bir tərəfli də olsa, müşahidə olunan inkişaf baxmayaraq, bütün ölkədə mövcud olan feodal münasibətlərdən doğan şiddətli istismar, feodal-bürokratik dövlət quruluşunun yaratdığı vergi qurumu-

nun (sisteminin) getdikcə artan təzyiqi geniş kütlədən ibarət olan çoxluğun vəziyyətini ağırlaşdırırdı. Bu isə öz nəticəsini bir tərəfdən xaricə, ən çox isə Quzey Azərbaycana, o cümlədən ilk növbədə Bakıya iş ardınca gedənlərin sayının ilbəil artmasında, ən başlıcası isə xalq hərəkatının genişlənməsində tapırdı.

XIX və XX yüzilliyin əvvəllərində Güney Azərbaycan İranın mədəni inkişafında da mühüm mövqe tuturdu. Azərbaycanın mədəniyyət və ictimai xadimləri, yazıçı və şairləri İranda yaranan və dövrün müterəqqi fikirlərini özündə əks etdirən ziyalıların aparıcı dəstələrindən birini təşkil edirdilər.

Yaranmış dövlət sərhədləri etnik, məişət-qohumluq və iqtisadi-ticarət əlaqələri üçün maneə olmadığı kimi Güney və Quzeyin mə'nəvi-mədəni inkişafında da sərhədlər hiss olunmurdu. Kapitalist inkişafı axanına Güneyə nisbətən daha erkən qoşulduğuna görə Quzeydə mədəniyyətin əvvəl burjuva məarifçi, demokratik-məarifçi, daha sonra demokratik istiqamətdə inkişafı da daha tez baş versə də, Azərbaycan mə'nəvi irsinin bu dövrkü inkişafı hər iki hissədə (əlbəttə, Şimalda daha çox) yaranan yeniliklərdən həm Quzeydə, həm də Güneydə bəhrələnmə ilə müşayiət olunmuşdu. M.F. Axundovun Cənubda da bütün İran miqyasında mühüm rol oynamış görkəmli yazıçı və mədəniyyət xadimlərindən Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövlə, Əbdürrəhimbəy Talibov, Zeynalabdin Marağayi, Qaradaği və b. kimi ardıcılıarı yaradırdı, Molla Nəsrəddin məktəbi, M.Ə. Sabir məktəbi Cənub üçün də eyni tə'sir qüvvəsinə malik olurdu. Digər tərəfdən Cənubda yetişmiş M. Şəcaqi, Ə.Qaracadaği, Ə.Nəbati, M.Xalxali, M.Şükuhi, R.Sərraf, daha sonra M.Möcüz və b. kimi azərbaycanlı şairlər Şimalda da öz oxucularını tapırdı. M.F. Axundovun "Fəlsəfi məktubları"nın bilavasitə tə'siri ilə yazılmış Z. Marağayinin "İbrahim bəyin səyahətnaməsi" romanı Quzeydə geniş yayılmış və öz növbəsində burada ədəbiyyatın Cəlil Məmmədquluzadə kimi görkəmli nüma-

yəndələrinin yaradıcılığına tə'sir etmişdi. İranda ilk üsul-cədid məktəblərin banisi və "İran məarifinin atası" adlandırılan Mirzə Həsən Rüşdiyyə isə Təbrizdə ilk azərbaycandilli məktəbi açmazdan 6 il əvvəl - 1882-ci ildə İrevanda Azərbaycanlılar üçün açdığı məktəbdə öz pedaqoji təcrübəsini sınaqdan çıxarmış, sonra Təbrizə gəlmişdi.

Bir sözlə, bu dövrdə istər Güneydə, istərsə də Quzeydə eyni tarixi və etno-sosioloji köklər əsasında, eyni dildə, eyni xalqın nümayəndələri tərəfindən yaranan bu mədəniyyət bütün Azərbaycan xalqının ümumi mədəniyyəti idi və bundan hər iki hissədəki əhali (təbii ki, onun başlıca olaraq savadlı hissəsi) bəhrələniirdi.

Bu qarşılıqlı faydalanmalar nəticəsində məhz Güney Azərbaycanda yeni ictimai fikirlərin, yeni ədəbi proseslərin, bir sözlə yenilikçi məktəbin yaranması və inkişafı İranın digər əyalətlərinə nisbətən daha erkən baş vermişdi.

Güney Azərbaycan XIX və XX əsrin əvvəllərində İranda baş vermiş bütün siyasi çıxışlarda, bütün xalq hərəkatlarında da özünəməxsus, çox hallarda isə aparıcı mövqe tutmuşdu.

Zəngənda (1850) babilərin üsyanı, Təbrizdə (1891) şah hökuməti tərəfindən ingilislərə verilmiş tənəki inhisarına qarşı və başqa çıxışlar bu qəbildən idi. Təbrizin və ümumiyyətlə Azərbaycanın mübarizliyi və aparıcı rolu "Tənəki üsyanları" zamanı xüsusi parlaqlıqla şö'lələndi.

1891-ci ilin iyul ayının sonlarından Təbrizdə ingilislərə verilmiş bütün imtiyazına qarşı başlanan çıxışlar bütün Azərbaycanı bürüdü. Buradakı üsyan bütün İrana tə'sir etdi, Təbrizin ardınca isə Şiraz, İsfahan və Məşhəddə ingilis şirkətinə qarşı kəskin çıxışlar başlandı. Bunların son dalğası 1892-ci il yanvarın 4-də Tehranda əhəlinin şah sarayına hücumu oldu.

Təbrizin (Azərbaycanın) aparıcı və bir növ katalizator rolunu İranda xarici diplomatlar elə həmin günlərdə təsdiq edirdilər. İngiltərənin İranda rəsmi nümayəndələrinin Londona göndərdiyi həyəcanlı teleqramlardan birində

(1891-ci il sentyabrın 1-də) deyilirdi ki, əgər Təbriz üsyançılarına qarşı ciddi bir tədbir görülməsə, “inqilabi ruh sür’ətlə bütün İranı bürüyəcək, çünki digər əyalətlər Azərbaycana işarə verən mərkəz kimi baxırlar”. Sentyabrın 5-də Rusiyanın İrandakı diplomatik nümayəndəsi də öz növbəsində Peterburqa mə'lumatında yazırdı: “İranın digər yerlərinin əhalisi azərbaycanlılar kimi azad ruhla fərqlənməsə də Təbriz hadisələrinin başqa əyalətlər üçün ... sirayətedici nümunə olmayacağına zəmanət vermək çətindir”. Nəsrəddin şahın (1848-1896) özü də bu hadisələrin nəticəsində İranın Azərbaycanı itirəcəyindən çox böyük təlaş keçirirdi (Bu təlaş və qorxu hissləri şahı daima izləyirdi. Hələ 1880-ci ildə Azərbaycanda, o cümlədən Təbrizdə taxıl möhtəkirlərinin sün'i surətdə yaratdıqları qıtlıq və bahalığa qarşı həyəcanlar baş verdikdə Azərbaycanın İrandan ayrılma biləcəyi ehtimalının yaratdığı həyəcanlar içərisində boğulan Nəsrəddin şah oktyabr ayının 3-də daxili işlər naziri Mustofiül-məmalikə tapşırırdı: “Azərbaycan məmləkətinin qanun-qaydada saxlanılması daha vacib və daha zəruri olduğundan, biz bu məmləkətə sənədən həmişə tamamilə asudə qalmalıyıq.”). 1891-ci ildə Azərbaycanda üsyanın güclənməsi, xüsusilə əhalinin silaha əl atmasından dəhşətə gəlmiş şah baş nazir Əminüssultanın məktubunda yazırdı: “Əgər orada şirkətin fəaliyyətini zorla yaymağa çalışsaq, o zaman biz həmin əyalətin bütün əhalisi ilə vuruşmalı olarıq.” Və şah bir müddətdən sonra - 1892-ci il yanvarın 5-də bütün inhisarının ləğv edildiyini bildirməyə məcbur oldu.

Azərbaycanlıların mübarizliyindən danışdıqda azərbaycanlı qadınların da həmin xüsusiyyətə malik olduğunu qeyd etmək lazımdır. Azərbaycanlı qadınlar yuxarıda adlarını çəkdiyimiz bəzi üsyanlarında, o cümlədən Zəngən üsyanında səngərlərdə belə böyük fədakarlıqla vuruşmuş, Qəzvinli şairə Qürretüleyin bəbilər hərəkatının ideoloqlarından biri kimi parlaq şəxsiyyət olmuşdu. Xalq arasında Zeynəb paşa və ya Zeynəb dehbəşi (on başı) kimi şöhrət tapmış yoxsul qadının

əsrin sonlarında başçılıq etdiyi çıxış öz dövründə yüksək səslənmiş bir hadisə olmuşdu. Təbrizin əllərinə dəyənək, silah keçirmiş yoxsul qadınları 1898-ci il avqustun sonu və sentyabrın əvvəllərində Təbrizdə taxılın satış qiymətini sün'i surətdə artırmaqla külli gəlir əldə edən vəliəhd Məhəmmədəli Mirzə də daxil olmaqla bürokratik aparatın yüksək rütbəli üzvlərinə, ali ruhanilərə və b. qarşı uğurlu çıxışları gedişində ən iri möhtəkirləri şəhərdən qovmağa, onların gizlətdiyi taxıl anbarlarını üzə çıxarmağa nail olmuşlar.

HARADIR GÜNEY AZƏRBAYCAN?

"Hanadır Azərbaycan? Gəlin bir dəfə oturmaq və keçə papağınıza ortalığa qoyub fikirləşək: hanadır bizim vətənimiz?"

Cəlil Məmmədquluzadə

"Gülüstan" və "Türkmənçay"dan başlamış tarixi ayrılıqla bağlı faciəmiz zaman keçib, illər ötdükcə eyni tarixi köklərə malik, tarixən eyni ərazidə yaşayan, vahid bir dildə danışan, eyni mədəniyyətə və həyat tərzinə malik bir xalqı az qala bir-birinə yadlaşdırırmışdı. Bu parçalanma istər zaman etibarilə, istərsə qəddarlıq və amansızlığına görə dünya xalqlarının tarixində oxşarı olmayan bir faciədir. Bu parçalanmanı zorakılıq və qanla yaratmış İran və Rusiya hakim dairələri öz işğalçılıq siyasətlərində həm də buna nail olmağa çalışmışlar ki, vaxtilə bir vətəndə, vahid ərazidə yaşayan eyni bir millət bir-birinə yadlaşsın, özgələssin. Bu siyasət, iki yerə bölünmüş Azərbaycanın Araz çajının əks sahillərində yaşayan azərbaycanlıları soy kökündən, soy adından, dilindən, mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən belə uzaqlaşdırıb, onları manqurtlaşdırmağı qarşıya məqsəd qoymuşdur. Hətta iş o yerə çatdırılır ki, zamanın onların əlinə verdiyi fürsətdən istifadə edən qəsbkarlar azərbaycanlıların vahid etnos, vahid bir millət olmasını şübhə altına alırlar. Bu məqsədlə həm İranda və həm də Rusiyada xüsusi "tədqiqatlar" aparılmış, saysız-hesabsız məqalə və kitablar yazılmış və həmin məqsədlə bağlı işlər bu gün də davam etdirilir. Həmin kitablarda, dərsliklərdə, tədqiqatlarda, hətta rəsmi diplomatik sənədlərdə bütöv Azərbaycan sözü çıxdaş edilir, Şimalda, yəni Sovetlər İttifaqında "Cənubi Azərbaycan" əvəzinə ancaq "İran Azərbaycanı", İranda isə Şimali Azərbaycan əvəzinə "şurəvi", "o tay", "Şurəvi Azərbaycanı", "Sovet Azərbaycanı" sözləri leksikona gətirilir və yalnız onun bu

formada deyilişinə və yazılışına icazə verilir. "Aydın min bir oyunu bir armudun başında" olduğu kimi, həm İranda və həm də Rusiyada hakim rejimlər ancaq və ancaq buna nail olmaq istəmişlər ki, parçalanmış Azərbaycanın hər iki hissəsində yetişən yeni nəsil öz soyundan, öz kökündən uzaqlaşsın, vahid bir millət olduğunu tam unutsun və kiminsə tö-rəməsi olduğunu mənimsəsin. 170 ilə yaxın həm İranın və həm də Rusiyanın Azərbaycan haqda siyasəti bu istiqamətdə qurulmuşdur və hal-hazırda bu istiqamətdə aparılır. İranda Azərbaycan millətinin varlığını, dilini və vahid vətəni inkar edən "kəsrəvizm", İna-yətullah Rza, M.Mortəzəvi və "Bonyad-e Əfşar" qurumu ətrafına toplaşanlar, Rusiyada bel-yayevlər, jirinovskilər və sapı özümüzdən olan baltalar öz beyinlərini və qələmlərini ancaq bu istiqamətdə işlətmişlər və işlədirlər.

Beləliklə, vahid Azərbaycan, onun tarixi keçmişi və başına gətirilmiş faciələr hər vasitə ilə unutturulmağa, vətənin dərdlərinə əlac axtarmağa çalışanlar əvəzinə hər iki tərəfdə vətənsiz, millətsiz biveclər yetişdirilməyə cəhd edilmişdir. Nəticədə Güneydə Quzey, Quzeydə Güney Azərbaycan haqda bilik və təsəvvürlər nəinki cılızlaşmış və bəsitləşmiş, hətta yeni nəsildə bu haqda anlayış adı coğrafi sərhədlər hü-dudu və cüzi məlumatlarla məhdudlaşdırılmışdır. Quzeydə bir qrup məktəbli arasında apardığımız "Güney Azərbaycan haradır?" sualı müqabilində onların bir qismi Azərbaycanın İranda olan hissəsini "o tay" adlandırmış, əksəriyyəti isə, Güney Azərbaycanın Təbrizdən və bəzən də Təbriz və Ərdəbildən ibarət olduğunu söyləmişlər. "Güney Azərbaycan haradır?" sualına bəzən "İrandır" cavabı da alınmışdır. Çox təəccüblü olsa da, bu sual orta yaşlı nəslin bir çox nümayəndələri tərəfindən də "İrandır" cavabı ilə cavablandırılmışdır. Həmin sorğu ilə biz Arazın o tayında da apardığımız sorğu müqabilində təqribən Qüzeydəkinə bənzər cavablar aldıq: "Quzey Azərbaycan haradır?" sualına Bakı, Gəncə və bəzən

də "o taydır", hətta bir çox hallarda (başlıca olaraq kənd yerlərində) "Rusetdir" deməkdən artıq bir söz söyləyə bilmədlər.

Güney Azərbaycanın Quzeydə və Quzey Azərbaycanın Güneydə az tanınması sahəsindəki unutkanlıq təkcə coğrafi baxımdan deyil, mədəni, elmi, ədəbi və s. baxımdan da ürəkəcan deyil. Güneydə onlarca qələm əhlindən barməqlə sayıla bilən bir neçəsini biz tanıdığımız kimi, Arazın o tayında da xüsusilə geniş kütlə Quzey Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti, onun dünya şöhrətli nümayəndələri haqda çox az məlumata malikdir.

Bu məlumatsızlığın, vətəninə tanımamağın günahı kimdədir? Zəmandamı? Azərbaycanın ayrı-ayrı hissələrinə sahib olmuş Rusiya və İran hakim rejimlərinin siyasətindəmi? Millətin taleyinə, öz soyuna, kökünə biganəliyindəmi? Bu böyük faciə milyonlarla həmvətənimiz kimi, kitabı ərşəyə gətirən müəllifləri də düşündürmüş və Güney Azərbaycanı Quzeydə tanıtdırmaq, onun xalqdan gizlədilərək tarixin arxivinə atılmış faciəli keçmişini, iztirablı həyat yolunu, dünənini və bu gününü, təbiətini, ərazisini və sairəni müxtəsər şəkildə olsa da oxucuya təqdim etmək, vətənin coğrafi cəhətdən deyil, siyasi cəhətdən uzaq düşmüş o biri parçası ilə tanış etmək yeganə məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Azca da olsa, bu məqsədə nail olunarsa, müəlliflər bunu özləri üçün böyük uğur və mükafat sayardılar.

1828-ci ildən sonra İranın 4 əyalətindən birini təşkil edən Azərbaycan əyaləti ərazisinə yuxarıda qeyd edildiyi kimi ilk dövrlərdə cənubda Həmədan, cənub-şərqdə Zəngan və Qəzvin məhəlləri daxil idi (Əslində isə türklərin yüzillərlə yaşadıkları Azərbaycanın aşağı sınırları bu günkü İranın daha cənub torpaqlarını - qaşqayların sakin olduqları əraziləri də öz içinə alır).

Sonralar ərazinin inzibati sərhədləri nisbətən məhdudlaşdırılmış və 1906-cı ildə qəbul olunmuş seçki nizamnamə-

sində Azərbaycan əyalətinə Təbriz, Urmiya, Xoy, Deyləm-qan, Maku, Marağa, Binab, Miyandob, Sovucbulaq, Dehxar-qan, Mərənd, Əhər, Ərdəbil, Məşkin, Astara, Xalxal, Sarab, Miyana və Sayınqala məhəlləri daxil edilmişdir.

Rza şahın göstərişi ilə 10-cu çağırış İran Milli Məclisi 1937-ci ildə "parçala, hökumətlər et!" prinsipi əsasında ölkənin yeni inzibati-ərazi bölgüsü haqda qanun qəbul etdi. Yeni qanunda əyalət sözü ostan sözü ilə əvəz edildi və əyalətlər tarixi adları ilə yox, nömrələrlə sıralandı. Sonrakı bölmələrdə də toxunacağımız bu bölgüyə görə İran ərazisindəki milli azlıqda qalan xalqların (qeyri-fars) yaşadıkları ərazilərin tarixi adları tədricən dəyişdirildi, milli-mədəni, siyasi, iqtisadi və coğrafi ərazi bütövlüyü aradan aparıldı, assimilyasiya siyasəti dövlət səviyyəsinə qaldırıldı. Ölkə əvvəlcə 10 ostanə və 49 şəhristanə bölündü. Bu bölgüdə regionların etnik ərazi təmliğı qəsdən pozuldu, inzibati-ərazi bölgüsündə qatma-qarışıqlıq yaradıldı. Bu təsnifatda Güney Azərbaycan ərazisi sahəsi 53,4 min kv.km olan və əhalisinin 98,85%-ni azərbaycanlılar təşkil edən Zəngan iqtisadi və coğrafi cəhətdən heç bir bağıllığı olmadığı 1-ci ostanə - mərkəzi Rəşt şəhəri olan Gilan əyalətinə daxil edildi, Həmədan 5-ci Kürdüstan ostanına qatıldı, Azərbaycanın yerdə qalan ərazisi iki yerə parçalandı və mərkəzi Təbriz şəhəri olmaqla Şərqi Azərbaycan 3-cü və mərkəzi Urmiya olan Qərbi Azərbaycan 4-cü ostanı təşkil etdi. Bu bölgüdə 3-cü və 4-cü ostanların əraziləri müvafiq olaraq 67,1 min kv. km və 43,7 min kv. km sahəni əhatə edirdi. Bu bölüb-bölüşdürmə ilə kifayətlənməyən Rza şah 1938-ci ildə ölkəni yenidən 17 ostanə böldürdü. Bu dəfə Zəncan Gilandan alınıb mərkəzi Tehran şəhəri olan Mərkəzi ostanə birləşdirildi. Həmədan, Qəzvin kimi tarixi Azərbaycan torpaqları yenə də Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsündən kənarda saxlandı.

Bələliklə, Rza şahın inzibati-ərazi bölgüsündə Güney Azərbaycanın ərazi vahidliyi tam pozuldu, onun ərazisi bir

neçə yerə bölünmüş oldu. İran parlamentinə seçkilər zamanı milli mənsubiyyətə azərbaycanlı nümayəndələrin sayını azaltmaq, ölkədə yaşayan 80-ə yaxın millət, xalq və etnik qruplar arasında milli ədavət yaratmaq, qeyri-fars xalqların milli inkişaf və birliyini pozmaq siyasətindən doğan həmin bölgüdən, ölkənin ərəzi-inzibati bölgüsündə tətbiq edilən üsuldən məqsəd assimilyasiya siyasətinə meydan verməklə yanaşı qeyri-fars xalqları ərəzi iddiası ilə bir-birinə qarşı üz-üzə qoymaqlı.

Məhəmməd Rza şah dövründə (1941-1979) dövlətin inzibati-ərəzi siyasəti daha qatı şovinist prinsiplərə söykəndi. 50-ci illərin əvvəllərində ölkənin inzibati-ərəzi bölgüsünü "təkmilləşdirmək" adı altında İran ərəzisi mərkəzi Tehran olan Mərkəzi ostandan əlavə 10 ostanə, sonrakı illərdə 13 ostanə ayrıldı. Bu bölgülərdə Güney Azərbaycanın ərəzisi azı 3 ostan arasında bölüşdürüldü. 1954-cü ildə Astara və ona bitişik ətraf bölgələr Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb Gilan ostanına tabe etdirildi, Savə Tehranın tabeliyinə verildi.

Bu bölgü əslində Güney Azərbaycanın kompakt yaşayış subyektindən qoparılıb, ostanlar arasında parçalanması idi. Ölkənin inzibati-ərəzi bölgüsü haqqında 1961 və 1971-ci illərdə qəbul olunmuş qanunlar qeyri-fars regionların daha artıq parçalanmasını, milli azlıqları əhalisi əsasən fars olan yaşayış məntəqələrinə cəlb edib, tez bir zamanda assimilyasiya etmək niyyətini əsas hədəf götürmüşdü. 70-ci illərdə qəbul olunmuş inzibati-ərəzi bölgüsü qanununda İran ərəzisi 13 ostanə, 8 fərmandarlığa (qubernatorluğa) və 151 şəhristanə bölünmüşdü. Bu bölgüdə mərkəzi Tehran olan Mərkəzi ostan, Gilan, Mazandaran, Şərqi Azərbaycan (mərkəzi Təbriz), Qərbi Azərbaycan (mərkəzi Urmiya), Baxteran, Xuzistan, Fars, Kerman, Xorasan, Sistan və Belucistan, İsfahan və Kürdüstan ostanları müəyyən edildi. Bu bölgüdə yenə də Həmədan, Qəzvin, Savə, Astara Azərbaycana deyil, başqa ostanlara (əyalətlərə) birləşdirildi, Həmədan və Zəncan isə

əvvəlcə müstəqil qubernatorluğa, 1973-cü ildə isə müstəqil ostanlara çevrildi. Nəticədə bunların hesabına İranın mərkəzi əyalətlərinin ərəzisi genişləndi. Bu "bölgü"lərin xalqımız üçün daha bir beləli cəhəti odur ki, bunlarda Azərbaycanın tək ərəzisi parçalanmırdı, eyni zamanda onun xalqı "qayçılanırdı". Bununla da Azərbaycan adı daşımayan inzibati-ərəzi vahidlərində yaşayan həmvətənlərimiz rəsmən azərbaycanlı (Azərbaycan türkü) hesab edilmirdilər. Odur ki, 60-70-ci illərdə əhalinin məskunlaşmasına və şəhərləşməyə aid ədəbiyyatda İran dövlətinin "Azərbaycan ərəzisi" adı altında göstərdiyi məkandan kənarda milyonlarla azərbaycanlıların yaşamasına baxmayaraq onlar qeyri-azərbaycanlılar siyahısına daxil edilmişdilər. Lakin eyni zamanda bu inadlı cəhdlərə baxmayaraq bir çoxları kimi fars şovinizminin tanınmış mədaxlrlərindən biri olan M. Şiəar belə özünün "Azərbaycan dili haqqında bəhslər" əsərində Azərbaycan dilinin qədimliyini inkar edib, onun əleyhinə çıxsə da, ölkədə əhalinin yarısından çoxunun məhz Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu etiraf edir. O, türklərin İran ərəzisinin geniş bir sahəsinə yayılmasına təəssüflənsə də, Azərbaycanın mövcud hüdudlarından kənarda Azərbaycan türklərinin kompakt şəkildə yaşadığı əyalət, şəhər və rayonlar sırasında aşağıdakı adları çəkir: Xəmsə vilayəti, Ərak, Sultanabad, Sərabəndə, Bozaçlı, Xomeyn yaxınlığındakı Kəməre, Həmədan və ətrafı, Ənzəli, Şahi, Xorasan, Bucnurd, Dərəgəz, Qaşqay mahalı, Tehranın ətrafının əksəriyyəti, Şəhriyar, Kərəc, Lavasanat, Qum ətrafı, Qəzvin, Savə vilayəti, Kəlhoran, Fərəhan və sairə.

M. Şiəar kimi qatı şovinin bilərəkdən və ya bilməməkdən İranda türklərin belə bir geniş ərazidə yaşamasını təsdiq etməsi Azərbaycan ərəzisinin və əhalisinin sayını daim azaltmaq istəyənlərə əslində tutarlı zərbədir.

1949-cu ildə İran ordusunun Baş qərargahı ümumölkə üzrə əhalinin və yaşayış məntəqələrinin siyahıya alınması-nın nəticələrini 10 cildlik kitabda nəşr etmişdi. Həmin çox-

cildliyin 1-ci kitabının girişində oxuculara yaşayış məntəqələrinə görə ərazi, əhalinin sayı, şəhərlər, kəndlər, dil və din üzrə əhalinin miqdarı, məşğuliyyəti və sair haqda ümumiləşdirilmiş məlumatların xüsusi cildə veriləcəyi vəd edilmişdi. Lakin bu xüsusi cild bu günə qədər işıq üzü görmədi və ya, daha doğrusu oxuculardan gizlədildi. Güney Azərbaycan üzrə tanınmış tədqiqatçı N.Nəsibzadənin yazdığı kimi "İranda yaşayan xalqların milli tərkibi və etnik ərazisi haqqında fərs şovinizminin xoşuna gəlməyən gerçəkliklərin aşkar olacağı "təhlükəsi" həmin xüsusi cildin çap olunmasına imkan vermədi". Yuxarıda adı çəkilən 10 cildlik və digər mənbələr əsasında N.Nəsibzadənin apardığı hesablamaya görə belə bir ümumiləşdirmə aparmaq olar ki, 40-cı illərin sonunda Şərqi Azərbaycanda yaşayan əhalinin 98,4 %-i, Qərbi Azərbaycanda 65,1 %-i, Zənganda 98,6 %-i, Qəzvinə 62 %-i, Həmədanda 74,2 %-i, Savədə 72 %-i Azərbaycan türklərindən ibarət olmuşdu.

Bicar (şəhər özü daxil olmadan) 50 % azərbaycanlılar, 38 % kürdlər və 11 % isə farslardan ibarət olmuşdur. Həmin dövrdə Şərqi Azərbaycan ərazisi 67,1 min kv.km; Qərbi Azərbaycan 38,9 min kv.km; Zəngan 36,4 min kv. km; Həmədan 19,8 min kv.km; Astara 4,3 min kv.km; Bicar 6,2 min kv.km; Savə 9,9 min kv.km olmuşdu. Bu hesabla götürdükdə Güney Azərbaycan ərazisi İranın şimal-qərbində 172,6 min kv.km-lik bir ərazidə Astara, Tehran, Ərak və Xoy dörd-bucağında yerləşir.

Tehranda çap olunan "Həməşəhri" qəzeti özünün 1993-cü il fevral nömrələrinin birində yazmışdır ki, hal-hazırda İranda 80-ə yaxın millət, xalq və etnik qrup vardır ki, türklər (azərbaycanlılar) say etibarilə əvvəlinci yerdədir. Həmin qəzetin və digər statistik mənbələrin verdiyi məlumatlar əsasında aşağıdakı şerti cədvəl tərtib edilmişdir:

	Milli vahidlər	sayı (mln. nəfər)	Ölkə əhalisinin sayına görs nisbəti (faizlə)
1	Azərbaycanlılar	18,7	33,5
2	Farslar	17,2	31,0
3	Kürdlər	5,6	10,0
4	Mazandəranlılar	3,8	6,8
5	Gileklər	2,2	3,9
6	Bəluclar	2,2	3,9
7	Ərəblər	2,2	3,9
8	Türkmənlər	1,7	3,0
9	Lurilər	1,5	2,7
10	Bəxtiyarilər	0,7	1,3

Bu cədvəldə Azərbaycan türklərinin sayı və onun ölkə əhalisinin sayına nisbəti azərbaycanlıların əsasən kompakt yaşadıkları ərazi üzrə hesablanmışdır. Azərbaycan hüdudlarından kənarda yaşayanlar bu sayə daxil edilməmişdir. Bu isə o deməkdir ki, onların böyük bir hissəsi digər millətlərin, başlıca olaraq farsların tərkibində hesablanmışdır. Müxtəlif səbəblər (ən başlıcası iş yeri) üzündən Azərbaycanı tərk edənlərin sayı vətəndəkilərin sayından çox olması haqda mətbuatda məlumatlar verilir. Xaricdə çap olunmuş "Azərbaycan" dergisində ölkə əhalisinin sayı haqda aşağıda fotosuratını çap etdiyimiz məlumat verilmişdir:

Bərgiliyə gəlmiş bir oxucu məktubuna görə
İRAN ŞƏRHLƏRİNİN İÇİNDƏ YASAYAN MİLLİYYƏTLƏR VƏ
QAYIŞIK DİMLƏRƏ RƏĞLİ OLAN İNSANLARIN YÜZƏLİYİNİN
AŞAĞI-TÜLƏRİ SAYISI:

	Vəzədliliyi	Sayısı	Si*8	Sənəd
Azərbaycan Türkləri	X37,5	22,5 milyon	X95	X5
(Azərbaycan Türklərinin bir başqa qolu)		1,5 milyon		
Qaşqay Türkləri				
Türkmənlər	X2,5	1,5 milyon	X5	X95
Farslar və	X36	21,6 milyon	X90	X6
Giləklər, Mazəndəranlılar, Lorlar, Bəxtiyarlılar, Tatarlar...			(X4 Bəhəyl)	
Kürdlər	X13	7,8 milyon	X35	X65
Arəblər	X5	3 milyon	X70	X30
Bilucilər	X4	2,4 milyon	X20	X80
Yəhudilər, Ermənilər, Süryanilər	X1	0,6 milyon	Kiristiyən, Yəhudi	
Toplam	X100	60 milyon	X81	X16
			(X2 Bəhəyl)	
			(X1 Zərdörtçü, Yəhudi, Kiristiyən)	

90-cı illərin əvvəllərinə aid olan yuxarıdakı qeyri-rəsmi məlumatdan bəlli olur ki, İran ərazisində yaşayan 60 milyonluq əhalinin 36 %-ni giləklər, mazəndəranlılar, lurilər, bəxtiyarlılar və tatlar da (yəni irandillilər) daxil olmaqla farslar, bundan daha çoxunu - 37,5 %-ni Azərbaycan türklərindən olan qaşqay türkləri də hesablanmaqla azərbaycanlılar təşkil etmişdir. Sonuncu faizə Tehran və ətrafında, Xorasan və başqa ostanlarda sakin olan Azərbaycan türkləri yə'qin ki, daxil edilməmişdi.

1978-1979-cu illər İran inqilabı mənfur səhliq rejimini məhv etsə də, ölkədə sosial ədalətsizliyi, o cümlədən milli

münasibətlərdəki haqsızlığı və ayrı-seçkiliyi aradan qaldırma bilmədi. Əksinə ölkənin inzibati ərazi bölgüsündəki parçalamaq və assimilyasiya etmək cəhdi daha da gücləndirildi. İran İslam respublikasının hakim dairələri və İslam Şura Məclisi ölkənin inzibati-ərazi bölgüsünü "təkmilləşdirmək" adı altında İranın mövcud xəritəsinə bir neçə dəfə əl gəzdirmişlər. Başlanğıcda ölkə 24 ostanə (əyalətə) bölündü, sonra isə onların sayı 28-ə çatdırıldı. 1993-cü ildə Ərdəbili əsassız olaraq qondarma bəhanələrlə Şərqi Azərbaycan ostanından ayıraraq "müstəqil ostan" elan etdilər. Beləliklə, hazırda Azərbaycan adı altında ancaq Şərqi Azərbaycan (mərkəzi Təbriz) və Qərbi Azərbaycan (mərkəzi Urmiya) ərazi vahidləri qalmışdır. Ərdəbil, Zəngən, Qəzvin, Həmədan, Astara, Savə və əhalisi əsasən türklərdən (azərbaycanlılardan) ibarət olan neçə-neçə şəhər, rayon və yaşayış məntəqəsi Azərbaycandan təcrid edilərək, ya onlara "əyalət müstəqilliyi" verilmiş, ya da hansısa əyalət və şəhərin tabeliyinə salınmışdır. Bütün bunlarla kifayətlənməyən İran İslam respublikası Ali Məclisinin bəzi şovinist nümayəndələri ostanların adı ilə yox, nömrə ilə qeyd edilməsini və çağırılmasını təklif edirlər. Belə görünür ki, bu halda onların qulağı "Azərbaycan" eşitməkdən "rahat" olar.

Güney Azərbaycan adı altında hazırda tək cə "Şərqi Azərbaycan" və "Qərbi Azərbaycan" əyalətləri olsa da, biz öz yazımızda Güney Azərbaycandan qoparılib ayrılmış Ərdəbil, Zəngən, Qəzvin, Həmədan, Savə və Astara haqda da oxucuları məlumatlandırmağa çalışacağıq. Qaşqay mənəli və oranın sakinləri olan qaşqay türkləri haqqında Tağı Əbülqasım oğlu İbrahimovun (Şahin)¹ və Xorasan türkləri barəsində Bibi-Rabigə Loqaşovanın² ayrıca tədqiqat əsərləri mövcud olduğundan oxuculara təqdim edilən bu kitabda həmin türklər və onların məskunlaşdıqları coğrafi ərazi haqqında söz

¹ Bax: T. Ə. İbrahimov (Şahin). Qaşqaylar, Bakı, "Elm", 1988.

² Bax: B. -R. Loqaşova. Türkmənli İrəvan M., "Nauka", 1976.

açmaqdan vaz keçdik.

Şovinstlər tərəfindən varlığı, dili, mədəniyyəti və qədim tarixi inkar olunan, ərazisinin xəritəsi doğram-doğram edilən Güney Azərbaycan haqqında, onun kompakt ərazisi, əhalisi, təbii sərvətləri, illik məcmu milli məhsulda payı, ölkə iqtisadiyyatında onun yeri və rolu, şəhər və kəndlərin sayı və s. haqda tam dəqiq məlumat əldə etmək xeyli çətindir və kitabın hazırlanmasında bu çətinliklər tez-tez üzə çıxmışdır.

Pəhləvi sülaləsinin hökmranlığından üzü bəri İran rəsmi dairələrində, kütləvi informasiya vasitələrində "Güney Azərbaycan" ifadəsinə qısqancılıqla yanaşıb, bu ifadənin işlədilməsindən həmişə çəkiniblər.

Güney Azərbaycan tarixən İranın bir parçası, azərbaycanlılar isə "türkləşmiş farslardır" cəfəngiyyəti 80 ilə yaxındır ki, İran rəsmi dairələrində və tarixşünaslığında özünə rəvac tapıb. İranın rəsmi mənbələrində və kitablarında Güney Azərbaycan ancaq Şərqi və Qərbi Azərbaycan kimi təqdim edilir.

Güney Azərbaycanın ərazisi haqda məlumat vermək (parçalanmış hissələri toplamaqla) mümkündürsə, əhalisinin sayı haqda bu imkan əldən alınmışdır. Güney Azərbaycanın 6 əyaləti (Şərqi və Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəngan, Həmədan, Qəzvin) və iki ayrı düşmüş şəhristanında (Səvə və Astarə) hazırda nə qədər əhali yaşadığı az-çox bəlli olsa da, ölkənin başqa bölgələrinə səpələnmiş milyonlarla soydaşımızın sayı haqda dəqiq məlumat vermək mümkün deyil. Bu bir faktıdır ki, Tehran və onun ətraf şəhər və rayonlarında, İsfahanda, Xorasanda, Gilanda, Şirazda, ölkənin cənub bölgələrində və ayrı yerlərində çoxlu azərbaycanlı yaşayır və əhali siyahıya alınarkən onlar azərbaycanlı kimi yox, iranlı kimi qeydə alınır. Əslində isə Azərbaycandan (Şərqi və Qərbi Azərbaycan, Zəngan, Ərdəbil, Qəzvin, Həmədan)¹ kənarda

yaşayanların sayı doğma vətəndə yaşayanların sayından xeyli çoxdur.

1999-cu ilin avqust ayında Cənubi Azərbaycan Milli Azadlıq Hərəkatı Analitik İnformasiya mərkəzinin mətbuatda çap olunmuş məlumatına əsasən hazırda İranda yaşayan əhalinin milli tərkibini aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

Nö	Milli vahidlər	sayı (mln. nəfər)	Ölkə əhalisinin sayına görə nisbəti (faizlə)
1	Azərbaycanlılar	29.0	41.42
2	Farslar ¹	22.0	31.42
3	Kürdlər	7.5	10.71
4	Ərəblər	3.5	5.0
5	Türkmenlər	3.0	4.28
6	Belucılar	2.4	3.42
7	Qaşqaylar	2.0	2.85
8	Yəhudi, ərəbi, erməni	0.6	0.85
9	Başqaları	0.035	0.05
	CƏMI:	70.0	100.0

Cədvəldən göründüyü kimi İran əhalisinin ümumi sayı 70 milyon nəfər hesablanmışdır və onun 34 mln. nəfərini (48.57 %-ni) türkdilli əhali (Azərbaycan türkü və türkmenlər) təşkil edir. Bütün bunlar onu göstərir ki, son iki ildə ölkə daxilində Azərbaycan türklərinin sayı xeyli artmış və onlar artıq İran məkanında həlledici çəkiyə malikdirlər. Deməli, Azərbaycan türkü bütün İran məkanı daxilində yuvarlaq rəqəmlə təxmini desək, 30 mln.-dan çox nəfəri təşkil edir. Əhali sayına aid rəqəmin təqribi götürülməsi səbəbi öncə onunla bağlıdır ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İranda əhalinin siyahıya alma vərəqələrində nə şah rejimi vaxtı və nə

¹ Səvə və Astarə şəhristanları bu bölgədə nəzərə alınmamışdır.

¹ Talış, gilək, ləz, bəxtiyarilər, lur və s. də burayadaxildir.

də indi "Milliyyətin nədir?" sualı qoyulmur. Digər tərəfdən Azərbaycanda sənayenin, infrastrukturanın zəif inkişafı, kənd yerlərində kəndli üçün lazımı vəsaitin (su, toxum, qoşqu heyvanı, texnika və s.) olmaması üzündən Azərbaycan əhalisinin çox hissəsi ailəsini dolandırmaq üçün İranın hər yerinə səpələnmişlər. Bundan başqa bir sıra şəhər, rayon və yaşayış məntəqələri vardır ki, orada çoxlu sayda azərbaycanlı yaşamasına baxmayaraq, o yerlər digər əyalətlərin tərkibində olduğundan orada yaşayan azərbaycanlılar da həmin əyalətin yerli əhalisi kimi (əsasən fars kimi) qələmə verilir. Məsələn, Qum, Xorasan, Şiraz, Kerman, Gilan, Tehran və s. iri şəhərlərdə milyonlarla azərbaycanlı yaşadığı halda, onlar həmin yerin hakim milləti cərgəsində sayılırlar. Halbuki məsələn, 12 milyonluq Tehran əhalisinin yarıdan çoxunu Azərbaycan türkləri təşkil edir. Bunlardan əlavə Hacıabad (Bəndərabbas), Kerman ətrafında, xüsusən Şahmaran bölgəsində, Siyistan və Yəzd əyalətlərindəki çoxsaylı əfşarlar, Çaharmahal əyalətində Şəhrikürd, Qum ətrafında və s. çoxlu sayda azərbaycanlı kompakt yaşasalar da, onlar heç bir məlumatda Azərbaycan əhalisi siyahısına daxil edilməmişlər. 2 mln.-a yaxın Qaşqay türkü dövlətin nəzərində türklərin siyahısından çoxdan silinib. Azərbaycan ərazisindən kənarda sayca çox olub, kompakt və ya səpələnmiş halda yaşayan türk yaşayış yerlərinin siyahısını uzatmaq olar. Lakin bu günkü İranda əhalinin siyahıya alınma prinsipi ölkə daxilində yaşayan heç bir millətin, xalqın və etnik qrupun miqdarını nəinki dəqiq, heç təxmini bilməyə də imkan vermir.

Demoqrafiya üzrə aparılan tədqiqatlarda və yazılan məqalələrdə İran ərazisində azərbaycanlıların artım dinamikasının yüksək olduğu göstərilir. Fransa sosioloqu xanım Marie Ladier İranda uzun müddətli elmi əzamiyyətdə olmuş və öz tədqiqatının nəticələri haqda 1992-ci ildə Ankarada keçirilən beynəlxalq simpoziumda məruzə etmişdir. "Yeni forum"

adlı Türkiyə jurnalında çap olunmuş həmin məruzənin mətnində də İranda yaşayan millətlər və etnik qrupların sayı haqda məlumat əldə etməyin mümkünsüzlüyü etiraf olunur. Xanım Ladier İranda regionlar üzrə 15-49 yaşında qadınların savadlılıq dərəcəsini və orta hesabla neçə uşaq dünyaya gətirdiyini hesablamışdır. Xanım Ladie yazır ki, 1986-cı ildə siyahıya alma vərəqələrində qoyulmuş suallar savadlılıq dərəcəsini öyrənməyə kömək etməklə yanaşı qeyri-fars qadınların da təxmini sayını bilməyə imkan verir. 1986-cı il siyahıya alma vərəqəsində belə suallar qoyulmuşdu:

1. Farsca təkmil bilirsinizmi?
2. Yalnız anlayırsınız?
3. Farscadan başqa bir dil bilirsinizmi?

Yuxarıdakı suallara alınan cavabların təhlili göstərmişdir ki, Tehrandə və Mərkəzdə 15-49 yaş arasında qadınların təqribən 23%-i savadsız olduğu halda, Azərbaycanda, Kürdüstanda, Belucistanda, Siyistanda, Fars körfəzi regionunda həmin yaşda qadınların 70 %-dən çoxu yazıb-oxumağı bilmir. Bunun müqabilində Tehran və Mərkəz regionunda 15-49 yaşındakı qadınlar orta hesabla 3-4 uşaq dünyaya gətirirlərsə, adları yuxarıda qeyd olunan ucqar əyalətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda bu rəqəm 7-8 uşağa bərabərdir. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, Tehrandə və digər mərkəz fars regionlarında da uşaq artımının çoxu qeyri-fars ailələrinin payına düşür. Bu məsələni təyin etməkdə siyahıyaalmanın 2-ci və 3-cü suallarına cavablar kömək edir. Yuxarıda adı çəkilən məşhur şovinist M.Şüarın "Azərbaycan dili haqda bəhslər" kitabında İran əhalisinin sayı haqda gətirdiyi rəqəmi yada salmaq yerinə düşər. M.Şüar 60-cı illərin ortalarında 22 mln. İran əhalisinin yarıdan çoxunun türklərdən (azərbaycanlılardan) ibarət olduğuna təəssüfləndiyini və onların danışdığı dili "dəfn etmək" haqda fikirləşdiyini söyləyirdi.

Beləliklə, əgər M.Şüarın dediyi kimi 22 mln. İran əhalisinin 60-cı illərdə yarıdan çoxunu azərbaycanlılar təşkil etmişdisə, mövcud durum və fransız sosioloqunun apardığı tədqiqatın nəticəsi əsasında bu gün 60 mln.-u ötmüş İran əhalisinin tərkibində azərbaycanlıların sayını bilmək o qədər də çətin deyildir.

Nəticə olaraq deyilməlidir: Güney Azərbaycanın tarixi ərazisi cənubdan Həmədan, Ərak, Savə, Tehran xətti boyunca, Şimaldan Araz çayı, Aslandüz, Culfa və Muğan xətti boyunca, Şərqdən Ərdəbil, Xalxal, Qəzvin və Qərbdən Türkiyə Respublikası sərhədləri (Maku, Salmas, Urmiya, Piranşəhr, Sərdəşt) ilə hədudlanmışdır.

Oxucuya təqdim edilən bu kitabda "Güney Azərbaycan" adı altında hazırda İran ərazisinə daxil olan aşağıdakı regionlar haqda söhbət açılacaqdır:

1. Şərqi Azərbaycan əyaləti (ostanı).
2. Qərbi Azərbaycan əyaləti.
3. Ərdəbil əyaləti.
4. Zəngan əyaləti.
5. Həmədan əyaləti.
6. Qəzvin əyaləti.
7. Savə mahalı.
8. Astara şəhristanı (mahalı).

Bütün bunlarla birlikdə doğma vətənimiz Azərbaycan ərazisi haqda mətbuatda döndə-döndə çap olunmuş məlumatlar, Mirzə Cəlil demiş, papağımızı qarşımıza qoyub bizə yaxşı-yaxşı düşünməyi, "haradır bizim vətənimiz?" sualına dəqiq və düzgün cavab verməyi tələb edir.

Əlimizdə olan materiallar hələlik Güney Azərbaycanın müvafiq regionları, onların ərazisi, əhalisi, təbiəti, şəhərləri, tarixi abidələri, təsərrüfatı, maarifi və mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatı və s. haqda söhbət açmağa imkan verir.

Güney Azərbaycan ərazisinə və əhalisinə aid yuxarıda göstərilən bütün rəqəmlər İranın rəsmi statistikasına əsaslanır. Oxucuda İran hakim dairələri tərəfindən Azərbaycan türklərinə qarşı aparılmış və aparılan milli-şovinist siyasət haqqında doğru düzgün təsəvvürlər yaratmaq məqsədilə İran rəsmi statistikasının məlumatlarını, o sıradan aşağıdakı 1997-ci il məlumatını onun öz ixtiyarına veririk. Bu rəqəmlərin azaldılması, əvvəllərdə qeyd edildiyi kimi, hakim dairələrin məqsədyönlü siyasətinə xidmət etmişdir.

Qeyd olunduğu kimi Tarixən Azərbaycan əyaləti olan və hazırda azərbaycanlı türklərin kompakt yaşadığı bir sıra ərazi vahidləri və orada yaşayan əhali İran rəsmi statistikasına tərəfindən həmin məlumatlara da daxil edilməmişdir.

Güney Azərbaycan ərazisi və əhalisi
(1997-ci il məlumatı əsasında)

No	Əyalətlər və şəhərlər	Ərazi (kv.km)	Əhali (nəfər)
1	Şərqi Azərbaycan	47830	3325540
2	Qərbi Azərbaycan	39487	2 496320
3	Ərdəbil	17953	1168011
4	Həmədan	19445	1677957
5	Zəngan	24312	995653
6	Qəzvin	15120	968257
7	Savə	10279	219414
8	Astara	334	65922
	CƏMI	174 760	10 917 074

Uzun illər Güney Azərbaycanla Quzey Azərbaycan əhalisinin ayrı-ayrı etnos olduğunu və heç vaxt onların vahid dövlətdə birləşmədiyini "sübut" etməyə çalışan və bu qondarma nəzəriyyə üçün Azərbaycanın keçmişini, tarixini və milli varlığını inkar edib, hər cür təhrif və saxtakarlığa əl atan şovinistlər son vaxtlar yeni hava çalmağa başlamışlar. Onlar Azərbaycanın tamlığını o şərtlə qəbul edirlər ki, bu öl-

kə böyük İranın ayrılmaz hissəsi hesab edilsin. İranı azərbaycanlılara ana vətən, Quzey Azərbaycanı isə anasından zorla ayrılmış, nisgilli övlad kimi təqdim edirlər. Qüzey Azərbaycan istiqlaliyyət qazanıb müstəqil dövlət olduğdan sonra bu cür sayıqlamalar bəzi İran müəlliflərinin əsər, məqalələrində, mətbuat və informasiya vasitələrində tez-tez eşidilir.

PARÇALANMIŞ AZƏRBAYCAN

1813 - 1828-ci ilə qədər bütöv Azərbaycan -
sahəsi 410 min kv. km.

1813 - 1828-ci illərdə işğal edilmiş Azərbaycan
əraziləri:

-İran əsarəti altındakı Güney Azərbaycan -
sahəsi 280 min kv km.

-Rusiya əsarəti altındakı Quzey Azərbaycan-
sahəsi 130 min kv. km.

GÜNEY AZƏRBAYCAN, 2000-Cİ İLDƏ

ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN

Güney Azərbaycanın indiki inzibati-ərazi bölgüsündə Şərqi Azərbaycan mühüm yer tutur. İranın şimal-qərbində yerləşən bu bölgə şimaldan Azərbaycan Respublikası və Ermənistanla, qərbdən Qoturçay boyunca və Urmiya gölü vasitəsilə Qərbi Azərbaycanla, cənubdan sıra dağlar və dərələr vasitəsilə Qərbi Azərbaycan və Zəngənə əyalətləri ilə, Şərqi Azərbaycanın Azərbaycan respublikası ilə Araz çayı boyu 200 km, Ermənistanla 35km sərhəd xətti mövcuddur və sərhəddə Culfa, Xudafərin və Kürdəst kimi üç başlıca keçid mövcuddur (Son illərdə Ermənistanla keçid məntəqələrinin sayı artırılmışdır). Bu keçid məntəqələri arasında Culfa xüsusi əhəmiyyətə malikdir. O İran Naxçıvan - Tiflis dəmir yolu xətti ilə Ukrayna və Qara dəniz limanlarına çıxmağa imkan verir. Buna görə də Şərqi Azərbaycan Qara dəniz hövzəsinə və Avropaya çıxış kommunikasiyası sıradan İran üçün çox əhəmiyyətlidir.

Şərqi Azərbaycanı Qərbi Azərbaycandan şərti də olsa 420 km lik sərhəd zolağı ayırır. Şərqi Azərbaycanın Mərənd, Şəbüstər, Marağa, Binab, Həştəri şəhərləri, həmçinin Qotur çayı, Urmiya gölü, Ərbət dağları (Təxtə-Süleyman) bu sərhəd zolağı üzərindədir.

Şərqi Azərbaycan əyalətinin inzibati mərkəzi Təbriz şəhəridir. Şərqi Azərbaycan əyaləti 36-39° meridianla 45-48° paralel arasında yerləşir. Əyalətin ərazisi 47.830 kv.km, əhalisi rəsmən 3.458.651 nəfərdir. Şərqi Azərbaycanda 695.381 ailə yaşayır ki, bu ailələrin 446.159-u şəhərdə, 249.222-i isə kənd yerlərində sakinidir. 1996-cı ildə əhalinin siyahıyaalma sonuqlarında göstərilir ki, Şərqi Azərbaycanda əhalinin 46,4 faizini yaşı 8-15 arasında olanlar, 50,8 faizini yaşı 15-64 arasında olanlar, 6-7 faizini yaşı 65-dən yuxarı olanlar təşkil

edir. Beləliklə, Güney Azərbaycanın başqa bölgələri kimi Şərqi Azərbaycanda da gənclər nəsli əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edir. Əhalinin orta artım dinamikası burada 2,53 faizə bərabərdir (Xarici mənbələr artımı 5-6 faiz göstərilir). Əhalinin orta artım dinamikası ilə əhalinin sayı arasındakı qeyri mütənasiblik bu regiondan başqa yerlərə mühacirətin və əhali axınının çox güclü olduğuna dəlilətdir. Statistik məlumatlardan bəlli olur ki, əmək qabiliyyətli əhalinin 33,6 faizi işləyir, 35,4 faizi evdar, 19 faizi sağird və tələbə, 5,2 faizi isə tam işsizdir. Əhalinin 6,8 faizi qeydiyyatdan alınmamışdır. Ümumiyyətlə Şərqi Azərbaycanda işləyənlərin 49 faizi şəhərlərdə, 51 faizi kənd yerlərində yaşayanlardır. Əmək qabiliyyətli əhalinin 34 faizi kənd idarəetməsində, 26 faizi mədəniyyət, tikinti, işıq, qaz, su və s. sahələrdə, 40 faizi isə ticarətdə, hotel, yükdaşıma, rəbzo, telefon, maliyyə, sığorta idarələrində və s. çalışanlardır.

Şərqi Azərbaycan əyalətində aşağıdakı ərazi vahidləri: 14 şəhristan, 40 şəhər, 35 rayon, 168 kəndistan vardır.

Şərqi Azərbaycan əyalətinin tərkibinə aşağıdakı şəhristanlar daxildir.

ŞƏHRİSTANLAR

Əhalinin sayı
(nəfər)

1. Təbriz	1.486.509
2. Marağa	277.216
3. Mərənd	224.344
4. Miyana	207.758
5. Əhər	198.028
6. Sərab	148.831
7. Şəbüstər	122.837
8. Həştəri	120.406
9. Binab	112.985
10. Bostanova	108.402

11.Mülkan	94.567
12.Kəleybər	92.260
13.Heris	768.14
14.Culfa	54.583

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa Şərqi Azərbaycan ərazisində 21 elat tayfası mövcuddur ki, onların yaylağı əsasən Savalan dağı və onun ətəkləri, qışlağı isə Muğan düzündür.

Son illərdə Kəlvən (heris), Bəxşayış (heris), Leylan (Mülkan), Xəracü (Marağa), Xumarlu (Kəleybər), Tikmədaş (Bostanova), Xorand (Kəleybər) kimi 7 qəsəbə şəhər statusu alıb.¹

Hər tərəfdən dağlarla əhatə olunan Şərqi Azərbaycanda çaylar, çeşmələr, kəhrizlər, bulaqlar boldur. Şərqi Azərbaycan ərazisindəki bütün su axarları özlərinin son mənzilini iki hövzədə: Xəzər dənizi və Urmiya gölündə tapırlar. Şimaldan Mişov, Qaradağ, Şərqi Qoşadağ və Savalan, Cənubdan Bozquş, Səhənd və Ərbət dağları arası ilə axan çaylar Urmiya gölüne, Şimaldan axıb gələn xırdalı-böyükli 18-ə qədər Qızılözəndə cəmləşib (təqribən 8367 milyon kub.m.), birlikdə Arıza tökülür.

Qərbi Azərbaycana nisbətən Şərqi Azərbaycan su mənbələri cəhətdən daha zəngindir.

Şimalda Culfa-Aslandüz məntəqəsinin başlıca su mənbəyi Arız çayıdır. Qarasu, Şahmarçay, Gərgərçay, Dorançay, Siniçay, Kəleybərçay bu regiondan keçib Arıza tökülür.

¹ Mülkür yanında ölkənin inzibati-ərazi vahidləri, rəsmi olaraq, aşağıdakı kimi təsnif edilib.

Ostun-aylat

Şəhristan-əhalişi utraf qəsəbə və kəndləri ilə birlikdə 50 min nəfərdən çox olan qismən iri şəhər

Şəhər-əhalişi 50 min nəfərə qədər olan yaşayış məntəqəsi

Bəxş-məyon: Əhalişi 10 min nəfərdən çox olan yaşayış məntəqəsi

Dehistan-kəndistan: bir neçə kəndin birləşməsi

Deh-kənd: on azı 10-15 ailənin yaşadığı yer.

Abulluq-2-10 və daha çox ailənin yaşadığı yer.

Qaradağ mahalının on böyük çayları Əhərçay və Qarasu çayıdır. Onlar Qaradağdakı dağların arası ilə axıb, Aslandüzə, oradan da Arıza tökülür. Əhər və onun ətrafı əsasən dağlıqdır. Bu rayonun başlıca su mənbəyi Əhərçay və Qarasu çaylarıdır. Qarasu çayı təqribən 240 km-lik məsafədən keçir, Əhərçayla birlikdə Qarasu çayı bu rayonun suvarma sisteminə əhəmiyyətli rol oynayır. Məşkin və onun ətraf rayonlarındakı əkin sahələri, bağ-bağət əsas etibarilə mənbəyini Savalandan alan Ağçay, Məşkinçay, Uyvaçay, Əlovvanar kimi çayların suyu ilə suvarılır. Miyanə-Xalxal-Həştud şəhərlərində, onların ətrafındakı kəndlərin suvarılması işində Qızılözən, Şəhərçay, Qaranquçay, Aydoğmuşçay və s. çayların suyundan istifadə edilir. Urmiya gölü ətrafındakı rayonlar, o cümlədən Marağa və onun ətrafı Sofiçaydan, Morduçaydan, Qalaçaydan, Çkançaydan və s. istifadə edirlər.

Tobrizin yaxınlığında olan Şəbüstərə gələn çaylar öz başlanğıcını Şəbüstərin cənubunda yerləşən Mişovdağdan götürür. Mişovdağdan gələn su olduqca saf və orqanizmə gərəkdir olan xeyirli mineral maddələrlə zəngindir. Şəbüstərə gələn suyun bolluğu Mişova düşən qar və yağmurla izah oluna bilər.

Sorabda torpağın qismən şoran və suyun azlığı təsərrüfatçılar üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Sorabda kəndlər dağ ətəyində yerləşdiyindən burada dəmyə təsərrüfatına daha çox üstünlük verilir. Bununla birlikdə çeşmələrin və çayların sularından meşot və təsərrüfatda geniş istifadə olunur. Su tutumu çox da böyük olmayan Suyunçay, Razılıqçay, Tacıyörçay, Sorabçay, Uçançay, Səidabadçay, Yusifabadçay və s. şəhərin və onun ətraf məntəqələrinin su təchizatında əhəmiyyətli rol oynayır. Tobriz vadisinin suvarılmasında başlanğıcını Səhənd dağının şimalından götürən Liqvan və mənbəyini Savalan və Bozquş dağından götürən Acıçayın suyundan istifadə olunur. Tobrizin şimal zonasını əhatə edən Acıçay 256 km-lik bir məsafəni qət edib, Eynalı arasından keçərək Urmiya gölüne tökülür.

Araz çayı azərbaycanlılar üçün suyu bol, axarı güclü olan bir coğrafi obyektədən olar və 200 ilə yaxın ikiyə bölünmüş Azərbaycanın şimalında ayrılığın qanlı şırımını açmış sərhəd zolağı kimi də tanınır. Araz çayının uzunluğu 1072 km-dir. Bu çay öz başlanğıcını Türkiyə ərazisindəki Güllüdağdan götürür. O, Güney Azərbaycanda Şərqi Azərbaycan ərazisinin şimal hissəsini əhatə edir və Maku, Poldəşt və Culfadan, Aslandüz və Muğan düzündən keçərək bu yerlərin təsərrüfatında, xüsusilə əkinçilik və maldarlığında mühüm rol oynayır.

Güney Azərbaycanda Arazla qovuşan çaylar Makuçay, Qızılçay, Zunuzçay, Əhərçay, Nişandağ, Siminçay, Uçdibin, Sofıçay, Kələyborçay, Göyağac, Doroçay, Məlikçay və başqalarıdır.

Ərdəbil tərəfdən gələn Nəminçay, Ağçay və Xiyavçay Qarasu çayına tökülərək Araz sularına qovuşur. Vərzqanla Culfə arasında mövcud olan çaylardan Şahmar, Gərgər, Darian, Çermiçay, Ozaçay da son hesabda Arazla tökülür. Araz çayının bütün axarındakı ərazinin (10.200 km) 40 faizi Güney Azərbaycanın payına düşür. Güney Azərbaycanda Araz çayı üzərində iki böyük su səddi vardır. Bunun biri Makunun Qızıl qışlaq adlanan yerində, digəri isə Mil-Muğan düzündə, Aslandüzün Qorbindodur.

Şərqi Azərbaycan dağlıq rayondur və bu bölgə, demək olar ki, hər tərəfdən dağlarla əhatəlidir. Güney Azərbaycandakı dağları 4 qrupa bölürlər:

1-ci qrup: Güney Azərbaycanın şimalında yerləşən dağlar - Qaradağ (Culfadan başlayıb, Muğan çölündən keçib, Məşkin və Ərdəbilə qədər uzanır), Mişovdağ və Murovdağ;

2-ci qrup: Şərqi zonasındakı dağlar - Talış dağları, Xalxal dağları, Salavat dağları;

3-cü qrup: Mərkəzdəki dağlar - Savalan, Səhənd, Bozquş dağları;

4-cü qrup: Cənubdakı dağlar - Kafqan silsilə dağları.

Şərqi Azərbaycan Qaradağ, Mişovdağ, Savalan, Səhənd,

Bozquş və Ərbətin (Toxtə Səleyman) daxil olduğu 7 dağlıq və dağətəyi rayondan ibarətdir. Bu dağların ən uca zirvəsi və özəmsizliyi Cənubda Savalan (4844 m.), Təbrizin 50 km-də olan Səhənd (3722m), Təbrizin 50 km-də olan, Şimalda isə Qaradağ silsiləsinin ən uca zirvəsi hesab olunan Kiyamtək dağıdır (3414m).

Şərqi Azərbaycan təkcə Güney Azərbaycanın yox, bütövlükdə İranın iqtisadiyyatında, xüsusən kənd təsərrüfatında önəmli yer tutur. Şərqi Azərbaycanda hər il orta hesabla 2 milyon hektar ərazidə taxıl əkilir. Şərqi Azərbaycan İranın başlıca taxıl istehsal edən bölgələrindəndir. İstehsal həcminə görə Xorasandan sonra 2-ci yeri tutur. Şərqi Azərbaycan pambıqçılıq üçün də əlverişli perspektivə malik olan təsərrüfat zonasıdır. Şərqi Azərbaycanda pambıq əsas ehtiyarı ilə Muğan düzündə, Araz sahili, Xudafərin və Xamurlu rayonlarında (hər il təqribən 11-12 min hektar) əkilir və bu rayonlarda hər il 20-25 min ton pambıq götürülür. Bu məhsulun istehsalını artırmaq imkanları böyükdür.

Şəkər çuğunduru oyalatın əsasən şərq və şimal rayonlarında əkilir. (İldə 5-6 min hektar). Hələlik illik məhsul istehsalı 260-270 min tondur. İstehsalı genişləndirmək hesabına bu rəqəmi bir neçə qat artırmaq olar.

Şərqi Azərbaycanda il ərzində 30-35 min hektar kartof və soğan əkilir və illik istehsal həcmi 290-300 min tonə bərabərdir.

Bağ-bağat üzrə Güney Azərbaycan Mərkəzi və Xorasən oyalatlarından sonra 3-cü yeri tutur. Mərkənd, Təbriz, Marağa, Əhər oyalatın başlıca bağçılıq mərkəzlərindəndir. Azərbaycan öz meyvələri ilə İranın böyük şəhərlərinin təminatında əsaslı rol oynayır və dünya bazarına meyvə ixracatında əhəmiyyətli yer tutur. Şərqi Azərbaycanın ixracatında başlıca yeri quru meyvələr, alma, kartof, soğan, paxlalılar və s. tutur. Düyü və taxıl (buğda, arpa) idxal olunan məhsullardandır.

Şərqi Azərbaycanda iri sənaye müəssisələri qismən

Təbrizdə çəmlənmişdir. Buradakı maşınqayırma zavodunun əsası 1966-cı ildə İran-Çexoslovakiya əməkdaşlığı noticosında qoyulmuşdu. 54 hektar sahədə yerləşən bu zavod 1972-ci ildə işə salınmışdı. Zavodun məhsulları dəmiryonma dozqahları, kompressorları və preslərdən ibarətdir. Rumıniya tərəfindən qurulmuş traktor yığma zavodu (1966) Təbriz şəhərinin 6 km-də Tobriz-Azərşahr magistralı üzərində yerləşir. Zavodun tutduğu ərazi 324 hektardır ki, bunun da 298,3 min kv-m-i istehsal səxləri və yardımçı binalardan ibarətdir. Zavod 65 at gücündə traktor və lafetlər quraşdırır. Zavod traktor quraşdırma, motoryığma, montaj, dəmirçi və peşə öyrədən səxlərdən ibarətdir.

muşdı. Təbriz-Culfa dəmir yolu 1981-ci ildə elektrifikasişdırılmışdı.

Təbriz şəhristanının ərazisi 4450 kv.km-dir. Şəhristan şimaldan Əhər və Şəbüstərlə, Şərqdən Sərab və Miyana ilə, Cənubdan Marağa ilə və Qərbdən Urmiya gölü ilə həmsərhəddir.

İllər üzrə Təbrizdə əhəlinin artım dinamikası belə olmuşdur (nəfər):

1956	1966	1976	1986	1996
289.996	403.413	597.976	971.481	1.191.043

Ətrafı ilə birlikdə götürüldükdə Təbrizdə (şəhristanda) 1997-ci il məlumatına görə 1.486.509 nəfər yaşayır.

Təbriz yollar qovşağında yerləşən şəhərdir. Tehrandan Təbrizə qədər uzanan asfalt yol (624km) Culfaya qədər (Azərbaycan respublikasına qədər) uzanıb gəlir. Təbrizdən keçən digər yol (şəhərlər yolu) bütün İranı Türkiyə (Tehran-Ankara) və Avropa ilə birləşdirir. Bu yol Azərbaycanın Qəzvin, Zəngən, Miyana və Marağa şəhərlərindən keçərək Təbrizə gəlir. Tehrandan başlayıb Təbrizdə qurtaran dəmir yolu Təbrizin yaxınlığında Sofiyan qəsəbəsindən iki istiqamətdə: Şimala-Culfaya, Qərbə-Türkiyəyə tərəf yönəlir. Bu yolun İranın təsərrüfat həyatı, xarici iqtisadi əlaqələri və sərnişin daşınma işlərində və s. mühüm əhəmiyyəti vardır. Təbriz eyni zamanda hava yolları üzərində yerləşən şəhərlərdəndir. Acıçay vadisində yerləşən Təbriz toyyarə meydanı Güney Azərbaycanın ən böyük hava limanıdır. Hava xətti ilə Tehrana, Bakıya və Ankaraya cəmi 1 saatlıq yoldur.

Təbriz Yaxın və Orta Şərqi qədim şəhərlərindəndir. Tarixi mənbələrdə Təbrizin adı müxtəlif cür (Tarmakis, Tavrakis, Təvrey, Təvriş, Tarbiz və s.) verilərsə də, o Azərbaycan tarixinə Təbriz kimi düşmüş və bu adla həmişə özəmətlə səslənmişdir. Təbriz sözünün etimologiyası və şəhərin yaranma tarixi haqqda çoxlu fikir, mülahizə və fərziyyələr vardır. Güney Azərbaycan və onun paytaxt şəhəri Təbriz haqqında son dəyərli məlumat mərhum Güneyli alimimiz

Məhəmmədağa Zəhtabının "İran Türklərinin əski tarixi" (Təbriz, 1998) əsərində verilmişdi. Həmin əsərdə Təbrizin yaranma tarixinin eramızdan xeyli əvvələ aid olduğu göstərilir.

Təbriz Atropaten dövlətinin əsas şəhərlərindən biri olmuşdur. Sasanilər dövründə və ondan sonra ərəb xilafəti zamanında Təbriz Azərbaycanın Mahal mərkəzi olduğu qeyd edilir. Məşhur Babək hərəkatının mühüm dayaqlarından biri Təbriz olmuşdu.

Xilafətin zəiflədiyi çağlarda Azərbaycanda yaranmış Rəvvadilər dövlətinə paytaxt olaraq Təbriz seçilmişdi. XI əsrin ortalarında Səlcuq Sultani I Toğrul, daha sonra 1174-cü ildə Qızıl Arslan Təbrizi özünə baş iqamətgah seçmişdir. Sonrakı dövrlərdə Təbriz Eldəgizlər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Bu dövr tarixi ədəbiyyatda Təbrizin çiçəklənməsi dövrü kimi səciyyələndirilir. Təbriz bir neçə dəfə Monqolların hücumlarına məruz qalmışdır. 1258-ci ildən Elxanilər dövlətinin tərkibinə daxil olan Təbriz sonralar bu dövlətin paytaxtına çevrildi (paytaxt Marağadan Təbrizə köçürüldü). Elxanilər dövründə Təbrizdə aparılan abadlıq işləri şəhərin 5-6 dəfə böyüməsinə səbəb olmuşdu.

XIII-XIV əsrlərdə Təbriz artıq Yaxın və Orta Şərqi mədəniyyət, ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi tanınırdı. 1387-ci ildə Əmir Teymur (Teymurləng) Təbrizi tutarkən ilk növbədə onun dünya şöhrətli sənətkarlarını Səmərqəndə aparmağa cəhd etmişdi. Qaraqoyunluların və Ağqoyunluların hakimiyyəti illərində Təbriz paytaxt şəhəri kimi genişləndirilmiş, böyümüş və abadlaşdırılmışdı. Bir sıra tarixi abidələr, özəmətli binalar, yollar, bazar və karvansaralar məhz bu dövrdə yaradılmışdı. Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsən Təbrizdə "Nəsiyyə" və "Məqsudiyyə" mədrəsələrini, məşhur "Qeysəriyyə" bazarını tikdirmişdir. Səfəvilər hakimiyyəti, xüsusən Şah İsmayıl Xətai dövründə Təbriz Səfəvi dövlətinin özəmətli paytaxtına, Yaxın və Orta Şərqi möhtəşəm şəhərlərindən birinə çevrilmişdi. Bu dövr-

de şəhərin sakinlərinin sayı 300 min nəfəri keçmişdi ki, bu da orta əsr şəhərləri üçün böyük əzəmət hesab olunurdu. XVII əsrin tarixçisi Orucbəy Bəyat Təbrizi təkcə Azərbaycanın yox, "Şərqi paytaxtı" adlandırmışdı. Orucbəy o zaman Təbrizdə 80 min ev (366 min sakin) olduğunu qeyd etmişdi.

Şah Abbas dövründə Səfəvi dövlətinin paytaxtı Təbrizdən Qəzvinə, daha sonra İsfahana köçürülməsi də Təbrizin əzəmətinə xələl gətirməmişdi. Fransız səyyahı Şarden isə (17-ci əsr) Təbrizin İsfahandan böyük olduğunu yazırdı. Həmin dövrə aid xalq deyimlərinin birində deyilir:

İsfahan, Nesfe cahan, əgər Təbriz olmasa

Böyük türk səyyahı və tarixçisi Evliya Çələbi öz qeydlərində Təbrizdən bəhs edərkən oranı əzəmətli şəhər kimi təqdim edir və orada 200-dən çox abad karvansara, 7000 dükən, 47 mədrəsə olduğunu söyləyir.

Təbriz öz varlığı müddətində bir neçə dəfə (852, 1721, 1780, 1844, 1986-cı illərdə) dağıdıcı zəlzələlərə məruz qalmasaydı, o yəqin ki daha abad, daha geniş və əzəmətli olardı.

Təbriz şəhəri Şərqdən Avropaya və Rusiyaya, eləcə də Böyük Türkiyə ellərinə gedən yolların üzərində yerləşmiş və tarixi ipək yolunun mühüm mərkəzlərindən olmuşdur. Yüklə daşımada, ticarətdə və mədəni əlaqələrdə Təbriz orta əsrlərdə önəmli rol oynamışdı. Təbriz yolu və Təbriz topdan satış bazarı vasitəsi ilə Yaxın və Orta Şərq malları Avropa bazarlarından tutmuş uzaq Çinə qədər aparılırdı. Təbrizin Ərəbistanla, İtaliyanın Genuya və Venesiya şəhərləri ilə, Moskva knyazlığı ilə, Orta Asiya dövlətləri ilə, Osmanlı imperiyası ilə, Hindistan, Çin, İngiltərə, İsveç, Polşa, Danimarka və s. iqtisadi-ticarət və mədəni əlaqələri var idi.

XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək, böyük ticarət və strateji yollara sahib olmaq uğrunda iri dövlətlər arasında gedən mübarizə bütün Azərbaycanla birlikdə Təbrizi də böyük təhlükə qarşısın-

da qoydu. Qonşu dövlətlər (Çar Rusiyası və İran şahlığı) arasında gedən rəqəbat və mübarizə son hesabda Azərbaycanın öz içindəki mərkəzlənmə meyillərinin qüvvətlənməsinə və ölkənin daxildən parçalanmasına, əyalətlərə və xanlıqlara bölünməsinə səbəb oldu. Vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətin olmaması yad ellilərin Azərbaycanı, onun paytaxtı Təbrizi ələ keçirmək niyyətlərini reallaşdırdı.

Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri əsasında Təbriz Güney Azərbaycanın inzibati, siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzi olmaq cəhətilə İranın tərkibində qaldı. Təbriz Quzey Azərbaycan üçün əl çatmaz bir zirvə, həmçinin nisgilli və ayrınlığı üreklərdə sızlayan bir yara oldu. Bu sızıltını ifadə edən bayatılarda deyilirdi:

Arazı ayırdılar,
Qum ilə doyurdular,
Mən səndən ayrılmazdım,
Zülm ilə ayırdılar.

Təbrizim mənə ansın,
Düşməndən dostu dansın
Vətəni ayıranı
Odlansın, külü yansın

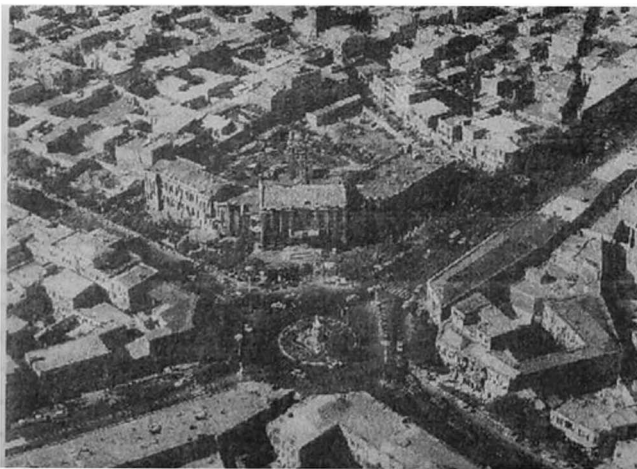
Təbriz həmişə Güney türklərinin istiqlaliyyət və azadlıq uğrunda apardığı mübarizələrin beşiyi və ölücü olmuşdur. 1905-1911-ci illərdə İranda baş verən inqilabi dövrdə hərəkatın beşiyinə çevrilmiş Güney Azərbaycanda Səttarxanın başçılığı altında aparılan tarixi döyüşlər və qələbələr, 1920-ci il Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı altında xalq üsyanı, Pəhləvi xanədanı əleyhinə ölüm-dirim mübarizəsi, o sıradan 1945-ci il "21 Azər" hərəkatı, 1978-ci ilin fevralındakı (29 bəhmən) Təbriz üsyanı, 1979-cu il İran inqilabındakı öncül rol - bütün bunlar hamısı Təbrizin və rəşadətli təbrizlilərin adı ilə bağlıdır. Şahın ölkədən qovulmasında və

respublika quruluşunun bərqərar olmasında Təbrizin böyük payı vardır.

Təbriz Azərbaycan ədəbiyyatına və dünya mədəniyyətinə Xətib Təbrizi (XI əsr), Şəms Təbrizi (XIII əsr), Əssar Təbrizi (XIV), Vəhid Təbrizi (XV əsr), Sadiqbəy Əfşar (-XVI əsr), Qövsü Təbrizi və Saib Təbrizi (XVII əsr), Mirzə Əbdürrəhim bəy Talıbov (XIX əsr), Məhəmmədəli Təbriyyə, Mirzəli Möcüz və Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar (XX əsr) və s. kimi daxil vermişdir. Təbriz bu gün də öz əzəməti, mədəniyyəti və fəallığı ilə təkə Azərbaycanda deyil, bütün İranda şöhrətlidir.

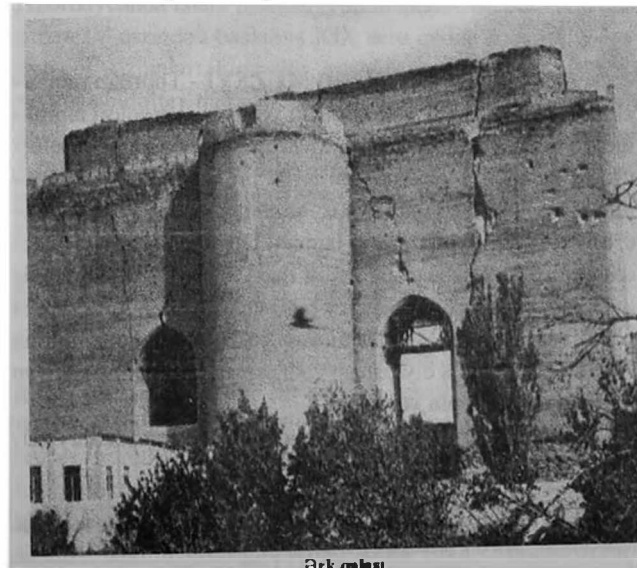
Müasir Təbriz həm də Güney Azərbaycanın başlıca sənaye və ticarət mərkəzidir. Təbrizdə maşınqayırma, traktor və dizel mühərrikləri quraşdırma, neftayırma, sement, kərpic zavodları, toxuculuq, kibrit fabrikləri fəaliyyət göstərir. Ən iri xalçaçılıq mərkəzlərindən olan Təbrizdə istehsal olunan gəbələr çox qədim zamanlardan dünya şöhrəti qazanmışdır.

Təbriz Güney Azərbaycanın inzibati mərkəzi olmaqdan başqa mədəniyyət və zəngin tarixi abidələr ocağıdır.

GÖY MƏSCİD -Təbrizin mərkəzində (keçmiş Səttar-xan, indiki Xomeyni xiyabanında) yerləşir. Azərbaycanda islamın qəbul edilməsindən sonra inşa edilən ilk böyük ibadət-gahdır. Me'marlıq cəhətdən insanı bu gün də heyran qoyan bu məscidin tikintisində işlənən inşaat materialları, neqqaşlıq və rəsm işləri, boyalar, rənglər və yazı mədəniyyətindəki gözəllik abidəni Azərbaycan me'marlığının ən yaxşı nümunəsi kimi səciyyələndirir. Qaraqoyunlu Cahan şahın dövrünə aid edilən Göy məscid onun xanımı Cahanbəyim tərəfindən tikdirilmişdir.

ƏRK QALASI - Təbrizin əzəmətindən biri hesab edilən, Azərbaycan xalqının milli-azadlıq simvoluna çevrilmiş bu qala çoxlu tarixi döyüşlərin, acılı-şirinli sayısız xatirələrinin şahidi olmuş. Mənbələrə görə Ərk qalası Sultan Əbuseid Elxaninin vəziri Tacəddin Əlişah tərəfindən hicri tarixlə 716-cı ildə inşa edilməyə başlanmış və 724-cü ildə başa çat-

Ərk qalası

mişdi. Təbrizin lap mərkəzində yerləşən bu qala şəhəri düşməndən və yad ellilərdən qorumaq, uzaqdan gələn təhlükəni müşahidə etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Qalaya xalq tərəfindən "Ərk" adı verilməsi onun Azərbaycanın bütövlüyü, azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda düşmənlərə qarşı mübarizədə ərk yeri, ümid yeri, vətən mübarizlərinin son sığınağı olması ilə bağlıdır.

Ey Ərk, ey keçmişin canlı heykəli,
Azərilər yurdunun şanlı təməli,
Sən şahid olmusan çox zamanlara,
Bir sirdaş olmusan qəhrəmanlara

Gör nələr söyləmiş şanlı Cavidan'
Başından o, yerə atılan zaman:
"Mən razı olmaram qul olsun elim,
Qoy vətən uğrunda, el üstə ölüm".

"GƏNCİNƏ" (XƏZİNƏ) MUZEYİ - Təbrizin mərkəzində, "Göy məscid" yaxınlığında yerləşir. Arxeoloji tapıntıları və tarixi kitabları, sənəd, əlyazmalarını özündə cəmləşdirmiş bu muzey Azərbaycan tarixinin, islam mədəniyyətinin öyrənilməsi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Fransız Andrey Gezar və Azərbaycanlı İsmayıl Dibacın layihəsi əsasında tikilmiş bu bina üç zaldan, bir neçə inzibati otaqdan və üç kitabxanadan ibarətdir. Muzey bütövlükdə 2400kv.m. sahəni əhatə edir. Burada 2300 tarixi əsər və 1000- dən çox hələlik kataloqa düşməmiş əlyazması və kitablar, 2500 ədəd tarix və incəsənətə aid toplu vardır.

"Gəncinə" müzeyində aşağıdakı bölmələr (zallar) vardır:

¹ Cavidan Azərbaycan Milli hökumətinin zabitlərindən olub 1946-cı ilin dekabrında düşməne qarşı Ərk qalasından nəfəsə qədər vuruşmuşdur.

1. İslamədək arxeoloji tapıntılar, əlyazmaları, kitablar və s. Buradakı tarixi abidələr, tapıntı və əsərlər Azərbaycan tarixinin miladdan 5000 il əvvəl başlamış yeni əsrədək olan uzun bir dövründən hekayət açır. Azərbaycan tarixinin qədim dövrünü öyrənmək baxımından bu bölmə çox önəmlidir. Bu bölmədəki arxeoloji tapıntıların çoxu Kərəç-Qəzvin yolu üzərində aşkara çıxarılmış "İsmayılabad mədəniyyəti" adlanan arxeoloji mənbəyə aid edilir. "İsmayılabad" arxeoloji mənbəyindən tapılan kuzələr üzərindəki qara və qırmızı naxışlar tarixçilərə və arxeoloqlara o dövrdəki inancları və yaşayış tərzini anlamaqda kömək edir. Qərbi Azərbaycanda Həsənli təpəsində tapılan və miladdan 4 min il əvvəl, Rudbar (Gilan Əyaləti) və Lorustanda tapılan və miladdan 2 min il əvvələ aid arxeoloji tapıntılar bu bölgədədir. Burada həmçinin Xalxal, Meşkin, Miyona (Qoşaçay), Qaratəpə və Xosrov şəhərdə tapılan əşyalar Azərbaycan tarixinin miladdan əvvəlki minilliyinə aid edilir. Muzeyin 2-ci bölməsi (zalı) Azərbaycanda İslam mədəniyyətinə aiddir. Bu bölmədə eramızın IV əsrdən başlamış XIX əsrə qədər arxeoloji tapıntılar, əl yazmaları, kitabələr, kitablar və digər maddi-mədəniyyət abidələri nümayiş etdirilir. Naxışlı keramikalar, şirli qablar və əşyalar, Nişapur, Qurqan və Rey şəhərində qazıntı zamanı tapılmış Azərbaycan mədəniyyətinə və tarixinə aid əşyalar, xüsusən səfəvilər dövrünə aid eksponatlar bu zalın zinatıdır.

Ümumiyyətlə "Gəncinə" muzeyi müasir Güney Azərbaycan mədəniyyətində çox qiymətli xəzinələrdəndir.

TƏBRİZ BAZARI - Yaxın və Orta Şərqi ən qədim və gözəl bazarlarından. Bu bazarın inşası tarixi həqiqətlərdə dəqiq məlumat yoxdur. Ehtimallara görə Təbriz bazarı eramızın 4-cü əsridə tikilmişdir. Qədim ipək yolu üzərindəki Təbriz bazarında dünyanın müxtəlif ölkələrinin tacirlərinə və iş adamlarına rast gəlmək mümkün imiş. Qacar sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra 1848-ci ilədək Azər-

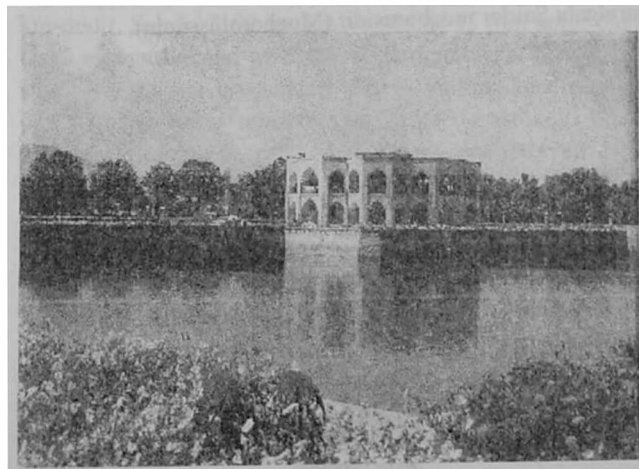
baycan öyalətində dövlət xidmətində olmuş Mirzə Tağı xan (Əmir Kəbir) tərəfindən əsaslı şəkildə genişləndirilən və əzəməti xeyli artan Təbriz bazarı Asiya və Avropa tacirlərinin ticarət əməliyyatlarında əsas mərkəz və sövdələşmə yeri oldu.

Böyük Təbriz bazarının daxilində bir neçə bazar yerləşir: Əmirbazar, Başmaqçılar bazarı, Rasta bazar, Köhnə rasta bazarı, Hacı Məmməd Hüseyn bazarı, Müşir bazarı, Səfi bazarı və bir çox başqa bazarlar Təbriz bazarında təmərküzləşmişdir.

Təbrizlilərin misalında deyilir ki, "Təbriz bazarını görməyən, demək Təbrizi görməyib". Həqiqətən Təbriz bazarı Təbriz qədər görməli, tamaşa olunası bir yerdir. Min ildən çox tarixə malik olan bu qədim bazarın arxitekturası İslamdan əvvəl və İslamdan sonra Azərbaycan mədəniyyətinin spesifik cəhətlərini yığcam şəkildə özündə əks etdirir. Relyef və coğrafi cəhətdən şəhərin mərkəzində qərar tutmuş bu nəhəng bazar altı xiyabanın əhatəsindədir. Bazarın ətrafındakı tarixi tikintilər, inzibati məliyyə və iqtisadi idarələr bazarın gurluğunu artırır və ona daha əzəmətli görkəm verir.

Təbriz bazarı 15 kv.km. ərazini əhatə edir. Böyüklü-küçüklü bazarda 5000-ə qədər dükan və alış-veriş mərkəzi yerləşir. Bazardakı dalan, rasta, karvansara və s. yerləşdiyi sahənin uzunluğu təqribən 5 km məsafəyə bərabərdir. Təbriz bazarında 19 timçə (eyni məhsulu və malı satan kiçik dükan), 8 dalan, 22 rastabazar (bir neçə kiçik bazarın qovuşmağı), 28 karvansara və s. yerləşir. Təbriz bazarı alış-veriş məkanından başqa ictimai rəyin formalaşdığı, məkan, fikir və ideyaların müzakirə və mübahisə yeridir. İstər məşrutə hərəkətində, istərsə Xiyabani qiyamında, 1945-1946-cı illər "21 Azər"də və şahın devrilməsində mühüm rol oynayan 1978-ci il Təbriz üsyanında və İran inqilabında Təbriz bazarı ictimai fikrin mərkəzlərindən biri olmuş və bu xisləti Təbriz bazarı bu gün də saxlamaqdadır.

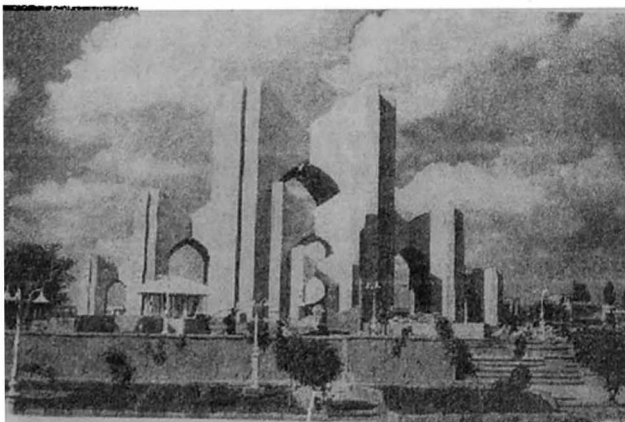
SAH GÖLÜ - Təbrizin 7 km-də, çox mənzərəli bir relyefdə yerləşən bu göl yay aylarında təbrizlilərin və qonaqların başlıca istirahət yerlərindəndir. Gölə il boyu axan çay suyu burada böyük su ehtiyatı yaradır ki, bu su yay vaxtı Təbriz əhalisinin və təsərrüfatçıların suya olan ehtiyacının təminatında müəyyən rol oynayır. Gölün ümumi sahəsi - 54675 kv.m-dir. Gölün salınma vaxtı və gölün içərisində tikilmiş imarətin inşası tarixi dəqiq mə'lum deyil. Bir məsələ aydındır ki, göl Qacarlar hakimiyyəti dövründə (XVIII əsr) inşa edilmişdir. Gölün salınmasını Qacar şahzadələrinin adı ilə bağlayırlar və bu səbəbdən də ona "Şah gölü" (sonrakı dövrdə "El gölü") adı verilmişdir. Tədqiqatçılar gölün ortasında XVIII əsrdə salınmış gözəl imarət qalıqlarının XX əsrin 30-cu illərinə qədər ömür sürdüyünü qeyd edirlər. Qayğısızlıq və ləqeydlilik üzündən qacarlardan miras qalmış tarixi bina və onun qalıqları məhv olub, itib-batmışdı. 1967-ci ildə şəxsi təşəbbüs və qazanc məqsədi ilə göldə tikilmiş bir mərtəbəli bina da çox uzun sürmədi. Nəmçəkmə və çökmə nəticəsində xarabazarlığa çevrildi...

Şah gölü

Təbriz əhalisinin e'tiraz və narazılığı qarşısında ələcsiz qalan dövlət 1970-ci ildə Təbriz Bələdiyyə idarəsi vasitəsilə göldə tarixi binanın yerində yeni binanın inşasına icazə verdi. Çox da özəmətli olmayan, lakin milli arxitekturanın üslubunda tikilmiş yeni imarət gölə xüsusi gözəllik verir və istirahət edənlərə xidmətdə əhəmiyyətli rol oynayırdı. 1979-cu il inqilabı dövründə Təbrizdə fanatiklər tərəfindən od vurulmuş yerlərdən biri də "Şah gölü"ndəki imarət olmuş. Əhaliyə xidmət zamanı spirtli içkilərin satılması göldəki binanın oda qalanmasına səbəb olmuşdu. Sonrakı illərdə bərpa olunmuş "Şah göl"ündəki imarət yenidən istifadəyə verilmişdi.

ŞAİRLƏR MƏQBƏRƏSİ 8-12-ci əsrlərdə yaşamış Azərbaycan poeziyasının nümayəndələrindən Tusi, Xaqani, Şirvani, Faryabi, Qətran Təbrizi, Məhəmməd Şirin Məğribi, Hümam Təbrizi, Salman Savəci, Fələki Şirvani, Qazi Bizavi və zamanəmizin böyük şairi ustad Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar burada dəfn edilmişlər. Hal hazırda Təbrizin böyük ziyarətgahı Şairlər məqbərəsidir (Məqbərətüşşüəra).

Şairlər məqbərəsi

CAMAAT (CAMİƏ) MƏSCİDİ - Təbrizin ən qədim tarixi abidələrindən sayılır. Elxanilərin hakimiyyəti dövründə inşa edilmişdir. Ağqoyunlu hakimiyyəti illərində Camiə məscidi abadlıq və memarlıq cəhətdən daha da təkmilləşdirilmiş və Yaxın və Orta Şərqi'nin ən cazibəli məscidlərindən birinə çevrilmişdi.

1193-cü ildə baş vermiş zəlzələ şəhərin başqa tikintiləri ilə yanaşı Camiə məscidinə də ciddi ziyan vurmuşdu. Hüseynqulu xan Dünbülün hakimiyyəti illərində məscid əvvəlki görkəminə qaytarılıb.

Usta şagird məscidi, İki Kamalın məqbərəsi, Məşrutiyət evi, Acı körpü və s. də Təbrizin ziyarət olunan tarixi abidələrindəndir.

Təbriz şəhristanının inzibati ərazisinə bir neçə bölgə daxildir. Bunlardan ən iriləri Üskü və Tufarqandır (Azərsəhr).

ÜSKÜ Təbriz - Marağa yolunun cənubunda Təbrizin 8 km-dədir. Sahəsi 2192 kv. km və əhalisi 15 min nəfər olan Üskü rayonu Səhənd və Sultan dağlarının əhatəsində yerləşir. Üskü dəniz səviyyəsindən 4520 m. yüksəklikdədir. Üskü özü 4 kəndistana, 4 qəsəbəyə və 73 kəndə malikdir. Üskü kəndlərinin çoxu Təbriz - Marağa yolu üzərində yerləşir. Me'marlığının özünəməxsusluğu və qədimliyi ilə məşhur olan Kəndvan kəndi bu rayonda yerləşir. Turistləri və qonaqları heyratə salan Kəndivan yaşayış evlərinin çoxu mağaranı xatırladan daş oymalardan ibarətdir. Bu kənd təbii me'marlıq üslubu cəhətdən bölgədə analoqu olmayan bir yerdir.

Üskünün əksər kəndlərində olduğu kimi Kəndivan əhalisinin də başlıca məşğuliyyəti maldarlıq və toxuculuqdur. Əhalisi öz zəhmətsevərliyi və qonaqpərvərliyi ilə məşhurdur.

Kəndivan

TUFARQAN (Azərsəhr) Azərbaycan tarixində, ədəbiyyat və mədəniyyətində mühüm izlər qoymuş diyardır. Onun sahəsi 945,5 kv.km, əhalisi 30 min nəfərdən çoxdur. Təbrizin 54 km-də (cənub-qərb) yerləşən Tufarqan dəniz səviyyəsindən 1340 m. yüksəklikdə, Marağa-Kürdüstan yolunun üstündədir. Qərbdə Urmiya gölü, şimalda Təbriz, cənubda Əcəbəşir və Marağa ilə həmsərhəddir.

Tufarqanın tarixi eramızdan əvvəl VIII-VII əsrlərdən başlayır. Qoca Heyram və Badamyar qəbristanlığı və qədim tarixə aid abidələr Tufarqanın uzaq keçmişindən xəbər verir. Buradakı Turamin Məscidi İslam dövrü məmurluğunun nadir incilərindəndir.

Səhənd dağının qərbindən öz başlanğıcını götürən Tufarqançay bölgənin suvarma sistemində mühüm rol oynamır. Qıblə dağı, Qaf dağı və Trişko dağı Tufarqanı dövrəyə almışdır. Bu dağlar bol təbii məmətlərlə, vəhşi heyvanlar və quşlarla zəngindir. Tufarqan torpağı çox məhsuldar və münbitdir. Burada yaşayan əhəlinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik, maldarlıq, bağçılıq, tərəvəzçilik, toxuculuq (əsasən xalçaçılıq) və s.-dir.

Təbrizdən Tehrana gedən dəmir yolu Tufarqanın 12 km-dən keçir. Marağan və Qovqan Tufarqanın iri qəsəbələrindəndir. Tufarqanın 39 kəndi vardır.

BOSTANABAD (BOSTANOVA) Təbrizin inzibati bölgələrindən biridir. Tarixi adı əvvəl Ucan, sonralar Bostanova olan, lakin rəsmən "Bostanabad" adlandırılan bu yaşayış məntəqəsi Təbriz-Serab-Ərdəbil-Tehran yolunun üzərində yerləşir. Təbrizin 55 km-dədir. 1500-2000 il tarixə malik yaşayış məntəqəsidir. Ərazisi 2969 kv. km. olan Bostanova dəniz səviyyəsindən 1679 m hündürlükdə yerləşir və siyahıyaalmada (1996), 10 min nəfərdən çox əhalisi olduğu göstərilir. Bostanovanın 4 kəndistanı (dehistan), 175 kəndi vardır. Kəndistanlar ibarətdir: Ucan (42 kənd), Mehraqay (48 kənd), Abbasi (43 kənd) və Səhəndabad (42 kənd). Bostanovanın kəndlərində 100 min nəfərdən çox əhali yaşayır. Bostanova təbiətə çox mənzərəli sahədə yerləşir. Onu cənubdan başı həmişə qarlı, özəmətli Səhənd dağı, şimaldan Bozquş dağları, qərb tərəfdən Murovdağ və Bozquş dağ silsiləsi və Şibli gödiyi əhatə edir. Bostanova Güney Azərbaycanda və bütün İranda şəfaverici mineral və isti suyu ilə ən qədim zamanlardan məşhurdur. Yerdən 42 dərəcə hərarətlə çıxan istisuda əsəb, yel, dəri və zöhrəvi xəstəliklər müvəffəqiyyətlə müalicə olunduğundan il boyunca buraya şəfa tapmağa gələnlərin axını kəsilmir. Bostanova əhalisinin məşğuliyyətində başlıca yeri əkinçilik, maldarlıq və xalçaçılıq tutur.

ŞƏBÜSTƏR - Azərbaycan tarixinə və ədəbiyyatına görkəmli şəxsiyyətlər vermiş diyardır. Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Sahib Məsnəvi, Küzəçilər, Mirzəli Möcüz Şəbüstəri, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Məmmədağa Zətabi, Mahmudəli Cəhrəqani və s. kimi görkəmli şəxsiyyətlər Şəbüstərin yetirmələridir. Şəbüstər Təbrizin bol mədəniyyətli bölgələrindəndir. Şəbüstərin ərazisi 2877,1 kv.km. və əhalisi 10 min nəfərə yaxındır. Güney Azərbaycanın başqa bölgələri kimi

Şəbüstərdə də əhali artımı demək olar ki, yoxdur. Bunun səbəbini B.Xamaçı özünün "Şərqi Azərbaycanın coğrafiyası" kitabında belə izah edir: "əhəlinin artım sürətinin aşağı olması adamların mühacirəti və köçməsi ilə, xüsusən də cavan nəslin Tehrana, Təbrizə və digər mərkəzlərə gətməsi ilə bağlıdır".

Təbrizin 73 km-də yerləşən Şəbüstər şimaldan Mişovdağ və Mərənd şəhəri ilə, cənubdan Urmiya gölü və Üskü rayonu ilə, şərqdən Rudqat və qərbdən Xoy və Salmasla hədudlanmışdır. Şəbüstər dəniz səviyyəsindən 1310 m. yüksəklikdədir və torpağı olduqca məhsuldardır. Təbrizin tərəvəz və meyvə ilə təminatında Şəbüstər mühüm yer tutur. Şəbüstərin 73 kəndi olan 6 kəndistanı vardır. Bu kəndistanlarda yaşayan əhəlinin sayı yüz min nəfərə yaxındır. Şındtabad, Dəryan, Küzəçilər, Çehreçan, Xəlil Dizəsi də Şəbüstərin abadlığı və bağ-bağatı ilə fərqlənən yaşayış məntəqələrindəndir. Şəbüstər iqtisadi cəhətdən Güney Azərbaycanın zəif inkişaf etmiş məntəqələrindən olsa da, burada istehsal olunan küzələr və yüksək zövqlə hazırlanmış saxsı qablara Güney Azərbaycanın, eləcə də bütün İranın şəhər və kəndlərində rast gəlmək olar. Yerli əhəlinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik, dulusçuluq, bağçılıq, maldarlıq, quşçuluq və arıçılıqdır. Bundan əlavə Şəbüstərdə toxuculuq, ət və kolbasa kombinatı, yüngül sənayenin digər müəssisələri fəaliyyət göstərir. Təbrizi Türkiyə ilə birləşdirən dəmir yolu Şəbüstərdən (Sofiyən-Şərəfxanadan) başlanır.

ŞƏRƏFXANA - Təbrizin ətrafında yerləşən liman qəsəbəsidir. O Təbrizin 88, Sofiyənin 52, Şəbüstərin 30 km-də yerləşir. Şərəfxana limanı Urmiya gölündəki Şahinmə adası ilə (Gülmənxana limanı vasitəsi ilə) əlaqə yaradan yeganə su nəqliyyatı yolunun başlanğıcıdır. Sofiyən-Salmas şosse yolu və Təbriz-Türkiyə dəmir yol xətti Şərəfxanadan keçir. (Bu yolu Şərəfxana limanı ilə 506 m-lik xətt birləşdirir). 1913-cü ildən Çar Rusiyası tərəfindən çəkilməyə başlanan Culfə

Təbriz dəmir yolunun bir qanadı Sofiyəndən keçməklə Şərəfxana ilə birləşir. Hazırda bu yol Güney Azərbaycanın iqtisadiyyatında və xarici iqtisadi-ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayır.

Şərəfxana qəsəbəsində təxminən minə yaxın ailə (təqribən 4-5 min nəfər) yaşayır. Qəsəbənin tabeliyində 20 kənd vardır. Ətraf kəndlərlə birlikdə Şərəfxananın əhalisi 30 min nəfərdən çoxdur. Heris, Məşnəq, Til, Şeyxvəli, Əlibəyli, Kuzaçilər Şərəfxananın qismən iri kəndləridir.

Şərəfxananın iqtisadiyyatında əsas yeri əkinçilik və bağçılıq tutur. Torpağı çox məhsuldar olan Şərəfxana Təbrizin və Şəbüstər ətrafının bağ-bağatlı yerlərindən sayılır. Burada olan çoxlu çaylar, çeşmələr, kəhrizlər və su quyuları kənd təsərrüfatı və bağçılıq üçün əlverişli şərait yaradır.

Kurort şəhəri kimi inkişaf etməkdə olan Şərəfxana coğrafi mövqeyi və təbiətinə, zəngin mineral və müalicə sularına görə kurort və istirahət zonası kimi olduqca perspektivli yerdir.

SOFİYAN - Təbriz ətrafında yerləşən iri bölgədir (bəxş). Təbrizdən Mərəndə gedən şosse və dəmir yolunun üstündə yerləşir. Əslində, Sofiyən Təbriz, Şəbüstər və Mərəndə gedən yolların ayrıcındadır. Təbrizlə Sofiyanı 35, Mərəndlə Sofiyanı isə 30 km-lik məsafə ayırır. Qəsəbə Təbrizin qərbində, Mərəndin isə şərqində yerləşir. Sofiyənin şimalını Murovdağ silsiləsi, qərbində isə Mişovdağ əhatə edir. Təbriz ətrafındakı qəsəbələr içərisində Sofiyən yolların cərpazlaşması və bəzi inşaat materiallarının (sement, gəc, əhəng) zənginliyi ilə fərqlənir. Sofiyən sement zavodunun məhsulu yerli ehtiyacın ödənilməsində əsas rol oynamaqla bərabər, qismən də ixrac olunur.

Aparılan son hesablamalarda Sofiyəndə yaşayanların sayı 10 min nəfərə yaxın göstərilir. Sofiyənin 14 kəndi vardır. Ən iri kəndləri Çilləxana, Ağkəmə, Horunabad, Sərkəndizə, Sivan, Ne'mətullakənd və s.-dir. Sofiyənə gələnlərin nə

zərinə ilk öncə hər tərəfdən görünən Xəlil imamzadəsi deyir. İmamzadənin binası (2 otaqlı məqbərə, 1 məscid və s.) Təbrizdən Mərəndə gedən yolun üzərində təpədə yerləşdiyindən onu hər tərəfdən seyr etmək mümkündür.

Sofiyan mineral və mədən suları ilə zəngin yerdir. Qəsəbənin əhalisi, əsasən, əkinçilik, bağçılıq, dağ-mədən işlərində, eləcə də infrastruktur sahələrində çalışır.

Şərqi Azərbaycanın Təbrizdən sonra əhəmiyyətli hesab edilən şəhristanları və şəhərləri aşağıdakılardır.

MƏRƏND şəhəri Güney Azərbaycanın Şimal hissəsində yerləşir, bağlı-bağatlı, saf suyu və havası, məhsuldar torpağı olan iri yaşayış məntəqəsidir. Mərənd şəhristanı cənubdan Təbrizlə, şimaldan Zinuz, Ələmdar və Culfa vasitəsilə Arazla, qərbdən Xoy və Maku ilə, şərqdən isə Əhər şəhristanları ilə (Qaradağ) həmsərhəddir. Təbii iqlim şəraitinə görə yarıdağlıq olan Mərəndin ərazisinin üçdə iki hissəsi qeyri hamardır. Mərənd dəniz səviyyəsindən 1300-1400 m. ucalıqdadır. Təbrizlə Mərənd arasında məsafə 71 km (Tehranla 724 km.), Quzey Azərbaycanla (Culfa) isə 60 km.-dir. Mərənd tranzit yolu üzərində yerləşir. Avropaya gedən Təbriz-Culfa dəmir yolu eləcə də Təbrizdən tranzit şosse yolu Mərənddən keçir.

Mərənd şəhərini hər tərəfdən böyüklü-kiçiklik dağ silsiləsi əhatə edir.¹ Mərəndin dağları içərisində Mişovdağ öz coğrafi mövqeyi, zənginliyi və təbiətinin rəngarəngliyi cəhətdən fərqlənir. Mərəndlə Urmiya gölü və Şəbüstər ərazisi arasında yerləşən bu dağ Mərəndə göllənləri başından heç vaxt əskik olmayaq qarlı görkəmi ilə salamlayan yüksəklikdir. Təbrizdən Culfaya və Avropaya gedən yol Mişovun ötəyindən keçir. Ceyran, cüyür, maral, qaban və s. vəhşi çöl

heyvanları ilə yanaşı, müxtəlif quşlar, xımalı kəklik, qırqovul, yaz vaxtı ətirli bol tərəvəz, mədə-bağırsağ və qan təzyiqinin təbii dərmanı olan uşqun adlı zoğlu dağ bitkisi - bütün bunlar hamısı Mişovdağın ne'mətləridir. Mişov balının şöhrəti bu yerlərdə qədimdən məşhurdur. Mişovdağın ötəyində yerləşən Yam yaylağı saf suyu və havası ilə əvəzsiz müalicə ocağıdır. Mərəndin ərazisini əhatə edən başlıca çaylar Selli su, Zilbir, Zunuzçay, Sınıxçay, Qərəçay, Ələmdarçay və s.-dir. Mərənd çeşmələrlə də zəngindir. Mənbəyi Mişovdağdan alan Bəysuyu mineral maddələrinə və müalicə əhəmiyyətinə görə fərqlənir. Havanın hərərəti yayda 38°, dağ ötəyində 10°-dən yuxarı qalxmır.

1986-cı il əhalinin siyahıyaalınmasının nəticələrinə görə Mərəndin ətrafı ilə birlikdə əhalisi 260.592 nəfər (şəhərin əhalisi 71.373 nəfər), ərazisi isə 4640 kv.km. olduğu göstərilir. Mərənd şəhristanında 157 kənd var. Ən böyük kəndləri Yekan Dizəsi, Yamçı, Hərzənd, Yam, Köşkəsaray və s.-dir.

Zunuz Mərənd ətrafındakı ən böyük qəsəbələrəndir. Zunuz Mərəndin 15 km-də yerləşir. Dəniz səviyyəsindən 1700 m. yüksəklikdə yerləşən Zunuz bağlı-bağatlı, bol ne'mətli diyardır. Sultan Səncər və Sanburan dağları arasında yerləşən bu yaşayış məntəqəsinin başlıca su mənbəyi Zunuzçaydır. Zunuzun alması və balı Azərbaycan hüdudlarından kənarda da şöhrətlidir. İqtisadi çətinlik, işsizlik və s. ilə əlaqədar Zunuz əhalisi sür'ətlə azalan məntəqələrəndir. Hal-hazırda Zunuzda 4 min adam yaşayır, halbuki 20-30 il bundan əvvəl bu rəqəm indikindən xeyli çox idi. Zunuz görkəmli siyasi, ədəbi xadimləri, təhsilli ziyalıları ilə fərqlənən yerdir.

Mərənd Güney Azərbaycanın ən qədim şəhərləri sırasındadır. Onun adı eramızdan əvvəlki dövrlərdə tarixi mənbələrdə "Mandqarna" kimi çəkilir ki, bu da qədim Azərbaycan dövləti Mannanın adı ilə əlaqələndirilir. Mərənd sözü-

¹ Nişandağ (3370 m), Kiyamıkdağ (3347), Sanburan (2646), Hərzənddağ (2609 m), Buğdardağ (2385).

nün qədim mə'nası "dəfinə", "basdırılmış", "örtülmüş" kimi şərh edilir. Bu adla bağlı belə bir rəvayət vardır ki, Həzrət Nuh və anası bu diyarda dəfn edilmişlər. Mərənd ətrafındakı təpələrdə aşkara çıxarılmış arxeoloji materiallar bu yerlərin əhalisinin bir vaxt atəşpərəst olduğunu sübut edir.

Şəhərdəki Mehrab məscidi, Bazar məscidi və Mərəndin yaxınlığındakı qala divarları şəhərin qədim tarixindən xəbər verir. Yerli əhalinin torpağından uzun müddət kübrə kimi istifadə etdiyi "Qala xarabalığı", əslində, eramızdan əvvəlki dövrə aid Azərbaycan mədəniyyət və etnoqrafik abidələrini özündə hələ də sırr olaraq saxlayan mə'bədin qalıqlarıdır. Bu qalanın aşkarlanmasına yönəldilən arxeoloji qazıntı və elmi araşdırmalar Azərbaycan tarixinə böyük töhfə olardı.

Həmişə gözü qonşunun torpağında olan ermənilər Mərəndi də "özəlləşdirməyə" səy göstərərək, buranın qədim erməni diyarı olduğunu iddia edirlər. Fransada oturub, fransız soyadı altında Ermənistan tarixini yazan daşnaklar göstərirlər ki, guya bu yaşayış məntəqəsini "Marya" adlı erməni xristian bir qız saldırmış və ona "Marya" adı vermiş, sonralar bu ad dəyişdirilərək Mərənd olmuş. Erməni müəlliflərinin iddiasına görə hazırda şəhərin mərkəzində olan "Cümə məscidi" ermənilər tərəfindən inşa edilmiş erməni kilsəsidir və s. Təəssüf doğuran odur ki, bə'zi İran müəllifləri öz əsərlərində bu sayıqlamalara rəvac verir, cəfəng uydumalara öz yazıları ilə şərik olurlar.

Tarixi mənbələrdən mə'lum olur ki, Mərənd ərəbləri işğalına qarşı çox ciddi müqavimət göstərən Azərbaycan şəhərlərindən olub. Bu şəhərin xurrəmilər hərəkatı zamanı Babək tərəfdə sədaqətlə dayandığı qeyd edilir. Ərəb istilasından sonrakı yüzillərdə Mərənd bir müddət monqolların, Elxanilər dövlətinin, Teymurilərin tabeliyində olmuşdur. O, əyalət şəhərləri içərisində zənginliyi, çox səhəli təsərrüfatı və gözəl təbiəti ilə fərqlənmişdi. Səfəvilərin hakimiyyəti illərində şəhərin abadlığına, böyüməsinə qayğı göstərilmişdi. XX yüzil ərzində Güneydə milli əsaslarda baş vermiş bütün

xalq hərəkatlarında Mərənd əhalisi öz fədakarlığı ilə ad qazanmışdı.

Mərənd Şərqi Azərbaycanın başlıca kənd təsərrüfatı və meyvəçilik rayonlarından biridir. Dadlı təzə və quru meyvələr (xüsusən üzüm, ərik və alma), buğda, arpa, gərək dənəsi, künüd, kartof, soğan, kök, çuğundur və s. kənd təsərrüfatı məhsulları sırasında mühüm yer tutur. Şərqi Azərbaycan əyalətində meyvənin 40 faizini Mərənd bağları verir. Qayğının, maddi və texniki yardımın lazımı səviyyədə olmaması nəticəsində təbii zənginlikdən (torpaq, su, hava və s.) tam istifadə edilmir.

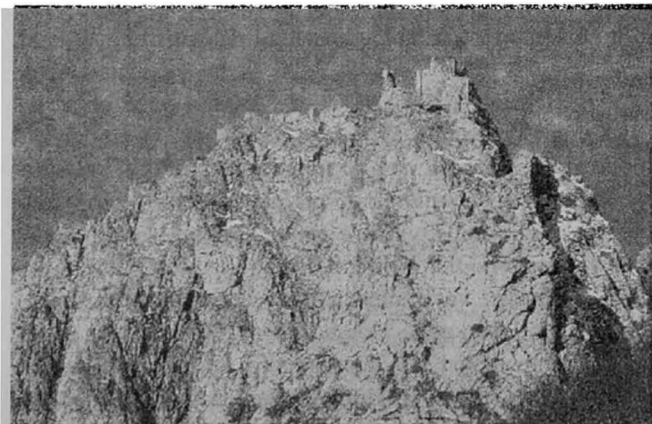
Mərənddə iri və orta səviyyəli sənaye obyektləri yoxdur, işçilərinin sayı 50 nəfərə yaxın olan cəmi üç müəssisə - xalça fabriki fəaliyyət göstərir. Mərənd xalça istehsalına görə Təbrizdən sonra Şərqi Azərbaycan əyalətində 2-ci yeri tutur. Şəhərdə meyvə qurutma, kərpic, keramik qablar, palaz, kilim toxuma və s. kimi kiçik istehsal müəssisələri vardır.

ƏHƏR ŞƏHRİSTANI Güney Azərbaycanın ən iri yaşayış məntəqələrindən biri olan Qaradağ mahalının inzibati mərkəzidir.¹ Qaradağ mahalının ərazisi 12197 kv. km-ə bərabərdir. Əhər şəhərinin mərkəzi olduğu şəhristanın (Qaradağ mahalının) tabeliyində 1 şəhər, 3 bölgə (bəxş) vardır. Kələyber şəhəri Əhərin 45 km-də (Təbrizin 165 km-də) yerləşir. Vərzəqan və Horand bölgələri rayon mərkəzləridir. Vərzəqanın 244 kəndi, Horandın isə 170 kəndi var. Əhər şəhristanının əhalisi 350-360 min nəfər arasındadır. Əhalinin 20-25 faizi şəhər və ətraflarında, qalanı isə kəndlərdə və qəsəbələrdə yaşayır. Əhalinin siyahıyaalınması nəticələrindən belli olur ki, ailələrdə uşaqların sayının çox olmasına baxmayaraq, Qaradağ mahalında (o cümlədən Əhərdə) əhalinin ar-

¹Əhərin tarixi adı Rzaşah zamanı dəyişdirilib "Müşkəbar", İran İslam Respublikası dövründə isə "Ərəstan" qoyulmuşdu. Hakim dairələrin adı dəyişdirmələrinə baxmayaraq əhali Əhəri elə Əhər, Qaradağı isə Qaradağı kimi tanıyır və tanıyır. Xalq arasında Əhər şəhristanı dedikdə Qaradağ mahalı nəzərdə tutulur.

tım sürəti başqa bölgələrə nisbətən aşağıdır (cəmi 2-2,5 faiz). İran müəllifləri bunu Qaradağ mahalından iri şəhərlərə olan axın və mühacirətin çoxluğu, işsizlik və s. səbəblərlə əlaqələndirirlər.

Qaradağ adından göründüyü kimi, dağlar diyarıdır. Qaradağ dağları Ağrı dağdan başlanıb və Xəzər dənizinin qərbindəki Talış dağlarına qədər uzanıb gedir. Nişandağ (Nişankuh), Salavat, Dizmar, Şivər, Keçiqıran (Bozkoş), Qaşqadağ, Müşk-ənbər dağı, Pısağaxanə, Sabran, Kələybər və s. Qaradağ ərazisindədir. Bu dağlar öz suları, çayı, çeşmələri ilə çox zəngindir. Qarasu, Əhərçay, Kiçikçay, Peyğənçay, Dozalçay, Sofiçay, Müslümçay, Quruçay Qaradağın başlıca çaylarıdır. Bu çayların suyu ilə suvarılan Qaradağ zəmiləri, bağ və bağatı bol məhsulu ilə Güney Azərbaycanda və bütün İranda məşhurdur.

Babək qalası

Dəniz səviyyəsindən 1341 metr yüksəklikdə yerləşən Əhər şəhəri Təbrizin 120, Tehranın 760 km-də yerləşir. Məskin Əhərə ən yaxın bölgədir (72 km). Əhərdən Azərbaycan Respublikası sərhədinə (Xudafərin tərəfdən) 140 km, Kələybərə isə 70 km-dir.

Güney Azərbaycanın başqa yaşayış məntəqələri kimi Əhər də qədim tarixə malikdir. Əhər Azərbaycanda və bütün İranda zəngin təbiətinə, əsrarəngiz mənzərələrinə, çalışqan və cəsur əhəlisinə görə məşhurdur. Əhər bir də ona görə məşhurdur ki, o Azərbaycan tarixinə və İran azadlıq hərəkatına "Sərdar Milli" fəxri adı ilə tanınan Milli qəhrəman Sərtarxanı və parçalanmış Azərbaycanın tarixinə böyük kədərinə ilk dəfə şərəf gətirən Əbülqasım Nəbatini və neçə-neçə qəhrəman, ədib və görkəmli şəxsiyyətləri vermişdir. Yədlilərə və irticaya qarşı mübarizədə Qaradağ mahalı həmişə öz vətənpərvərliyi və qəhrəmanlığı ilə seçilmişdir.

Əhər şəhəri demək olar ki, hər tərəfdən uca dağlar və sıldırım qayalarla əhatə olunmuşdur. Cənub-şərqdən Savalan silsiləsinin Yanardağı, cənubdan və qərbdən Qoşadağ, Ağdağ, Göycəbel və Pısaqa dağları Əhəri dövrələmişdir. Əhərin cənub-qərbində yerləşən Cilədağ Qaradağ əlatlarının başlıca yaylağıdır. Ümumiyyətlə, Qaradağ mahalı dağlıq diyar olduğundan burada hər cürə dağ silsiləsinə, təpələrə, dərələrə, insanı heyretə salan mağaralara, qayalara, bərə və keçidlərə rast gəlmək mümkündür. Şimal tərəfə istiqamətlənmiş dağlar Qaradağı Mərənd və Zunuzla əlaqələndirir və Araz sahilinə yan alır. Qaradağın arxası Qarabağdır. Tarix boyu bu iki diyarın arxa-arxaya söykənməsini heç bir qüvvə məhv edə bilməmişdir. Öz yerlərinin təbii gözəlliyi və zənginliyi ilə öyünən qaradağlılar çox haqlı olaraq deyirlər ki, "Allahın könlü olanda Qaradağı və Qarabağı yaratmışdı".

Son vaxtlar Qaradağın şöhrətini Məhəmməd Hafızadənin burada aşkarladığı qayaüstü təsvirlər son dərəcə artırmışdır. Bu təsvirlər Azərbaycan Respublikasındakı, dünya şöhrətli alim Tur Heyerdalın diqqətini çəkmiş məşhur Qobustan Tarixi qoruğundakı qayalara həkk edilmiş heyvan və digər təsvirlərlə, ilk baxışdan daha qədim mədəniyyət qatları təsiri bağışlasa da, eynilik təşkil edir. Qədim insan mədəniyyətinin Azərbaycan ərazisində aşkarlanmış daha bir yadigarı olan Qaradağ qayaları üzərindəki bu təsvirlər öz

tədqiqatçıları gözləyir.

Qaradağ mahalı təbii çeşmələr, kəhriz və dağlardan axıb gələn çaylarla yanaşı çoxlu mədən suları ilə də zəngindir. Bununla birlikdə Qaradağ dağları öz köksündə saysız-hesabsız müxtəlif mədən yataqları yatıdırır. Dağ-mədən sənayesinin inkişafı üçün böyük təbii ehtiyatlara və zəngin sərvətə malik olan Qaradağ bu günə qədər “gözdən uzaq, könlüdən iraq” vəziyyətdədir. Müasir sənayenin heç bir nümayəndəsinə burada rast gəlmək hələlik mümkün deyil. Mahalın iqtisadiyyatı əsasən əkinçilik (başlıca olaraq taxılçılıq), maldarlıq, bağçılıq, qismən arıçılıq və gəbəçilikdir.

Qaradağ gəbələri Azərbaycan hüduqlarından kənarda da məşhurdur. Əhalinin məşğuliyyətində gəbəçilik aparıcı yerlərdən birini tutur. Təkcə bir faktı demək kifayətdir ki, Əhərin 962 para kəndindən 638-də gəbəçiliklə məşğuldurlar. Əhərdə və onun kəndlərində gəbə toxuculuq dəzgahı olmayan evə çətin rast gəlmək olar.

KƏLEYBƏR Şərqi Azərbaycanın yaxınlarda şəhristan statusu almış yaşayış vahidlərindəndir. Kəleybərin ümumi sahəsi 59796 kv.km-dir. Əhalisi yüzmin nəfərdən çoxdur. O, Əhərin 50 km-də, Təbrizin 165 km-də yerləşir və Azərbaycan respublikası ilə onu 65 km. məsafə ayırır. Kəleybərin təbiiyində 12 bölgə, 4 kəndistan, 270 kənd vardır.

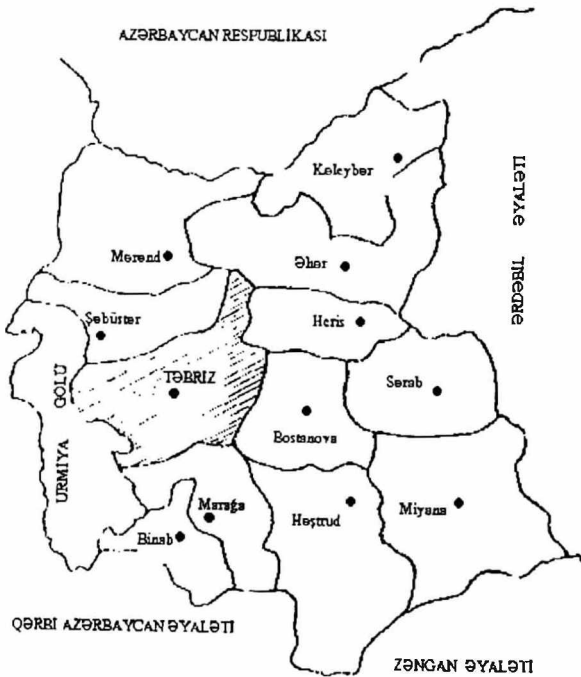
Kəleybər dağlıq rayondur. Onun iqtisadiyyatını əsasən əkinçilik və maldarlıq və qismən arıçılıq təşkil edir.

Yuxarıda qeyd olunanlardan başqa Miyana, Sərab, Heris, Culfa Şərqi Azərbaycana daxil olan şəhərlərdəndir və bunların da hər birinin özünə məxsus gözəlliyi və zənginliyi vardır.

ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN ƏYALƏTİ (90-cı illərin sonu)

Şəhristan	Deniz seviyyə əsinin yükə.	Şəhristan mök. elədi	Şəhristan elədi	Şəhristan əvəzi (kv.km)	Bölgə lərin sayı	Şəhristan lərin sayı	Əyalət mərkəzi nə məsafə (km)
Təbriz	1366	1191043	1486509	2356	2	2	-
Mağara	1450	132318	277216	2921	3	2	130
Mərənd	1334	96396	224344	3921	2	3	-68
Miyana	1100	78104	207758	5600	4	2	164
Əhər	1341	78076	198028	5445	4	3	205
Binəb	1290	63340	112985	781	1	1	114
Sərab	1680	36719	148831	3461	2	2	130
Mülkən	1300	20124	Təbrizə daxildir	768	2	3	54
Heşrud	1660	17757	94567	831	2	2	-
Üsgül	1520	14383	120406	5201	3	2	-
Bostanovay	1740	13478	Təbrizə daxildir	1648	2	2	30
Səbüstər	1400	9887	138402	2801	2	2	55
Heris	1900	9822	122837	2631	3	8	60
Kəleybər	1240	7939	76814	2351	2	4	-
Culfa	710	5627	92260	3702	2	1	183
			54583	1672	2	2	135

ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN ƏYALƏTİ
(2000-ci il)

Güney Azərbaycanın Qərb bölgələri (bundan sonra Qərbi Azərbaycan) İran xəritəsində 35°-39° paralellə 44°-47° meridian arasında yerləşən ərazini əhatə edir. Bu regionda yerləşən Maku şəhəri müasir İranın inzibati-ərazi bölgüsündə şimali-qərbdə yerləşən axırıncı şəhərdir. Qərbi Azərbaycan şimaldan Azərbaycan Respublikası və Türkiyə ilə, qərbdən Türkiyə və İraqa, cənubdan Kürdüstanla, şərqdən Şərqi Azərbaycan əyaləti və Zənganla həmsərhəddir. Qərbi Azərbaycan sərhədlərinin qonşu dövlətlərlə ümumi uzunluğu 800 km-dən çoxdur (135 km Azərbaycan Respublikası, 488 km Türkiyə və 200 km İraqa).

Qərbi Azərbaycanın ərazisi (Urmiya gölü daxil olmaqla) 43.660 kv. km-dir. Bu ərazinin təqribən 1 milyon hektar məhsuldar torpaqlardan ibarətdir.¹

Qərbi Azərbaycan əyalətində 2.496.320 adam yaşayır (1.269.220 nəfər kişi, 1.227.100 nəfər qadın). Qərbi Azərbaycan əyalətinə aşağıdakı şəhərlər daxildir.

1. Urmiya (əyalətin mərkəzi)
2. Maku
3. Xoy
4. Salmas
5. Nəqdə
6. Pıranşəhr
7. Mahabad (Soyuq bulaq)
8. Miandab (Qoşaçay)
9. Şahindej
10. Bukan
11. Tikab
12. Sərdəşt

¹ Qərbi Azərbaycan əyaləti (ostanı) Gilan, Baxtəman, Kürdüstan, Həmədan, Loristan, Zəngan, Buşəhr, çahar mahal və Bəxtiyari, Böyükəhməd və Kəhgiluyə əyalətlərinin hər birindən (ostanlarından) böyükdür.

Qərbi Azərbaycan əyalətindəki əhalinin 55-60 faizə qədər kənd yerlərində yaşayır. Yerli əhalini əsasən türklər təşkil etsə də, kürdlər, aysorlar, az miqdarda erməni və kəlimilər də bu yerlərdə yaşayırlar. Əhali arasında əsas ünsiyyət dili türk, fars və qismən kürd dilləridir.

Əhalinin müəyyən hissəsi köçəri həyat sürür ki, onların da əksəriyyəti türk tayfalarıdır. İranda çıxan ədəbiyyatda Qərbi Azərbaycanda yarım-köçəri həyat tərzini sürən türk tayfaları haqqda aşağıdakı məlumat verilir:

No	Tayfanın adı	Ailənin sayı	Yerləşdiyi yer
1.	Şəkək	112	Miyana, Salmas və Urmiya ətrafında
2.	Gürk	300	Mahabadın cənubunda
3.	Milan	1686	Maku və Xoy ətrafında
4.	Məncur	660	Mahabadın cənubunda
5.	Bryaci	-	Sərdaşt ətrafında
6.	Hərki	1139	Uşniyə və Urmiya ətrafında
7.	Cəlaki	2238	Maku ətrafında
8.	Mülkəri	-	Sərdaşt ətrafında
9.	Məməş	571	Piransəhr və Sərdaşt ətrafında
10.	Zorza	515	Nəqde və Uşniyə ətrafında
11.	Dehbkəri	550	Mahabad ətrafında
12.	Piron	113	Piransəhr ətrafında
13.	Qarapapaq	71	Nəqde ətrafında
14.	Boyzadə	170	Urmiya ətrafında
15.	Pəşdəri	-	Mahabad və Sərdaşt ətrafında
16.	Gillas	-	Mahabad və Sərdaşt ətrafında
17.	Osmanbəyi	-	Mahabad ətrafında

Bunlardan əlavə Qızılbaşlar, Əfşarlar, Dünbülülər, Şahsevənlər, Sadat və s. tayfalar da köçərilərin sırasında mühüm yer tuturlar.

Güney Azərbaycanın başqa bölgələri kimi Qərbi Azərbaycanın da təbiəti çox rəngarəng və zəngindir. Başlıca dağlar, sıldırım qayalar, geniş düzənliklər, qalın və bə-

hərli meşələr, saysız-hesabsız mədən və müalicə suları, durna gözlü çeşmələr, gur çaylar, göllər-bir sözlə bu yerlərin fauna və florasının yaratdığı mənzərə təkrarolunmazdır. Təbiət bütün nemət və gözəllikləri buradan əsirgəməmişdir. Çoxlu çaylar, çeşmələr, kəhriz və içməli artesian suları ilə bərabər bu region müalicəvi mineral suları ilə də zəngindir. Sonuncular xüsusi diqqət cəkir. bunlardan:

İSTİSU - Salmasla Urmiya arasında; Quşçu döngəsində çıxır. Hər saniyədə 17 l su verən və dəniz səthindən 1350 m hündürlükdə yerləşən bu mədən suyunun yerden çıxarkən ən aşağı temperaturu 17°-dən az olmur. Mədə-bağırsaq xəstəliklərini sağaltmaq, böyrək və öd kisəsini təmizləmək üçün əvəzsiz müalicə suyudur.

BORANDUZ İSTİ SUYU Boranduz çayı hövzəsində, Hümətəbad kəndi yaxınlığında çıxır. Boranduz isti su çeşməsi əsasən dəri və yel xəstəliklərinin müalicəsi üçün yararlıdır.

ZƏNBİL DAĞ MƏDƏN SUYU (Kuhe zənbəl) - Sulfat turşusu ilə zəngin olun bu su yayda son dərəcə sərin, qışda isti olur, böyük müalicə effektivə malikdir. Suyun mənbəyi Urmiya gölündən 26 km aralı məsafədə yerləşir.

Soyuq bulaq (Mahbadrud), Tataov (Simine rud), Cığatı (Zərinə rud) Qərbi Azərbaycanın iri çaylarıdır. Qərbi Azərbaycan ərazisindən keçən ən böyük və uzun məsafə qət edən çay Arazdır (1072 km). Qaderçay (Rude Qader), Baranduzçay, Sərvçay, Ərzincançay, Nazlıçay, Zorloçay kimi xırda çaylar Qərbi Azərbaycan ərazisindən keçib, Urmiya göllünə tökülür.

Urmiya gölü isə Güney Azərbaycanın nadir incilərindən, təbiətin isə səxavətlə verdiyi nemət, yaratdığı möcüzələrdəndir.

URMIYA GÖLÜ

Urmiya gölü Güney Azərbaycanın Urmiya şəhərinin 25 km-də yerləşir və öz həcminə görə İranda ən böyük göl hesab edilir. Onun tutduğu ərazi təqridən 5000-6000 kv.km-ə bərabərdir. Göldəki suyun miqdarı 20-24 milyard kubmetr təxmin olunur. Gölün eni 40 km, uzunluğu 130 km-dir. Dəniz səthindən 1274 m. ucalıqda yerləşən bu gölün dərinliyi orta hesabla 5 m-dir. Ən dərin yeri 7 m-dir. Urmiya gölünün adı Madlar dövründən xeyli əvvəlki yazılı və şifahi ədəbiyyatda çəkilir. Ehtimallardan biri budur ki, qədim türklərin dilində "Ur" yaşayış məntəqəsi, "miyə" isə su deməkdir. Beləliklə Urmiya şəhərinin adı su sahilində, göl sahilində yaşayış məntəqəsi deməkdir Rza şah dövründə (1925-1941) qədim tarixə malik Urmiya şəhərinin adı dəyişdirilib (1937) Rzaiyyə, Urmiyə gölünün adı isə Rzaiyyə gölü qoyulmuşdu. İlk dəfə 1946-cı ildə Güney Azərbaycanda Milli Hökumət yaradılan vaxt, sonra isə 1979-cu il inqilabından sonra ikinci dəfə həm şəhərin və həm də gölün qədim tarixi adı özünə qaytarılmışdır.

Urmiya gölünün yerləşdiyi coğrafi mövqe Güney Azərbaycanın Şərq bölgəsi ilə qərb regionunun birləşdiyi yerdedir. Göl qərb tərəfdən Gilmanxanə, Urmiya, Salmas və Eşnuyə, şərq ilə istiqamətində Şərqi Azərbaycan əyalətinə daxil olan Şərəfxana, Şəbüstər, Azərsəhr, Marağa və Binab, cənubdan isə Qərbi Azərbaycanın Tərki, Qoşaçay, Nəqdə, Mahabad, Bukan və Miandab şəhərlərinin və şəhristanlarının ərazisi ilə əhatə olunub.

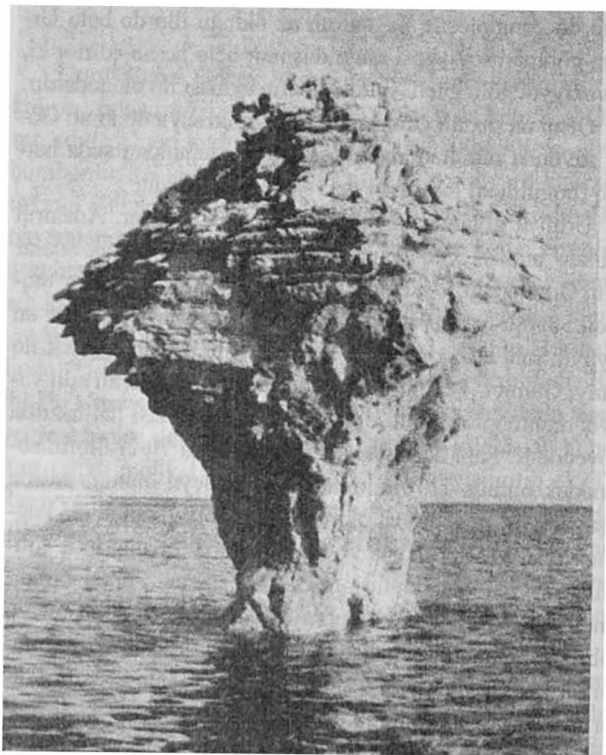
Urmiya gölünün suyu yüksək dərəcədə şordur və böyük müalicə əhəmiyyətinə malikdir. Bir sıra çaylar, o cümlədən Acıçay (Təbrizdən keçməklə), Sofiçay (Marağadan), Mordı və Leylançay (Molkandan), Qalaçay (Əcəbşirdən), Üsküçay (Üsküdən), Tufarqançay (Azərsəhr-Tufarqandan), Dərəçay, Sofyaçay (Sofiyandan), Sıxıçay və s. son mənzilini Urmiya

gölündə tapırlar. Bundan əlavə göl çoxlu yeraltı qurunt suları ilə də zənginləşir. Yağmurun az olduğu illərdə belə Urmiya gölünün səviyyəsi aşağı düşür, belə hesab edirlər ki, bu vəziyyət gölə güclü yeraltı suların axması ilə əlaqədardır.

Qışın ən şaxtalı günlərində belə gölün suyu donmur. Gölün suyunda duz həddindən artıq çox olduğundan suda batmaq (boğulmaq) təhlükəsi demək olar ki, yoxdur¹.

Urmiya gölündə böyüklü-kiçikli 102 ada var. Adaların birlikdə ərazisi 33.640 hektardır. Qismən ən böyük adalar Şahi, Qoyundağı, Əşkdağı, Espisirid, Arzudur ki, bunlar təqribən 33.486 hektar sahədə yerləşir. Bu adalar içərisində ən böyüyü Şahi adasıdır (2525 hektar). Şahi adasında vaxtı ilə Saray, Gəmiçi, Teymurlu, Qıpçaq, Buraçarlu, Xoralı adlı yaşayış məntəqələri olmuşdur və bunlardan bəzisi hal-hazırda mövcuddur. Şahi adasına aid məlumatlarda 70-ci illərin sonunadək burada 1170 ailənin yaşadığı qeyd olunur. Adada yaşayanların əsas peşəsi əkinçilik, maldarlıq, gülçülük, bağçılıq və s.-dir. Şərəfxana və Gülmənxana limanlarında çalışanların çoxu Şahidəndirlər. Ölkənin inzibati-ərazi bölgüsündə şahı adası Şərqi Azərbaycan əyalətinin Şəbüstər və Təbriz şəhristanının ərazisinə daxildir. Yay fəslində yağmurun olmaması və suyun qismən çəkilməsi Şahi adası ilə digər iri yaşayış məntəqələri arasında (Təbriz, Tufarqan, Qovqan, Şəbüstər və s.) quru çıxır yolu ilə get-gələ imkan yaradır. Şahidə 2 dağ və kiçik bir çay (Keçiçay) mövcuddur. Adanın havası kontinentaldır. Sentyabrın axırlarından başlamış aprelin sonunadək ada yağmurlu olur. Adada irilixırdalı şirin sulu 54 çeşmə vardır. Çəsmələrdən və yeraltı sullardan təsərrüfatda istifadə olunur. Şor gölün ortasında öz yaşıllığı ilə gözü oxşayan bu şirin sulu ada Urmiya gölünün məcüzələrindəndir.

¹ Göldə çimənlər gözələrinin suyun şorluğundan acılaşmasının qarşısını almaq üçün gözələrinə xiyar qabığı çəkirlər.

Urmiyagölündən bir manzara

Saysız-hesabsız yerli və köçəri quşlar adanın bəzəyidir¹. Şahidon sonra Urmiya gölündə ikinci böyük ada Qoyundağı adasıdır. Qoyundağı adasının uzunluğu 9 km, eni isə 4 km-dir. Ümumi ərazisi 3175 hektardır. Adanın ən yüksək yeri dəniz səviyyəsindən 1521 m, gölün səviyyəsindən 358

¹ Urmiyagölündəki adalar haqqında bir rəvayət də vardır ki, moqol sərkərdələrindən Hülakixan bieri tarixi 656-cı ildə (1258) Bağdad yürüşündən əldə etdiyi cəvahirin böyük bir hissəsini Urmiyagölündəki adaların birində xəzinə kimi gizlətməmişdi. Hülakixanın dövründə adadutikdirilmiş qalaların be'zisinin qalıqları günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

m hündürlükdədir. Adada daimi axan olan iki çeşmə vardır. Şirin suyun daimi olması, havanın münasibliyi, otlaqlığın yaxşı olması adadan maldarlıq üçün, əsasən qoyunçuluq üçün faydalanmağa imkan verir. Ada ilə quru yol əlaqəsi olmadığından ətraf yaşayış məntəqələrindən heyvanları bura qayıq və gəmilərlə gətirirlər. Ada qoruq elan olunandan sonra ondan otlaq kimi istifadə qadağan edilmişdir. Şahi kimi Qoyun adası da çöl heyvanları və quşlarla zəngindir.

Şahlıq dövründə (1925-1979) Güney Azərbaycanda təkcə şəxs adları və soyadlar yox, həm də şəhər, kənd, dağ, çay və yer adları belə dəyişdirilib, farslaşdırılmışdır. Urmiyanın adı "Rzaiyyə", Urmiya gölünün adı isə "Rzaiyyə gölü", "Rzaiyyə", "Kəbudan", "Çiçisi" və s. qondarma adlarla adlandırılısa da, xalq onu həmişə Urmiya gölü kimi tanımışdır. Təbiətin Azərbaycana böyük töhfələrindən biri olan Urmiya gölü yerli və köçəri quşlarla yanaşı maral, ceyran, kəklik, qaz, ördək, yaşılbaş sənə, ağbaş ördək, Saqqə quşunun vətənidir. İkinci dünya müharibəsi və müharibədən sonrakı dövrdə yadelli ovçular buradakı faunanı məhv etmək istəsələr də, buna tam nail ola bilməmişlər.

Urmiya gölü və onun palçıqları təkcə Güney Azərbaycan da yox, onun hədudlarından çox-çox uzaqlarda da artroz, dəri xəstəlikləri, əsəb, traxoma, qadın xəstəlikləri, saç tökülmə, böyrək, ifrazat yolları və s. xəstəliklərə tutulan yüzlərlə xəstəyə şəfa verir. Gölün suyundan və palçıqlarından əcnəbilərin aparması və müalicədə onlardan geniş istifadə etmələri məlumdur.

Urmiya gölünün yerləşdiyi ərazi inzibati cəhətdən Qərbi Azərbaycan əyalətinə daxil olduğundan və bu bölgə bir neçə ölkə ilə sərhəddə yerləşdiyindən (Azərbaycan Respublikası, Ermənistan, Türkiyə və İraq-822 km) xarici ölkələrdən də müalicəyə gələnləri burada görmək mümkündür.

Urmiya gölü təbii gözəlliyi, şəfalı suyu, saf iqlimi və müalicəvi palçıqları ilə şöhrətlənməklə yanaşı çoxlu təbii sərvət və mineral maddələri ilə də zəngindir. İran müəllifləri

nin yazdıqlarına görə Urmiya gölündeki yeraltı və yerüstü mineral maddələri milyard tonlarla ixrac etmək mümkündür. Bir vaxtlar Qərbi Azərbaycanın filiz idarəsinə başçılıq etmiş Qarabağyan "Keyhane həvai" qəzetində dərc olunmuş müsahibəsində demişdir: "Göldəki mineral maddələrdən səmərəli istifadə olunarsa ixracatdan əlavə bir sıra istehsal sahələrini çox qiymətli xam malla təmin etmək olar. 650 min ton sənaye və yemək duzunun istehsalı üçün razılıq əldə olsa da icrası mümkün olmamışdı. Ümumiyyətlə dəvə-dərman, neft-kimya, boyaq maddələri və strateji sənaye üçün xam mal gölün daxilində olduğu halda, bunları bəhə qiymətə xaricdən idxal edirik. Gölə tökülən axar çaylar vasitəsilə hər il 1 milyard kub metr su tökülür, göldə olan suyun miqdarı 20-24 milyard kub metrdir ki, bu suyun hər kub metrində 220 qrama qədər dürr vardır".

Təbiətin nadir incilərindən olan Urmiya gölünün nemətindən və sərvətindən səmərəli istifadə olunmur. Bu göl 1967-ci ildə qoruq elan edilmiş və 1975-ci ildə "milli park" adlandırılıb, Yuneskonun dünya üzrə 59 beynəlxalq qorugundan biri kimi qeydə alınmışdır.

Güney Azərbaycanın başqa inciləri kimi Urmiya gölü də öz sərvətlərinin və bəkirə gözəlliyinin böyük qayğı ilə öz xalqına və bütün dünyaya xidmət edəcəyi günü gözləyir.

Qərbi Azərbaycan ərazisinin yaşıl örtüyü sayılan meşələr və meşəətəyi otlaqlar 2.690.584 hektardır ki, bunun 174000 hektarı meşəlik, 2.516.584 hektarı otlaqlıqdır. Meşəliklər əsasən Soyuq bulaq (Mahabad), Piransəhr və Sərdəşt rayonlarını əhatə edir. Qərbi Azərbaycan meşələri rəngarəng və bol meyvələri ilə məşhurdur. Üzüm, yer badamı və badam, yabanı püştə, alma, armud, alça və s. meyvələr meşələrin neməti və yaraşığıdır. Bu meşələrdə bitən bir sıra çiçəklərdən, ot-ələfdən yerli əhali xalq təbabətində geniş istifadə edir.

Qərbi Azərbaycan ərazisində 320 hektaradək süni meşələr də mövcuddur. Süni meşələr əsas etibarilə Soyuqbulaq,

Xoy, Maku və digər şəhərlərin ətrafında salınmışdır.

Böyükü-küçüklü çoxlu dağlar, təpələr, sıldırım çayalar Qərbi Azərbaycan ərazisini hər tərəfdən əhatə etsə də Ağrı dağı bu yüksəkliklərin ən uca zirvəsidir. Hündürlüyü 5.156 m olan Ağrı dağı sil-silə dağların əhatəsində yerləşir. Onun zirvəsindən Güney Azərbaycanın hər yerini görmək mümkündür.

Güney Azərbaycanın başqa regionlarından fərqli olaraq Qərbi Azərbaycanda demoqrafik vəziyyət və şəhərləşmə prosesi yerli etnik xalqın (Azərbaycan türkünün) tam ziyanına cərəyan edir. Qərbi Azərbaycanın Urmiya, Xoy, Maku, Salmas və s. şəhərlərindən yerli əhalinin köçüb getməsi və onların hesabına qeyri-türk (əsasən kürd) əhalisinin şəhərlərə axını və məskunlaşma sürəti narahat edici vəziyyətdədir. İran mənbələri son illərdə Qərbi Azərbaycanın mərkəz şəhəri Urmiyaya aid maraqlı bir təcrübi hesablama aparmışdı. Bu eksperiment göstərmişdir ki, siyahıya alınmış 11180 ailədən cəmi 15,75 faizi yerli Urmiyalı olduğu halda, 84,25 faizi əyalətin müxtəlif yerlərindən və ya başqa əyalətlərdən gələnlərdən ibarət imiş. Adı çəkilən sorğu-eksperiment bunu da aydınlaşdırmışdı ki, Urmiyanın yeni sakinlərinin 8,1 faizini Qərbi Azərbaycanın başqa şəhərlərindən gələnlər, 91,9 faizini isə kənar, yəni başqa əyalətlərin kəndlilərindən və ya sayış məntəqələrindən gələnlər təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, Qərbi Azərbaycanda hazırkı demoqrafik vəziyyət bu regionda, xüsusən onun başlıca şəhərlərində yerli əhalinin (türklərin) azalması və gəlmələrin (əsasən kürd mənşəlilərin) artması ilə müşayiət olunur. Bu prosesin süni şəkildə aparılması göstərilən narahatlığa əsas verir.

Qərbi Azərbaycan əyalətinin mərkəzi Urmiya şəhəridir. Urmiya Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindəndir. Urmiya (şəhər) uzunluğu 70 km, eni 30 km olan ərəzidə yerləşir. Şəhərin ərazisindən bir neçə çay, o sıradan Boranduzçay, Şəhərçay, Ruzəçay, Nazlıçay keçir və bu çaylar şəhərin və şəhər ətrafının təsərrüfatının - bağ-bağatının suvarılmasında

mühüm rol oynayır.

Urmiya şəhəri suyu və ab-havasının saflığı ilə əlamətdardır. Bunun mühüm səbəblərindən biri onun yerləşdiyi ərazinin çox münasib, təbii-coğrafi cəhətdən böyük üstünlüklərə malik olmasıdır. Bir tərəfdən Kiçik Qafqaz sıra dağları keçidi, Kiçik Ağrı dağı və Asiyadakı digər dağlar, digər tərəfdən min bir dərdin dərmanı olan və onlarca çayın son mənzili sayılan əsrarəngiz Urmiya gölü şəhəri öz geniş əhatəsində saxladığından bu yerin həm təbiəti, həm də ab-havası təkrar olunmazdır.

Urmiya ətrafında mövcud olan təpələr, qədim qala qapıları, qədim tariximizin saysız-hesabsız sirli və açılması çox vacib olan dəfinələrini özündə saxlamaqdadır. Bu təpələrdən ən qədimi və başlıcası şəhərin 6 km-də yerləşən Göytəpədir. Rəvayətə görə Həzrət İsanın anadan olması mərasiminə getmiş Zərdüş tərəfdarlarından bir və ya iki nəfər bu təpədə dəfn olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, Urmiya qədim tarixi mənbələrdə dini və elmi mərkəz kimi səciyyələndirilir. Bu şəhər Roma imperatorlarının, Sasani şahlarının, ərəb xilafətinin və neçə-neçə yad ellilərin hücumuna, talan və qarətə məruz qalsa da, öz varlığını və qururunu itirməmişdi. O islamıyyətin qəbul olunmasından sonra belə elmi, məarif və mədəniyyət cəhətdən Azərbaycanın ikinci şəhəri kimi (Marağadan sonra) fərqlənmişdi. Orta əsrlərdə Azərbaycanla Osmanlı dövlətinin əlaqələrində Azərbaycanın və qonşu ölkə tacirlərinin və sənətkarlarının Türkiyə vasitəsi ilə Avropaya çıxmasında Urmiya tarixi rol oynamışdır. Hazırda şəhərin mərkəzindəki üç büclü piramida və Camiə məscidi Azərbaycanda islam mədəniyyətinin ilkin dövrünün yadigarlarıdır. Urmiya ən qədim vaxtlardan günümüzədək Azərbaycanın əkinçilik, maldarlıq və bağçılıq mərkəzlərindən olmuşdur.

1986-cı ildə (1365) aparılan siyahılaşmada Urmiya əhalisinin 300746 nəfər, ətrafı ilə birlikdə isə 539.839 nəfər olduğu göstərilir (272.873 nəfər kişi, 266.965 nəfər qadın)

Urmiya sözünün etimologiyası hələlik bu günə qədər tam açıqlanmasa da, toponimin qədim türk sözü olduğuna şübhə yoxdur. (Maraq xatirinə qeyd oluna bilər: Çinin ərazisindəki türklərin yaşadığı Uygur muxtar bölgəsinin mərkəzi Urumçi şəhəri Urmiyanın həmyaşıdı və adaşıdır).

Birinci dünya müharibəsi Azərbaycanın başqa şəhərləri kimi Urmiyaya da çox böyük ziyan vurmuş və burada insan tələfatına səbəb olmuşdu.

Həmin dövrə aid sənədlərdə Birinci dünya müharibəsinin Güney Azərbaycanda 163000 soydaşımızın tələfatına səbəb olduğu göstərilir. Xüsusilə 1918-ci ilin yazında erməni-kürd-aysor ekstremist silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın Qərbində, o sıradan Urmiyada həyata keçirdikləri qırğınlar nəticəsində burada minlərlə Azərbaycan türkü qətlə yetirilmişdi. Müharibədən əvvəl Urmiyada 40.000 nəfər əhali yaşadığı halda 1919-cu ildə bu rəqəm 20.000 nəfərə enmişdi. Başqa sözlə təkcə Urmiya şəhərində 20.000 adam məhv edilmiş, qismən isə yadellilərin zorakılığından baş götürüb qaçmışdı.

Müasir Urmiya şəhərinin üç alaqaşısı (giriş qapısı) var. Bunlardan biri şəhərin şimalında, Gülmənxana limanına gədən yolun üstündəki "Torpaqqala" adlanan alaqaşı, 2-cisi Soyuqbulaq yolu üstündəki "Minlər" alaqaşısı, 3-cüsü isə "Bazarbaş" adlanan alaqaşıdır.

Urmiyanın iqtisadiyyatında başlıca yeri əkinçilik, bağçılıq və arıçılıq tutur. Şəhərdə olan kiçik və qismən orta həcmli sənaye müəssisələri əsas etibarilə kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə məşğuldur. Qənd və tütün fabrikləri, süd pastərizə zavodu, üzüm və meyvə şirəsi emalı müəssisələri, meyvə saxlama anbarları və s. obyektlər hamısı kənd təsərrüfatı ilə bağlı müəssisələrdir. Urmiyaya aid statistik məlumatlarda göstəriləyi kimi bu regionda olan işçi qüvvəsinin 51,1 faizi əkinçilik, bağçılıq və maldarlıq sahəsində, 30,8 faizi ticarət və nəqliyyatda, 9,2 faizi xırda sənətdə, 8,2 faizi inşaat-tikinti və təmir işlərində çalışır. Həmin işçi qüvvəsi

içerisində ailə üzvləri ilə birlikdə sərbəst işləyənlər 31,6 faiz, dövlət və şirkətlərdə çalışanlar 38,6 faiz, xüsusi bölmədə çalışanlar 26,2 faiz, müstəqil təsərrüfatlarda çalışanlar 2 faiz, sahibkar müəssisələrində çalışanlar 1,6 faiz təşkil edir. Maddi imkanların məhdudlaşması, təsərrüfat vasitələrinin bəhlənməsi Güney Azərbaycanın başqa rayonları kimi Urmiyada da istehsalçının öz əməyinin nəticəsinə marağını azaltmışdır. Bu da təkcə istehsalın aşağı düşməsi ilə yox, həm də istehsalçıların (təsərrüfatçıların) dolanmaq üçün başqa yerlərə, əsasən sənaye və ticarət mərkəzi olan şəhərlərə kütləvi köçməsi ilə nəticələnir.

MAKU - Qərbi Azərbaycanın qərb istiqamətində ən ucqar şəhərdir. Türkiyə ilə həmsərhəd olan bu şəhər İrandan Avropaya gedən tranzit yolunun üstündə, dağlar əhatəsində yerləşir. Maku şəhərinin ətrafı və kəndləri əkinçilik və maldarlıqla məşğuldur. Şəhərin əmək qabiliyyətli əhalisinin çoxu infrastruktur sahələrində çalışır. Müasir tikintilər şəhərdə və onun ətrafında demək olar ki, yoxdur. Maku ətrafında çox da böyük olmayan yaşayış məntəqələrindən biri Qara Eynidir (Siyə çeşmə). Qara Eyninin ərazisi 5000 kv km-dir, əhalisi təqribən 9-10 min nəfərə yaxındır, Maku-Xoy yolu üzərində yerləşir. Rəvayətə görə bu yaşayış yerinin bünövrəsini Qara adlı ata və Eyni adlı oğul qoymuşlar. Zaman keçdikdən sonra yeni gələn nəsil buranı ata və oğlunun birgə adı ilə - Qara Eyni adlandırmışlar. Şahlıq dövründə Güneydəki bir sıra yaşayış məntəqələri kimi Qara Eyninin də adı formalaşdırılıb, Siyah çeşmə¹ qoyulmuşdu. Qara su çayı Qara Eyninin tən ortasından keçdiyi üçün çox zaman bu yeri Qara su, Qara çeşmə də adlandırırlar (Qara su da öz növbəsində "müasirləşdirilib" Abc siyah olmuşdur). Tariximizin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Şah İsmayıl Xətəinin vəfalı vəzirlerinden və silahdaşlarından biri - Sədrəddin vəzirin məqbərə-

si Qara Eynidədir. Məşhur Çaldıran düzənliyi Qara Eyni ərazisindədir.

POLDƏST - Qərbi Azərbaycan yaşayış məntəqələrindəndir, Makunun 55 km-də, Araz sahilində yerləşir. Əhalisi 6-7 min nəfərdir. Zəngimər çayı bu yaşayış məntəqəsindən keçib, Arazə tökülür. Ərazisi düzənlikdən ibarət olan Poldəstətin sakinləri kənd təsərrüfatı ilə məşğuldurlar.

XOY - Qərbi Azərbaycanın qədim və qismən iri şəhərlərindəndir. Ətrafı dağlarla həddən artırıq məhdudlanmışdır. Şəhər çökəkədə yerləşdiyindən çox vaxt ora "Xoy çuxuru" da deyilir. Xoy ən qədim vaxtlardan özünün coğrafi və strateji mövqeyinə görə (Qotur və Ələnd dərələri buradadır) böyük əhəmiyyət kəsb etmiş, tarixi ipək yolu bu şəhərdən keçərək Şərqlə Qərbi əlaqələndirmişdi. Ərəb müəllifi tərəfindən yazılmış "Kitab əl məsələk və əl-məməlek" əsərində Ərəbistandan Xəzər dənizi, Araz çayına tərəf gedən yolda Ərdəbil və Azərbaycanın digər mərkəz şəhərləri ilə yanaşı Xoyun da adı xüsusi çəkilir. Xoy şəhər salma vəziyyətinə görə bir qədər Bakını xatırladır, belə ki, şəhər iki hissədən ibarətdir: qədim (içəri şəhər) və yeni salınmış yaşayış evləri, şəhərin qədim hissəsində alçaq evlər, dar küçələr və döngələrə hər addım başı rast gəlmək və tarixin keçmiş abidə və yadigarları ilə üzləşmək mümkündür. Şəhərin sonradan salınmış yeni hissəsi daha müasir görünüşdədir.

80-ci illərin axırlarına aid olan məlumata görə Xoy şəhərində və onun ətraf yaşayış yerlərində 266.804 nəfər əhali yaşamışdır ki, bunun da 115.343 nəfəri Xoy şəhərinin payına düşür.

Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələri kimi Xoyda da müasir sənaye nümunələri yoxdur. Xoyun "Daşqapı darvazası", "Kələyşinqala" qapıları, çoxtağlı və uca minarəli məsciddi qədim dövrdən bizə gələn yadigarlardır.

Xoyun tabeliyində olan, qismən iri yaşayış məntəqəsi Qara Ziyəddin (Çaypərə) qəsəbəsidir. Orada yaşayanların

¹ Əhali arasında "Siyə çeşmə" tələffüz olunur.

sayı 14-16 min nəfər arasındadır.

Qərbi Azərbaycan orta məktəbləri üçün tərtib olunmuş atlasda çox qərribə də olsa Qara Ziyəddin yaşayış məntəqəsi-nin adı Çaypərə (Yarımçay deməkdir) ilə əvəz edilmişdir. Bununla kifayətlənməyən atlasın müəllifləri islamiyyətdən əvvəl Qara Ziyəddinin adının "Çorus" olduğu və bu sözün də ermənicə dörd və ya dördüncü mənasını verdiyini yazırlar. Bu Azərbaycanın başqa şəhərlərinin başına gətirilən "erməniləşdirmə" siyasətinin növbəti nümunəsidir (təki türk adı olmasın).

SALMAS - Qərbi Azərbaycanın qismən iri şəhərlərindən biridir. Xoyla-Urmiya arasında yerləşir. Şəhərin ətraf kəndləri ilə birlikdə əhalisi 130-140 min arasında göstərilir. Əhəlinin cəmi üçdə biri şəhərdə yaşayır. Salmas dəfələrlə ağır zəlzələlərə məruz qalan yaşayış məntəqələrindəndir. Güclü yeraltı təkanların nəticəsində qədim Salmasdan demək olar ki, uçuntu qalıqlarından başqa bir şey qalmamışdır. 1930-cu ilin yazında Salmasda baş verən güclü zəlzələ demək olar ki, şəhəri yerlə yeksan etmiş və 4000 nəfərdən çox insanın tələfatına səbəb olmuşdu.

Hazırda Salmas Qərbi Azərbaycanın strateji cəhətdən sənə-səya golon şəhərlərindəndir. O İran-Türkiyə tranzit yolu üzərində yerləşir. 60-70-ci illərdən başlayaraq Salmasdan keçən yolun strateji və iqtisadi ticarət əhəmiyyəti xeyli artdığından həmin tranzit yolun texniki səliğı dünya standartları səviyyəsinə qaldırılmışdır. İran-Türkiyə dəmir yolu Salmasın 15 km-dən keçir.

Qərbi Azərbaycanın digər yaşayış məntəqələri kimi Salmasın da tarixi İranlı (təəssüf ki, bir çox hallarda azərbaycanlı) müəlliflər tərəfindən saxtalaşdırılaraq bu şəhər də ermənilərin adına çıxılmışdır. "Qərbi Azərbaycan coğrafiyası" adlı atlas-kitabda oxuyuruq: Salmas "Əhəmənilər dövründə Ermənistanın axırıncı nöqtəsi idi ki, o Zorund adlanırdı... Tarix şahidlik edir ki, bu məntəqə (Salmas - müəlliflər) bir zaman-

lar ermənilərin yaşayış yeri olmuşdur". Müəllif öz oxucusunu inandırmaq üçün buradakı və ətrafdakı qəbirlərin guya ermənilərə məxsus olduğunu iddia edir. Halbuki, bu abidələrin xristian-türklərə məxsus olması ehtimalı daha güclüdür.

NƏQƏDƏ - Azərbaycanın ən qədim yaşayış məskənlərindən biri hesab olunur. Soyuqbulaqla (Məhəbad) Pıranşəhr, Eşnuyyo və Urmiya arasında yerləşir. Bu regionun torpağı hərbi strateji cəhətdən üstünlüyə malikdir. Azərbaycan tarixinin eramızdan əvvəlki dövrünə aid məşhur Həsənlu kəndindəki təpədən tapılan arxeoloji tapıntılar türklərin bu yerlərin ən qədim sakinləri olmasına dəyərli sübutdur. Çox təəssüflər olsun ki, Həsənlu arxeoloji qazıntısı yarımçıq qalmış, keçmiş tariximizin əsrarəngiz sirlərinin işığa çıxacaq günün intizarındadır.

Hazırda Nəqədə şəhərində türklərlə yanaşı kürdlər və aysorlar da yaşayırlar. 80-ci illərə aid məlumatlarda Nəqədə şəhərinin ətrafı ilə birlikdə əhalisinin sayı 137.694 nəfər göstərilmişdi ki, bunun da 52.275 nəfəri şəhərin özündə yaşayanlardan ibarət idi. 90-cı illərin ortalarına aid olan məlumatlarda Nəqədənin ətraf kəndlərlə birlikdə əhalisinin 150 min nəfəri keçdiyi qeyd olunur.

Eşnuyyo Nəqədənin tabeliyində olan rayonlardandır (boxş). Eşnuyyoda yaşayanların sayı təqribən 20 min nəfərdir. Əhəlinin başlıca məşğuliyyəti əkinçilik, bağçılıq və maldarlıqdır.

Qərbi Azərbaycana aid olan məlumatlarda, dərslük və kitablarda əhəlinin yarıdan çoxunun yalnız kənd təsərrüfatı ilə məşğul olduqları göstərilir, əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq, meşəçilik, ovçuluq, arıçılıq və s. kənd əhalisinin məşğuliyyət növü kimi qeyd edilir. Kənd təsərrüfatında buğda, arpa, düyü, güno baxan, şəkər çuğunduru, tütün, tənəkə, kartof, soğan, kök, kolom, yağlı bitkilər, üzüm, alma, armud, badam, nar, heyvə, əncir, tut və s. bölgənin təsərrüfatına xas olan məhsullardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Güney Azərbaycanın

başqa yerlərinə nisbətən Qərbi Azərbaycan ərazisində əkinə və bağçılığa yararlı torpaq sahələri məhduddur. Bunun səbəbi burada dağların, təpələrin və qeyri hamar yerlərin çox olmasıdır. Dəmyə torpaqlar əyalətin torpaq fondunda mühüm yer tutur. Bütün əkin sahələrinin 45-50 faizi taxılçılıq üçün ayrılsa da, buraya başqa yerlərdən taxıl gətirmədən keçmək mümkün deyildir.

Qərbi Azərbaycanda orta hesabla hər il 80-90 min ton kartof, 25-30 min ton soğan, 12-15 min ton düyü, 10-100 min ton üzüm, kişmiş və səbzə, 400-500 min ton alma hasil olur.

Üzüm, kişmiş, alma, tütün, tənəki Qərbi Azərbaycanın ixracatında əsas yerlərdən birini tutur. Buğda, düyü, bitki yağı, rezin məmulatı, qoşqu ləvazimatı, yanacaq və s. əyalətə idxal edilir.

Güney Azərbaycanın başqa regionlarına nisbətən Qərbi Azərbaycan uca və sıldırım qayalı dağlarla zəngindir. Qərbi Azərbaycandakı dağları şərti olaraq 4 qrupa bölürlər:

1-ci qrupa daxil olan dağlar sal qayalıqlardan ibarət olan dağlardır. Bu dağların üzərində torpaq sahəsi çox cüzdür. Bu cür dağların tutduğu ərazi 44.300 hektar təxmin edilir.

2-ci qrupa daxil olan dağların üst qatı münbit torpaq səthi ilə örtüldüyündən otlaq kimi istifadə üçün, xüsusən yaylaq üçün olduqca yararlıdır. Bu dağların tutduğu ərazi 1.612.900 hektardır.

3-cü qrup dağlar səthi ağaclar və kollarla örtülmüş meşəli dağlardır. Təbii mənzərəsi çox gözəl olan bu dağlar əhalinin oduna, tikinti materiallarına olan ehtiyacını ödəməkdən əlavə, meyvə, çöl quşları və heyvanları cəhətdən də zəngindir. Bu sil-silə dağlar Qərbi Azərbaycanın əsasən İraqla sərhəddində yerləşir və Sərdəşt, qismən də Piranşəhri əhatə edir. Bu dağlar təqribən 165000 hektar sahəni tutur.

4-cü qrup dağlar üst qatı gəc və şoran torpaqlarla örtülmüş dağlardır. Xalq arasında "keçəl" adlandırılan bu dağlar 66.000 hektar sahəni tutur.

Qərbi Azərbaycanın əkinə yararlı ərazisinin 37955 hek-

tan otlaq, 73400 hektarı dəmyə və 441000 hektarı isə dəmyə və suvarılan torpaqlardır. Əkin sahələri, bağ-bostan Qərbi Azərbaycanın əsasən düzənliklərində, dağ və təpələrin ətəklərində yerləşən sahələrdədir. Bu sahələrin çoxunda suvarma sistemində axar dağ çaylarının, quyuların, çeşmə və orteziyanların suyundan istifadə edilir. Bu növ torpaqların ümumi sahəsi 185200 hektardır. Bunlardan münbit və məhsuldar olan və əsasən düzənlikdə yerləşən torpaqlar başlıca olaraq çayların və təbii yağıntının köməyi ilə suvarılır. Əyalətin kənd təsərrüfatı və bağçılıq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində məhz düzənlikdə yerləşən torpaqların rolu mühümdür. Düzənlikdə yerləşən əkin sahələri, bağ və bağat 131700 hektar təxmin edilir.

Qərbi Azərbaycan əyalətinin təbii şəraiti - burada olan çoxlu otlaqlar, dağ və təpələrin vadilərində bol yem ehtiyatı, ucsuz-bucaqsız yaylaqlar maldarlığın və arıçılığın inkişafı üçün çox böyük imkanlara malikdir. Lakin maldarlıqla məşğul olanların maddi vəziyyətindəki çətinliklər və onlara kənddən heç bir yardımın olmaması bu bölgədə maldarlığı tənzimlə ugradıb. Son hesablamaların birində Qərbi Azərbaycanda qoyun-quzunun sayının cəmi yarım milyon başdan bir qədər çox olduğu göstərilir, halbuki 1970-1981-ci illərdə bu rəqəm üç dəfə bundan çox idi.

Qərbi Azərbaycanda heyvandarlığın vəziyyəti 90-cı illərin əvvəllərində aşağıdakı kimi olmuşdur:

Qoyun, quzu və keçi	547000 baş
İnek və buzov	535000 baş
Camış	119000 baş
Dəvə	4395 baş
Üzunqulaq və qatır	76.000 baş
Toyuq	1.194.000 baş

Güllü-çiçəkli bağlar, meşələr və çöllərin bolluğu burada arıçılığın inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Əyalət-

də anıclıq sahəsində əvvəlinci yeri Xoy tutur. Xoyun balı Mişov dağın balı kimi bütün Azərbaycanda məşhurdur.

Aqrar bölgə olan Qərbi Azərbaycan sənaye cəhətdən Güney Azərbaycanın ən geri qalmış rayonlarından biridir. Müasir sənayenin hər-hansı bir nümunəsini burada görmək müşkündür. Bu regionun sənaye cəhətdən bu cür geri qalması səbəblərini İran müəllifləri məntəqənin kənd təsərrüfatı və mədəniyyət üçün daha əlverişli olması, xam mal mənbələrinin əmtəə bazarından uzaqlığı ilə izah edirlər.

Qərbi Azərbaycanda Sement və qənd zavodları, meyvə şirəsi, kərpic, gəc, duz karxanaları, corab, əl-üz dəsmalı, sabun istehsal edən kiçik istehsal sexiəri mövcuddur. Əyalətdə zəngin qurğuşun, daş kömür (Miyandab), azbest tozu (Saqqız və Bukanda), gəc, əhəng (Əsgərabad, Qəhrəmanoğlu və Urmiyada) yataqları olsa da, bunların sənaye yolu ilə istismarı, mərmər və daş mədənləri (Xoyda) istisna olmaqla, yox dərəcəsindədir.

Məşğuliyyət problemi Güney Azərbaycanın başqa yerlərində olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da ciddi çətinliklər vardır, əmək qabiliyyətli əhəlinin xeyli hissəsini işsizlik problemi ilə üzləşdirir. Rəsmi statistikaya istinad etsək məlum olur ki, Qərbi Azərbaycan əhəlisinin üçdə bir hissəsindən bir qədər çoxu işlə təminidir.

	(faizlə)
İşləyənlər	38,68
İşsizlər	34,59
Evdarlıqla məşğul olanlar	5,12
Təhsillə məşğul olanlar	16,61
Və s.	5,0

Qərbi Azərbaycanı başqa regionlardan fərqləndirən bir cəhət də buranın bütün İran üçün tranzit və strateji cəhətdən əhəmiyyətli yollar qovşağı üzərində yerləşməsidir. Məşhur Bəzərgan-Təbriz tranzit və sərnişin daşıma yolu Türkiyə ilə sərhəddən başlayıb, Maku-Qaraziyəddin-Mərənd-Sofyandan keçərək Təbrizə və oradan da Cənub - Tehrana doğru

uzanır. Bu yol İranı Avropa ilə əlaqələndirən yeganə yoldur. Ölkəni Avropa ilə əlaqələndirən dəmir yolu da Qərbi Azərbaycan ərazisindən keçir. Şərəfxana-Urmiya gölü sahili - Qotur dərəsinə, oradan da Türkiyə ərazisindəki Razi stansiyasına qədər uzanan dəmir yolu yük və sərnişin daşınmasında ölkəyə böyük gəlir verən xətdir. Qotur dərəsi üzərindən keçən və uzunluğu 448 m olan körpü öz böyüklüyünə görə Yaxın və Orta Şərqdə hələlik yeganə körpüdür.

Urmiya təyyarə meydanı Qərbi Azərbaycanda yeganə hava limanıdır. Buradan Təbrizə və Tehrana müntəzəm uçuşlar olur.

Qərbi Azərbaycanın daxili su yolları Urmiya gölü ilə bağlıdır. Urmiya gölü yeganə nəvigation yolu ki, o Gülmərxanəni Şərəfxana - Rəhmənlü və müxtəlif daxili adalarla əlaqələndirir.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN
ƏYALƏTİ(2000-ci il)

ƏRDƏBİL ƏYALƏTİ (OSTANI)

Ərdəbil! Azərbaycanın məğrur, tarixi şəhəri Ərdəbil! Ədəbiyyatımıza, elm və mədəniyyətimizə neçə-neçə zəkalar bəxş etmiş, həmişə yanar ocaq! Vahid, bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizəyə qalxmış və öz müqəddəs amalına cəsərlərlə qovuşmuş Böyük Xətəini xalqımıza bəxş edən diyar! Yad ellilərin qabağında həmişə mərdənə dayanmış qəhrəman şəhər.

Damarında türk qanı olan insanlar üçün sən vətən torpağının müqəddəs parçasısan, Zənganımın, Qəzvinimin, Həmədanımın, uzaq düşmüş Savəmin dərddli Qarabağımın, qoca - Təbrizimin - bütöv Azərbaycanımın arxasısan. Qanı zəhərlənmiş şovinistlər inzibətçilik yolu ilə səni doğma vətən torpağından ayırıb, qəribliyə salmaq istəsələr də, sən Azərbaycan adlı məmləkətin ayrılmaz hissəsi, onun şah damarlarından birisən. Şah damarsız ürək vura bilmədiyi kimi Ərdəbilsiz də Azərbaycan ola bilməz.

Mənim müqəddəs sevimli şəhərim. Sənin ecəzkar Sava-
lanın, min bir dərddin dərmanı Səreinin, bərəkətli torpağın, Milin, Muğanın səni dünya arenasına çıxarmağa qüdrəti çatan sərvətlərindəndir. Lakin sən...! Səndən uzaq düşən övladlarının ata-babadan qalmış bir zərb misalı vardır: Ey dad-bidad Ərdəbil. Namərdəm əgər səni yad etməsəm!

1993-cü ildə, mərkəzi hökumətin göstərişi və təzyiqi altında Ərdəbil inzibati-ərazi cəhətdən Şərqi Azərbaycanın tərkibindən çıxarılıb, "müstəqil" əyalət (ostan) elan olundu. Azərbaycanın daha artıq parçalanmasına və son hesabda bu adın xəritədən silinməsinə can atan şovinist dairələr bu işə xeyli əvvəldən hazırlıq görmüşdülər. Ərdəbil camaatını Şərqi Azərbaycandan ayırmağa razı salmaq və bu sahədə baş verə biləcək etirazların qarşısını almaq məqsədi ilə Şərqi Azərbaycan ostandarlığı (valiliyi) guya Ərdəbilin "hüquqlarını tapdalayır", ona ayrılmış büdcəni "mənimləyir" və "Ərdəbilin inkişaf və abadlığına fikir vermir" kimi söz-söhbət ortaya

atılmışdı. Hətta bu məsələ məclis kürsüsündə və məlumat vasitələrində vaxtaşırı səsləndirilir. Eyni zamanda mərkəzə guya yerlərdən əhali adından Şərqi Azərbaycandan ayrılmaq haqqında xahişlər göndərilməsi təşkil olunurdu. Nəticə bu oldu ki, Ərdəbil doğma diyardan - Azərbaycan adını daşıyan ostandan qoparıldı, 1993-cü ildə yeni əyalət (ostan) elan edildi. Bu onsuz da neçə yerə parçalanmış, xəritəsi doqram-doqram edilmiş Azərbaycanın növbəti parçalanması idi (Bundan sonrakından Allah saxlasın!).

Ərdəbil əyaləti ölkənin şimal düzənliyində yerləşir. O şimaldan Azərbaycan Respublikası (282,5 km), cənubdan Zəngan əyaləti (62,5 km), şərqdən Gilanla (175 km) və qərbdən Şərqi Azərbaycanla (324 km) həmsərhəddir. Azərbaycan Respublikası ilə sərhəddə Ərdəbil əyalətində Biləsuvar, Parsabad, Germi və Aslanduz şəhristanları yerləşir. Zənganın isə Xəmsə şəhəri, Gilanın Astara və Şərqi Azərbaycanın Sərab, Əhər, Meşkin, Kələyər şəhərləri Ərdəbille həmsərhəddir.

Ərdəbil Güney Azərbaycanın Təbrizdən sonra ikinci böyük yaşayış məntəqəsidir. Əyalətin ümumi ərazisi 17953 kv. km, əhalisi isə 1998-ci ilin məlumatına görə 1.168.011 nəfər olmuş, bunun da 589946 nəfəri kişi, 578045 nəfəri qadınlardan ibarətdir ki, bunlar hamısı birlikdə 213.766 ailəni təşkil edir.

Nö	Şəhristan	rayon (bəxş)	Dehistan (kəndis- tan)	sahəsi kv.km	yaşayış məntə- qəsi
1.	Ərdəbil	3	11	2516	233
2.	Biləsuvar	2	4	1556,7	383
3.	Parsabad	2	5	1556,7	334
4.	Xalxal	3	8	2753,9	193
5.	Meşkin	3	12	3615,2	206
6.	Muğan	2	8	1725,2	357
7.	Nəmin	2	6	1101,2	117
8.	Nir	2	5	1495,5	5
9.	Kuşer	2	2	1343,8	4

Son inzibati bölgüyə görə Ərdəbil əyalətinə 9 şəhristan, 21 bəxş (rayon), 63 kəndistan və 2221 yaşayış məntəqəsi daxil edilmişdi (ümumi sahəsi 17.952,5 kv.km).

Ərdəbil əyaləti ərazisinin böyük bir hissəsi düzənlikdən ibarətdir. 900 kv.km-dən çox olan Ərdəbil düzənliyinin başlıca hissəsi münbit və məhsuldar torpaqlardır. Bu torpaqların suvarılmasında əyalət ərazisindən axıb gedən Qarasu, Balıqlı çay, Quru çay, Nir çay, Xanqah çay, Nünəkəran çay, Boççil çay, Kələndər çay, Saqqız çay, Xar-xar çay mühüm rol oynayır. Bu çayların böyük əksəriyyətinin suyu Araxa qovuşur. Yuxarıda adları çəkilən çayların içərisində ən çox bol suyu olan Qaraçaydır. O, əyalətin 108 km-lik ərazisindən keçir və suvarma işində önəmli yer tutur.

Son məlumatlarda Ərdəbil şəhərində və onun ətraf bölgələrində yaşayanların sayı 563.477 nəfər göstərilmişdir ki, bu da bütün əyalətdə yaşayan əhəlinin yarısından çoxu deməkdir. Əyalət üzrə əhəlinin yarısından çoxu (596.916 nəfər) kənd yerlərində yaşayır. Fəal işçi qüvvəsi əyalət əhəlisinin 35 faizini təşkil edir. Statistik məlumatlarda həmçinin göstərilir ki, fəal işçi qüvvəsinin 40 faizi kənd təsərrüfatında, 22,8 faizi ayrı-ayrı sənət və 37,2 faizi isə infrastruktur sahələrində çalışırlar. Kənd təsərrüfatında əsas yeri taxıl, kartof, soğan, şəkər çuğunduru, dənli bitkilər, meyvə və s. təşkil edir¹. Otlaq yerlərin çoxluğu, əlverişli yaylaq (Savalan otəkləri) və qışlağın (Muğan düzü) olması maldarlığın, xüsusən, qoyunçuluğun inkişafı üçün çox əlverişlidir. Ərdəbil əyaləti üzrə mal-heyvanın sayının 5 milyondan çox olduğu qeyd edilir.

Mil-Muğan düzənliyi əyalətin iqtisadiyyatında önəmli yer tutur. 300-350 min hektardan ibarət olan bu düzənlik Xəzər dənizindən qərbdə, Azərbaycan Respublikası sərhəddi boyunca yerləşir. Kənd təsərrüfatı, bağçılıq və maldarlıq üçün hər cəhətdən əlverişli olan Muğan düzənliyi çox məhsuldar torpağa və münasib iqlimə malikdir. Burada havanın

hərərəti çox vaxt qışda 2 dərəcədən aşağı enmədiyindən və yayda 35 dərəcəni nadir hallarda keçdiyindən iqlim kənd təsərrüfatı üçün çox münasibdir. Mil-Muğan düzü Ərdəbil əyalətindəki yarım köçəri həyat tərzini sürən tayfaların başlıca qışlaq yeridir.

Muğanda heyvandarlıq yaxşı inkişaf etdiyindən gəndəri emalı sənayesi də əyalətə böyük gəlir gətirir. Muğana aid yazan müəlliflər Muğandakı dəri istehsalı müəssisələrindən bəhs edərkən göstərirlər ki, bu sahədəki ixracat hər il ölkəyə 10 milyon dollar xalis gəlir verir. Muğanda 600 hektardan çox sahədə bağ-bağatın olması meyvə cəhətdən əyalətin təminatında mühüm yer tutur. Münbit torpaq, əlverişli hava şəraiti, bol su, zəhmətsevər işçi qüvvəsi burada yüksək məhsul götürməyə imkan verir. Aslاندüz rayonunun qərbində Arax üzərində salınmış su bəndi və ondan ayrılan kanallar bu yerlərin əməkçilərini sudan korluq çəkməyə qoymur.

Ərdəbil şəhristanı isə Güncy Azərbaycanın, eləcə də bütün İranın ən soyuq məntəqələrindəndir. Burada ilin 5-8 ayı ərzində yer buz bağlamış olur. Qışı çox sərt olur. Yaz və payız yağmurlu keçir.

Ərdəbil əyalətinin əsas kəndləri iki bölgədə: Mil-Muğanda və Savalan otəklərində yerləşir. Yarım köçəri tayfaların coğrafi yerləşməsində bu iki məntəqə əsas götürülür. Savalanın sərin havası, bol suyu, otu və ələfi köçərilər üçün nə qədər əlverişlidir, Muğanın geniş düzənliyi, ilıq havası, suyu və s. də onlar üçün eləcə münasibdir. Fəsillərlə əlaqədar tayfaların yer dəyişməsi zamanı 80-120 km məsafə qət olunur. Bu yolu keçərkən azı 6-7 yerdə yurd salınır (çadır qurulur). Bir qayda olaraq hər tayfanın ata-baba yurd yeri (çadır yeri) vardır. Onlar mayın axırlarında Savalan yaylağına çıxmaq üçün yola düşür, Savalan otəklərində bahar çadırı qurur, havalər qızdıqca Savalanın zirvəsinə doğru hərəkət edirlər. Sentyabr ayında zirvədən otəklərə enir və tədricən qışlağa - Muğana üz tuturlar.

Verilən məlumatlarda qeyd olunur ki, Ərdəbil əyalətinin

¹ Müfəssəl məlumat üçün kitabın sonundakı cədvellərə bax.

də 32 belə yarım köçəri tayfa vardır. Bunların miqdarca ən böyüyü və tarixən ən qədimi Şahsevən elidir. Onların yaşadığı coğrafi məkan Muğanda Araz kənarından başlamış Savalanın ətəklərində geniş bir ərazini əhatə edir. Bu yerlər indi hamısı Ərdəbil əyalətinə daxildir. Şahsevənlərin yaşadığı ərazi şərti olaraq üç yerə bölünür: Ərdəbil ətrafı, Meşkin ətrafı və Qaradağ-Savalan ətəyi. Köç vaxtı əsas dədə-babə nəqliyyat vasitəsi dəvə və atdır. Son illərdə mühərrikli nəqliyyatdan da istifadə olunur. Şahsevənlər Güney Azərbaycanı igid, mərd, azadlıqsevər insanlar kimi tanıyırlar. Azərbaycan xalqının milli-azadlıq hərəkatında şahsevənlərin qəhrəmanlıq və rəşadəti, bu sıradan şahsevənli qız Səriyyənin düşmən qabağında əyilməzliyi milli-azadlıq tariximizə qızıl hərflərlə hək olunmuşdur.

Təbiət yaşıl libası, meşə-meyvə ilə zəngin meşələri də bu diyardan əsirgəməmişdir. Ərdəbil əyalətindəki meşə zolağı- nı iki qismətə ayırırlar:

1. Savalan dağının şərq ətəklərindəki meşəliklər;
2. Xalxal rayonu ərazisindəki meşəliklər.

Ümumi sahəsi 105 min hektardan çox olan bu meşəliklər əyalətin və əhalinin iqtisadi həyatında mühüm rol oynayır.

Ərdəbil əyaləti sənaye cəhətdən İranın geri qalmış regionlarından biridir. Burada yüngül sənayenin bəzi müəssisələrinə (toxuculuq, ərzaq, gön-dəri, meyvə şirəsi emalı və s.), kənd təsəvvüs sənayesinə (əsasən gəbə, palaz, cecim, kilim toxuma və s.) rast gəlmək olar. Əhalinin müəyyən hissəsi maddi təminatını bu sahədən əldə edir.

Milli sənayenin müxtəlif sahələrini yaratmaq və inkişaf etdirməkdə zəngin, təbii və fiziki imkanlara malik olmasına baxmayaraq Ərdəbil və Ərdəbil əyalətinə daxil olan başqa şəhərlər sənaye baxımından İranın ən geri qalmış rayonlarından biridir. 1997-ci ildə İran statistikasına Ərdəbil əyalətinin sənaye potensialı haqqında belə bir məlumat dərc etmişdir:

Sənaye müəssisələri (işçi qüvvəsinin sayına görə)

1-5 nəfər	6-9 nəfər	10-49 nəfər	50-99 nəfər	100 nəfər və ondan çox
12	91	93	3	3

Ərdəbil əyalətini şöhrətləndirən təbii gözəllik və nemətlərdən biri Savalan dağıdır, o əyalətdəki dağların sultanı adlanır.

SAVALAN

Bütöv Azərbaycanın qüruru və yenilməz zirvəsi Savalan dağı Güney Azərbaycanın üç şəhərinin - Ərdəbil, Xalxal və Meşkinin arxasında yerləşmişdir. Burada böyüklü-küçüklü 1000-dək yaşayış məntəqəsi vardır. Ərdəbilin şimal-qərbindən, Qarasu dərəsindən başlayan Savalan dağı silsiləsi Əhərin cənubundakı Qoşadağa qədər uzanıb gedər. Ərdəbilin Qotursu nahiyyəsindən Savalanın zirvəsində 8 saatlıq yoldur. Bu yolu getmək səyahətlərin və turistlərin ən maraqlı gəzintisi və əyləncəsidir. Savalanın zirvəsindən cənuba doğru bu yol Qoşadağa qədər uzanıb gedir. Hündürlüyü 4811 metr, uzunluğu 60 km, eni 48 km olan bu özəmətlı Savalanın başı şimal tərəfdən həmişə qarla örtülüdür, səbəbi isə buranın hündür zirvədə yerləşməsi və təbii-coğrafi mövqeyidir. Savalanın ən yüksək zirvəsində yerləşən və ona özünəməxsus nadir yaraşlıq verən göl yay-qış qalın buz qatı ilə örtülüdür. Buzun qalınlığı ilin çox fəslində onun üzərində gəzməyə və xizək sürməyə imkan verir. Gölün yerləşdiyi məkan və onun ətrafındakı flora və fauna insanı heyran qoyur. Bütün bunlar - gözəl məkan, təkrarsız və əsrarəngiz mənzərə yaradan Savalanın zirvəsi, buradakı göl və ona aparıcı yol turistlər və alpinistlər üçün son dərəcə cəlb edici marşrutdur. Savalandan gələn meh və soyuq hava kütləsi Ərdəbil əyalətinin bütöv əhəvalına təsir edir, onu Güney Azərbaycanın sərin yaylaqlarından biri kimi tanıdır. Yayın isti günlərində Savala-

nın zirvəsi soyuq, ətək və yamacları ılıq olduğundan bu yerlərdən yaylaq kimi istifadəyə geniş imkan yaranır.

Savalandan bir mənzərə

Başı daima qarlı olan (qar təqribən 4000-4100 m-ə qədər zirvə hissələri əhatə edir) Savalananın ən yüksək zirvəsi "Sultan Savalan", "Hərəm dağı", "Canavar dağı" hesab olunur. "Göy dağı", "Kösri dağı", "Ağan dağı", "Qızıl gül dağı"da Savalana daxil olan dağ silsilələrinin zirvələridir. Savalan min bir ətirli tərəvəz, gül-çiçəklə yanaşı çoxlu vəhşi çöl quşları və heyvanlarla (kəklik, çöl xoruzu, ördek və s., ceyran, maral, qaban, ayı, canavar və s.) zəngindir. Savalan bir neçə gölü, o cümlədən "Qara göl", "Hüşəng meydanı", "Molla Əhməd" göllərini ağuşunda saxlayır. Bu göllərin təbii mənzərəsi və onların ətrafında heyvanat aləmi və müxtəlif quşların məskən salması göllərin ecəzkar gözəlliyini daha da artırır.

Savalanda onlarca çeşmə və isti mədən suları qaynar. Bu suların çoxu Səreində cəmləşir. Faydalı mineral maddələrinə və kimyəvi tərkibinə görə yer üzündə bəlkə də bən-zərsiz olan bu şəfəverici sular təbiətin Azərbaycana bəxş etdiyi qiymətli nemətlərdəndir. Onu qorumaq, şöhrətini dünyaya yaymaq üçün yanar ürok, bir də doğmalıq gərəkdir. Vətənpərvər bioloqların tədqiqatı nəticəsində Savalanda azı 3000 növ bitki, çiçək, gül və dərman otlarının olduğu müəy-

yənləşdirilir ki, bunların çoxu nadir bitkilərdir və insan sağlamlığı üçün təbii dərmandır. Bu bitkilər Azərbaycan eczacılıq sənayesi üçün zəngin təbii xammaldır.

Savalan dağı arıçılığın inkişafı üçün çox zəngin və ətve-rişli təbii şəraitə malikdir. Şiəsinin minbir güldən və çiçək-dən çəkən arıların məhsulu olan Savalan balı bütün İranda məşhurdur.

Savalan dağında vəhşi heyvanların 2 yatağı məlumdur. "Şirvəndərəsi", "Hüşəng meydanı", "Qərə su" (Qara su), "Xoruslu", "Ağbaba", "Hacılı", "Həsən dərəsi" və s. bu cür yataq və mağaralardan ibarətdir. Buralar ovçuların gəlib istirahət etdiyi yerlərdir. Savalan hazırda İrana gələn turist və qonaqların səyahət proqramına daim salınan obyektlərdəndir.

Ərbədil əyaləti yeraltı mədən və isti suları ilə zəngin di-yardır. Bu sular sırasında Səreinin xüsusi yer tutur.

SƏREİN

Vaxtı ilə kiçik bir kənd, indi isə iri bir bölgəyə çevrilmiş Səreinin Ərdəbilin 28 km-liyində, Tehrana gedən magistral yo-lun sol sahilində yerləşir. Savalandan süzülüb gələn yeraltı sular və Səreinin özündəki isti mədən suları hamısı Səreinin hövzəsində cəmləşir. Yer altından yüksək hərəratlə (40-60 dərəcə) çıxan bu sular böyük müalicə əhəmiyyətinə malik-dir. İranın hər yerindən ildə yüz minlərlə xəstə Səreinə üz tutur və onların çoxu bu şəfəverici su ilə müalicə olunur. Sə-reində çıxan isti mədən suyu bir çox xəstəliklərin, o cümlə-dən revmatizmin, dəri-zöhrəvi, əsəb, ginekoloji və s. xəstə-liklərin dərmanıdır. Səreindəki isti mədən suları, çeşmələr çox olsa da, geoloji tədqiqatlar onların vahid bir mənbədən qidalandığını sübut etmişdir: bu mənbə də püskürmə nəticə-sində yaranmış Savalan dağıdır. Səreinin başlıca çeşmələri isti Qarasu, isti Sarısu və Camış gölü çeşmələridir. Əsas çeş-mələrdən başqa Səreində həcmcə çox da güclü olmayan çeş-mələr və su mənbələri vardır (Gözəl, Yel suyu, Göz suyu,

Xalxal çeşməsi, Əsəd və Güləli çeşmələri və s.). Özünün bənzərsiz mənzərəsi, səfalı ab-həvəsi ilə məşhur olan Sərəin öz səfa suyunun çapılarını bütün dünyaya açmağa layıqdır. Bu, Güney Azərbaycana böyük valyuta gəliri gətirə bilən mənbələrdən biridir.

Sərəinlə yanaşı, Ərdəbil şəhərinin özü bir neçə göllə əhatə olunmuşdur. "Nour gölü" Ərdəbilin 48 km-də yerləşir. Sahəsi 210 hektar, dərinliyi 3 m olan bu göl özünün qızıl ala balığı ilə ölkədə məşhurdur. Şorabil gölü Ərdəbilin 2 km-də yerləşir. Sahəsi 120 hektar olan bu gölün üzərində 5-8 sm qalınlığında duz təbəqəsi vardır. Gölün suyu yel xəstəliklərinin müalicəsində effektiv nəticələr verir.

Ərdəbil ətrafında şəfaverici sulardan biri də "Qotur su"dur. Ərdəbilin 150 km-də olan bu su Baş Ağçay, Aşağı Ağçay və Orta Ağçay kəndləri arasında üzə çıxır. Qotur su partlamış qayanın tən ortasından fəvvarə ilə çıxır və çıxdığı yerdə kiçik gölməçə əmələ gətirir. Həmin gölməçənin suyu dəri-zöhrəvi və müxtəlif yaraların şəfavericisidir. Göldən axan suyun əmələ gətirdiyi qara rəngli palçıqdan isə yel xəstəliyinin müalicəsində istifadə olunur. Qotur suyun mühüm əhəmiyyəti bir də böyrək və öd kisəsində əmələ gələn daşları əridib, yox etməsidir. Maraqlıdır ki, Qotur çeşməsindəki narın daşların demək olar ki, hamısı suyun təsirindən və kimyəvi tərkibindən yumşalıb elastik vəziyyət alır. Təbiətin bəxş etdiyi bu müalicə çeşməsi neçə-neçə qotur tutmuşu və xoranı sağaltdığından xalq arasında ona "Qotursu" adı verilmişdir. İkinci dünya müharibəsi illərində Güney Azərbaycandakı rus qoşunları Qotursuyun səmərəli təsirini görüb, müalicə məqsədi ilə kütləvi şəkildə ondan faydalanmışdı.

Ərdəbil əyalətinin zənginliyinə, əhalisinin eməksevərliyinə baxmayaraq, Güney Azərbaycanın başqa bölgələri kimi burada da işsizlik ağır problem olaraq qalır. İrənin bütün əyalətlərinə ərdəbillilərin səpələnməsinin başlıca səbəbi doğma yurddakı işsizlik və səfəldir. İrənin 1996-cı ilə aid rəsmi statistikasında Ərdəbil əyaləti üzrə işsizlərin sayı 31.701 nə-

fər, o cümlədən, Ərdəbildə 12013 nəfər, Biləsuvar da 2400 nəfər, Xalxalda 3730 nəfər, Meşkində 6331 nəfər, Germidə 2883 nəfər, Parsabadda 4332 nəfər tam işsiz göstərilir. Həmin mənbədəki Xalxalda 60, Meşkində 22, Germidə 24, Parsabadda 40, Aslandüzdə 19, bütün Ərdəbil əyaləti üzrə 300-dək yaşayış yerinin tam boşalması faktı bir tərəfdən kənd yerlərindəki işsizliklə əlaqədarsa, digər tərəfdən kəndlərin bəzisində yaşayış üçün adi şəraitin (su, yol, işıq və s.) olmaması ilə bağlıdır. Ərdəbil əyaləti üzrə 1966-1996-cı illər arasında əhalinin artım dinamikasında əmək qabiliyyətli kişi cinsinin artımında əhəmiyyətli irəliləyiş görünür. Bu isə əyalətdəki işsizliklə əlaqədar ailəsini dolandırmaq üçün əmək qabiliyyətli kişilərin başqa şəhərlərə mühacirət etməsi ilə bağlıdır. Hazırkı vəziyyət nəzərə alındıqda məlum olur ki, indi Ərdəbil əyalətindən kənarda yaşayanların sayı əyalətdə yaşayanların sayından çoxdur. Həm də xoşa gəlməz vəziyyət odur ki, bu proses getdikcə daha da artır.

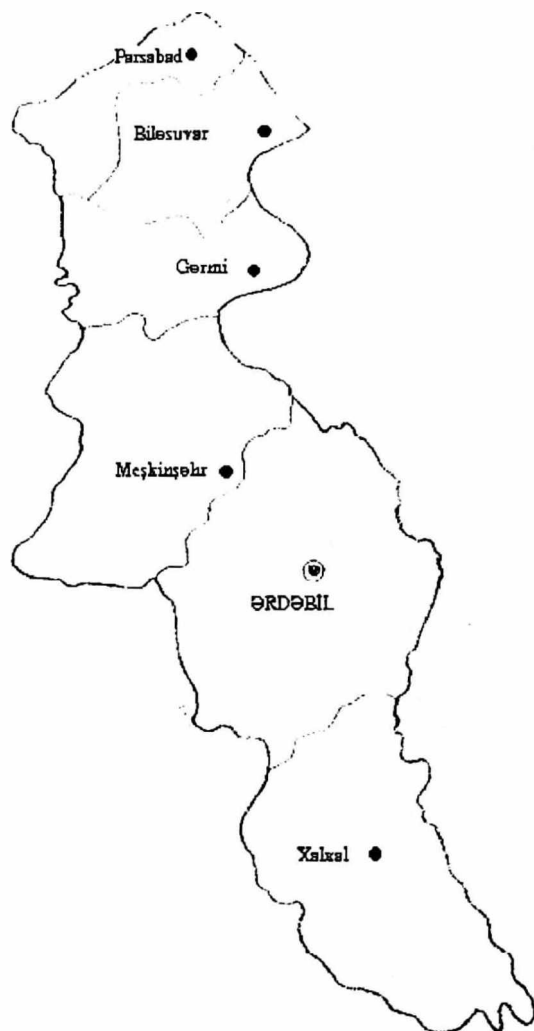
ƏRDƏBİL ƏYALƏTİNDƏ ƏHALİNİN YAŞAYIŞ YERİNƏ GÖRƏ TƏSNİFATI (1996-cı il)

Əyalət	Ərdəbil	
Cəmi	əilə	213764
	əhali	1168011
Şəhərdə	əilə	109483
	əhali	548448
Kənddə	əilə	103806
	əhali	596916
Qeydiyyatda olub yerində yaşamayanlar	əilə	476
	əhali	2647

ƏRDƏBİL ƏYALƏTİNDƏ AİLƏLƏRİN İNKİŞAF DİNAMİKASI (1966-1996)

İllər	Ailələrin sayı
1966	110.609
1976	133.258
1986	172.822
1991	189.466
1996	213.764

ƏRDƏBİL ƏYALƏTİ(2000-ci il)

HƏMƏDAN ƏYALƏTİ

Həmədan əyaləti Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşir və onun mərkəzi Həmədan şəhəri Azərbaycanın tarixi şəhərləri sırasındadır. Ərazisi 20172 kv.km., əhalisi 1996-cı il məlumatına görə 1.677.957 nəfərdir. Təkcə Həmədan şəhərinin özündə həmin ildə 401.282 nəfər əhali yaşamışdır. Əhəlinin 42,2 faizi şəhərdə, 57,8 faizi isə kənd yerlərində yaşayır. Aparılan hesablamalarda göstərilir ki, həmədan əyalətində hər kv.km-ə 86,8 nəfər adam düşür. Həmədan əyaləti şimaldan Zəngan, cənubdan Lorustan, qərbdən Kermansəh və Kürdüstan əyalətləri ilə, şərqdən isə Mərkəzi əyaləti ilə həmsərhəddir.

Həmədan Güney Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri hesab olunur. Mərhum alimimiz M.T.Zehtabi "İran türklərinin əski tarixi" əsərində yazır ki, "Bu günkü Həmədan və ya qədim Ekbatan Mad dövlətinin paytaxtı - baş kəndi idi...Böyük Mad dövlətinin baş kəndi olduğu dövrdə Həmədan olduqca böyük, abad və gözəl idi. Şübhəsiz, məhv olmuş və bu gün yer altında qalan Mad və Həmədanın bu zəngin mədəniyyəti çox yaxın ki, Mad mədəniyyətinin miladdan qabaq 6-7 ci yüzillər mədəniyyəti deyil, bəlkə ondan çox qabaqların - Madların babaları olmuş Qutti və Lullubilərin Maddan qabaq 2 və 3-cü milliklərin mədəniyyətidir və Madlar bu mədəniyyətin varisi olmuşlar. Beləliklə, bu günkü İranın ariyalardan qabaqkı təqribən üç min illik mədəniyyətinin əsası və təməli qoyulmuş və geniş inkişaf etmişdir, sonrakı mədəniyyətlər isə bu mədəniyyət, hünər və incəsənəti iqtibas və təqlid edərək və ondan yararlanaraq yaranmışdır." Böyük ustadın yazısından göründüyü kimi Həmədan Azərbaycan mədəniyyətinin ən qədim beşiklərindən biridir. Tarixi mənbələr və keçmiş səyyahların qeydləri qədim Həmədandakı gözəl binalardan, özəmətli saray tikintilərinin memarlığındakı möhərdən söhbət açır. Çox təssüf ki, qədim Həmədan - Ekbatan təbiətin mərhəmətsizliyi nəticəsində

də yerlə yeksan olub, torpaq altında qalmışdır. Bu qədim tarixi Azərbaycan şəhərinin torpaq altında qalmış maddi abidələrinin aşkara çıxarılması, şübhəsiz, tariximizin qəranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasında mühüm rol oynayardı.

Qacarların hakimiyyətinin ilk dövründə Azərbaycan əyalətinin tərkibində olan Həmədan az sonra Azərbaycanın inzibati tərkibindən ayrılmış, 30-cu illərin inzibati islahatları zamanı Həmədan əvvəlcə başqa əyalətlərin tabeliyində saxlanılmış, sonra isə başqa Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi ona da "müstəqillik" verilmişdir. Hazırda Həmədan İranın 28 əyalətindən biridir. Onun inzibati ərazi bölgüsünə 8 şəhristan, 19 şəhər, 18 bölgə və 68 kəndistan daxildir. Əyalətin tabeliyində Həmədan şəhərinin özündən başqa Nəhavənd, Tuserqan, Məlayer, Əsədabad, Həmədan, Kobudərəhəng, Bahar və Razdan kimi şəhristanlar var. Həmədan şəhristanının özü kimi əyalətin bütün şəhristanları, şəhər və bölgələri qədim tarixi abidələrlə və hələlikse torpaq altında yatan tariximiz üçün əhəmiyyətli ola biləcək maddi-mədəniyyət əşyaları ilə zəngindir. Bu zənginliyi aşkara çıxarmaq, Azərbaycan tarixini zəngənləndirmək, bu xalqın qədimliyini bir daha sübuta yetirmək üçün Həmədan əyalətində geniş miqyaslı arxeoloji qazıntılar aparılması zəruridir. Bunun üçün professor Zehtabi demiş "ürək yangısı və bir də qayğı gerəkdir".

Həmədan Əlvənd dağı ətəyində yerləşmiş və əsasən dağlıq və dağ ətəyi rayondur. Geniş düzləri, çoxlu təpə və dərələri, bol otlaqları və münasib ab-havası Həmədanı Azərbaycanın maldarlıq üçün əlverişli məkanlarından biri kimi məşhurlaşdırmışdır. Ətraf bölgələrin elatları Həmədan dağlarından və otlaqlarından yaylaq kimi istifadə edirlər. Hər il Həmədan ərazisində yaylağa gələn elat üzvlərinin sayı orta hesabla 40-45 min nəfər olur. 90-cı illərin ortalarına olan məlumata görə Həmədan əyalətində qoyunçuluqla 58100 ailə məşğul olur. Buradakı qoyun və quzuların miqdarı 1113 min baş, keçi və çəpişlərin sayı 198 min baş, inək və buzov-

ların sayı 165 min baş olmuşdur. Ümumiyyətlə Həmədan əyalətində maldarlıqla məşğul olan təsərrüfatlar 143 min vahid olmuşdur.

Həmədan əyalətinin iqtisadiyyatı əsasən kənd təsərrüfatı, maldarlıq və dağ-mədən məhsulları istehsalı üzərində qurulmuşdur. Kənd təsərrüfatında dəmyə əkin sahələrindən daha çox istifadə olunur ki, bu da suyun azlığı ilə bağlıdır. Əyalətin iqtisadiyyatında buğda, arpa, kartof, şəkər çuğunduru istehsalı, eləcə də qoz plantasiyaları mühüm yer tutur. İstər suvarılan, istərsə də dəmyə əkin sahələrinin dördü üçündən ancaq buğda və arpa əkin üçün istifadə olunur. 1996-cı ildə Həmədan əyalətində 360 hektar sahəyə buğda ekilmişdi, bunun 92 min hektarı suvarılan, 262 min hektarı dəmyə olmuşdu. İl ərzində götürülmüş buğdanın miqdarı 525 min ton olmuşdur. Suvarılan torpaqların hər hektarından 4148 kq, dəmyələrdən isə 747 kq. buğda götürülmüşdür.

Həmədana aid statistikada göstərilir ki, əyalətdə əkinə yararlı torpaq sahəsi 802560 hektardır ki, bunun da 286751 hektarı suvarılan, 585809 hektarı dəmyədir. Suvarılan torpaqlardan 180816 hektarı əkin altında, 80887 hektar isə dincə qoyulan torpaqlardan ibarətdirsə, 25051 hektarı bağ-bağat və qələməlikdir. Dəmyə torpaqlardan 260376 hektarı əkin altındadır, 254723 hektarı dincə qoyulur və 710 hektar isə bağ-bağat və qələməlikdir.

Həmədan əyaləti yeraltı sərvətlərlə zəngindir. Dağ-mədən sənayesi əyalətin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur, gəlir gətirir, işsizliyin qarşısını almağa kömək edir. Gümüş, qurğuşun, qranit, əhəng daşı, müxtəlif növ tikinti daşları, o sıradan feldspat, gəc, limonit, silis və s. Həmədan mədənlərinin əsas məhsullarıdır. Xalça və müxtəlif çeşidli palazlar toxunması, keramika, ayaqqabı, gön-dəri istehsalı və s. əyalətdə yüngül və el sənayesində başlıca məşğuliyyət sahələridir. Nərin ilməli Həmədan xalçaları dünya bazarında məşhurdur. Şüşə və şüşə qablar, çuğun, yonma, kənd təsərrüfatı

alətləri, tikinti və yol maşınları hissələri istehsalı da əyalətin iqtisadi balansında müəyyən yer tutur. Statistik məlumatlardan aydın olur ki, Həmədanda böyüklü-kiçikli 11.140 sənaye müəssisəsi vardır ki, onların işçi sayına görə təsnifatı belədir:

1-5 nəfər	6-9 nəfər	10-49 nəfər	50-99 nəfər	100 və 100-dən çox
6162	239	286	28	37

Həmədanın zəngin yeraltı sərvətlərinin üzə çıxarılması və dağ-mədən sənayesinin inkişafı vəsait və qayğı tələb edir. Bunlar Ümumiiran miqyasında Həmədanın əhəmiyyətini, əyalətin sə gəlirini bir neçə qat artırma bilərdi.

Güney Azərbaycanın başqa rayonları kimi Həmədanın özünəməxsus təbiəti, gözəlliyi və əsrarəngiz mənzərəsi vardır. Yeraltı sular, çeşmələr, kəhriz və çaylar cəhətdən çox da zəngin olmayan Həmədan qeyd edildiyi kimi dağ və dağ ətəyi rayonu olduğundan geniş dömyə torpaqları qar və yağış hesabına suvarılır. Talvarçay, Qaraçay, Qılçıqçay, Xürrəmçay və Quruçay əyalətin başlıca su mənbələridir. Onların suyundan həm məişətdə həm də suvarma işlərində istifadə olunur.

Həmədan ostanı göllərlə zəngin əyalətdir. Onlardan başlıcası "Ağgöl"dür. Düzənliyin cənubunda yerləşən "Ağgöl"ə başlıca olaraq Qaraçayın suyu tökülür. Gölün uzunluğu 5km, eni 3,5 km, dərinliyi 1m-ə yaxındır.

"Ağgöl" əyalətin ən mənzərəli və ürək açan hissəsində yerləşdiyindən bura yaz-yay vaxtı yerli əhəlinin, qonaqların və turistlərin ən çox istirahət edib, əyləndiyi yerdir. Qışın son, yazın ilk aylarında "Ağgöl"ə kütləvi şəkildə köçüb gələn müxtəlif quşlar buradakı təbiətə daha artıq gözəllik verir. Tarix və coğrafiya kitablarında "Ağgöl"ün yaranma tarixi çox qədim vaxtlara - 40 min il əvvələ aid edilir. "Göy-göl", "Maralgöl" Quzey Azərbaycanın, "Urmiya gölü" Qərbi Azərbaycanın, "Savalan gölü", "El gölü" Şərqi Azərbayca-

nın incisi olduğu kimi "Ağgöl" də min illərin yadigarı Həmədanın bəzəyidir.

Həmədan əyalətinin təbiətinə xas olan gözəlliklərdən biri də burada min bir ətirli gül-çiçəyi, ot-ələfi və meyvələri ilə zəngin çoxsaylı dərələridir. Üzüm, alma, qoz, badam və s. meyvələrlə, dərman və müalicə bitkilərilə zəngin olan Düzəx dərəsi, Gəzənd dərəsi, Fəran bağları və Artıman bağları dərələri, Sərkan dərəsi, Şəhər dərəsi və s. bu qəbildəndir. 400 hektar sahəni tutan Fəran dərəsi, 600 hektar sahəni əhatə edən Artıman bağları dərəsi bərlı-bəhərli meyvə ağaclarının çoxluğu ilə daha çox fərqlənir.

Həmədanın böyük yaşayış məntəqələrindən olan Nəhavənd şəhərinin 25 km-dən başlayan və 200 hektar sahəni əhatə edən meşəlik həmədanlıların yay istirahəti yerlərindəndir. Əsrin əvvəlində sahəsi indikindən bir neçə qat çox olan meşə zolağı Pəhləvi xanədanlığı dövründə baxımsızlıq üzündən qismən məhv edilmiş, xeyli kasadlaşmışdır. Bu zəradə meşəçiliyi inkişaf etdirmək və ondan böyük fayda götürmək üçün çox münasib və əverişli təbii və fiziki imkanlar vardır.

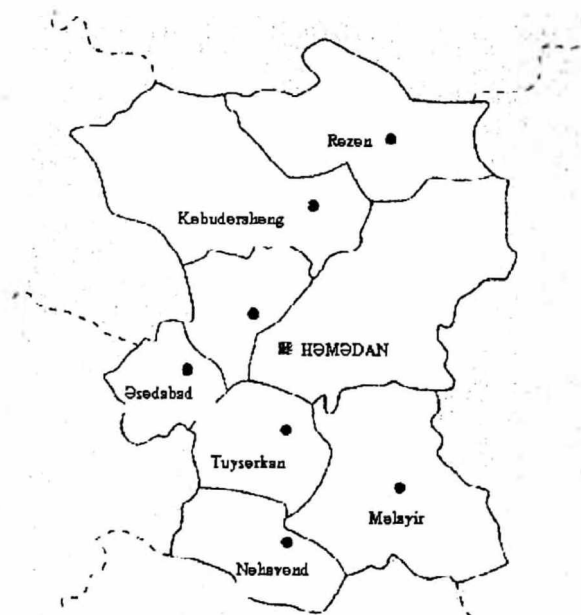
Həmədan tarixi abidələrlə və onların qalıqları ilə zəngin olan bir diyardır. Qədim körpülər, karvansaralar, altında Azərbaycan tarixinin sirləri yatan təpələr, keçmiş tariximizin kitabələri, bürclər, qədim hamam və bazar yerləri, saray, qala və əzəmətli binaların, bu sıradan Madlar dövründə tikilmiş Hökmətəpə sarayının qalıqları, "Nuşican" qalası, "Çubin" qalası, Həmədan şəhəri yaxınlığındakı "Qız qalası", "Fərsəfc" körpüsü, "Sınuq" körpü qalıqları və s. bu diyarın qədim və zəngin tarixindən hekayət açır... Həmədanda bir sıra görkəmli və məşhur şəxsiyyətlərin, ədib və yazıçıların məqbərə-qəbirləri yerləşir. Əbu Əli ib-n Sina, Arif Qəzvini, Baba Tahir, Mir Məhəmməd Rəziəddin Artımani, Eynəlxəzzat Həmədani, Qoca Baba və s. məqbərələr və İskəndərin qəbri Həmədandadır.

Həmədan Azərbaycan tarixinə, onun mədəniyyətinə ,

elminə və ədəbiyyatına bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər vermişdir.

Həmədan "müstəqil" əyalətə ayrılsa da o, həmişə Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi, fəxri və vüqarı olan bölgələrindəndir.

HƏMƏDAN ƏYALƏTİ (2000-ci il)

ZƏNGAN¹ ƏYALƏTİ

Zəngan Azərbaycanın qədim tarixə malik olan şəhərlərindəndir. Hazırda Zəngan İranın ərazi-izibati bölgüsündə mövcud olan 28 əyalətdən (ostandan) biridir. Zəngan əyaləti şimaldan Şərqi Azərbaycan, Ərdəbil və Gilan, şərqdən Qəzvin, cənubdan Həmədan, cənub-qərb və qərbdən Kürdüstan və Qərbi Azərbaycanla həmsərhəddir. İnzibati-ərazi cəhətdən Zəngan əyalətinə 5 şəhristan, 12 şəhər, 16 bölgə (bəxş), 54 kəndistan və 981 kənd və yaşayış məntəqəsi daxildir.

Əbhər² və Xudabəndə³ əyalətin Zəngandan sonra ən iri şəhərlərindəndir. 1996-cı ilin sonunda Zəngan əyalətində 900.890 nəfər əhali yaşadığı qeyd olunub. Əyalətin ümumi ərazisi 39369 kv km-dir. Başlıca şəhər və bölgələri Əbhər, Xudabəndə, Mahnişah, Xürəmdərə, Sultaniyyə, Sainqala, Takistan və s.-dir. Əyalətdəki əhalinin 47,62 faizi şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində, 52,37 faizi isə kənd yerlərində yaşayır. Kişilərin sayı əyalət üzrə 453.381 nəfər, qadınların sayı isə 447.509 nəfərə bərabər olmuşdur. Əyalətdəki əhalinin 99,91 faizi müsəlman dininə sitayiş edir. 1986-1996-cı illər ərzində əyalətə gələnlərin sayı çox cüzi olduğu halda köçənlərin sayı 71.168 nəfər olmuşdur. Rəsmi dövlət sənədlərində Zəngan əyalətində kişilərin 20 faizinin, qadınların isə 30-32 faizinin tam savadsız olduğu qeyd edilir.

Azərbaycanın başqa əyalətlərində olduğu kimi Zənganda da işsizlik çox ciddi problem olaraq qalır. İşsizlik problemi kənd yerlərində daha kəskin olduğundan, əmək qabiliy-

¹ Güney Azərbaycanın Zəngan əyalətində yaşayanlar öz yurdlarına tarixən olduğu kimi Zəngan deyirlər.

² Əbhərin tarixi adı Əbhərçaydır, Güney Azərbaycanın ən qədim insan məskənlərindəndir. Əbhərçayın özümdə və otamındakı maddi abidələr və kurgan topolar eramızdan çox-çox əvvəllərdən xəbər verir.

³ Xudabəndə Zənganın cənub-şərqində yerləşir, Əfqar elətinin yaşayış yerlərindəndir. Burdakı tarixi abidələr miladdan əvvəl 5-4-cü yüzillərə aiddir.

yətli əhalinin başqa şəhərlərə mühacirəti ümumi hal aldığından kəndlərdə əhalinin getdikcə azalması müşahidə edilir. Bunu aşağıdakı yazıdan da aydın görmək olur.

"Ümide Zəngan" qəzeti 1994-cü il yanvar nömrələrinin birində Xanım Sübhü adlı müəllifin "kəndlilərin köçməsi" başlıqlı məqaləsində oxuyuruq: 1991-ci ilin yay tətilatında uşaqlarımla kəndə gələrkən gözələrimə inanı bilmədim ki, kənd necə boşalıb. 1989-cı ilin statistikasında belə bir fakt vardır ki, kənd əhalisinin 30-35 faizi kəndlərini tərk edib gediblər. Mən o vaxt bu faktı şübhə ilə yanaşdım... Kənddə yaşayan əmioğlum deyir ki, cavanlar hamısı kəndi tərk edib gediblər, qalanlar ayağı yer tutmayan qocalardır. Mən əmioğluma: Sən nə əcəb getməmişən sualıma o: "Məndən ötüb, keçib, qorxuram şəhər havasına tab gətirməyim"

Zəngan əyalətinin iqtisadiyyatında əkinçilik, bağçılıq və maldarlıq aparıcı sahələrdir. Zəngan özünün bol üzümü ilə bütün ölkədə öndə gedən bölgələrdəndir. İl ərzində burada orta hesabla 130-150 min ton üzüm hasil olur. Zəngan təbii-coğrafi cəhətdən dağlıq və dağətəyi rayondur. Qızılözən, Zəngançay, Səcasçay, Əbhərçay, Ağçay, Minçay, Şahçay¹ əyalətin təsərrüfatında və məişətində mühüm rol oynayır və başlıca su olan mənbələridir. Bundan başqa Zəngan əyalətində çoxlu çeşmələr, köhriz və kiçik çaylar vardır.

Qızılözən çayı Zənganın baş çayı hesab olunur. Onun əhatə etdiyi hövzə böyüklüyünə görə təkcə Güney Azərbaycanda yox, bütün İranda əvvəlinci yerlərdən birini tutur. Öz başlanğıcını Qərbi Azərbaycandakı dağlardan alan Qızılözən Əfşarlar qışlağı adlanan geniş bir ərazidən keçərək Zəngana və onun ətraf rayonlarından ötüb Məncil rayonunda Minçay, Şahçay və Ağçayla birləşərək son mənzilini Xəzər dənizində tapır.

Qızılözən çayının keçdiyi məsafənin çox yerində çayın

¹Zənganaid fars dilli ədəbiyyatda:Səcasçay-Səcasrud, Əbhərçay-Əbhərud, Ağçay-Səfidrud, Zəngançay-Zənganrud, Şahçay-Şahrud, Minçay- Hezablırud və Xəzər dənizi -doryayə Mazandaran kimi verilir.

sağ və sol sahilləri zəngin bağ və bağatla əhatəlidir və bu yerlər olduqca məhsuldar əkin sahələrindən ibarətdir. Qızılözəndən sonra böyük çaylardan biri də Zəngançaydır. Öz mənbəyini Sultaniyyə çəmənliyindən və Ağdağdan götürən Zəngançay bir neçə kiçik çayları özündə cəmləşdirib, Qızılözənə tökülür (Rəcin yaxınlığında). Əbhərçay, İççay, Səcasçay, Eşşəkçay (Xərrud), Bəzinçay və s.Zənganın başlıca çaylarındandır. Bundan başqa Güney Azərbaycanın başqa regionları kimi Zəngan da müalicə əhəmiyyətli mədən suları ilə zəngin diyardır. Zəngan - Miyanə yolunun 21 km-dəki Vənəq mədən suyu, Əbdal isti su çeşməsi, Ərköyün isti suyu (Bicar yolu üzərində), Ənguran kəndi yaxınlığındakı Ənguran isti su çeşməsi, Allahbulağı mədən suyu və s.ümumi ölkə üzrə məşhurdurlar. Ərköyün, Vənəq, Əbdal, Ənguran, Gərmək, Miyanec, Allahbulağı, Yengəcə mədən və isti suları əsəb, yel xəstəlikləri, dəri-zöhrəvi və s. kimi xəstəliklərin dərmanıdır.

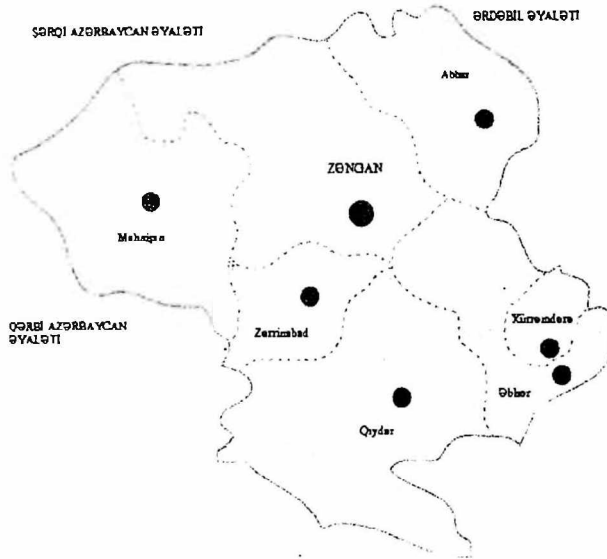
Zənganın təbiətinə gözəllik verən həm də onu əhatə edən dağlardır. Şimaldan Əlbörs (Elbrus) dağlarının bir hissəsi, Talış dağlarının ətəkləri, Talıqan, Təxtə Süleyman, Siylan və Lemut-Əlbörs dağ silsiləsində olan bu dağlar Zənganı əhatə edir. Bundan başqa Cərgə, Səndan, Molla, Potalıq, Ərdal, Baba-gildir, Bilqeyis, Çal, Sandıqsındiran, Qible, Ləlkan dağları Qəzvinlə Zəngan arasında yerləşməklə hər iki Azərbaycan əyalətinin təbiətinə əsrarəngiz gözəllik verir və öz nemətləri ilə bolluğun yaradılmasına kömək edir.

Zəngan qədim tarixi abidələrlə də zəngin əyalətdir. Şimran qalası, Sənsiz qalası, qədim bazar, Gülşən və Məlik karvansaraları, Qeysəriyyə və Hacı Dadaş hamamları tarixi abidə kimi indiyədək qorunub saxlanılmışdır. Zənganda yerləşən adları çəkilən qalalar və qala qalıqları, karvansaralar, hamamlar, digər tikintilər və maddi abidələr bu diyarın keçmişindən hekayət açır.

Zəngan Azərbaycan elminə, ədəbiyyatına və ümumiyyətlə bütün mədəniyyətinə bir sıra görkəmli simalar bağışla-

mışdır. Zəngandakı bu güncü ədəbi mühit öz zənginliyi və ümüdvericiliyi ilə Güney Azərbaycanca fəxri yerlərdən birini tutur.

ZƏNGAN ƏYALƏTİ (2000-ci il)

QƏZVİN ƏYALƏTİ

Qəzvin əyaləti Güney Azərbaycanın cənub bölgəsində yerləşir. Bu əyalət qərbdən Zəngan və Həmədan, şərqdən Behran, şimaldan Gilan əyalətləri və cənubdan Mərkəzi əyalətlə həmsərhəddir. Qəzvin inzibati cəhətdən uzun müddət Tehran və daha sonra Zəngan əyalətlərinin tərkibində olmuşdu, 1996-cı ildə Takistan (Siyadə) şəhristanını ona qatmaqla Qəzvin əyalətini əmələ gətirmişlər.

Qəzvin əyalətinin ərazisi 15 min kv.km, əhalisi isə 1996-cı ilin məlumatına görə 98.257 nəfər olmuşdur ki, bunun 491.114 nəfəri kişi, 487.143 nəfəri isə qadınlardan ibarətdir. Qəzvin əyalətindəki əhalinin 57,11 faizi şəhərdə, 42,89 faizi isə kənddə yaşayır. Əyalətin 3 şəhristanı (Qəzvin, Buinzəhra və Takistan), 12 şəhəri, 10 bəxşi, 37 kəndistanı və 936 yaşayış məntəqəsi vardır. Əyalətdə 249914 ailə var.

Güney Azərbaycanın əyalətləri içərisində Qəzvin əhalinin yaşına görə gəncliyin üstünlük təşkil etdiyi yerdir. Belə ki, 15 yaşdan aşağı olanlar əhalinin 40,37 faizini, 15-64 yaş arasında olan əhali 55,46 faizi, 65 yaşdan yuxarı əhalisi isə cəmi 4,17 faizi təşkil edir. Qəzvin əyalətinin demoqrafik vəziyyətində diqqəti çəkən mühüm cəhətlərdən biri də əyalətə gəlmələrin (əsasən qeyri Azərbaycan bölgələrindən) sayca artmasıdır. Təkcə 1986-1996-cı illər arasında əyalətə köçüb gələnlərin sayı 158.761 nəfər olmuşdur. Gəlmələr hesabına yerli türklərin azalması, kütləvi şəkildə başqa yerlərə, əsasən İranın cənub şəhərlərinə köçməsi müşahidə olunur.

Qəzvinde yerli əhalinin gəlmələr hesabına azalması Məhəmmədza şah dövründə hakim rejimin yeritdiyi güclü assimilyasiya siyasətinin nəticələrindən biridir. Şahın 60-cı illərdə icra etdiyi "ağ inqilab"ın tərkib hissəsi olan bu siyasət nəticəsində 1967-ci ildə Qəzvinin cənub-şərqində 900 hektar sahədə "Əlbörs" adlı sənaye şəhərciyi salındı. Bu şəhərciyn salınması ilə Tehrandan və digər şəhərlərdən çoxlu miqdarda işçi qüvvəsi və mütəxəssis buraya gətirildi və bu

da son hesabda şəhərdə və şəhər ətrafında yerli əhali ilə (türklərlə) gəlmələrin (əsasən fars və farsdilli) əhalinin say nisbətində əhəmiyyətli fərq əmələ gətirdi və təəssüf ki, bu proses indi də davam edir.

İran statistikasından götürülmüş aşağıdakı rəqəmlər Qəzvin şəhərində əhalinin artım dinamikasını göstərir:

1956	1966	1976	1986	1996
66.420	88.106	139.258	248.59	491.117

Sənaye potensialına görə Qəzvin Güney Azərbaycanın fərqlənən şəhərlərindəndir. Bünövrəsi "ağ inqilab" dövründə qoyulmuş "Əlbörz" şəhərciyi Tehranın 120 km-də yerləşir. Buradakı sənaye müəssisələri, sexlər və emalatxanalar istehsalın 7 bölməsini əhatə edir: filiz, kimya, toxuculuq, sel-lüloz, elektrik, qeyri-filiz mədənləri və yeyinti məhsulları istehsalı sahəsi. Adları çəkilən sənaye sahələri içərisində filiz çıxarma və istehsalı sənayesi üstünlük təşkil edir, səbəbi isə bu yerlərin dağ-mədənləri və filiz yataqları ilə zəngin olmasıdır. 1997-ci il məlumatına görə Qəzvinde mövcud olan 347 istehsal müəssisəsi və 70 emalatxananın çoxu dağ-mədən məhsullarının istehsalı ilə bağlıdır. Qəzvin Güney Azərbaycandan ayırmayıdılar (Zəngan, Həmədan və b. kimi), Qəzvin dağ-mədən sənayesi sahəsində Güney Azərbaycan iqtisadiyyatında önəmli yer tuturdu.

Qəzvin əyalətində hazırda türklərlə yanaşı farslar, kürdlər, lorlar, giləklər, tatlar və digər xalq və milli qrupların nümayəndələri yaşayır. Köçəri-yarımköçəri kürd və lor tayfalarının oturaq həyata keçdiyi yerlərdən biri də Qəzvin əyalətidir.

Qəzvinin tarixən yerli türk əhalisi köçəri elat tayfaları Şahsevənlərdən və belə adlanan "Marağalı"lardan ibarət olmuşdur. Elat marağalıların vaxtı ilə ərəb istilasına qarşı mübarizədə məğlub olub, 1200 il bundan əvvəl doğma yerlərdən (Marağadan) baş götürüb köçüb gələnlərdəndir və

sonralar buranın yerli elat tayfası kimi törəyib, artmışlar. Şahsevən tayfaları isə hələ Səfəvilər dövründən bu yerlərin yarım-köçəri sakinləri olmuşlar.

Şahsevən tayfası Şah İsmayıl Xətəinin başçılıq etdiyi Səfəvilər dövlətinin və Azərbaycan torpaqlarının qorunmasında xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Elatçılıqla məşğul olan Şahsevənlər Azərbaycan sərhədlərinin sipəri olmuşlar. Hazırda Qəzvin əyalətində Şahsevənlər əsasən Ramənd, Zəhra, Xərçan və Əfsəriyyədə və Savə ətrafında yaşayırlar. Onlar maldarlıqla (əsasən qoyunçuluq) yanaşı kənd təsərrüfatının digər sahələri ilə də məşğuldular və əyaləti maldarlıq və kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etməkdə digər köçərilərlə birlikdə mühüm rol oynayırlar.

Qəzvin kənd təsərrüfatının və o sıradan maldarlığın inkişafı cəhətdən əlverişli imkanlara malikdir. Onun dağətəyində yerləşməsi, geniş səhralara, çəmənlik və otlaqlara, bol suya malik olması maldarlıqdan, quşçuluqdan, bağçılıq və əkinçilikdən faydalanmasına əlverişli şərait yaradır. Taleqan çayı üzərində tikilmiş "Səngban" su səddi əyalətin kənd təsərrüfatında su probleminin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. 9 km-lik tuneldən keçib "Ziyaran" səddinə çatan və buradan kanallarla axıtılan su 60 min hektara yaxın sahənin, bağların suvarılmasına imkan verir. Yuxarıda adı çəkilən kanalla yanaşı Hacı Ərəb çayı, Əlmut çayı, Şahrud çayı, Əbhər çayı, Eşşək çayı öz bol suları ilə Qəzvinin təsərrüfat həyatında və məişətində əhəmiyyətli rol oynayır. Bunlardan əlavə Azərbaycanın başqa bölgələri kimi Qəzvin əyaləti də mədən və müalicə suları ilə zəngindir (Yelə Gənbəd, Xərçan, Ləzcan, Əvc və s.).

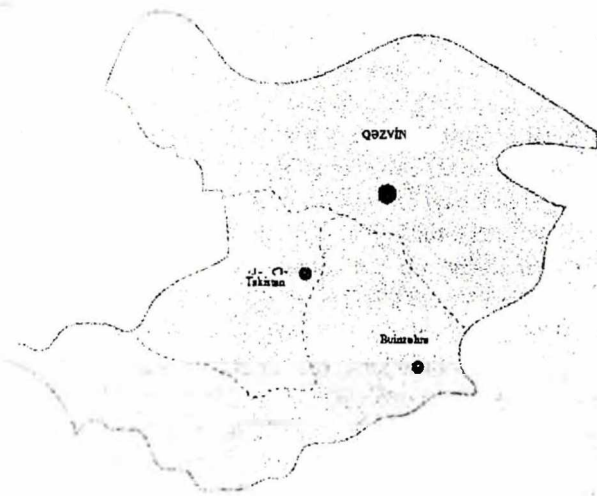
Qəzvin əyalətinin kənd təsərrüfatında əsas buğda, arpa, çuğundur, pambıq, bostan bitkiləri ilə yanaşı, püstə, müxtəlif meyvələr və üzüm hasil olur. Takistan bölgəsi üzümünün bolluğu və keyfiyyəti ilə təkə Azərbaycanada yox, bütün İranda məşhurdur.

Qəzvin Azərbaycanın tarixi abidələr, çoxsaylı qalalar,

qədim tikililər, saraylar, qədim körpülər və s. ilə zəngin şəhərlərindəndir.

Eramızdan xeyli əvvəl salınmış Qəzvin şəhərinin Azərbaycan tarixində və mədəniyyətində özünəməxsus yeri vardır. Qəzvin "Darüssəltənə" - Paytaxt şöhrəti qazanmış şəhərdir. Belə ki, o bir müddət (1548-1598) Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Həmdullah Qəzvini, Budaq Münşi Qəzvini, Miryehya Qəzvini, Zəkəriyyə Qəzvini, Nəcməddin Qəzvini, Həmdullah əl-Qəzvini və s. kimi ədib, tarixçi və filosof alimləri və "Qəzvini" adı ilə Azərbaycan elm və mədəniyyətinə başqa çox saylı karifeylər vermiş şəhər, məhz Qəzvidir. Güney Azərbaycanın orta əsr və müasir miniatur məktəbində Qəzvin miniatur məktəbinin şöhrəti Yaxın və Orta Şərqdə yayılmışdır.

QƏZVİN ƏYALƏTİ
(2000-ci il)

YAXIN VƏ UZAQ SAVƏ

Güney Azərbaycanda türklərin qədim məskənlərindən biri də Savə mahalıdır. Savə sözünün etimoloji mənəsi "qızıl xırdaşı", bəzən isə "bac almaq" kimi şərh olunur. Belə bir rəvayət vardır ki, Savə qədim türk pəhləvanlarından birinin adıdır. Savə şahı haqqında "Rövzətü-Səfa" əsərində deyilir ki, "Bəhram on iki min nəfərlik qoşunla Xorasanı Türkdistan hökmdarı olan Savə şahın müharibəsinə getdi və onunla vuruşdu".

İranın hazırkı inzibati bölgüsündə Mərkəzi əyalətə daxil edilmiş Savə şəhəri və şəhristanı (mahalı) Azərbaycan torpaqlarının şərqində, Tehrandan 126 km cənub-qərb tərəfdə yerləşir. Son siyahıyalmada (1996) Savə şəhərinin özündə əhalisinin 110 min nəfərdən çox olduğu göstərilir. Savə mahalının əhalisi 250 min nəfərdən çoxdur. Savənin ərazisi 9,9 min kv km-dir. Savə coğrafi cəhətdən demək olar ki, hər tərəfdən Azərbaycan bölgələri ilə hədudlanır. O şimal tərəfdən Qəzvin, qərbdən Həmədan, şərqdən Tehran əyalətləri ilə həmsərhəddir. Savə şəhərində əhalinin artım dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur (nəfər):

1956	1966	1976	1986	1996
14.537	17.565	25.767	64.081	111.225

Savəyə beş bölgə (bəxş) təbədir: Hovmə, Cəfəradab, Zərən, Xərçan, Məzliqan. Sonuncu bölgəyə Novbəran da deyilir ki, Novbəran qəsəbəsi bu rayonun mərkəzi hesab edilir. Məşhur Azərbaycan yazıçısı, publisisti və hüquqşünası Əli Kəmalı Savə vilayətinin Xərçan bölgəsində dünyaya göz açmış və ilk təhsilini orada almışdır. Xərçan Savənin ən iri rayonudur. Onun ərazisi 2 min kv km-dir. Hər tərəfdən dağlarla əhatələnmiş Xərçan 200 türk kəndindən, qəsəbə və yaşayış məntəqəsindən ibarətdir. Xərçan dağları çox böyük su ehtiyatına malikdir. Bu dağlardan gələn su və çeşmələrlə Sa-

və düzenliyi, bağ-bağatı, Məzilqan torpaqları, eləcə də qonşu Həmədan çölləri, Kəlaviz və Takistan, Əfşəriyyə və Boinzəhra düzənlikləri suvarılır və bu yerlərdən bol məhsul götürülür. Səvenin mələsnarı İran sərhədlərindən kənarda da böyük şöhrətə malikdir. Azərbaycanın elə bir meyvəsi yoxdur ki, o, Səvədə hasil olmasın.

Səvenin iqtisadiyyatı əsasən kənd təsərrüfatı, eləcə də o sıradan maldarlıqdan (əsasən qoyunçuluqdan) ibarətdir. Səvə vilayəti öz ətrafında 729 kəndi birləşdirir ki, bu kəndlərin sakinləri demək olar ki, bütövlükdə türklərdir. 20-ci illərdə, Rza şahın əmri ilə Səvə zorla Azərbaycan bölgələrindən ayrılıb Tehran əyalətinin (ostan) tərkibinə daxil edilsə də, güclü assimilyasiya yeridilsə də, o cümlədən ana dilində tədris qadağan olunsada, qeyri-türk tayfalar və ailələr burada məskunlaşdırılsa da Səvə türklərinin milli varlığını, mədəniyyətini onların əlindən ala bilməmişlər. 729 kənddən 719 kəndin hamısı türkdür. Səvəlilər öz dillərinə, keçmişinə və milli mədəniyyətlərinə son dərəcə bağlıdırlar. Pəhləvi rejimi dövründə belə Səvə şairləri, aşığı və b. söz ustaları doğma dildə - türkcə yazıb, danışmaqdan çəkinməmişlər. Böyük ədib Kəməli Səvə haqda yazılarında çox maraqlı bir faktı qeyd edir. O yazır ki, səvəlilər burda köçüb gələn başqa millətdən olan (fars, kürd, ərəb və s.) etnik qrupları az müddət içərisində türkcə danışmağa və ünsiyyətdə ancaq türkcədən istifadə etməyə sövq edirlər. Ə. Kəməli vaxtı ilə Xuzistandan, Şirazdan Səvəyə köçüb gəlmiş zərgər, kələku və tişməst tayfalarının zaman keçdikdən sonra türkcə necə yaxşı danışdıqlarını, türk ən-ənələrinə daha çox yiyələndiklərini qeyd edir. Kəməli Səvə haqqında öz yazısında (bu yazılar "Varlıq" dərgisində dərc olunmuşdur) ərəb ellərindən Səvə vilayətinə köçüb gəlmiş və burada təbii yolla türkləşmiş "Lək", "Arxlu" və "Kələvənd" tayfalarının adını çəkir və sonralar bu tayfalardan 22 qol ayrıldığını və bunların hamısının türkcə gözəl danışdığını qeyd edir. Əli Kəməlinin və Səvə haqda yazan digər müəlliflərin qənaətindən məlum olur

ki, bununla yanaşı Səvədə türklərin assimilyasiyası çox güclüdür və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Görkəmli tədqiqatçı, mərhum alimimiz Məhəmmədəli Məsəddiq "Səvə və Səvə ədəbiyyatı" adlı yazısında qeyd edir ki, "Kənardan baxanda adama elə gəlir ki, bu qədim Azərbaycan torpağında yaşayan əhali fərdsür və fars dilində danışanlardır. Amma vilayətin yalnız Zərənd nəhiyyəsində: Köhnə Zərənd, Əmirabad, Mömüniyyə, Nuralibəy, Dinarabad, Çərmək, Qarğan, Əlvir və Didridə - cəmi 19 kəndin əhalisi farsca danışır. Onlar eyni zamanda Azərbaycan dilini də bilirlər. 719 kəndin hamısı, demək olar ki, azərbaycanlı olub, azərbaycan türkcəsində danışır. Çünki, onlar müxtəlif türk tayfalarından ibarətdirlər". Səvə vilayətində yaşayan Xələc, Bayat, Əfşar, Bəydili, Bağdadi, Şahsevən, Türkmən, Muğanlı, Qacar və başqa tayfalar türk-oğuz soyuna mənsubdurlar. Söz ustadlarından Təlimxan, Əkbər, Rəzzaq, Mahmud, Türkmən, Qüdsi, Sancı, Almaz, Rzaəli, Xaki, Asim, Seyid Mehdi Müntəzir, Dərəgəzli Molla Əhməd və b. şah diktaturası dövründə belə doğma dildə yazıb yaratmışlar. Səvə ədəbiyyatı Güney Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm qollarından biridir. Əli Kəməli - Səvə şairlərinin (o sıradan Təlimxan və b.) şerlərini toplayaraq orijinalda, yəni ana dilində nəşrə hazırlayan və bunları Azərbaycan türk xalqının istifadəsinə verməyə çalışan bu vətənpərvər ali insan böyük ürək sarsıntısı ilə yazırdı: "Təzə dil açan uşaq öz-özünə sevinir. Anası da onun dil-dodağından öpür, amma dilim lal olsun, əgər bir el içində bir gözəl oğlan və ya göyçək bir qız... bütün əzası yerində ola, amma dili və danışığı olmaya... əgər təsadüfən biri müş-tuluq verə ki, o cavanın dili açılıb, bülbul kimi ötür, o zaman bu sevincdən el içində qiyamət qopar."

El içində qiyamət qopanaqə bizi həm yaxın, həm uzaq Səvə, salamat qal!

ASTARA

Azərbaycan bütövlükdə Quzey və Günəyə parçalandıqdan sonra bir sıra yerləri (Muğan düzü və şəhərləri Culfa, Biləsuvar və b.) də yarı o tayda yarı bu tayda qalmaqla eyni bölünməyə düşər oldu. Astara da Azərbaycanın həmin taleyini yaşayan haçalanmış şəhərlərindəndir.

İkiyə bölünmüş Astaranın Güney hissəsindəki şəhər və eyni adlı şəhristan Şərqi Azərbaycandan qoparılarq yeni yaradılan hazırkı "Gilan əyalətinin" tərkibinə qatılmışdır. Astara şəhristanının ərazisi 335 kv km, əhalisi 1996-cı il əhalini siyahıyaalmanın nəticələrinə görə 63.254 nəfərdir ki, bunun da 30.666 nəfəri şəhərdə və 32.585 nəfəri kənd yerlərində yaşayır. Gilan əyaləti tərkibinə daxil edilmiş Astara inzibati-ərazi bölgüsünə görə bir bölgə (bəxş), üç kəndistan və 71 yaşayış məntəqəsindən ibarətdir. Heyran (3453 nəfər), Ləvəndvil (18146 nəfər), Virmuni (10179 nəfər) başlıca kəndistanlardır.

Xəzər dənizinin cənub-qərb sahilində yerləşən Astaranın iqtisadiyyatı əsas etibarilə əkinçilik, maldarlıq, balıqçılıq və qismən meşəçilikdən ibarətdir. Əmək qabiliyyətli əhalinin 18,82 faizi kənd təsərrüfatı, ovçuluq, meşəçilik və balıqçılıq, 17,28 faizi alver, maşın və cihaz təmiri, 8, 7 faizi tikinti və 55,82 faizi işə müxtəlif sahələrdə çalışır. Əmək qabiliyyətli əhali bütün Astara əhalisinin 36,9 faizini təşkil edir ki, bunun da 64,07 faizi kişilərdən və 10,23 faizi qadınlardan ibarətdir.

Astarada kənddə yaşayan 32588 nəfər əhalinin 16299 nəfəri kişi, 16289 nəfəri qadındır. 15 yaşından az olan uşaqlar kənd əhalisinin 40,53 faizi, yaşı 15-64 olan əhali 64,67 faizini, 65 yaşdan yuxarı isə cəmi 4,81 faizini təşkil edir. Bütövlükdə Astara şəhəri və onun ətrafında, o sıradan kəndlərdə yaşayan əhalinin yarısından çoxunu məktəblilər və tələbələr təşkil edir.

Astara üzrə məlumatlarda bu regionda yaşayan əhalinin cinsə və ailələrin sayına görə aşağıdakılar verilir:

	əhali	kişi	qadın	ailələr
Şəhristan üzrə	63254	31.774	31480	13517
Astara şəhəri üzrə	30666	15475	15191	7018
Kənd əhalisi	32558	16299	16289	6478

Astara əhalisinin yaş etibarilə təsnifatı belədir:

1 yaşdan az	1-5	6-10	11-14	15-24	25-64	65 yaşdan yuxarı
426	28070	3581	3133	5615	12794	1331

Astara savadlılarının sayına görə Güney Azərbaycan şəhərləri içərisində irəlidedir. Rəsmi İran statistikasına bu haqda aşağıdakı məlumatı dərc etmişdir.

Təhsil alanların sayı	kişi (faizlə)		qadın (faizlə)	
	savadlı	savadsız	savadlı	savadsız
Ümumi şəhristan üzrə	82,79	17,21	65,83	34,16
6-10 yaşında	95,38	4,62	91,14	8,86
11-14 yaşında	97,43	2,53	93,03	6,97
24-15 yaşında	95,47	4,53	58,18	14,82
25-64 yaşında	84,04	25,96	42,32	57,68
65 yaşdan yuxarı	24,63	75,37	5,23	94,77

Astara öz coğrafi mövqeyinə görə Güney Azərbaycanın və bütün İranın son dərəcə əlverişli məkanında yerləşmişdir. Bütün İranı Avropa ölkələri və Müstəqil Dövlətlər Birliyi, o sıradan ələxsus Azərbaycan Respublikası ilə dəniz, şosse və dəmir yolu vasitəsilə əlaqələndirməkdə, iqtisadi-ticarət və başqa əlaqələrdə Astaranın mövqeyi mühümdür. Qədim ipek yolunun işə salınmasında, İranın dünya bazarına çıxmasında Astara şimal qapısı kimi çıxış qapısıdır.

ASTARA ŞƏHRİSTANI (2000-ci il)

Beləliklə, oxucuları Güney Azərbaycanın siyasi-inzibati quruluşu ilə tanış etdikdən sonra yenidən tarixin izinə düşərək Güney həyatının XX yüzillikdəki olaylarına qayıdırıq.

MƏŞRUTƏ İNQİLABI (1905-1911)

Səttarxanın milli qəhrəmanı olduğu əsrimizin əvvəllərində İranda baş vermiş Məşrutə inqilabı və onun demokratiya və insan haqqları uğrunda döyüşlərdə daha yüksək zirvəyə qalxmış Güney Azərbaycandakı qolu milli özünü dərk etmə yolunda mübarizəmizin unudulmaz parlaq səhifələrindəndir.

XX yüzilliyin başlanğıcında İranda iqtisadi vəziyyətin ağırlaşması, rüşvətxorluq, vəzifə və mənəb sahiblərinin özbaşınalığı və qabaqcıl ziyalılarda milli şüurun formalaşması və s. mövcud quruluşla xalq arasında uçurumu dərinləşdirdi. Xəstə yatağında olan şah və onun Təbrizdə oturan Vəliəhdi Məhəmmədəli Mirzə hakimiyyəti qoruyub saxlamaq üçün ölkənin taleyini və milli sərvətlərini səxavətlə imperialist dövlətlərin ixtiyarında qoydular.

Ölkədəki qıtlıq və bahalıqın günahını rejimdən narazı qüvvələrə rəğbət bəsləyən Tehrandakı 17 tacirin üstünə yıxan dövlət 1905-ci il dekabrın 12-də onların həbsə alınmasına göstəriş verdi.

Dövlətin bu qondarma həqsız əməli kütlənin etiraz və qəzəbinə səbəb oldu. Bazar əhli, tacirlər, əsnaflar, baqqallar, milli burjuaziyanın bütün zümərələri, ruhanilərin müterəqqi qanadı, ziyalılar - bir sözlə bütün xalq ayağa qalxdı, küçələrə töküldü, bazar-dükən bağlanıb tətıl edildi. Bu məşrutə hərəkatının başlanğıc nöqtəsi oldu. Kütlənin hərəkatı inqilab komitəsi - "Əncüməne-məxfi" (Gizli Əncümən) tərəfindən idarə olunurdu. Dekabrın 13-də Tehrandakı "Şah məscidi"nə etiraz mitinqinə toplaşan kütlə toqib edilib qovuldu. Vətənpərvər ruhanilərin və ağsaqqaların məsləhəti ilə dekabrın 14-də kütlə Tehran yaxınlığındakı "Şah Əbdülezim" ziyarətgahına toplaşdı, etiraz əlaməti olaraq, oturaq aksiyaya - bəstə oturdular. Baş nəzir Eynüddövlənin göndərişi ilə Əmir Bahadır bəstə oturanların üzərinə qoşun çəkdisə də, onları bəstdən çəkəndirə bilmədi. Bəstə oturanların 8 maddədən ibarət

tələbləri 1906-cı il yanvarın 10-da qəbul olunduqdan sonra bu aksiya dayandırıldı və bəstə oturanlar 1906-cı il yanvarın 12-də qalib qüvvə kimi tontəne ilə Tehrana döndülər. Az keçmədən dövlətin bəstə oturanlara güzəştə getməsinin hiylə olduğu bəlli oldu. Özündə güc toplayan rejim bəstə oturanları təqib etməyə, onları pərən-pərən salmağa başladı. May, iyun və iyul aylarında narazı kütlə ilə rejimin cəza dəstələri arasında dəfələrlə baş verən toqquşmalarda qan töküldü, cəza məşını işə salındı, bir dəstə mütərəqqi din xadimi, o cümlədən Müctəhid Təbə-Təbai, Behbəhani Tehrandan sürün edildi. Nə zorakılıq və nə də amansız təqib və cəzalar xalqı susdura bilmədi. 1906-cı ilin avqust ayında izdihamlı etiraz nümayişləri Tehranla bərabər bütün ölkəni bürüdü.

Tehrandakı hadisələrə Təbrizin də qoşulması şahı və irticanı daha artıq təşvişə saldı və narahat etdi. Ölkədə konstitusiyanın (məşrutənin) elan edilməsi, Məclisin çağırılması, qəddar baş nazir Eynuddövlənin işdən götürülməsi, zorakılıq və təqiblərə son qoyulması, Tehrandan qovulmuş ruhanilərin şəhərə qayıtmasına icazə verilməsi, həbsə alınanların azadlığa buraxılması xalq hərəkatının irəli sürdüyü ümdə tələblər idi. Ayağa qalxmış kütlənin qarşısında öz acizliyini hiss edən xəstə Müzəffərəddin şah 1906-cı il avqustun 5-də konstitusiya verilməsi və iki gün sonra Məclisə seçkilər haqqında fərmanlar imzaladı. Sentyabr ayında məclisə seçkilər başlandı. Bu, şah sarayının xalq hərəkatı qarşısında ən böyük geri çəkilməsi idi. Məşrutə inqilabının tədqiqatçısı Əhməd Kəşrəvi bu geri çəkilməni Təbrizdə və bütün Azərbaycanda məşrutəçilərin fəal çıxışları ilə bağlayır. O, yazır: "Təbrizdəki hərəkat mütləqiyyətin qələbə ümidlərini puç etdi". Müzəffərəddin şah xəstə olduğundan sarayı əslində oğlu Məhəmmədəli Mirzə idarə edirdi. Məhəmmədəli Mirzə xarakter etibarilə qəddar, yüngül və dediyindən tez qaçan oynaq adam idi. O, atasının konstitusiya vermək və Məclisi çağırmaq haqda verdiyi vəddən imtina etməyə cəhd etdi. Bu xəbər Təbrizə çatır-çatmaz bütün Azərbaycan hərəkatına gəldi, bəs-

tə oturmaqdan, şahla hədələyici teleqləmlər vurmaqdan tutmuş qarşı-qarşıya durmağa qədər müqavimət vasitələrinə əl atıldı. Xalq hərəkatında nüfuz qazanmış 20 nəfərdən ibarət idarə şurası Azərbaycan Əyalət Əncüməninin əsasını qoydu və hərəkata rəhbərlik əncümənə tapşırıldı.

Təbrizdə xalq hərəkatının gücləndiyini gören şah Təbriz əhalisinin sorğusuna cavab olaraq konstitusiyanın qəbulu və seçkilərin keçirilecəyi haqda fərmanın surətinin tezliklə Təbrizə çatdırılacağına söz verdi. Şah fərmanının Təbrizə çatıb çatmamasından asılı olmayaraq, Təbriz Əyalət Əncüməninin başçılığı altında Məclisə seçkilər keçirildi. Təbrizdə Məclisə seçkilərin müştəşkil keçirilməsi və xalqdakı vəhdət və mübarizlik əhval-ruhiyyəsi səltənəti sarsıtdı, onun Azərbaycana qarşı kin və qəzəbini coşdurdu. Mərkəz Təbrizdə Məclisə seçkilərin nəticələrini tanımayacağını bildirdi və Təbriz Əncüməninin qovulmasını tələb etdi. Mərkəzin bu ultimatumuna cavab olaraq Təbriz əhli və Azərbaycanın iri şəhərləri daha inadla ayağa qalxdı, hər yerdə idarə etmək səlahiyyəti əncümənlərin əlinə keçdi. Az müddət içərisində əncümənlərin xalqın xeyrinə atdığı addımlar, abadlıq və quruculuq işləri, idarələrdə və yerlərdə ədalətin bərpa olunması əncümənlərin xalq içində hörmət və nüfuzunu yüksəltdi. Xalq əncümənlərə, əncümənlər də xalqa söykənən qüvvə oldu.

1906-cı il dekabr ayının 30-da Müzəffəddin şah məclisin hazırladığı konstitusiyayı - Əsas Qanunu təsdiq etdi (bu, konstitusiyanın birinci hissəsi idi). Artıq bu zaman Təbriz əncümənlərinin başçılığı altında ilk silahlı özünü müdafiə dəstələri-mücahidlər təşkil olunmuşdu. Kənardan müdaxilə olmasaydı, Təbriz silaha silahla cavab verməyə hazır idi.

Məhəmmədəli şah Təbrizi və bütün Azərbaycan məşrutəçilərini susdurmaq və əncümənləri ləğv etmək üçün öz qəddarlığı ilə ad çıxarmış Nizamülmülkü Azərbaycana vali göndərdi. Lakin Nizamülmülk Azərbaycanda vəziyyətin ağırlığın görüb "seyrçi" olmaqla kifayətləndi.

Səttarxan sonqiri

Azərbaycan məşrutəçilərinin iradəsi ilə hesablaşmağa məcbur olan Məhəmmədli şah Azərbaycan Əyalət Əncüməninin fəaliyyətini təmin və danışıqlar üçün əncümən nümayəndəliyini Tehranda qəbul edəcəyi haqda yazılı surətdə razılığını bildirdi. Əslində bu, Azərbaycan məşrutəçiləri qarşısında səltənət idarəçiliyinin geri çəkilməsi idi. 1907-ci il fevralın 8-də Tehran azadlıqsevərləri və bütün əhali Məclisə seçilmiş Azərbaycan nümayəndələrinə böyük ehtiram göstərmiş və onları Məhəmmədli kimi cəlladın dizini qatlayıb yerə qoymuş mübariz və cəsur bir xalqın elçiləri kimi qarşılamışlar. Bu təntənəli mərasimi 1789-cu il Fransa inqilabı vaxtı yakobinlərin Parisə daxil olması təntənəsinə oxşadan İran tarixçisi H.Həllac yazmışdı: "... Fransa inqilabında yakobinlər böyük fəaliyyət göstərdikləri kimi, azərbaycanlılar da Məşrutə inqilabının genişlənməsində, dinc mübarizənin vuruşmalara çevrilməsində böyük fəaliyyət göstərmişlər". Tehrana gəlmiş Azərbaycan nümayəndələri məclisin müzakirəsinə verdikləri 7 maddədən ibarət tələblərin məclis tərəfindən qəbul olunmasına nail oldular. Qeyd etmək gərəkdir ki, təbiət etibarilə dərrəkəli olmayan Məhəmmədli şah Təbriz məşrutəçilərinə verdiyi vədləri bir neçə dəfə pozsa

da, son hesabda həmişə geri oturmaq məcburiyyətində qalmışdı.

Məşrutəçilərə divan tutmaq üçün xaricdən çağırılmış Ətabək Əminüssultan 1907-ci il avqustun 18-də Məclisdən çıxarkən Baharistan meydanında Abbasağa adlı azərbaycanlı tərəfindən öldürüldükdən sonra bütün İranda vəziyyət son dərəcə kəskinləşdi. Və hərəkətin güclənməsi qarşısında Məhəmmədli şah konstitusiyayı və ona olan əlavələri qəbul etməli oldu. Bu, məşrutə inqilabında məşrutəçilərin növbəti böyük qələbəsi idi.

İrانی müstəqil və suveren bir ölkə kimi görmək istəməyən imperialist dövlətlər, ilk növbədə çar Rusiyası və İngiltərə, bütün vasitələrdən istifadə edib, onlar üçün əlverişli olan şahlıq idarəçiliyini qorumağa çalışdılar. Bunun müqabilində Məhəmmədli şah İranın Rusiya ilə İngiltərə arasında nüfuz dairəsinə bölünməsi haqda məlum 1907-ci il 31 avqust sazişinin bağlanmasına və qüvvəyə minməsinə imkan yaratdı. Məhəmmədli şah kimi nökrinə borclu qalmayan çar Rusiyası onun arzusu ilə 1908-ci il iyunun 23-də İran kazak briqadasının komandiri polkovnik Lyaxovun vasitəsilə (həmin rus zabiti şah tərəfindən Tehrandakı bütün silahlı qüvvələrin başçısı təyin edilmişdi) İran Məclisini top atəşinə tutdu.

İranda dövlət çevrilişi həyata keçirildi. Bunun ardınca Təbriz üzərinə yeridilən 40 min nəfərlik şah ordusuna 5 min kazak dəstəsi başçılıq etdi, Təbriz hər tərəfdən üzük qaşı kimi mühasirəyə alınsa da, diz çökmədi, təslim olmadı. Təbriz küçələrində əksinqilabla məşrutəçilər arasında ölüm-dirim döyüşləri gedirdi. Səttarxan, Bağırxan və onların yaxın silahdaşlarının, o sıradan Təbriz sosial-demokrat təşkilatı gizli mərkəzinin ("Mərkəze-qeybi"-nin) sədri Əli Müsyonun başçılığı altında Sıradağ, Şamqazan və Acıçay istiqamətində gedən döyüşlərdə Məşrutə tərəfdarlarının parlaq qələbəsi xəbəri, Təbrizdə təslim əlaməti olan ağ bayraqların evlərin üstündən çıxardılıb yerinə qırmızı qələbə bayraqlarının sancılması hərəkətinin gedişində böyük dönüş yaratdı.

Səttarxanın döyüşçüləri

Tök dostları deyil, düşmən qüvvələri də heyratə gətirən, dünya ictimai fikrində sensasiya kimi səslənən bu tarixi qələbələr (xüsusilə 1908-ci il sentyabr-oktyabr döyüşləri) Azərbaycanı İran Məşrutə inqilabının həqiqi mənadə mərkəzinə çevirdi. Azərbaycan döyüşçülərinin irtica üzərindəki parlaq qələbəsi, qələbə nəticəsində əncümənlərin bütün Azərbaycanda fəaliyyətinin bərpası, məarif və mədəniyyət sahəsində uğurlar Tehran və ümumiyyətlə bütün İranda məşrutəçiləri ruhlandırdı. 1909-cu ilin iyun ayında paytaxt üzərinə birləşmiş qüvvələrin hücumu nəticəsində Tehranın əksinqilab qüvvələrindən azad edilməsinə şərait yarandı. Konstitusiya bərpa edildi. Məhəmmədli şah Tehrandan qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Bununla da gələcək şahların qaçmaq ənənəsinin əsası qoyulmuş oldu.

İranın müstəqilliyinə düşmən olan imperialist dövlətlər Əhməd Mirzəni atası Məhəmmədelinin yerində oturdular və daxili irtica ilə birləşib məşrutə hərəkatına daxili parçalanma və nifaq saldılar. İki ay mütəmadi olaraq mühasirədə

saxlanılmış Təbriz ağır imtahanlara çəkildi. Hiylə, xarici müdaxilə və daxiləki əksinqilabçı qüvvələr öz işini gördü.

Hələ 1909-cu il aprel ayının sonunda Təbrizə və Azərbaycanın digər bölgə və şəhərlərinə qoşun yeritmiş çar hökuməti 1911-ci il iyul ayında keçmiş şah Məhəmmədelinin yenidən İrana qayıtmasına uğursuz cəhddən sonra (ekşaha qarşı əsas və kəskin müqavimət məhz Cənubi Azərbaycanda göstərilmişdi) siyasi bəhanələrə əl ataraq həmin ilin sonunda (21 noyabrda) ikinci dəfə İrana (Ənzəliyə) hərbi qüvvələrini yeritdi və öz tələblərinin qəbul edilməsi üçün İrana ultimatum notası verdi. Digər tərəfdən İranın cənubuna hərbi qüvvələr çıxarmış İngiltərə ultimatumu tərəfdar çıxdı. Ənzəlidən İranın içərilərinə hərəkət edən rus qoşunları Təbrizdə mücahidlərin güclü müqaviməti ilə rastlaşdı. Döyüşlər dekabrın 28-dək davam etdi. Hərəkət başçıları qüvvələrin qeyri-bərabər olduğunu nəzərə alaraq döyüşü dayandırdılar. Buna baxmayaraq Azərbaycanda inqilab başçıları və mücahidlərə şiddətli divan tutuldu. Təbrizdə çar zabıtləri hərbi məhkəmə qurdular. Minlərlə mücahid ata-babalarımız dar ağacına çəkildi, zindana salındı, sürgünə göndərildi. Böyük vətənpərvər ruhani Siqqətülislam, Səttarxanın qardaşı və qardaşı oğlanları, neçə-neçə mücahid ölüm kəndiri boğazlarına salınarkən yenə öz məslək və məşrutəçi məramlarından dönmədilər, şəhidlik məqamını hər şeydən üstün tutdular. Lakin azadlıq təşnəsi olan bu xalqı heç nə susdura bilmədi. 1920-ci il Xiyabani üsyanı, 1945-1946-cı il "21 Azər" hərəkatı, 1978-ci il 29 bəhmen Təbriz üsyanı göstərdi ki, kül altında qalan köz sönmür, zaman və tarixi şərait imkan verən kimi közərir və məşələ dönür.

Səttarxan (1867-1914) Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalının Görmədüz bölgəsində xırda tacir ailəsində dünyaya gəlmişdir. Sahib olduğu fitri istedadı, keçdiyi qaynar və keşməkeşli həyat məktəbi savadlı olmasa da, onun kamil bir insan kimi yetişməsi üçün əsas olmuşdur. Gənc yaşlarında ikən hökumət memurlarının ailəsinə vurduğu zərbələr¹ onda ədalətsizliyə, müstəbidliyə qarşı nifrət hissi yaratmışdı. O, özünü kimi dostları ilə birlikdə silahlı qaçaq dəstəsi yaradaraq əzilenlərin müdafiəçisi kimi çıxış etmişdi. Xalq onu hörmət əlaməti olaraq Səttarxan çağırırdı.

Təbrizdə mütləqiyyətə qarşı üsyan başladıqda inqilab döyüşçüləri sırasında Səttarxan da var idi. 1908-ci ilin əvvəllərində Təbrizdə fədai mərkəzləri yaradıldıqda Səttarxan yaşadığı Əmirəqız məhəlləsinin mücahidlərinə başçı təyin olundu. Bundan sonra Səttarxanın fitri hərbi sərkərdəlik istedadı özünü tam göstərdi.

1908-ci il iyunun 23-də Tehranda həyata keçirilmiş əks-inqilabi çevrilişdən sonra bütün İranda inqilab mərkəzləri dağıldığı halda, tək Təbrizin irticaya qarşı möhkəm dayanmasında "Hərbi Şura"-nın başçısı təyin olunmuş Səttarxan bir sərkərdə kimi silahdaşları ilə birlikdə həlledici rol oynadı və mütləqiyyətin 1909-cu il aprelin 25-dək davam etmiş 11 aylıq aramsız hücumları (bu müddət ərzində şəhər üzərinə 40.000-lik nizami və qeyri-nizami hərbi qüvvə göndərilmişdi) dəf oluna bildi. Bu döyüşlərdə Səttarxanın şəxsi şücaəti və saysız hərbi-taktiki tapıntıları, mübaliğəsiz, həlledici rol oynamışdı. Səttarxanın başçılıq etdiyi döyüşlər zahirən əfsanəvi görünən rəngarəng səhnə epizodları ilə zəngindir. Bütün şəhər zəbt olunduğu, inqilab mərkəzi təkə Əmirəqız məhəlləsində qaldığı və beləliklə, Təbriz artıq diz çökmüş

hesab edildi, bütün evlərdən ağ bayraqlar asıldığı bir zamanda 1908-ci il iyulun 18-də Səttarxanın 17 nəfər silahdaşı ilə birlikdə gecə ikən bütün şəhərdə ağ bayraqları vurub salması, bundan sonra evlər üzərində al bayraqların dalğalanması, nəticədə bütün şəhərin yenidən ayağa qalxması və əksinqilabçı dəstələrin qovulması və qaçması bu səhnələrdən yalnız biridir. Bu qələbələr nəticəsində İranda inqilabçı demokratik qüvvələr Səttarxanın da üzv olduğu Azərbaycan Əyalət Əncümənini iflic vəziyyətində olan İran Milli Məclisinin canişini sayıb, ölkənin bir çox yerlərində yaranmış "Səttar komitə"ləri hərbi yardım üçün ona müraciət edərdilər. Təbriz, İran məşrutə inqilabının mərkəzinə çevrilmişdi. Təbrizdə xalq Səttarxanı "Sərdarə milli" ("Milli sərkərdə") adlandırırdı. Az sonra Əyalət Əncüməni bu adı xüsusi fərmanla rəsmiləşdirdi. Səttarxanın böyük rol oynadığı Təbriz və bunun ardınca demək olar ki, bütün Güney Azərbaycanın tarixi qələbələri İranın digər vilayətlərində, xüsusilə Gilan və İsfahanda inqilabi qüvvələrin Tehran üzərinə yürüşə başlayıb paytaxtın əksinqilab qüvvələrindən azad edilməsinə (13 iyul 1909-cu il) şərait yaratmış oldu.

Təbrizin yenilməzliyi, Səttarxanın saysız qəvəmanlıqları yaxın-uzaq ölkələrdə böyük əks-səda doğurdu. Həmin günlərdə Azərbaycan Əyalət Əncüməninin və şəxsən Səttarxanın adına dünyanın Bakı, Tiflis, Peterburq, İstanbul, Paris, Nəcəf və s. şəhərlərindən təbrik teleqramları, məktublar, şərlər daxil olur, xarici qəzet və dərgilərdə bunlar haqqında məqalələr dərc olunurdu. "Molla Nəsrəddin" dərgisi bütün hərəkət boyu Azərbaycan inqilabçılarına ruh verirdi. Təbrizdəki qanlı döyüşlər vaxtı Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı: "Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycandakı vətənpərvərlik meydanıdır. Hər kimin ürəyində bir cüzi din, namus, vətən hissi varsa, oranın qeydində qalmalıdır. M.Ə.Sabirin yüksək hörmət və iftixarla Səttarxana həsr etdiyi şərləri (eləcə də digər şairlərin, o cümlədən Məhəmməd Hədinin) "Molla Nəsrəddin"-də çap olunub, Cənubda da yayılırdı. Av-

¹Böyük qardaşı İsmayıl Quzey Azərbaycan üsyançılarından məşhur qaçaq Fərhadı gizlətməkdə suçlandığına görə Təbrizdə vəliəhd Müzəffərəddin Mirzənin əmri ilə öldürülmüşdü.

ropa mətbuatında Səttarxan İranın Puçaqovu, Hanibəli adlandırılırdı.

Səttarxan

Güney Azərbaycandakı hadisələri yerində izləmək və məşrute qəhrəmanı Səttarxanla yaxından tanış olmaq məqsədi ilə M.Ə.Rəsulzadə 1909-cu ilin fevralında Güney-Təbrizə gedir. O, həmin dövrdə Bakıda Əhməd bəy Ağayevin redaktoru olduğu və ətrafında açıq fikirli ziyalıları toplayan "Tərəqqi" qəzeti ilə əməkdaşlıq edirdi və İrana bu qəzetin müxbiri kimi getmişdi. M.Ə. Rəsulzadənin Güneydən göndərdiyi və əsas etibarilə Səttarxanın başçılığı altında gedən xalq hərəkatına aid yazıları "İran məktubları" rubrikası altın-

da "Tərəqqi" qəzetində çap edilmişdi. Bu yazılardan məlum olur ki, 1909-cu il mayın əvvəllərində Təbrizdə (Osmanlı konsulluğunda) Səttarxanla M.Ə.Rəsulzadə şəxsən görüşmüşlər. Bu vaxt inqilab sərkərdəsi - Sərdar milli Səttarxanın 42, tanınmış jurnalist və publisist M.Ə.Rəsulzadənin 25 yaşı var idi. Milli istiqlal hərəkatımızın iki böyük şəxsiyyətinin bilavasitə görüşü hər iki tərəf üçün unudulmaz və əlamətdar olmuşdur və indiki nəsillərə keçmişin ən gözəl və həmişə yadda qalan ərməğanlarından. İnqilabın bu həlledici illərində Səttarxan, özü də bunu hiss etmədən, faktiki olaraq əslində İrandakı məşrute hərəkatının başçısı mövqeyinə, inqilabın sərkərdəsi dərəcəsinə yüksəlmişdi.

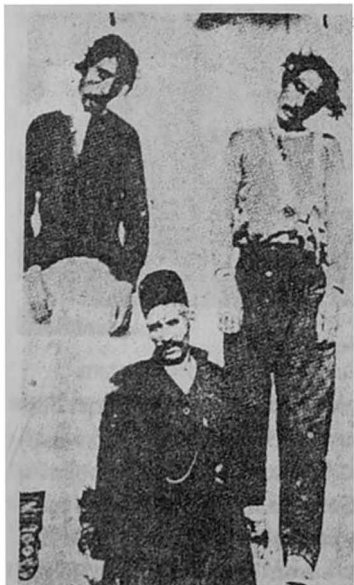

Səttarxanın ömrünün son anları

Səttarxanın başçılıq etdiyi hərəkatın daxili və xarici düşmənləri - şah sarayı, çar Rusiyası və Böyük Britaniya isə inqilabın beşiyi olan Güney Azərbaycandakı hərəkatı boğmaq üçün onun yenilməz sərdarı Səttarxanı Azərbaycandan mərkəzə aparmağı və orada məhv etməyi planlaşdırmışdılar. Həmin şum qüvvələrin uzun sürən təzyiqlərindən sonra Səttarxan yaxın silahdaşı Bağırxanla birlikdə 100 nəfərlik mücahidlərin müşayiəti ilə 1910-cu il martın 19-da Təbrizi

türk edib, paytaxta yola düşdü. Aprelin 14-də Səttarxan 300 nəfər mücahidin (yol boyu ona daha 200 nəfər Azərbaycan döyüşçüsü qoşulmuşdu) müşayiəti ilə Tehrana daxil oldu. Yol boyu hər iki sərkərdəyə əhali tərəfindən göstərilən təntənəli hörmət, xüsusilə paytaxtdakı qarşılanma mərasiminin möhtəşəmliyi, o dövrdəki mətbuatda da təsdiq edildiyi kimi, İran tarixində hələ heç bir ən ali rütbəli şəxsə belə müyəssər olmamışdı. Lakin çox keçmədən hökumətin təşkil etdiyi xəyanətkar hücum nəticəsində (hücumu daşnak Yefrem xan başçılıq edirdi) Səttarxan ayağından yaralandı və bundan sonra ev dustağı kimi saxlandığı Tehrandə 1914-cü il noyabrın 9-da vəfat etdi. Onu Tehranın 6 km-də Şah Əbdüləmin Tuti bağında dəfn etdilər.

Səttarxanın ölümü ilə ürəyi soyumayan düşmən onun iki qardaşı oğlunu - Məhəmməd və Kerimi dar ağacına çəkirdi.

Səttarxanın qardaşı oğlanları dərəcəliyə (Təbriz 1911)

1946-cı ildə Milli Hökumətin fəaliyyəti çağında Azərbaycan Milli Məclisinin xüsusi qərarı ilə Təbrizin Gülüstən bağına Səttarxanın adı verilmiş və orada onun heykəli ucaldılmışdır (Güney Azərbaycanda şah hakimiyyəti bərpa edildikdən sonra bu tədbirlər ləğv edilmiş, Səttarxan və Bağırxan heykəlləri məşrutə inqilabı muzeyinə köçürülmüşdür). Milli hökumət Səttarxanın şərəfinə "Səttarxan bayrağı" ordeni təsis etmişdir. Bu ordenlə "21 Azər" üsyanı qələbəsində fərqlənən 10 nəfər təltif olun-

muşdur.

S.C. Pişəvari Səttarxanın heykəlinin açılışı mərasimində demişdir:

"Bu gün biz böyük bir tarixi igid insanın heykəli qarşısında dayanmışıq. Bu xalq sərkərdəsi vaxtilə İranın tanınmış parlaq ulduzlarından olan məşhur Səttarxandır. Səttarxanın adı təkcə İranda deyil, bütün dünyada ildırım sürəti ilə yayılmış və onun qəhrəmanlığı bütün iranlıların başını ucaltmışdır".

Səttarxanın yaxın silahdaşları Bağırxan, Əli Müsyö, Heydər Əmioğlu, Hacı Mehdi Kuzekunani ilə yaraşı Hüseyn Bağbanın, Bəxşəli xan Yekanlı, Hacı Əli Davaçı, Mirzə Kərim Bəzzaz, Üskülü Məşdi Məhəmməd Əmioğlu, Səid Salmasi və başqalarının da adını yad etmək lazımdır. Onlar son nəfəslərində Səttarxana və onun başçılıq etdiyi azadlıq mübarizəsinə sadiq qalmışlar.

Azərbaycan xalqı öz milli qəhrəmanlarının adını və xatirəsini həmişə əziz tutmuşdur. Bakıda yerləşən iri neft maşınqayırma zavoduna 80-ci illərin sonunda, daha sonra həmin zavodun iri idman qurğusuna xalqın istək və tələbi ilə Səttarxanın adı verilmişdir.

Səttarxanın ağbirçək qızı

1999-cu ilin noyabrında Səttarxanın vəfatının 85-ci ildönümü Güney Azərbaycan əyalətlərində, həmçinin Tehrandə qeyd edilmişdi. İran mətbuatının yazdığından məlum olur ki, Tehrandə yaşayan minlərlə azərbaycanlı Səttarxanın uyuduğu məzarı ziyarət etmiş, Tehran ali məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı tələbələr Əmir Kəbir adına universitetdə Səttarxanın vəfatı gününə xüsusi yığıncaq həsr etmişlər. Yığıncaqda bir neçə azərbaycanlı şair, yazıçı və

sənət adamı iştirak etmişdir. Toplantı iştirakçıları Tehranın cənubundakı Rey şəhərində, Şah Əbdülezim ziyarətgahında Səttarxanın məzarını ziyarət etməklə yad etmə mərasimini başa çatdırmışlar.

Yox, düşmən deməsin ölübdür Sərdar,
Onun köksündəki ürək bizdədir.
Yanaşı durmasa bu gün bizimlə
Onun götürdüyü tufəng bizdədir.
İranın elləri bizə göz tikib,
Azadlıq günəşi, demək, bizdədir.
Biz heç vaxt sınaqdan nəmərd çıxmadıq,
Çünki Babək qanı qanımızdadır.
Nə ölüm, nə əcəl qorxutmaz bizi
Səttarxan hər zaman yanımızdadır.

B.Azəroğlu ("Elə oğul istəyir vətən" şerindən)

SƏTTARXANIN SİLAHDAŞLARI

Azərbaycanın milli qəhrəmanı, 1905-1911-ci illər Məşrutə hərəkatının sərkərdəsi Səttarxan öz ətrafına döyüşkən onə və xalq hərəkatına sadıq adamları, görkəmli, son dərəcə ağıllı və nüfuzlu şəxsiyyətləri toplamışdı.

Səttarxanın ən yaxın silahdaşları sırasında Bağırxan Salar Milli, Əli Müsyö, Heydər Əmi oğlu, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Hacı Mehdi Kuzəçi (Kuzəkunani)¹, Kirmanşahlı

¹Hacı Mehdi Kuzəkunani Məşrutə hərəkatının ilk günündən bu hərəkatın fəallərindən olmuş, Səttarxanın sədaqətli silahdaşları sırasında şəhərin mərkəzindəki (Təbriz bazarı ilə üz-büz, Rastaküçə) mülkünün məşrutəçilərin ixtiyarında qoymuşdur. Məşrutəçilərin qərarqabı olan bu ev 1975-ci ildən "Məşrutə evi" - Məşrutə Muzeyinə çevrilmişdir. Səttarxanın başçılığı altında məşrutəçilərin müdafiə və hücum planları bu qərarqabın çox xəlveti olan zirzəmlərində hazırlanmışdır.

Yar Məhəmməd xan, Hüseyn xan Bağban, Natiqlər Sultanı adlanan Məlikül Mütəkəllimin, mütərəqqi ruhani Hacı Mirzə Musa Siqqotülislam, Şeyx Səlim Qaradağlı, məşrutə sənərinə həlak olmuş vətənpərvər şair Səid Salməsi, Hacı Əli Davaçı, Mir Kərim Bəzzaz, Baxşəli Yekanlı, Məşədi Məhəmməd Əlioğlu və başqalarının adlarını qeyd etmək olar.

O şəxsiyyətlərdən biri də Səttarxanın ən yaxın silahdaşı Bağırxan olmuşdur. Bağırxan Səttarxana son nəfəsədək vəfadar olmuş, ölüm yatağında da onu tək buraxmamışdır.

BAĞIRXAN

1905-1911-ci illər Məşrutə hərəkatında göstərdiyi şücaət və xidmətlərinə görə xalq tərəfindən "Salar" ləqəbi ilə adlandırılan Bağırxan 1861-ci ildə Təbriz şəhərində bənnə ailəsində anadan olmuşdur. O ilk təhsilini molla məktəbində almış və əsrin əvvəllərində Məşrutə hərəkatına qoşulmuşdur. Ağıllı, cəsarətli və xalq içində nüfuzu olan Bağırxan hərəkatın əvvəlindən axırına qədər dönməz mübariz və Səttarxanın yaxın silahdaşı olmuşdu. 1908-ci il Təbriz üsyanı və şəhərin düşməndən müdafiə olunması dövründə Bağırxanın nümayiş etdirdiyi döyüş bacarığı onun yenilməz qəhrəman, cəsarətli fədai başçısı olduğunu göstərmişdir. Onun başçılıq etdiyi fədai dəstələri Səttarxanın rəhbərliyi altında qızğın küçə vuruşmalarından sonra şah qoşunlarını və daxili irtica qüvvələrini qovub şəhərdən çıxara bilməmişdi. Bu igidliyə görə Herbi Şuranın başçısı Səttarxanın göstərişi ilə Bağırxan adına me-

dal təsis olunmuşdu və bu medal döyüşdə fərqlənənlərə verilirdi. Fədailər və xalq içərisində böyük hörmət və nüfuzla malik olan Bağırxan xalq tərəfindən, sonra isə Əyalət Əncüməninə qərarı ilə fəxri ad - "Salare milli" (Xalq sərkərdəsi) adı ilə şöhrətləndirildi. Bağırxanın eyni zamanda Təbriz Əncüməninə yaradılmasında və fəaliyyətində böyük zəhməti olmuşdu. O, Səttarxanın başçılığı altında yaradılmış Hərbi Şuranın 5 üzvündən biri idi.

Təbriz döyüşlərində canından keçməyə hazır olan Bağırxan Səttarxan hiyləgərcəsinə Tehrana dəvət olunarkən vəfali dost kimi onu tək buraxmadı, onunla birlikdə Tehrana getdi. Bağırxan Səttarxanın son nəfəsinədək ondan uzaqlaşmamış, vəfali dost və məslək yoldaşı kimi həmişə onunla birlikdə olmuşdur. Səttarxanın düşmən tərəfindən aradan götürülməsi Bağırxana ağır təsir etmiş, Səttarxanın ölümündən sonra (1914) Bağırxan vətənin azadlığı uğrunda mübarizədən ayrılmamışdı. O, bir müddət Qumda, Kirmanşahda, Qəsr Şirində və s. şəhərlərdə mübarizəni davam etdirir. Hər an qəlbi vətən eşqi ilə döyünən doğma Təbrizə dönmək, mübarizəni orada davam etdirmək arzusunda olan Bağırxan 1917-ci ilin baharında Qəsr Şirinlə Kirmanşah arasında qətlə yetirilir.

Güney Azərbaycanda yaradılmış Azərbaycan Milli Hökuməti tərəfindən adı 1946-cı ildə əbədləşdirilən milli qəhrəmanlarımızdan biri də Salar Milli Bağırxan idi.

HACI MEHDİ KAZIM

Hacı Mehdi Kazım Kuzəçi (Kuzekonani) Məşrutə hərəkatının fəallarından, Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri olmuşdur. Açıq fikirli tacir olan Hacı Mehdi vətənin və xalqın azadlığı uğrunda əsrimizin əvvəlindən mübarizə meydana atılmış və bu yolda malını, canını belə əsirgəməmişdi. O, hələ Məşrutə hərəkatının ərəfəsində (1903-1904-cü illərdə) Təbriz əhalisinin rejim əleyhinə baş vermiş etiraz hərə-

katında özünü öndərlərdən biri kimi göstərmişdi. Hacı Mehdi Kuzəçinin mübarizliyi, vətənə, xalqa bağlılığı və Səttarxana sonsuz sdaqəti Məşrutə dövründə özünü daha aydın göstərmişdir. Onun evi Səttarxanın və Məşrutə hərəkatının digər rəhbərlərinin görüş və məsləhət yeri idi. Həmin dövrün tarixini yazanlar qeyd edirlər ki, Təbrizin düşmən tərəfindən mühasirədə saxlanıldığı 2 ay ərzində Hacı Mehdi Kuzəçinin evi müdafiə və hücum planlarının hazırlandığı ştab idi. Tərəddüd və qorxaqlıq edib qapısından ağ bayraq asanları məzəmmət etdikdə və ağ bayraqları çıxarıb yerinə Məşrutə bayrağı asanların sırasında Səttarxanla yanaşı Hacı Mehdi Kuzəçi də olmuşdur. Fədakarlığı, vətənpərvərliyi və xalq işinə ürkədən bağlılığı ilə böyük nüfuz qazanmış Kuzəçi tacirləri və bazar əhlini məşrutəçilər sırasına çəkməkdə böyük xidmətlər göstərmişdir. Məşrutə rəhbərlərini məhv etmək üçün düşmənin tərtib etdiyi siyahıda Hacı Mehdi Kuzəçinin də adı var imiş. Məşrutə rəhbərlərini terror etmək, ailələrinə basqın edib evlərini talamaq məqsədilə Məhəmmədli şah tərəfindən Təbrizə göndərilmiş Əkrəmüs səltənə və Ələsgor xanın qara siyahısında Kuzəçinin adı ovvəlincə yerdə idi. Bütün bu hədələr, təzyiq və zorakılıqlar Kuzəçini istiqlalyyət və azadlıq yolundan, Sərdar Milli Səttarxana bağlılıqdan qopara bilməmişdi. O, öz vəsiyyətnaməsində yazmışdı: "öz hüququnuzu müdafiə etməkdən əl götürməyin, birləşib Məşrutəni qoruyun ki, sizin evlərləriniz asudə yaşayıb, adınızı həmişə yaxşılıqla yad etsinlər".

ƏLİ MYSYÖ

Əli Müsyö Səttarxanın yaxın silahdaşlarından və Məşrutə hərəkatının görkəmli nümayəndələrindəndir. O, son nəfəsinə qədər Səttarxana, xalq hərəkatına sadiq qalmış, ağır imtahanlar və çətinliklər qarşısında sarsılmayan mübariz olmuşdur.

Əli Müsyö 1871-ci ildə Güney Azərbaycanın Təbriz şəhərində Novbə adlanan məhəllədə dünyaya göz açmışdır.

O, ibtidai və orta təhsilini Təbrizdə almış, özünün doğma türk dilindən başqa fars, ərəb, rus və fransız dillərini bilirdi. Fransız dilinə, fransa inqilablarına, bu inqilabların rəhbərlərinə xüsusi məhəbbət göstərdiyinə görə dostları arasında və xalq içərisində ona “Müsyö Əli” (“cənab Əli”) və ya “Əli

Əli Müsyö oğlanları ilə birlikdə

Müsyö” deyərmişlər və Məşrutə hərəkatı tarixinə o, Əli Müsyö kimi daxil olmuşdur. Fransa inqilabları, bunlara rəhbərlik edən şəxsiyyətlər və bu inqilabların dərsləri Əli Müsyönün dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Əli Müsyönün ticarət məqsədi ilə Bakıya, Tiflisə, İstanbulla dəfələrlə olan səfərləri, bu səfərlər zamanı görkəmli şəxsiyyətlər və inqilabçı-demokratlarla (M.Ə.Rəsulzadə, N.Nərimanov, “Molla Nəsiəddin”çilər və “Gənc türklər hərəkatı” liderləri ilə və s.) yaxından tanışlıq Əli Müsyönün düşüncələrində və gələcək mübarizəsində örnək olmuşdur. XX yüzilin əvvəllərində Məşrutə inqilabı ərəfəsində Əli Müsyönün iştirakı və rəhbərliyi ilə yaradılmış “İctimaiyyun Amiyun” fırqəsi və bu fırqənin sıralarına gəlmiş vətənpərvərlər Məşrutə hərəkatında çox görkəmli rol oynamışlar. Əli Müsyönün başçılıq etdiyi “Mərkəze qcybi” (“Gizli mərkəz”) Məşrutə düşmənlərinə divan tutmaqda, Məşrutə hərəkatı rəhbərliyinin təhlükəsizliyini təmin etməkdə, düşmən cəbhəsində təşviş və pərakəndəlik yaratmaqda misilsiz xidmətlər göstərmişdir.

Məşrutəçilərin silah və hərbi sursatla təmin olunmasına bilavasitə Əli Müsyö başçılıq etmişdir. Təbrizin düşməndən müdafiəsində düzəldilmiş səngər, istehkam və barrikadaların hər hansısa zəiflik və çətinlik hiss olunan zaman Səttarxanın göstərişi ilə Əli Müsyö öz dəstəsi ilə dərhal oraya yardıma getmiş və öz atəşin çağırışları ilə məşrutəçiləri qələbəyə ruhlandırmışdı.

Əli Müsyö Quzey Azərbaycanla, oradakı milli vətənpərvər qüvvələrlə əlaqə yaratmaqda və onların qardaşlıq yardımını əldə etməkdə böyük səylər göstərmişdir. Məhz bunun nəticəsində məşrutəçilərin səngərlərində Quzeydən gələn həmvətənləri görmək mümkün idi. Əli Müsyönün təşkilatçılıq bacarığı, cəsarəti və zəngin zəkası Məşrutə hərəkatı dövründə daha parlaq şəkildə üzə çıxdı. O, məşrutə hərəkatına silah, hərbi sursat, geyim və azuqədən tutmuş canlı qüvvə və

maddi yardıma qədər bütün işləri öz çiyinə almış və bu işlərin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdi. Əli öz çıxışlarının birində xalqa müraciətlə deyirdi: “xalqımız uzun müddətdən bəridir ki, əsirdir, biz görək bu əsarət zəncirini parça-parça edək. Bu işdə biz tək deyilik... bu yolda həlak olsaq da, qanımız yerdə qalmayacaqdır”. Məşrutə hərəkatı zamanı mücahidləri döyüş mövqelərində düzgün yerləşdirməkdə, sənəqlərin qazılmasında, istehkamların qurulmasında, silah növlərindən düzgün və bacarıqla istifadə edilməsində və digər hərbi xarakterli işlərdə Əli Müsyö özünü istedadlı sərkərdə kimi göstərmişdi. Rus kazaklarının köməyi ilə şah hakimiyyəti tərəfindən əhali arasında yaradılmış süslük və təşvişin aradan götürülməsində, xalqda mübarizlik əhvalını saxlamaqda Əli Müsyönün xalqa müraciətlərinin və özünün şəxsi cəsarət nümunələrinin mühüm rolu olmuşdu. Əksinqilabın hücumu qarşısında tərəddüd edən bəzi öncümən üzvlərinə vəziyyəti başa salmaqla onları iradə və mətinlik göstərməyə çağıran Əli Müsyö öz yaxın məsləkdaşı Hacı Mehdi Kuzəçi ilə birlikdə Təbrizi küçə-bəküçə, qapı-qapı gəzir, əhalini ruhdan düşməməyə, daha qızgın müqavimət göstərməyə çağırırdılar. O, Səttarxanla birlikdə təslim olmaq əlaməti olaraq qapılardan asılmış ağ bayraqları çıxartdırıb, yerinə məşrutəçilərin bayrağını asdırmaqla əhalidə yuh yüksəkliyi yarada bilmişdi. Bütün bu işlərin nəticəsi idi ki, Təbrizin qəhrəman oğulları 11 ay tamamilə şəhərpəst və kazak qüvvələrinə qarşısında mətanətlə dayanıb bilmişdi.

Əli Müsyö haqqında yazılarda və tarixi ədəbiyyatda onun dostlarına və xalq hərəkatına son dərəcə bağlılığı, nifrət və qəzəbi xüsusi vurğulanır. Düşmənlər Səttarxanın başçılıq etdiyi böyük xalq hərəkatını boğmaq üçün əvvəlcə Səttarxanın silahdaşlarını aradan götürməyi planlaşdırırdı. Buna görə də Əli Müsyönün adı düşmənlərin siyahısında ilk sırada çəkilirdi. Məşrutəçilərə qarşı hücumda fəal iştirak edən mürtəce Rəhimxanın quldur dəstəsinə ilk növbədə Əli Müsyönün evi yerləşdiyi məhəlləni (Şimalbağı) ələ keçirmək və

Müsyö ailəsini məhv etmək tapşırılmışdı. 1911-ci il dekabr döyüşlərindən sonra Təbrizə daxil olmuş rus ordusu inqilab rəhbərlərinin, o sıradan Əli Müsyönün evini talan edib, partlatmaqla kifayətlənməyərək Səttarxanın qardaşı və qardaşı uşaqları kimi Əli Müsyönün də oğlanlarını - 15 yaşlı Həsəni və 17 yaşlı Qədri də qətlə qoymuşlar.

Amansız xəstəliyə və 2 oğul dağına dözməyən Əli Müsyö 1913-cü ilin baharında dünyasını dəyişdi. Əli Müsyö son nəfəsində vəsiyyəti əvəzinə məşrutə mücahidlərinə müraciətlə demişdi: “Ömrüm sona çatır və hiss edirəm ki, həyatım sönməkdədir. Ancaq siz, ey cəsur fədailər və ey əziz həmməsləklərim, Məşrutə atəşini sönməyə qoymayın. Bütün İranda Məşrutəçilik qələbə çalana qədər mübarizə aparın”.

HEYDƏR ƏMİ OĞLU

Məşrutə hərəkatının qartalı, Səttarxanın yaxın silahdaşlarından biri də Heydər Əmir Əfşar (Heydər Əmioğlu) olmuşdur. Heydər Əmioğlu 1880-ci ildə Güney Azərbaycanın qərb bölgəsində yerləşən Salmas şəhərində anadan olmuşdur.

O ibtidai və orta təhsilini doğma Salmasda, ali təhsilini isə Qafqazda aldıqdan sonra energetika mühəndisi ixtisasına yiyələnmişdir və bir müddət Bakıda həmin ixtisasla mühəndis vəzifəsində işləmişdir. Parçalanmış vətən, yadlar tapdağına düşmüş xalqın acı taleyi Heydəri, özünün yazdığına görə, çox

erkən, 15-16 yaşından düşündürmüş və onu mübarizə meydanına çəkmişdi. O, hələ tələbə olarkən ilk mübarizə məktəbini Bakıda, Tiflisdə və Batumda keçmişdir. Adları çəkilən bu şəhərlərdə Azərbaycanın azadlığı uğrunda çalışan şəxsiyyətlər və inqilabi mühitlə əlaqədə olmaq Heydər Əmioğlu-nun gələcək həyatı və mübarizəsinə istiqamət vermişdir.

Qafqazdan vətənə bışmış və mətin vətənpərvər kimi qayıtmış Heydər Əmioğlu hələ Tehranda iken məşrutə düşmənlərinə qarşı açıq və gizli mübarizəyə başlayır. Doğma vətəni Azərbaycanda Sərdar Milli Səttarxanın başçılığı altında gedən ölüm-dirim mübarizəsi Heydər Əmioğlunu vətənə dönməyə, mücahid səngərlərində vuruşmağa sövq edir. O, Tehrandan döyüşən Təbrizə gəlir və Səttarxanın, Bağırxanın, Əli Müsyönün, hacı Mehdi Kuzəcinin məsləkdaşı kimi Məşrutə hərəkatında fəal iştirak edir. Düzəltmə bombalar hazırlamaqda usta olan Heydər Əmioğlu az müddət içərisində hələ məşrutə hərəkatından əvvəl yaxşı tanıdığı Əli Müsyö ilə birlikdə gecə-gündüz əlləşir, mücahidləri əl bombaları ilə təchiz etməkdə fədakarlıq göstərir. Heydər Əmioğlunun Məşrutə hərəkatında ən böyük qəhrəmanlığı Mərənd və Xoyda məşrutə düşmənlərini cəsarətlə susdurması olmuşdu. O, Quzey Azərbaycandan Təbrizə köməyə gələnlərin qarşısını almaqda, məşrutəçilərə silah, ərzaq, geyim və maddi yardım göstərmək istəyənlərin yolunu kəsməkdə ad çıxarmış mərəndli Şücanizamın Təbrizdəki dostu Seyfəlsadəyə məxsus şəxsi möhrün surətini tökür, içərisinə partlayıcı maddəni qoyub, xüsusi sovqat bağlaması formasında Mərəndə Şücanizama göndərir. Şücanizam bağlamasını evində açarkən bağlama partlayır, Şücanizam və oğlu məhv olur. Bununla da Culfa-Təbriz yolu düşməndən xilas olur. Səttarxan Heydər Əmioğlunun başçılığı altında müvəffəqiyyətlə icra edilmiş bu tədbirə yüksək qiymət vermişdir.

Məşrutə hərəkatının iştirakçıları öz xatirələrində, tarixçilər isə yazılarında dənə-dənə bu həqiqəti etiraf edirlər ki, ən ağır vaxtlarda belə Heydər Əmioğlu həmişə Səttarxanın

yanında olmuşdur. Hərbi müşavirlərin hamısına və gizli planların tərtibinə Səttarxan bir qayda olaraq Heydər Əmioğlunu da dəvət edər, onun təklif və fikirlərinə hörmətlə yanaşmış. Çətin və mübahisəli məsələlərin həlli zamanı Səttarxan öz silahdaşlarına deyərmiş: "Heydər xan nə desə, onu edin". Bu kimi təsdiqlər Səttarxanın Heydər Əmioğluya böyük inam və ehtiram bəslədiyini göstərir. Mərənd və Xoyun düşməndən azad edilməsi və o şəhərlərdə məşrutə azadlıqlarının bərpası Səttarxan tərəfindən Heydər Əmioğluya tapşırılmışdı. Məşrutə hərəkatının məğlubiyyətindən sonra öz mübarizəsini bir müddət gizli formada davam etdirən Heydər Əmioğlu ömrünün sonuna yaxın (1918-1921-ci illərdə) İran Kommunist hərəkatına qoşulur və bolşeviklərin şirinin vədlərinə inanan digər siyasi xadimlərimiz kimi fitva nəticəsində 1921-ci ildə qətlə yetirilir.

BÖYÜK DİN XADİMİ - MƏSRUTƏ MÜCAHİDİ **SİQQƏTÜLİSLAM**

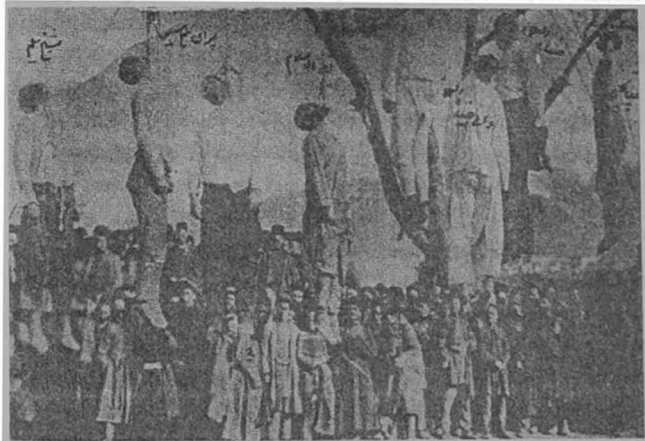
Mirzə Əliağa Siqqətülislam 1859-cu ildə Təbrizdə ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Gəncliyindən islam tarixinə və bir elm kimi islam dininə böyük həvəs göstərmiş və zamanəsinin savadlı, hər tərəfli biliyə malik din xadimlərindən biri olmuşdur. Səttarxan, Bağırxan, Əli Müsyö, Şeyx Məhəmməd Xiyabani kimi vətən mücahidlərinin məsləkdaşı olmuş Siqqətülislam ömrünün son anına qədər öz inamına sadıq qalmış və məşrutə səngərini tərk etməmişdir.

Dövrünün görkəmli ruhani xadimlərindən biri olmuşdur. O, Əli Müsyö ilə birlikdə "Mərkəzə Qeybi"-nin fəal təşkilatçılarından biridir. Siqqətülislamın dini və elmi dünya görüşündə vətənin və orada yaşayan hər bir fərdin azadlığı və müstəqilliyi həmişə ön sırada durmuşdu və bu məslək onu son mənzilə - dar ağacından asılmağa apardı. Məşrutə hərəkatının tarixini yazan müəlliflər və tədqiqatçılar Siqqətülislamın mü-

barizədə dönməzliyini və məşrutəçilərə möhkəm bağlılığını dönə-dönə qeyd edirlər. Siqqətülislam vətənin və xalqın mənafeyini yadlara satan, azadlığı boğan şahlıq idarəçiliyinin qatı düşmənlərindən olmuşdu. Məhz buna görə Məhəmmədəli şah Siqqətülislamı özünün ən böyük düşmənlərindən saymış və onu aradan aparmaq üçün əcnəbilərlə-ruslarla belə sövdələşmişdi.

Məlum olduğu kimi 1911-ci ilin yayında və payızında Təbriz əhalisi rus əsgərlərinin yerli əhaliyə qarşı təhqir və alçaldıcı əməllərinə son qoyulması, ümumiyyətlə, rusların Təbrizi və Azərbaycanı tərk edib getməsi tələbi ilə ayağa qalxmışdı. Fasiləsiz mitinq və çıxışlar şah hakimiyyətini və onun arxasında duran rus müdaxiləçilərini qorxu və təşvişə saldı. Antişah və anti-rus hərəkatında Siqqətülislamın böyük nüfuza malik olduğunu gören düşmən qüvvələr onu məhv etmək qərarına gəldilər. Vətənin azadlığı uğrunda ayağa qalxmış xalq hərəkatı şah hakimiyyətinin razılığı ilə rus əsgərlərinin silahı vasitəsi ilə qan deryasında boğduruldu, neçə-neçə azadlıq mübarizi şəhid edildi və kütləvi həbslər aparıldı. Yadellilərin bu zorakılıq və özbaşınalığı Siqqətülislam başda olmaqla xalqı daha da hiddətləndirdi, rusların Təbrizi tərk etmələri tələbi günün şüarına çevrildi. Siqqətülislam bütün mücahidləri və xalqı ayağa qalxmağa və mübarizəni son nəfəse qədər davam etdirməyə çağırdı. Belə olduqda düşmən tərəf hiyləyə əl atdı. Təbrizdəki rus konsulu danışıq aparmaq adı altında bir neçə rus əsgərinin müşayiəti ilə Siqqətülislamı konsulxanaya gətirdirdi. Konsulla bir saatlıq söhbətdən sonra (Mirzə Əkbər adlı mütərcim vasitəsilə) Siqqətülislama belə bir bəyanat imzalatdırmaq istədilər ki, guya Təbrizdəki qırğına səbəb mücahidlər olub (1990-cı ilin qanlı 20 yanvar ssenarisinə necə də oxşayır!). Düşmənlə üz-üzə oturan Siqqətülislam belə bir bəyanata imza atmaqdan neinki imtina etmiş, o qəzəbli nidalarla sözünü düşmənin düz gözüünün içinə demiş və onlara olan qəzəb və nifrətini gizlətməkdən çəkinməmişdir. Bu mətin iradə qarşısında aciz qalmış rus konsul-

luğu yeni zorakılığa və qəddarlığa əl atmış: 1912-ci ilin ilk günlərində rus hərbi-səhra məhkəməsinin hökmü ilə Təbriz mərkəzi meydanlarından birində Siqqətülislamla eyni vaxtda görkəmli alim, mücahid, böyük vətənpərvər Mirzə Əliəğa Mirzə Musa oğlu 7 nəfər məsləkdaşı ilə birlikdə (Şeyx Səlim, Əli Müsyönün iki oğlu, görkəmli ziyalı, hüquqşünas Ziyaülüləma, Ağa Məhəmmədxan, Sadıqخان Əl-Mülk, Ağa Məhəmməd Qafqazlı) rus cəlladlarının əli ilə dəra çəkildi.

Siqqətülislam öz çıxışlarının birində demişdir ki, “mən müqəddəs vətənimin pak torpağının rus əsgərlərinin mürdar çəkmələri altında tapdalanmasına razı ola bilmərəm. Buna görə də son nəfəsimə qədər vətənin xilas olması uğrunda mübarizə aparacağam, şəhidlik zirvəsinə çatıbsəm, bu mənim əbədi səadətimdir”. Tale, vətən dərdi onu həqiqətən şəhidlik zirvəsinə qaldırdı, əbədiyyətə, səadətə qovuşdurdu.

Siqqətülislam Təbrizdəki “Şairlər məqbərəsi”ndə dəfn edilmişdir. İranın görkəmli dövlət nümayəndələrindən və Siqqətülislamı yaxından tanıyan Müstəşarüddövlə Siqqətülislamın şəxsiyyəti haqqında demişdir: “Ondan mütərəqqi fi-

kirli, xoş niyyətli və xoş fitrətli başqasını görməmişəm. Siq-qətülislam xoş əxlaq, şirin dil, lətif danışan adam idi. O tək-cə dini elmlərdə yox, həm də fəlsəfə və ürfanda yüksəklik-də dururdu. Elə adam tapılmazdı ki, onun söhbətindən ləzzət almasın və onun bilik xırmanından bəhrələnməsin. Siq-qətülislam millətin və adamların söykənəcəyi sütun idi. İnqilabın başlanmasından o, azadxahlarla birgə idi”.

Siq-qətülislam Azərbaycan xalqının inqilabi mübarizə ta-rixində heç vaxt sönməyən ulduzlardandır. Onun parlaq xati-rəsi və böyük amalı bu gün də Azərbaycan xalqının mübari-zə yollarını işıqlandırır, özü isə onunla birgə addımlayır.

GÜNEY AZƏRBAYCAN I DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ (1914-1918)

Birinci dünya müharibəsi bütün regionlar sırasında İran-dan və Güney Azərbaycandan da yan keçməmişdi. İran mü-haribənin rəsmi iştirakçısı olmasa da, onun ərəzisi müharibə-yə qoşulan ölkələr, həm Antanta və həm də Almanıyanın başçılıq etdiyi “Yçlər İttifaqı” üçün hər cəhətdən faydalan-maq mekanı olmuşdu.

Müharibə ərəfəsində əcnəbi qüvvələrin köməyi ilə Məşrutə inqilabının məğlub edilməsi, onun rəhbərlərinin və fəallarının amansız ölümə və kütləvi təqiblərə məruz qalma-sı irticanın və şahlıq dəstəgahının əl-qolunu açmış, vətənpər-vər və demokratik qüvvələrə qarşı daha geniş miqyasda hü-cuma şərait yaratmışdı. Bu mənada birinci dünya müharibə-sinin başlanması ərəfəsi İranda irticanın tüğyan dövrü idi. Bi-rinci dünya müharibəsinin səbəblərindən biri də imperialist dövlətlərin mənafeyinin toqquşduğu dünyın nöqtələrindən birinin də İran olması idi. Antanta ittifaqına daxil olan İngil-tərə ilə Rusiyanın, habelə “Üçlər İttifaqı” üzvlərinin İran haqda öz planları var idi. Hər iki blok çalışırdı ki, bu müha-ribədə İran onlardan birinin müttəfiqi olsun və bilavasitə müharibəyə qoşulsun. İran müharibədə özünü bitərəf elan et-sə də onun ərəzisi müharibə aparən ölkələrin işğalı altına düşdü və bu, İranın onsuz da geri qalmış iqtisadiyyatına, ma-liyyə vəziyyətinə daha ağır təsir göstərdi. Ölkədə ərzaq qıt-lığı və bahalıq imkansız ailələri təqətdən salır, işsizlik, yox-sulluq gündən günə artırdı.

Müharibə illərində Güney Azərbaycanda vəziyyət daha ağır idi. Hələ müharibə ərəfəsində Güney Azərbaycana so-xulmuş rus qoşunları buradakı ərzağı və müharibə üçün la-zım olan bütün vəsaiti daşıyıb apardığından Azərbaycan iqtisadiyyatı daha yoxsul vəziyyətə düşmüş, əhali qıtlıq və ba-halıqla üzləşməli olmuşdu. İranın bitərəflik mövqeyinə əsas-lanan azərbaycanlılar rus qoşununun ölkədən çıxıb gətməsi

və Azərbaycan iqtisadiyyatının talan olunması əleyhinə dəfələrlə mübarizəyə qalxməgına baxmayaraq şəhliq səltənətindən himayə gərən ruslar bu yerlərdə öz mövqelərini və hökəmranlıqlarını möhkəmlətməyə çalışırdılar. Təbii olaraq bu vəziyyət müharibədə Antanta blokuna qarşı vuruşan “3-lər İttifaqı”nı və onun üzvlərindən biri olan Türkiyəni narahət etməyə bilməzdi. 1914-cü il dekabr ayında Türkiyə hərbi hissələri Güney Azərbaycana daxil oldu və rus qoşunları ilə toqquşma başladı. Əslində bu, İranın şimal-qərb rayonunda Birinci dünya müharibəsinin Qafqaz cəbhəsinin davamı olan yeni cəbhənin açılması idi. Türklərin qəfil hücumu qarşısında ağır vəziyyətə düşən ruslar Şücaüddövləni yenidən əyalətə çağıraraq ondan kömək istədilər. Şücaüddövlə isə rus komandanlığına öz nökrəçilik xidmətlərini göstərər, “İzaqı”, “Sili”, “Əmriyyə” və digər adlar altında alay təşkil etdi. Əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan bu alay türklərə qarşı vuruşmaqdan imtina etdiyindən ruslar Türkiyə ordusu ilə vuruşmada məğlub oldular. Şücaüddövlənin başı pozuc dəstələri dağıldı, özü isə türklərə əsir düşməkdən güclə xilas oldu. Əyalətin valisi Sərdar Rəşid başda olmaqla xalq türkləri tənənə ilə qarşıladı.

Antanta dövlətlərinə, ilk növbədə Rusiya və İngiltərəyə satılmış kürd tayfalarının bəzi başçıları, eləcə də azərbaycanlılardan bir çoxu satqınlıq və xəyanət etdiklərinə görə türk komandanlığı tərəfindən ciddi cəzalandırılmış, əyalətdə möhkəm nizam-intizam yaranmasına cəhd edilmişdi. Yerli əhaliyə böyük inamı olan türklər hətta bəzi həssas vəzifələrin icrasını yerli azərbaycanlılara tapşırırmışlar. Məsələn, bütün Güney Azərbaycan əyalətində mətbuat, poçt, teleqraf kimi hərbi strateji əhəmiyyəti olan sahəni Sərtibzadəyə tapşırırmışdılar və s.

Ruslardan fərqli olaraq türklərə qarşı yerli əhalinin hüsnirəğbəti və bir çoxlarının onlara yardım etməyə hazır olmaqla meyli Rusiya və İngiltərə ilə yanaşı şah rejimini də ciddi narahət edirdi. Buna görə də onlar bütün vasitələrdən istifadə

edərək əhalini türk ordusuna qarşı pozğunçuluq və tərribata cəlb etmək üçün bütün qüvvələrini işə saldılar. Hətta Təbrizdə türklər əleyhinə silahlı qəsdə əl atdılar, lakin bu qəsd geniş kütlə tərəfindən müdafiə olunmadı.

1915-ci ilin yanvar ayının ikinci yarısında Sarıqamış adlanan yerdə türk ordusunun birləşmiş hərbi hissələrinin Antanta qüvvələri tərəfindən ağır məğlubiyyətə məruz qalması müharibənin gedişində Antanta ittifaqı xeyrinə əhəmiyyətli dönüş yaratdı. Bütün qüvvələri ön döyüş cəbhəsinə səfərbər edən Türkiyənin Güney Azərbaycandakı hərbi gücünün zəifləməsindən istifadə edən Rusiya öz müttəfiqlərinin köməyi ilə yenidən Güney Azərbaycana soxuldu. 1915-ci il yanvarın 17-də Təbriz şəhəri yenidən Rusiyanın cəynağına keçdi və rus hərbi hissələri 1918-ci ilin əvvəlində buradadır qaldı. Bütün müharibə dövrü ərzində Güney Azərbaycan rus qoşunun başlıca ərzaq təchizatı mərkəzlərindən biri olmuşdu.

Müharibə başqa ölkələrlə birlikdə İran, o cümlədən Güney Azərbaycan üçün də ağır nəticələrlə başa çatdı. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, müharibə və onun doğurduğu iqtisadi çətinliklər nəticəsində əyalət əhalisinin təxminən 15 faizi acliq, xəstəlik və başqa səbəblərdən həlak olmuşdu. Müharibə dövründə qoşunların düşərgə saldıqları ərəzilər və qazılmış istehkamlar əslində əyalət ərəzisinin xeyli hissəsini viranəliyə çevirmişdi. İranla uzunmüddətli ticarət sazişi olan çar Rusiyası hərbi əmətiyyatların keçirildiyini bəhanə edib, bir tərəfli qaydada İranla ticarət əlaqələrini kəsdi. Taxıl, un, kartof kimi zəruri ərzaq məhsullarının İrana idxalını tam dayandırdı və üstəlik Rusiya Azərbaycan ərəzindəki qoşun hissələrini çox vaxt yerli ərzaqla təmin edirdi. Bu isə təbii olaraq ölkədə qıtlıq, bahalıq və yoxsulluğu qat-qat artırmış oldu. Azərbaycan təsərrüfatı və ixracatı üçün ənənəvi olan bir sıra məhsullar, o cümlədən pambıq, barama, quru meyvə və bəzi texniki bitkilər illərlə satılmayıb anbarlarda qaldığından yerli istehsalçılar böyük ziyan çəkməli oldular. Pambığın qiyməti 3 dəfə, barama 2 dəfə,

quru meyvə 45 faiz aşağı düşdüyünə baxmayaraq yenə də alıcısız qalmışdı. İstehsalın nəticəsinə maraq azaldığı üçün həmin məhsulların istehsalı sonrakı illərdə aşağı düşdü. Bütün bunlar kənd təsərrüfatının tənəzzülünə və torpağın qiymətdən düşməsinə, kənddəki işçi qüvvəsinin şəhərlərə və qonşu ölkələrə kütləvi şəkildə axınına səbəb oldu.

Kənd təsərrüfatı ilə birlikdə bu dövrdə əsasən küstör səviyyədə olan sənaye və onun işçi qüvvəsi də ağır vəziyyətə düşdü. Həmin dövrün mətbuatı yazırdı ki, "son yüz il ərzində Azərbaycan və onun əhalisi indiki kimi ağır vəziyyətdə olmamışdır".

Yoluxucu ağır xəstəliklər, o sıradan tif, vəba və eləcə də yoxsulluqla əlaqədar digər xəstəliklər o qədər geniş yayılmışdı ki, müqəddəs müsəlman ziyarətgahlarına zəvvarların gətməsinə icazə verilmirdi.

Müharibə dövründə İranın düşdüyü ağır vəziyyətdən istifadə edən İngiltərə və çar Rusiyası öz hərbi planlarının icrasında İran ərazisindən və maddi, fiziki imkanlardan öz xeyrinə faydalanırdılar. Tehranda bir qrup möhtəkir cəzadan ora görə azad oldular ki, Təbrizdəki rus baş konsulu Belyayev ordunun istehkam işlərində işləmək üçün yerli əhalini zorla səfərbərliyə almışdı. O, ayrı-ayrı şəxslərə öz adından xüsusi vəkalətnamə verərək onlara bu səfərbərliyi həyata keçirməyi tapşırırdı. Əyalətin siyasi-iqtisadi həyatında elə bir sahə yox idi ki, çar emissarları öz burunlarını ora soxmamış olsunlar. Əslində müharibə İranın üzərində müstəmləkəçilik hökmranlığını möhkəmlətmək üçün əlverişli vasitə oldu.

Ölkənin iqtisadiyyatını və xalqın mənafeyini düşünən qüvvələr şübhəsiz, mövcud vəziyyətlə razılaşa bilməzdilər. Müharibə başladıqdan sonra fəaliyyətə başlamış 3-cü Məclis deputatlarının əksəriyyəti və İran Demokrat partiyasının (İDP) rəhbərliyi ingilis, rus müstəmləkəçiliyindənə, alman-türk blokuna tərəfdar çıxdılar. İran Demokrat partiyasının tamamilə fərqli mövqedə duran Azərbaycan əyalət təşkilatı isə bütün xarici qoşunların ölkədən çıxarıl-

masını, istiqlaliyyət və suverenliyin tam bərpa olunmasını və qətiyyətlə bu niyyət əleyhinə çıxan daxili və xarici qüvvələrə qarşı bərk mübarizə aparacağını elan etdi.

Müharibə dövründə baş verən ümumi iqtisadi böhran və əhalinin vəziyyətinin ağırlaşması, xarici işğalçıların ağalığı və özbaşınalığı, hökumətin ölkəni fəlakətdən xilas etməyə qadir ola bilməməsi İranda, o cümlədən Azərbaycanda da xalq kütlələrinin narazılığına və tez-tez baş verən hərəkatlara səbəb olmuşdu. Əyalətin mərkəzi Təbrizlə yanaşı Ərdəbil, Astara, Salmas, Marağa, Mərənd, Sərab və başqa yerlərdə xalq kütlələrinin hökumətə və onun yerlərdəki nümayəndələrinə qarşı çıxışları baş verdi. Ərdəbildə cana doymuş xalq qəddar və rüşvətxor hakimi şəhərdən qovub çıxarmağa müvəffəq oldu. Rusiyanın Təbrizdəki baş konsulu Belyayevin və onun yerli köməkçilərinin zülmündən bezmiş Sərab camaatı məscidə toplaşaraq öz etirazlarını bildirmiş və bu bərədə Təbrizə teleqram göndərmişlər. Həmin dövrə aid mənbə və digər materiallarda Güney Azərbaycanın əksər şəhərlərində rus müstəmləkəçi ordusu və onların yerlərdəki əlaltıları əleyhinə açıq və gizli yığıncaqların keçirildiyi bildirilir. Təbrizdə yerləşən rus hərbi dəstəsinin baş komandanının Qafqaz ordusunun mərkəzi qərargahına göndərdiyi gizli teleqramda Təbriz şəhərində də belə yığıncaqların keçirildiyi xəbər verilirdi. Bu məlumatlardan aydın olur ki, iqtisadi cəhətdən son dərəcə ağır vəziyyətdə yaşayan xalq üçün ən böyük dərd doğma vətən torpağının yadların çəkmələri altında tapdalınması idi.

Vətənin xilasını uğrunda gizli də olsa mübarizə aparan İDP Azərbaycan əyalət təşkilatına, onun Təbriz komitəsinə Mirzə Əli Çaycı, Mirzə Əli xan Postxana, Hacı Məhəmmədli Badamçı başçılıq edirdi. Məşrutə inqilabı yatırıldıqdan sonra şahın və irticanın əlinə düşməmək üçün ölkəni müvəqqəti tərk etmiş Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin vətənə gəlməsi və azadlıq hərəkatı rəhbərliyində coşğun fəaliyyətə başlaması Azərbaycandakı xalq hərəkatına yeni nəfəs verdi.

1918-ci ildə Birinci Dünya müharibəsi başa çatdı, lakin başa çatmayan Azərbaycanın böyük azadlıq mücadiləsi idi. 1917-ci ilin fevralında çarizmin devrilməsi ardınca gələn biabırçı Brest sülhü və Rusiyanın öz hərbi hissələrini İrandan çəkib aparması və bu hadisələrin təntənəli zirvəsi kimi 1918-ci ilin mayında Quzey Azərbaycanda böyük öndər Məmmədemin Rəsulzadənin başçılığı altında vətən torpağının bir hissəsinin azadlıq və istiqlaliyyətə qovuşması Güneydəki hərəkət üçün də yeni üfqlər açdı.

GÜNEY AZƏRBAYCANDA MİLLİ DEMOKRATİK HƏRƏKAT (1917-1920-ci illər)

1917-ci ilin fevralında Rusiyada çarizmin devrildiyi vaxt Cənubi Azərbaycan qeyd edildiyi kimi rus qoşunlarının işğalı altında idi. Çarizmin ləğvi İranda, ölkənin şimal əyalətlərində, o sıradan Güney Azərbaycanda milli demokratik hərəkatın canlanması üçün şərait yaratdı.

Cənubi Azərbaycanda əhalinin çıxışlarına istiqaməti əsas siyasi orqan - İDP-nin açıq işə keçən əyalət komitəsi verirdi. Əyalətin bir sıra vilayət mərkəzlərində - Sərəb, Ərdəbil, Zəngan, Urmiyada isə partiya komitələri fəaliyyət göstərirdi.

Azərbaycan əyalət komitəsi bu təşkilatın məlumat orqanı kimi "Təcəddüd" ("Yeniləşmə") qəzetini nəşr etməyə başladı. Qəzetin ilk nömrəsi 1917-ci il aprelin 9-da çıxdı.

1917-ci il avqust ayının 24-də Təbrizdə İDP-nin əyalət komitəsinin konfransı açıldı. Konfransda Təbrizdən və Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərindən 480 nümayəndə iştirak edirdi. Konfrans Azərbaycan Demokrat Partiyasını (ADP) müstəqil elan etdi. Xiyabani başda olmaqla onun Mərkəzi Komitəsini seçdi.

Konfrans partiyanın vəzifələrini müəyyənləşdirən geniş qətnamələr qəbul etdi.

Bu dövrdən etibarən ADP-nin fəaliyyət dairəsi xeyli ge-

nişləndi, partiya Cənubi Azərbaycanda yetişən xalq hərəkatının rəhbər təşkilatı kimi formalaşdı. Partiyanın Astara, Miyanə və başqa şəhərlərdə, eləcə də bir sıra kəndlərdə yeni təşkilatları yarandı. Partiyanın güclü təşkilatlarından biri də Bakı təşkilatı idi.

Bu dövrdə Azərbaycanda əsas siyasi partiya olan ADP-dən başqa daha bir neçə müxtəlif partiyalar da fəaliyyət göstərirdi. 1917-ci ilin noyabr və dekabr aylarında Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərəb, Zəngan və b. şəhərlərdə keçirilən izdihamlı mitinqlərdə ingilispərəst Vüsuquddövlə kabinəsinin istefası tələb edilirdi.

Bununla yanaşı ADP demokratik qüvvələri cyni zamanda daha ciddi addımlar atmağa - üsyana çağırırdı.

1918-ci ilin əvvəllərində Güney Azərbaycanda yeni gərgin vəziyyət yarandığı şəraitdə (Rusiya qoşunlarını İrandan çıxardığı halda, ingilislərin öz hərbi dəstələrini ölkənin şimalına, o sıradan Güney Azərbaycan ərazisinə yeritmələri, digər tərəfdən əyalətin qərbində ermənilər, aysorlar və kürdlərin azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmələri, əyaləti aclıq bürüməsi, qırğınların qarşısının alınmasına yardım etmə də, Türkiyə qoşunlarının əyalətdə yerləşdirilməsi) ADP çox fəal siyasi iş aparır, göndərdiyi silahlı dəstələrlə əhalini qırğınlardan qoruyur, xüsusi komitələr yaratmaqla aclara yardım göstərirdi.

1918-ci ilin noyabrında Türkiyə Cənubi Azərbaycanda yerləşdirdiyi 9-cu ordusunu buradan çıxartdıqdan sonra ingilislərin yenidən İranın şimal-qərbinə əllərinə keçirməsi, Vüsuquddövlə hökumətilə 1919-cu il avqustun 9-da İranı siyasi və iqtisadi cəhətdən İngiltərədən tam asılı hala salan saziş bağlaması geniş kütləni ayağa qaldırdı və Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli azadlıq hərəkatının yeni pilləyə qalxmasına təkan verdi, əyalətdə ingilis imperialistlərinə və İran hökumətinə qarşı mübarizə şiddətləndi. Hərəkata başçılıq edən ADP-nin bu dövriki fəaliyyəti üçün səciyyəvi cəhət o idi ki, partiya təcridən passiv mübarizə mövqeyindən uzaq-

laşır, xalqı daha ciddi çıxışlara səsləyirdi. Partiya rəhbərliyi silahlı üsyana hazırlaşdı. 1920-ci il aprelin 7-də üsyanın başlanması ilə Güney Azərbaycandakı hərəkət silahlı üsyan xarakteri aldı. Ümumi sayı iki minə yaxın olan süvari və piyada kazak dəstələrindən başqa Təbrizdəki silahlı qüvvələrin hamısı üsyançılara qoşuldu.

Üsyana rəhbərlik etmək üçün İctimai İdarə heyəti (İİH) təşkil olundu. ADP-nin fəal üzvlərindən - Mirzə Tağıxan Rəfət, Zeynalabdin Qiyami və başqalarından ibarət bu heyətə Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi. İİH-nin rəhbərliyi altında üsyançılar iki gün müddətində demək olar ki, bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər. Üsyan ərəfəsində daxil olmuş polis dəstəsi şəhəri, daha sonra ingilislərin hərbi qüvvələri əyaləti tərk etməyə məcbur oldu. Silahlı üsyan qan tökülmədən qələbə çaldı. "Azadistan" ("Azadistan məmləkəti") Güney Azərbaycanın rəsmi adı kimi elan edildi¹ və bu adın rəsmən tanınması mərkəzi hökumətdən tələb olundu.

İİH Tehrandan göndərilmiş dövlət məmurlarını və hərbi qulluqçuları idarə işlərindən kənar edərək Təbrizdən qovdu. Onların yerinə ADP-nin tanınmış üzvlərindən təyin olundu. Üsyan zamanı partiya orqanı "Təcəddüd" qəzetindən başqa ADP-nin cavanlar təşkilatının orqanı aylıq "Azadistan" jur-

¹ Bəzi tarixçilər (Ə. Kəsevi, Ə. Şəmin, T. Svitaçovski) bunu Şimalda ADR-in həmin adı daşıması və respublikanın Cənubi Azərbaycanla birləşmək niyyətində olması ilə bağlıydı. Nəzərə alınmalıdır ki, bu zaman regionda meydana gəlmiş son dərəcə müəkkəb siyasi durum Azərbaycan bu iki ayrı-ayrı hissələrində ilk baxışda qoribə nəzərə gələn təzadlı vəziyyəti yaratmışdı. Azərbaycanın bir hissəsi (Cənub) bolşeviklərin saxta təbliğatına uyaraq ilk dövrdə onlara inanmaqla yanaşı İngiltərənin İran (ümumiyyətlə bütün bölgədə) mövqeyini həqiqətdə olduğu kimi işğalçı bir siyasət, bu siyasətin kölgəsində daldalanmaq və bununla hakimiyyətdə qalmaq istəyən Vüsqüddövlətləri xain hesab edirdi və bunlara qarşı üsyana qalxmışdı. Azərbaycanın digər hissəsində isə ADR rəhbərliyi əksinə şimaldan Dənikin təhlükəsi, daha sonra XI Ordunun yaxınlaşması, Zaqafqazıyanın özündə Azərbaycan türklərinin kütləvi qırğını ilə müqayisə olunan daşınma təvəllüzü ilə qarşılaşmışdı. Bu vəziyyət yenidən doğulmuş respublikanı məhv olmaqdan qorumaq üçün son dərəcə çevik hərəkət etməyə vadar edirdi. Odur ki, ADR başçıları tərəfindən öz varlığını qorumaq naminə Bakıda olan Britaniya hərbi qüvvələrinə şimaldan təvəllüzə qarşı arxa kimi baxılırdı. Bununla da Şimal və Cənub faktiki olaraq biri digərinə tam zidd olan iki müxtəlif siyasi mövqedə durmuşdu. Belə halda Xiyabani və tərəfdarlarının ADR-ə rəğbətə yanaşmasını gözlemək çətinirdi. Odur ki, Təbriz üsyanı zamanı Şimaldan fərqli olaraq bir ad seçilməsi (ister ADR dövründə, ister o 28 aprel çevrilişindən sonrakı aylarda) müəyyən mə'nədə təbii sayılmalıdır.

nalının nəşrinə başlandı.

Təbrizdə başlamış üsyan tədricən Güney Azərbaycanın başqa mahal və şəhərlərini də - Zəngan, Marağa, Əhər, Xoy, Ərdəbil və s. əhatə edirdi.

Təbriz üsyanı dövründə Tehrandan və İranın digər mühüm məntəqələrində Təbriz üsyanına açıq hüsn-rəğbət və həmrəylik güclü idi.

Təbriz üsyanına həmin dövrdə ölkədə milli azadlıq hərəkatının mühüm mərkəzlərindən olan, ingilis imperializmi və İranın ingilispərəst hökumətinə qarşı mübarizədə müəyyən rol oynamış Gilanda xüsusi maraq göstərilir, əlaqələr və işbirliyi yaratmağa təşəbbüs edilirdi.

Təbrizə hərbi yardımlar da təklif olunurdu. Lakin "İranı iranlı azad etməlidir" - deyən Xiyabani İranın daxilindən və xaricindən olunan bir sıra hərbi yardım təkliflərini rədd etdi. Üsyanın gedişi zamanı baş vermiş müəyyən hadisələr Xiyabaniyə bu sərt mövqeyində həqiq qazandırır. Xüsusilə həmin dövrdə Gilandakı hərəkatın bəzi xoşagəlməz (neqativ) cəhətləri, o sıradan Sovet rəhbərlərinin (çarizmlə ingilislər arasında İranın bölünməsi haqqında 1907-ci və 1915-ci illər gizli sazişlərinin ləğvini elan etməklə demokratların rəğbətini qazanmış bolşeviklərin) rəsmi bəyanatlarının tam əksinə olaraq 1920-ci il mayın 18-də yenidən İrana - onun Xəzər sahili limanı Ənzəliyə hərbi hissələr çıxarması və sonrakı hadisələr Xiyabanidə bolşeviklərə olan inamı tamamilə qırdı. Bu aylar ərzində Bakıda hakimiyyətin əslində rusların əlində olması, Gilandakı sovetlərin dəstəklədiyi ifrat solçu kommunistlərin siyasətinin əsil mahiyyəti onun üçün aydınlaşdı. Artıq avqustun 7-də "Yuq Rossii" ("Rusiyanın cənubu") qəzetinin müxbirinə müsahibəsində Xiyabani öz fikrini bolşevizmi "Çarizmin o biri üzü" adlandırmaqla yekunlaşdırmışdı.

İranın Əsas Qanununa uyğun Əyalət Əncüməni yaradılması haqqında Tehrana müraciətinə cavab almayan üsyan rəhbərliyi yerlərdə hakimiyyətin demokratlar əlinə keçmə-

sinə istinadən iyunun 24-də konstitusiyadakından daha yüksək muxtar hüquqlara və silahlı qüvvələrə malik Milli hökumət (MH) yaratdı. Xiyabaninin reis seçildiyi MH iyunun 24-də "Təcəddüd" qəzeti redaksiyası binasından üsyandan əvvəl mərkəzi dövlət idarələrinin yerləşdiyi və vəliəhdin iqamətgahı olan binaya - Ala Qapıya köçürüldü.

MH-nın tələbilə vəliəhdin hərəmxanası və xidmətçiləri, eləcə də üsyan zamanı Təbrizə göndərilmiş vali Eynuddövlə Təbrizi tərk etdilər. Beləliklə, Təbrizdə mərkəzdən göndərilmiş bir nəfər də olsa məmur qalmadı. Həmin gün Təbriz əhəlisinin ümumi bayramına çevrildi.

Yerli icraiyyə orqanı olan MH demokratik respublika qaydalarına əsaslanırdı. MH-nın tərkibinə ADP-nin üzvlərindən 20 nəfər daxil idi. Onlar əsasən ticarət burjuaziyasına (Məhəmmədəli Badamçı, Əli Nağı Gənceyi və b.) və ya bir qismi Xiyabani kimi ticarət burjuaziyası ilə bağlı olan ziyalı təbəqəsinə mənsub idi. MH-nın üzvləri içərisində orta və xırda mülkədarların (Həşim Neysari, Mahmud Əmin, Seyidül-mühəqqiqin), ziyalıların (Mirzə Tağıxan Rəfət, İsmayıl Əmir Xəzi, Əbülqasım Fiyuzat, Məhəmmədhusəyn Səfvət), qulluqçuların (Nurullaxan Yekani, Nüsrotulla Neysari, Zeynalabdin Qiyami) nümayəndələri də var idi. Hərəkatın rəhbərliyi xırda ticarət burjuaziyasına və ziyalılara məxsus idi.

Bütün İranın demokratikləşməsinin¹ qarşıya qoyan bu hərəkatın milli azadlıq cəhəti öz oksini digər tərəfdən yaradılacaq demokratik İranın tərkibində Azərbaycana muxtariyyət verilməsi uğrunda mübarizədə tapırdı. Hərəkat rəhbərləri üsyanın ilk günlərində mövcud konstitusiyanın bərpası və təkmilləşdirilməsi tələbini irəli sürürdülərsə, deməli konstitusiyalı monarxiya tərəfdarları kimi çıxış edirdilərsə, MH yarandıqdan sonra artıq diqqəti İranda şəhliğin ləğvi və respub-

¹"Təbriz İrəncatı verəcəkdir" deyən Xiyabani fikrini belə aydınlaşdırırdı: "Bu gün Təbrizdə hökumət demokratların əlindədir. Bu demokratik hökumət Təbrizdən başlayacaq və İranın ən ucaq şəhərlərinə də şamil olacaqdır. Biz yavaş-yavaş bu ali məqsədimizə çatcağıq. Bütün idarə və məqamlar bizim nəzarətimiz altında olacaqdır".

lika yaradılması ehtimalına yönəldirdilər.

Milli hökumət kənd təsərrüfatı, məarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə, vəqf, hərbi işlər və s. sahələrdə islahatlar və başqa tədbirlər həyata keçirməyə başladı, bu sahələr üzrə müvafiq idarə və nazirliklər yaradı.

Təbriz üsyanı dövründə İngiltərənin Tehrandakı nümayəndəsi Persi Koks ilə xarici işlər naziri Lord Kerzon arasında davam etmiş əldə olan yazışmalardan bəlli olur ki, Cənubi Azərbaycandakı hərəkatın müvəffəqiyyətlərinin İranda Vüsuquddövlə kabinetinin süqutuna, İngiltərə-İran bağlaşmasının "kağız parçasına çevrilməsinə", ümumiyyətlə, bu ölkədə ingilis nüfuzunun zəifləməsinə bəis olacağı, onları son dərəcə çaşdırmışdı¹. Həqiqətən də çox keçmədən - iyunun 25-də Vüsuquddövlə kabinəsi istefa vermiş və 1921-ci ildə müqavilə ləğv edilmişdi.

Tehrandakı Böyük Britaniya nümayəndəliyi mərkəzin Azadistana (Azərbaycana) hazırladığı silahlı hücum planının bilavasitə ilhamçısı və təşkilatçısı idi.

Mərkəzi hökumət İngiltərə nümayəndəliyi ilə məşvərətdən və müəyyən hazırlıqdan sonra sentyabrın 11-də Təbriz üzərinə qəfil hücum təşkil etməyə nail oldu.

ADP-nin silahlı üzvlərinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq, əksinqilabi qüvvələr sentyabrın 12-də Ala-Qapını ələ keçirdilər, sentyabrın 14-də isə "Təcəddüd" qəzeti binasını dağıtdılar. Əksinqilabi qüvvələrin sayca üsyançılardan çox olmasına baxmayaraq, üsyançılar sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər, qəhrəmancasına vuruşdular. Sentyabrın 14-də Xiyabani şəhid oldu. İrticaçılar üsyançılara aminsız divan tutdular. Onların evləri yandırıldı, yüzlərlə üsyançı

¹Persi Koksun Lord Kerzona 14 may tarixli məktubunda deyilirdi: "... əvvəllərdə qeyd olunduğu kimi, (İranda) başlıca təhlükəli yer vəziyyətin son dərəcə xoşagəlməz olduğu İran Azərbaycandır. Əgər bu əyalət Mərkəzi hökumətin öz vəzifələrini icra edə bilməməsi üzündən dözə bilməyəcək ayınlarsa, o zaman bu hadisənin İranın ümumi vəziyyətinə təsiri kifayət qədər təhlükəli olacaqdır. Kabinet, elbəttə, yığılacaq, siyasət, o cümlədən sənaye (İngiltərə - İran sənaye - Ş.T.) isə təhlükə altındadır".

həbs, edam və ya sürgün edildi. İran irticasının başçısı Müşirüddövlə isə Cənubi Azərbaycanda və İranın müxtəlif yerlərində xalq hərəkatının yatırılmasındakı "xidmətlərinə" görə şah tərəfindən birinci dərəcəli "Taci Kəyan" nişanı ilə təltif edildi.

Bir sıra məhdudiyyətlərinə və nöqsanlarına, üsyan zamanı buraxılan səhvlərə və təqribən beş aylıq uğurundan sonra məğlub edilməsinə baxmayaraq, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş 1920-ci il Təbriz üsyanı və bütün hərəkat Cənubi Azərbaycanda, ümumiyyətlə İranda yaşayan xalqların tarixində parlaq bir dövrü təşkil edir.

Təbriz üsyanının İran türklərinin - azərbaycanlıların öz milli özümliyi uğrunda mübarizə tarixində də yeri son dərəcə böyükdür.

ŞEYX MƏHƏMMƏD XİYABANİ (1880-1920)

Şeyx Məhəmməd Xiyabani Güney Azərbaycanda və bütün İranda imperalizmə qarşı və demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizə aparmış ictimai-siyasi xadimlər içərisində xüsusi yer tutur. İranın, o cümlədən Güney Azərbaycanın XX yüzilliyin əvvəlindəki inqilabi mühitində yetişmiş Məhəmməd Xiyabani müasir olduğu Şərqi və Qərbi qabaqıl ictimai fikrinin bəhrələrini mənimsəyən, inqilabiliklə elmliyi öz fəaliyyətində birləşdirə bilən nadir siyasi xadimlərdəndir. Onu inqilab sərkərdəsi Səttarxanla müqayisə edən S.C.Pişəvari bu cəhəti çox düzgün tutmuşdur. "Rəşidlik nəzərlə baxsaq, Səttarxan qəhrəman imiş. O, düşməni qarşısın-

da təslim olmamışdır. Amma fikir, elm və məlumat nöqteyi-nəzərlə baxsaq Şeyxin (Xiyabaninin - müəlliflər) məqamı fəvqəladə böyükdür. Sərdar (Səttarxan - müəlliflər) rəşid imiş. Şeyx o xasiyyətlərə malik olduğu halda, bir də onun alimlik məqamı var idi".

Şeyx Məhəmməd Xiyabani

Bu uca və üstün keyfiyyətlərinə görə Məhəmməd Xiyabani əsrin nəbzini tutmuş, dünyada baş verən inqilabi, siyasi proseslərdən düzgün nəticə çıxara bilmiş, ayrı-ayrı dövlətlərin siyasətinə, dünyaya qarşı cəhdlikləri müraciətlərə onların məhz işləri ilə qiymət verməyi bacarmışdı. O, Rusiyada baş verən siyasi-inqilabi dəyişikliklərin müsbət cəhətlərini görməsinə və ikinci dünya müharibə-

sindən sonra Sovet (keçmiş çar) qoşunlarının İrandan çıxarılması dövründə (fevral inqilabından sonrakı aylarda) Güney Azərbaycandakı rus qoşun hissələrindəki əsgər və matros deputatları sovetləri ilə həmkarlıq etməsinə baxmayaraq zamanımızın bir çox siyasi xadimlərindən irəli gedərək, o zaman böyük uzaqgörənliklə Sovet Rusiyasının bir çox cəhətdən, ələlxüsus xarici siyasətdə (o sıradan 1920-ci il mayın 18-də Rusiyanın İranın Ənzəli limanına hərbi qüvvə çıxarması ilə) çar Rusiyasının davamçısı olmasını görmüş və yuxarıda qeyd edildiyi kimi fikrini bolşevizmi "çarizmin o biri üzü" adlandırmaqla bildirmişdi.

Oktyabr çevrilişindən sonra Şorq ölkələrində ən tez bir

zamanda siyasi hakimiyyəti ilə ələ almaq xatirinə nəyin bahasına olursa-olsun "sosialist" inqilabını Şərqi ayrı-ayrı bölgələrinə köçürməyə can atan bir çox siyasi xadimlərdən də fərqli olaraq Xiyabani Güney Azərbaycanda qarşıda duran vəzifələrə daha açıq gözlə və uzaqgörənliklə yanaşmış və düzgün hərəkət xətti seçmişdi - o bütün demokratik qüvvələri öz sıralarında birləşdirəcək bir siyasi təşkilatın - Demokrat Partiyasının yaradılmasına nail olmuşdu.

Şeyx Məhəmməd Xiyabani hicri 1297 (1879-80)-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Xamnə qəsəbəsində tacir ailəsində anadan olmuşdur. Mükəmməl dünyəvi və dini təhsil almış, müxtəlif peşələrdə çalışmış olan Məhəmməd Xiyabani 1905-1911-ci illər İran Məşrutə (konsititusiya) inqilabı dövründə siyasi həyata qədəm qoymuş, inqilabın fəal iştirakçılarından biri olmuşdu. O, Təbrizdəki həlledici vuruşmalardan biri zamanı (5 mart, 1909) Xiyaban məhəlləsində göstərdiyi qəhrəmanlıq və şücaətlə xüsusi fərqləndiyi üçün Xiyabani adını qazanmışdı. Xiyabani Azərbaycan Əyalət Əncüməninin fəal üzvlərindən idi. Azərbaycan əyalətindən Milli Məclisin ikinci dövrəsinə nümayəndə seçilən Xiyabani Məclisdə sol nümayəndələrə yaxınlaşır və az sonra, 1909-cu ildə təşkil edilmiş İran Demokrat partiyasına (İDP) daxil olur. 1911-ci ilin dekabrında irtica bütün ölkədə demokratik qüvvələrə qarşı hücumə keçdikdə o, İranı tərk etməyə və Qafqaza kətməyə məcbur olmuşdu.

Məhəmməd Xiyabani 1914-cü ildə Təbrizə qayıtdıqdan sonra orada bir dükən açaraq həm ticarətlə, həm də gizli siyasi fəaliyyətlə məşğul olur.

1917-ci ildə Rusiyada fevral burjuva inqilabı nəticəsində çarizmin devrilməsi ilə öz etibarlı arxasını itirmiş olan İran irticası geri çəkildikdə Güney Azərbaycanda gizli fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatlar açıq işə keçdi, yeniləri yarandı. Bu təşkilatlar içərisində Ş.M.Xiyabaninin başçılıq etdiyi İDP-nin Azərbaycan əyalət komitəsi daha nüfuzlu təşkilat idi. Açıq fəaliyyətə keçən komitə öz təşkilat şəbəkəsini xeyli

genişləndirdi, əyalət komitəsinin Azərbaycan vilayət mərkəzlərində - Sərab, Ərdəbil, Zəngən və Urmiyada komitələr yarandı. Aprelin 9-dan etibarən əsasən Xiyabaninin rəhbərliyi ilə olmaqla partiya orqanı kimi "Təcəddüd" qəzetinin nəşrinə başlanıldı. Dörd il ərzində 202 sayı çıxmış qəzetin saylarının əksəriyyəti Xiyabaninin baş redaktorluğu ilə nəşr edilmişdir. Fars dilində nəşr edilən qəzetin nüsxələri Tehran və İranın digər şəhərlərinə də göndərilirdi.

İlk məqalələrini "Təcəddüd" qəzetində dərc etdirən Xiyabani eyni zamanda bir publisist kimi püxtələşirdi. Xiyabanini özünün ən qiymətli fəlsəfi məqalələrini, bədii-fəlsəfi esselərini məhz bu qəzetdə nəşr etmişdir.

1917-ci il avqust ayının 24-də əyalət komitəsinin geniş konfransının hazırlanması və keçirilməsində, konfransda Azərbaycan Demokrat Partiyasının (ADP) müstəqil elan edilməsində və partiyanın qarşıdakı vəzifələrini müəyyənləşdirən qətnamələr qəbul olunmasında konfransda seçilmiş partiyanın Mərkəzi Komitəsinin başçısı Xiyabani olduqca mühüm rol oynadı.

1917-1920-ci illərdə Xiyabani İranın hakimiyyət dairelərinin xalqa zidd fəaliyyətinə və imperialistpərəst siyasətinə, o sıradan İngiltərə dövləti ilə imzaladıqları 1919-cu il sazişinə qarşı çıxaraq, Məşrutə inqilabı dövründə əldə edilmiş Əsas Qanunun həyata keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi uğrunda Güney Azərbaycanda genişlənən milli və demokratik hərəkata, bu mübarizənin zirvəsi olan 1920-ci il 7 aprel Təbriz üsyanına rəhbərlik etmişdir.

Üsyanın həyata keçirilməsi nəzəri cəhətdən Xiyabaninin işləyib hazırladığı "Təcəddüd məsləki"nə əsaslanırdı. Təcəddüd yenilikçi məsləki imperializm ağalığına, şah hakimiyyətinin zülmünə, feodal geriliyi və istibdad qalıqlarına, ictimai ədalətsizliyə qarşı üsyan edən, siyasi və demokratik azadlıqlar, həqiqi xalq hakimiyyəti və s. kimi inqilabi-demokratik tələblər irəli sürən və nəhayət Güney Azərbaycanın milli hüquqları uğrunda mübarizə aparan bir əqidə, siya-

si-nəzəri cərəyan idi. Bu cərəyan siyasi mübarizədə nə sağ, nə də sol olmayan, Xiyabaninin dəfələrlə təkrar etdiyi "Orta xətt" götürən radikal xırda burjuva platforması idi, Həmin cərəyan iri burjuaziya və torpaq əsilzadələrindən başqa qalan bütün sinif və təbəqələri vahid bir cəbhədə birləşdirmək imkanı verən və o vaxt üçün məqbul sayılan düzgün hərəkət xətti idi.

Üsyanın qələbəindən sonra İctimai İdarə Heyətinə (İİH), iyun ayının 24-də yaradılan Milli Hökumətə (MH) başçı seçilən Xiyabaninin siyasi dövlət xadimi, iti qələmi olan publisist və kütlələrə nüfuz edən nətiq kimi müxtəlif sahələrdəki istedadı daha bariz şəkildə üzə çıxdı. Üsyanın iştirakçısı və MH-in üzvü tanınmış maarifçi Abdulla Abdullazadə (Fərivər) Bakıya göndərdiyi məktubunda Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin fəvqəladəliyini, bir başçı kimi keyfiyyətlərini xüsusi qeyd etməklə belə bir nəticəyə gəlirdi: "həqiqətən onları (Xiyabanini - müəlliflər) qeyri adamlar ilə qiyas (müqayisə - müəlliflər) etmək olmaz".

O dövrki İranın mərkəzi hökuməti və rəsmi qəzetləri, eləcə də bir çox qərb müəllifləri Xiyabanini separatçı adlandırmalarına baxmayaraq, o, Güney Azərbaycanın İrandan ayrılması fikrini nə siyasi və elmi-nəzəri yazılarında, nə də ictimaiyyət qarşısındakı gündəlik çıxışlarında irəli sürmüşdür. Bəlkə əksinə, "Ey əziz Azərbaycan, sən bir iti gözsən ki, İran sənənlə Avropa mədəniyyətinə baxır" - deyən Xiyabani Təbrizdən başlamış üsyanın bütün İranı yayılacağını və bu işdə Azərbaycanın, ələxsus Təbrizin və təbrizlilərin mühüm rol oynayacağını söyləyirdi. "Təbriz İranı nicat verəcəkdir" kəlamı doğma diyarı Azərbaycanın vurğunu və fədaisi olan Xiyabaninin səmimi sözləri idi. İyun ayının 23-də söylədiyi nitqində o deyirdi: "Bu gün Təbrizdə hökumət demokratların əlindədir... Bu demokratik hökumət Təbrizdən başlayacaq və İranın ən ucqar şəhərlərinə də şamil olacaqdır. Biz yavaş-yavaş bu ali məqsədimizə çatacağıq. Bütün idarə və məqamlar bizim nəzarətimiz altında olacaq". Bununla da Xiyabani

gələcək demokratik quruluşda bütün İranda əslində hakimiyyət başında məhz azərbaycanlıları görmək əzmini ifadə etmişdir. Onun təbrizlilərə, onların qabaqcıl dəstəsi demokratlara müraciətlə gələcəkdə İranda "bütün qüvvələr sizin əlinizdə mərkəzləşəcəkdir" deməsi də bunu göstərirdi.

İranın bütün azadlıqsevər qüvvələrini birgə mübarizəyə çağıran Xiyabani İranın gələcək dövlət quruluşunun bütün xalq tərəfindən müəyyən edilməli olduğu üzərində xüsusi dayanırdı. O, İranda şahlığın ləğvi və respublika elan edilməsi fikrini dolayısı yollarla xalqa aşılamağa çalışırdı və eyni zamanda federasiyalı dövlət quruluşunu xüsusi rəğbətlə nəzərə çarpdırırdı.

Çox maraqlıdır ki, başqa bir çıxışında Xiyabani hər bir xalqın müstəqilliyinə xüsusi əhəmiyyət verərək "Bir xalqın şərəfəti üçün birinci şərt onun müstəqil olmasıdır. Müstəqil olmayan bir xalqın əzmi və hörməti yoxdur" deməsi belə bir ehtimala əsas verir: Xiyabani İranda ki hər bir xalqın istiqballıyyət qazanaraq öz müxtər hökumətinin gələcəkdə bəlkə də federasiyalı bir İran dövləti yarada biləcəyini nəzərdə tuturdu.

Xiyabani Azərbaycanın ehtiyacları üzərində xüsusi dayanırdı. O hesab edirdi ki, gələcək demokratik quruluşlu İranın tərkibində öz müxtər hüququna malik olacaq Azərbaycana (Güney), onun tələblərinə xüsusi diqqət yetirilməli idi, çünki onun fikrincə "Azadistan çox zərərər çəkmiş, zərbələrə düşər olmuş, özgələrindən və özünükülərdən xəsarət görmüşdür. İndi isə o, təmir və bərpaya möhtacdır".

Doğma diyarı Azərbaycanla iftixar edən, bu diyarın yüksəlməsi və öz inqilabi, sosial-iqtisadi və mədəni vəziyyətinə uyğun mövqe tutmasına, xalqın tələblərinə cavab verən siyasi status qazanmasına can atan, burada yaşayan millətin yeniləşməsinə və yetkinləşməsinə çalışan Xiyabani həmin xalqa müraciətlə: "Sizi diri, düşüncəli və yeniləşmiş bir millət etməlidir", deməklə azərbaycanlıları fəal və qəti mübarizəyə səsləyirdi.

Xiyabaninin üzərində xüsusi dayandığı problemlərdən biri də Azadistanda qadınların ictimai həyatda iştirakı məsələsi idi. O, Güney Azərbaycanda (Azadistanda), ümumiyyətlə bütün İran tarixində ilk dəfə olaraq belə aydınlıqla və yüksək məqamda qadınların fəal sosial qüvvəyə çevrilməsi ideyasını irəli sürürdü. Onun bir sıra məqalələri ("Dünyanın məşhur qadınları", "Dünya qadınlarının tərəqqisi", "Bizim qadınlarımız", "Sabahkı analarımız" və s.) və nitqləri məhz bu mühüm problemə toxunurdu. Məsələn, o deyirdi: "İctimai həyatdan ayrı yaşayan qadınlar aləmi böyük əhəmiyyətə və həyatı qüvvəyə malik olan bir dünyadır. Qadınlarımızın ölkə müqəddəratında və demokratiyanın gələcəyində böyük payları vardır... Qadınlarımız öz səy və qeyrətlərini, qüvvət və qüdrətlərini vətənin və xalqın xeyrinə olan işlərə sərf etməlidir". Xiyabaninin təşəbbüsü ilə üsyan dövründə Təbrizdə pulsuz qız məktəbinin açılması bu yolda atılan ilk addımlardan idi.

Xüsusi qeyd etməyə ehtiyac var ki, Xiyabaninin - müəmməl dini təhsil görmüş, Məşrutə inqilabı dövründə Təbrizin Sam-Sam məscidində pişnamazlıq etmiş bu mütəfəkkir şəxsin dinə münasibəti bir mənalıdır. O, üsyan dövründəki çıxışlarından birində bu münasibəti yığcam olaraq belə ifadə etmişdi: "Din həmişə və hər yerdə siyasətə tabe olmuşdu və indi də onun nüfuzu və hakimiyyəti altında fəaliyyətini davam etdirə bilər".

Azərbaycanın (Azadistanın) sosial-siyasi və mədəni həyatının bütün sahələrini və ayrı-ayrı məsələlərini diqqət mərkəzində saxlayan Xiyabaninin Azərbaycanda maarifpərvərlik, təlim-tərbiyə məsələləri, ədəbiyyat və incəsənətin siyasi həyatda rolu və qarşılıqlı əlaqəsi haqqında görüşləri, dünya klassik fəlsəfi cərəyanları, fəlsəfənin kateqoriyaları, dünyanın siyasi mənzərəsi, o sıradan ayrı-ayrı müxtəlif ölkələrdə inqilabi hadisələr və başqa global problemlərlə bağlı fikirləri və müqayisələri onun bir sıra məqalələrində, başlıca olaraq isə nitqlərində öz əksini tapmışdır. Diqqətə layiq-

dir ki, təcəddüd siyasi-fəlsəfi nəzəriyyəsi bu məktəbin (təcəddüd məktəbinin) ardıcılardan və Güney Azərbaycanda (ümumiyyətlə, bütün İranda) sərbəst şəx ("şere nov") janrının banilərindən olan Tağı Rəfətin redaktorluğu ilə üsyan zamanı Təbrizdə Gənclər təşkilatının orqanı kimi nəşr edilən "Azadistan" dərgisində "ədəbiyyatda təcəddüd məktəbi" kimi öz təcəssümünü tapmışdı.

Bununla da deyə bilərik ki, Xiyabani üsyana hazırlıq və üsyan dövründə təcəddüd siyasi-fəlsəfi, sosial və ədəbi məktəbinin əsasını qoymuş və inkişaf etdirmişdi.

Beləliklə Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş bu üsyan İranda hökm sürən imperialist ağalığına, səhliq quruluşuna qarşı və azərbaycanlıların öz milli istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir. Təbrizdəki bu tarixi üsyana və bütün hərəkata rəhbərlik etmiş Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin şəxsiyyəti Cənubi Azərbaycanda hələ keçən əsrin sonlarından rüseym halında təzahür edən milli şüurun inkişaf prosesində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. İranda yaşayan azərbaycanlılarda milli özünüdərkətmənin inkişafında, onların İran miqyasında öz əhəmiyyətini qavramasında Xiyabaninin xidməti əvəzsiz idi.

Bir inqilabçı kimi Şərqi bir çox siyasi xadimləri ilə bir cərgədə duran, öz təcəddüdünün, mütərəqqi və ictimai görüşlərinin genişliyi ilə fərqlənən Xiyabaninin bir sıra fikirləri bu gün də öz siyasi əhəmiyyətini və dəyərini itirməyib.

Ş.M.Xiyabaninin siyasi fəaliyyəti, nəzəri-fəlsəfi baxışları Azərbaycan xalqının milli-azadlıq və demokratik hərəkatı tarixində dərin iz buraxmışdır. Onun şah əsəri olan "Azərbaycan və Azərbaycan demokratiyası" məqalə-essesi bu gün də son dərəcə müasir səslənir və azərbaycanlılara vətənpərvərlik, milli qürur, dəyanət, öz qüvvəsinə inam və mübarizlik dərsləri verir, hazırkı milli tələbləri baxımından son dərəcə müasir və xalqa çağırış kimi səslənir. Bu sözlər azərbaycanlılara bu gün də qürur, dəyanət, mübarizlik və yalnız öz qüvvəsinə güvəncilik dərsləri verir:

“Ey Azərbaycan, ey Azərbaycan demokratiyası...

Sən təcəddüd və təkamülün geniş meydanının tənha yol-cususan, təcübə keçmişən, imtahandan çıxmısan və indi sən qarşında yeni bir dövr açılır...

İstibdad əleyhinə üsyan, əcnəbi istilasına qarşı müqavimət, pozucu ünsürlərlə mübarizə, şücaət və qeyrət, canfəşanlıq və mətanət tələb edir. Bunların hamısı pak övladlarının vücudunda vardır...

Budur, artıq keçmişin zəhmətlərindən istifadə dövrü gəlib çatmışdır. Keçmişin xarabaları üzərində gələcəyin sarayları yüksəlməlidir...

Ey ölməz Azərbaycan, bu ümidləri doğrult, başını uca tut, yaşa, həmişə yaşa...!”

Üsyan mərkəzi hökumətin təşkil etdiyi silahlı hücum nəticəsində məğlubiyyətə uğradıldıqda da Xiyabani həyatının son anlarında şəxsi mərdlik və dəyanət nümayiş etdirmişdir. Məlumdur ki, MH-in yerləşdiyi Ala-Qapı sentyabrın 12-də kazaklar tərəfindən alındıqdan sonra partiyanın sağ qalmış üzvləri gizli işə keçməyi və öz başçıları Xiyabanini irtica qüvvələrindən gizlətməyi qərara almışdılar. Lakin onun gizləndiyi yer irtica qüvvələrinə bildirildi və Xiyabani sentyabrın 14-də bir neçə kazakın hücumu zamanı öldürüldü. Bundan əvvəlki gün isə evində gizləndiyi Şeyx Hüseynəli Miyanəçi Xiyabaniyə təklif edir ki, gedib validən onun üçün aman istəsin. Xiyabani isə cavab vermişdi: “Mən düşmən müqabilində dizimi yerə vurmaram. Mən İran Məşrutə inqilabının oğluyam. Mən ölümü təslim olmaqdan üstün tuturam”. Ertesi gün kazakların hücumu başlandıqda, bir rəvayətə görə, Xiyabani son gülləsilə özünü öldürmüşdü.

GÜNEY AZƏRBAYCAN 20-30-CU İLƏRDƏ

İrandakı Azərbaycan türkləri 20-ci illərə bütövlükdə bu xalqa məxsus bütün milli keyfiyyətləri-ənənələri, dil birliyi və mədəni ümumiliyi demək olar ki, qoruyub saxladığı halda daxil olmuşdu. Həmin keyfiyyətlərinə görə Azərbaycan türkləri İranda yaşayan digər qeyri-fars xalqlara nisbətən iqtisadi cəhətdən olduğu kimi öz milli inkişafında da etnos kimi, yaranmaqda olan millət kimi daha yüksək mövqedə idi. Xüsusilə 1920-ci il Təbriz üsyanı Azərbaycan türklərinə bu baxımdan daha əlverişli psixoloji üstünlük vermişdi. Bu psixoloji özü o qədər güclü idi ki, üsyanın yatırılması, hərəkət başçılarının öldürülməsi, iştirakçılarına divan tutulması, “Təcəddüd” qəzeti və “Azadistan” dərgisinin bağlanmasıyla mətbuat aləmində durgunluq yaranması və s. demokratik qüvvələrdə milli süstlük doğurmamışdı. ADP-nin salamat qalmış dəstələri, xüsusilə təşkilatın sol cərəhindən olan qüvvələri nəticəsi uğursuz olsa da, üsyanı davam etdirməyə və “Azadstan”ı bərpaya təşəbbüslər etmişdilər. Xiyabaninin ən yaxın silahdaşlarından Zeynalabdin Qiyaminin dəstəsi Əhərdə (Qaradağın dağlıq rayonlarında), Abbasqulu Zərənelinin qüvvələri və bunlardan əlavə həmfikirilərini Kəleybərdə cəmlənmiş Həbibullaxan Ağazadənin başçılığı etdiyi və Xiyabaninin qanlı köynəyini özləri ilə götürərək, onun intiqamını almağa and içmiş başqa bir dəstə Azərbaycanın Təbrizlə Ərdəbil arasındakı dağlıq yerlərində hökumət qoşunlarına qarşı partizan vuruşları aparmışdı. Təbrizin özündə isə 1921-ci ilin sentyabrında Xiyabaninin həlak olmasının ildönümündə 10 min nəfərin iştirakı ilə mətəm mitinqi təşkil edilmiş, mübarizəni davam etdirmək əzmi ilə az sonra ADP şəhər partiya komitəsinin konfransı keçirilmişdi. 1922-ci il fevralın əvvəlində isə Təbrizdə Xiyabani tərəfdarları yenidən üsyan qalxdılar. Üsyanı jandarm zabiti mayor Əbülqasım Lahuti rəhbərlik edirdi.

Lakin 20-ci illərin əvvəllərində İran kazak briqadası za-

biti Rza xanın ölkənin siyasi səhnəsində görünməsi Güney Azərbaycanın siyasi durumunda daha kəskin gərginliklər yaratdı. Əvvəlcə hərbi nazir (1921), sonra baş nazir (1923) olan və bununla hərbi və mülki hakimiyyəti öz əlində cəmləyən Rza xan, ölkənin müxtəlif yerlərində 1921-1922-ci illərdə hələ də davam edən milli-azadlıq hərəkatlarını və onun hərbi qüvvələri mərkəzləşdirmə tədbirlərinə qarşı baş verən çıxışları, o sıradan Təbrizdə Lahuti üsyanını kazak dəstələri vasitəsilə özünəməxsus qəddarlıqla yatırdı. 1922-1923-cü illərdə Rza xan mərkəzləşdirmə siyasətini ölkədə çoxsaylı və yarımmüstəqil tayfa birləşmələrinin, onların başçılarının dövlətə tam təbə edilməsinə yönəltdi. Bu tədbirin də reallaşmasına Rza xan silah gücünə və arası kəsilməyən üsyanların qəddarcasına yatırılması (təbə olmaq istəməyən başçıların asılması və s.) ilə nail oldu. 1922-1923-cü illərdə Güney Azərbaycanda bu yolla üsyankar Şahsevən, Talış və Xalxal xanları təbə edildi. 1924-cü ildə isə yarımmüstəqilliyi Qacarların bütün hakimiyyəti dövründə tanınan Maku xanlığı ləğv edildi.

Bütün İranda bu yolla, yəni mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq adı altında əslində hərbi diktatura quruluşu yaratmış Rza xan 1924-1925-ci illərdə İranda qondarma "respublika hərəkatı" zamanı ölkənin, xüsusilə Azərbaycan əyalətinin inqilabi əhvalından özünəməxsus üsullarla bəhrələnməklə 1925-ci ilin sonlarında (31 oktyabr) Qacar sülaləsinin devrilməsinə və dekabrın 12-də məhərrətlə hazırlanmış "sənəri" əsasında özünün Rza şah Pəhləvi soy adı ilə İranın irsi şahı elan edilməsinə nail oldu.

Respublika eyforiyası yaratmış həmin "hərəkat"ın əsl yaradıcısı və havadarının Rza xanın özünün olduğunu hörmətli oxucuların duymasına qətiyyətlə şübhə etmirik (tarixdə oxşar hadisələr azmi olub və olur?).

Beləliklə, İranın şəriksiz hakiminə çevrildikdən sonra Rza xan (uzurpator olsa da, artıq şah deməliyə) bütün hakimiyyət oğrularına xas olan xəyanətkarlıqla, şah olmaqda bi-

lənəkəndən və ya bilməyərəkəndən ona yardımçı rolunda çıxış etmiş əsas qüvvələri "zərərsizləşdirməyi" ilk vəzifə kimi qarşıya məqsəd qoydu. O xüsusilə Azərbaycanın və Azərbaycan türklərinin bu vaxtadək İranın ilk növbədə siyasi, eləcə də sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında aparıcı mövqə tutmasını "unutmamışdı". Və o çox tez bir zamanda zəngin diyarı və onun istedadlı xalqını hər cəhətdən mümkün qədər zəiflətməklə arxa plana keçirmək məqsədi güddüyünü biruzə verdi. Həmin siyasət bu vaxtadək müəyyən dərəcədə kölgədə qalmış farsları hakim millət kimi ucaltmaq, onları siyasi oyunlara və hərbi gücə söykənməklə yenidən hakimiyyətə gəlmiş Pəhləvi sülaləsinin milli-sosial dayaqına çevirmək və gələcəkdə digər milli qurumları tədricən hakim farslar içərisində əritmək planına təbə idi. "Vahid İran milləti" anlayışının ölkədəki digər bütün fars olmayan xalqlara təlqin edilməsi siyasəti əbəs yerə uydurulmamışdı. Həmin assimilyatorçu paniranist xətt Rza şahın qüdrətli mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq siyasətinin ideoloji dayaqlarından birini təşkil edirdi.

Rza şahın dövlət səviyyəsinə qaldırdığı paniranizmə söykənən milli siyasəti, daha dəqiq desək əsasən onun dövründən İranda başlanan milli zülm siyasəti qeyri-fars xalqlara, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı maddi və mənəvi varlığın demək olar ki, bütün sahələrində həyata keçirilirdi.

Məlum olduğu kimi hər hansı bir xalqın əlindən alınmış sərvəti, hətta torpağı belə tarixi şərait imkan verdiyi təqdirdə geri qaytarıla bildiyi halda, mənəvi aşınmanın zərbəsinə sağaltmaq çox müşkül olur. Pəhləvi hakimiyyətinin siyasətində qeyri-fars xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin mənəvi aşınmalarını hər vasitə ilə sürətləndirmək, onları öz kökündən, milli dəyərlərindən uzaqlaşdırıb, manqurtlaşdırmaq mühüm hədəflərdən biri idi.

Rza şahın Azərbaycan əyalətinə münasibətdə apardığı ayrı-seçkilik siyasəti Güney Azərbaycanın ilk növbədə iqtisadi

sadiyyatına zərbə vurdu. Güney Azərbaycanın Birinci dünya müharibəsi dövründə və sonrakı ildə zərər çəkmiş iqtisadiyyatının Milli hökumət (aprel-sentyabr 1920-ci il)dövründən başlayaraq, nisbətən qısa müddətdə canlandırmaqla yenə də İran iqtisadiyyatının, xüsusilə ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının əsas bazalarından biri kimi mövqeyi bərpa edilse də, bu irəliləyiş uzun sürmədi. Rza şah hakimiyyətinin Güney Azərbaycana qarşı qərəzli siyasəti nəticəsində onun götürdüyü iqtisadi inkişaf sürəti azaldı, əyalətin iqtisadi inkişafı İranın başqa bölgələrinə nisbətən gəldikcə geriledi və 30-cu illərin sonuna yaxın ölkə miqyasında Azərbaycanın iqtisadi cəhətdən xüsusi çəkisi xeyli azaldı.

Qeyri-fars xalqların, ilk növbədə Azərbaycan türklərinin assimile edilməsində, onların etnik və milli şüurunun, milli mədəni inkişafının qarşısının alınmasında və nəticə etibarilə onları bir millət kimi məhv etmək sahəsində istifadə edilən ən təsirli vasitə onları öz doğma türk dilindən məhrum etmək siyasəti idi. Bir filosofun "hər hansı bir xalqı məhv etmək istəsən, onun dilini əlindən al" kəlamı sanki Rza şahın Azərbaycan türklərinə münasibətdə yürütdüyü siyasəti nəzərdə tutmuşdu. Cənubi Azərbaycanda xüsusi təzyiq və qəddarlıqla həyata keçirilən bu siyasətə uyğun olaraq burada ana dilində təhsil, kitab və qəzet nəşri, tamaşalar verilməsi, məktəblərdə, idarələrdə türkcə danışmaq, hətta yas-təziyə məclislərini ana dilində aparmaq bilmərrə qadağan edilmişdi.

Azərbaycan türkünün dövlət idarəçiliyində iştirakına qəti qadağan qoymaq məqsədilə Rza şah bütün idarələrə gizli bir sərəncam göndərmişdi: "Soyu türk olan və türkcə danışan şəxsləri dövlət idarələrində məsul vəzifələrə təyin etməmək, mövcud olanları da bəhanə tapıb xaric etmək..."

Rza şahın Azərbaycana göndərdiyi istər fars, istərsə də qeyri-fars məmurlar, o sıradan burada 1926-1927-ci illərdə məzarif naziri işləmiş Möhsini və onu əvəz etmiş Zövqi Təbrizdə fars dilinin zorla yayılması və "vahid İran milləti" anlayışının əhaliyə təlqin edilməsində xüsusi canfəşanlıq gös-

termişdilər. Möhsininin "türkcə danışanların boynuna noxta keçirib axura bağlayın" göstərişi, Zövqinin Azərbaycanda ibtidai məktəblərdə tənəffüs zamanı belə türkcə danışan şagirdləri cəzalandırmaq üçün "cərimə sandıqları" qoyması və s.kimi sərəncamları bu qəbildən idi. Bu kimi nisbətən kiçik məmurların ilhamçısı əyalətin ostandarları (valisi) idi. 30-cu illərin sonlarında Şərqi Azərbaycanın valisi olmuş Abdulla Mustofi və digərləri xalqın xüsusi nifrətini qazanmışdı. Mustofinin İranın demokratikləşməsi yolunda dəfələrlə qan axıtmış Azərbaycan türklərinin ünvanına yağdırdığı təhqiramiz ibarələr (Təbrizdəki əhali sayımını-"sərsəmarını" "xərsəmarı" adlandırması, "Azərbaycanlılar türkdür! Yonca yeyib məsrutə" alıblar, indi də ot yeyib İranı abad edirlər" deməsi və i.ə.) Azərbaycanda bu günədək zehinlərdən silinməyib. Qeyd etmək yerinə düşər ki, başqa illərdə Azərbaycanda işləmiş demokratik ruhlu dövlət məmurları isə azərbaycanlılar haqqında son dərəcə yüksək rəydə olmuş və bunu gizlətməmişlər. Bu sıradan Azərbaycanda ostandar olmuş doktor Müsəddiqin sözləri: "Ömrüm boyu azərbaycanlılara rəğbət bəsləmişəm. Çünki onlar təmiz, bütün yaxşı sifətlərə malik, vətənpərvər, düzgün və qüdrətli insanlardır".

A.Mustofi kimilərinin Azərbaycanda fars dilinin və pəniranist "milli vəhdət" ruhunun yayılması yolundakı cəhdlərinin acı "nəticələrindən" biri də bu oldu ki, vaxtı ilə Azərbaycanda əhali qadınlı-kişili böyük həvəslə teatr tamaşalarına gətirdiyi halda Rza şah dövründə tamaşaların məcburən fars dilinə keçirilməsindən sonra teatr salonları boş qaldı.

Bütün bunlarla birlikdə eyni zamanda eski türk kitabları, Təbriz şairlərinin daş basması əsərləri və əlyazmaları yığışdırılıb yandırılırdı. Məktəblərdə türk uşaqlarında öz millətinə nifrət yaratmaq məqsədilə türkləri ən rozil sifətdə göstərməyə seylilirdi. "Mən iranlıyam, fəqət türkem" deməyə cəsəret edən şəxsləri isə həbsxanalar gözləyirdi. Digər tərəf-

dən türkçə coğrafi adlar-dağ, çay, şəhər və kənd adları, tarixi türk əsər və abidələrinin adları vəs. mütəmadi olaraq farslaşdırılırdı.

Pəhləvilərin ölkədəki fars olmayan xalqların etnik və milli şüurunun və milli mədəniyyətlərinin inkişafına, bir sözlə, onların milli təmərküzləşməsinə qarşı çevrilmiş paniranizm məfkurəsinin kökündə Azərbaycan türklərinə münasibətdə daha geniş bir məqsəd güdüülürdü: İrandakı - həm Güney Azərbaycanda, həm də İranın başqa bölgələrində yaşayan Azərbaycan türklərini farslaşdırmaqla, Güneylə Quzeyin yüzillik ayrılığına baxmayaraq güncylilərin vahid etnik və irsi-mədəni birlik ənənələrini yaşatmalarını, onlarda Şimalda-Azərbaycan SSR-dəki öz türk soydaşları ilə olan təbii və hərcəhətli eynilik idrakını məhv etmək.

Bu niyyətlə hələ 20-ci illərin ortalarında (Rza xanın şahlığa doğru irəlilədiyi aylarda) bu anti-Azərbaycan konsepsiyasının nəzəri cəhətdən "əsaslandırılmasına"elə Azərbaycan türk mənqurlarından Rzazadə Şəfəqlər, Əhməd Kəsrəvilər cəlb edildi (bəzi məlumata görə bu işləri həmin konsepsiyanın yayılmasında siyasi marağı olan İrandakı erməni lobbisi maliyyələşdirirdi).

R.Şəfəq 1924-cü ildə nəşr etdiyi məqaləsində azərbaycanlıların hələ qədimdən fars mənşəli və farsdilli olmalarını yazırdı. Əhməd Kəsrəvi isə təqribən eyni vaxtdan başlayaraq paniranizm ideologiyasının rəvneqləndirilməsində xüsusi xidmət göstərmişdir. Onun 1925-ci ildə çıxmış "Azəri və Azərbaycanın qədim dili", daha sonra "Unudulmuş şəhriyarlər", "Azərbaycanın on səkkiz illik tarixi" və başqa kitabları, bir sıra məqalələri Rza şahın dövründən başlayaraq ta bu günədək İran dövlətinin daxili siyasətinin əsasını təşkil edən paniranizm ideologiyasının əsaslandırılmasına qulluq etmişdir. Əhməd Kəsrəvi ilk əsərində Quzey Azərbaycan və Güney Azərbaycanda yaşayan eyni dilli, eyni adlı, eyni tarixli, eyni nəsilli, eyni mədəniyyətli əhəlinin müxtəlif xalqlar olmasını sübut üçün cənub ərazisində (Güney Azərbaycanda)

guya qədim dövrlərdə yaşamış və azərbaycanlı danışmış "Azəri" tayfaları və bunların irəndillilərlə qarışması (deməli, indiki cənubluların guya əcdadları) haqqında uydurma nəzəriyyəni irəli sürmüşdür (Kəsrəvi sonralar 40-cı illərdə bu fikirdən imtina etmişdir). Ə.Kəsrəvi eyni zamanda Güney və Quzeydə əhəlinin dil birliyinə toxunarkən yalnız Səlcuqların XI yüzildə gəlişindən sonra buradakı əhəlinin dilinin türkləşməsini iddia etmişdi. Deməli, Azərbaycan türklərinin formalaşmasında türk ünsürünü, istər avtohton yerli, istərsə də gəlmə kimi, bilməməyə inkar edən Kəsrəvi yeganə dil birliyini qəbul etsə də, səlcuqlar zamanı türk oğuz tayfalarının Azərbaycana axınından (bəlkə daha düzgün olar desək: qayıdışından) sonrakı dövrdə belə bu tayfaların Azərbaycan xalqının vahid etnik varlığının formalaşmasında iştirakını tamamilə inkar edir. Ə.Kəsrəvi Güney və Quzey Azərbaycanın tarixən və müasir dövrdə də başqa-başqa ölkələrdən ibarət olmasını "sübuta" yetirməkdən ötrü və eyni zamanda xalqının tarixən yaranmış etnik birliyini daha "əsaslı"şəkildə inkar etmək üçün ətrafında xüsusi "axtarışlar" apardığı əsas problem "Azərbaycan" adı, bu adın mənşəyi, tarixən siyasi-inzibati və coğrafi mənada hansı ölkəni əhatə etməsi məsələsidir. O, növbəti əsərində bu məsələ üzərində geniş dayanaraq elan edir ki, Şimali Azərbaycan 1918-ci ilədək (ADR qurulana-dək) tarixən Alban, Arran, Şirvan adlarını daşımışdır. Onun yazısından belə çıxır ki, Cənubi Azərbaycan ərazisində ərsəyə gəlmiş Azərbaycan adı bütün dövrlərdə və bütün mənələrdə - həm coğrafi, həm etnik, həm də siyasi baxımlardan yalnız Güneyə və burada yaşayan əhəliyə aid olmuşdur.

Halbuki, orta əsrlərə, yeni dövrə, o sıradan XVIII-XIX yüzilliklərə aid ərəb, fars və rus dillərində mövcud olan çoxsaylı tarixi əsərlər, mənbələr və rəsmi sənədlər bu qondarma nəzəriyyə və "kəşflər"i tam əksini göstərir. Yəni tariximizin xeyli uzaq qatlarında ölkəmizin Arazdan şimala və cənuba doğru uzanan bütöv ərazisinin ümumi atributu-Azərbaycan deyilən tarixi adı olmuşdur və onu uzaq və yaxında

bu adla tanınırlar. Bu qaynaqların yalnız birindən nümunə olaraq aşağıdakı parçanı gətirməklə kifayətləndik.

IX-X əsr tarixçisi Ət-Təbərinin (839-923) "Tarix" əsərində deyilir: Türklərin yaşadığı "Azərbaycanın hüdudunun başlanğıcını Əbhər və Zəngan daxil olmaqla Həmədanı, axırını isə Xəzərlərin Dərbəndini götürürlər və bu aralıqda olan bütün on- oniki şəhəri Azərbaycan adlandırırlar". Tam aydınlıqla göründüyü kimi, şimalda Dərbənddən tutmuş, cənubda ta Həmədanadək olan böyük bir ərazi Azərbaycan adını daşımış və bu diyarın əhalisinin türklər, indiki anlamda Azərbaycan türkləri olması təsbit edilmişdir.¹

Beləliklə, Azərbaycanın iki qonşu dövlət arasında bölünməklə öz vahid dövlətçiliyini itirməsindən sui-istifadə ilə və çoxsaylı tarixi faktlara göz yummaqla icad edilmiş bu qondarma "nəzəriyyə"yə görə həmin diyarın şimal hissəsi güya heç vaxt Azərbaycan adını daşımamış (Alban-Aran adına sahib olmuş), Şimalda və Cənubda yaşayan əhali isə tarixən və müasir dövrdə etnik cəhətdən müxtəlif uluslara mənsub olmuşdur. Uydurulmuş və tarixi həqiqətlərə, tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara tamamilə əks olan bu "nəzəriyyə" sahibləri xalqın böyük bir hissəsini - Cənubda yaşayan əhalini onun əslən fars mənşəli olmasına, əslən fars dilinin yerli bir ləhcəsi kimi qələmə verdikləri dilinin sonradan səlcuqların gəlişi ilə türkləşməsinə inandırmağa çalışırdılar.

Bu uğursuz "nəzəriyyə"dən onun əsas yaradıcısı olan Ə.Kəsrəvi sonradan rəsmən imtina etsə də, İranda antiəzərbaycan və ümumiyyətlə milli azlıqlara qarşı kampaniyalar vaxtaşırı gücləndikcə, ondan sonra gələn paniranist ideoloqlar (M. Mortəzəvilər, Ə. Kərənglər, İrəyətullalar və b.) bu konsepsiyanın dirçəldilməsinə təşəbbüslər etmiş və ara-sıra indidə etməkdədirlər.

¹ Coğrafi və etnik mənşəliyyəti şəxsiz bildiren həmin adların tarixçiliyini əks etdirən bu kimi zəngin mənbə və tarixi sənədlər haqqındakı geniş məlumat üçün bax: "Azərbaycanın türkcülük və azərbaycançılıq problemi", Bakı, 1998, s.9-23, 24-40 S. Əliyevanın və Ş. Tağıyevanın məqalələri).

30-cu illərin əvvəllərindən - SSRİ-nin "dəmir pərdə" siyasətinin gücləndiyi bir dövrdən İranın Azərbaycan SSR ilə əlaqələrinin tam kəsilməsi siyasəti də qismən Azərbaycan ölkəsi və xalqının coğrafi-etnik vahidliyi həqiqətinə qarşı çevrilmiş tədbirlərin tərkib hissələrindən biri idi. Bu siyasət sovet dövlətinin əsasən Bakıda, Gəncədə, Quzey Azərbaycanın başqa yerlərində yaşayan və əslən Güneydən olan on minlərlə ailəni məcburi şəkildə İrana köçürdüyü 30-cu illərin ikinci yarısında daha da şiddətləndi. Qayıdan ailələrin Quzeydə ana dilində təhsil görmüş, oradakı milli-mədəni proseslərə qovuşmuş üzvlərinə Rza şah diktaturası türk milli-mədəni məfkurəsinin daşıyıcıları, başqa sözlə, diktaturanın anti-türk, anti-azərbaycan siyasətinin düşmənləri kimi baxır və onları təqib edir, həbs və sürgünlərə yollayırdı. Diktaturanın əli çatdığı bütün yerlərdə (başlıca olaraq şəhərlərdə və şəhəratrafi yaşayış məntəqələrində) Şimala oxşar adət-ənənələr, gözə çarpan eyni mədəniyyət və məişət ünsürləri (Quzeydəki kimi armudu olmayan iri stəkandan istifadəyədək) qadağan edilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rza şah ölkənin fars olmayan xalqlarına, ilk növbədə Azərbaycan türklərinə qarşı yönəlmiş paniranizm siyasətində həmin dövrdəki alman faşizminin irqçilik nəzəriyyəsindən bəhrələnilir, yeni impuls alır.

Rza şah hakimiyyətinin antitürk paniranizm siyasəti 30-cu illərin sonlarında (1937) əvvəlki bölmələrdə haqqında bəhs edilən, Qacarlar dövrünün yerli idarəçiliyini saxlamış olan milli əyalətləri (ilk növbədə Güney Azərbaycanı) nisbətən kiçik ərazi vahidlərinə - ostanlara və şəhristanlara bölən yeni inzibati bölgüdə öz zirvəsinə yetdi. Rza şahın başlıca olaraq Azərbaycan əyalətinin başı üzərində çatlayan bu bölgü siyasəti həmin işin gələcəkdə (elə indinin özündə də) davam etdirilməsinin əsasını qoymuş oldu. Yer və şəxs adlarının farslaşdırılması planı da həmin siyasətin tərkib hissəsi idi.

Rza şahın daxili siyasəti və bu siyasətin əsaslarından bi-

rini təşkil edən paniranizm ideologiyası Güney Azərbaycan ziyalılarının kiçik bir hissəsi içərisində özünə tərəfdarlar tapmışdı və onlar (yuxarıda adları çəkilən Rzazadə Şəfəq, Əhməd Kəsrevi və başqaları kimilər) canla-başla Pəhləvi hakimiyyətinə qulluq göstərirdilər. Lakin ziyalıların ən böyük əksəriyyəti heç də öz milli mənsubiyyətinin, mədəni dəyərlərinin inkarı ilə razılaşmaq fikrində deyildi və mümkün olan vasitələrlə farslaşdırmaya qarşı müqavimət göstərirdi. Bütövlükdə götürüldükdə Rza şahın ölkə üzrə sosial-iqtisadi islahatlarının müsbət cəhətləri ilə yanaşı geniş kütlə içərisində pəhləvilərin Azərbaycanda da apardığı iqtisadi, sosial və milli siyasətdən narazılıq çox güclü idi və bu əsasda xüsusilə 20-ci illərdə həyəcanlar və bir sıra çıxışlar baş vermişdi. Məsələn, 1926-cı ildə Rza şahın həyata keçirdiyi islahatlara qarşı Azərbaycandakı hərbi hissələrdə bir sıra üsyan baş vermişdi və bunlardan biri iyun ayındakı əsgərlərin üsyanına ətraf ərazilərin narazı kəndliləri də qoşulmuşdu. 1927-ci ildə isə Təbrizdə təhsil sisteminin farslaşdırma siyasətinə qarşı dəfələrlə etiraz çıxışları olmuşdu. 1926-cı ildə Azərbaycanı və İranın bir sıra digər bölgələrini (Gilanı, Xorasanı) bürümüş kəndli və əsgər üsyanları Rza Şah hakimiyyəti tərəfindən böyük qəddarlıqla yatırılmışdı. Hökumətin həmin çıxışların iştirakçılarına, hətta məktəblərdə dərsləri türk dilində aparmağa cəhd göstərən müəllimlərə işdən çıxarmaq, sürgün etmək və s. yollarla cəza verməsinə baxmayaraq, 1928-ci ilin oktyabrında Təbrizdə üsyan baş verdi. On gün davam edən və sonuncu gün yalnız qoşun hissələrinin şəhərə hücumu ilə yatırılan həmin üsyanın baş verməsi səbəblərindən biri məhz Rza şahın apardığı farslaşdırma siyasəti idi. 30-cu illərdə Rza şahın zorakılığına və milli zülmə qarşı çıxan vətənpərvərlər zindandara salındı, ailələri kütləvi şəkildə sürgünə göndərildi.

Rza şah onun siyasətinə təbə olmaq istəməyən qüdrətli qəbilə başçılarını da (məsələn Qaşqay qəbilələri başçısı Souletüddövləni, Bəxtiyari xanı Sərdar Əsədi də) məhv etdi.

Beləliklə, İranda Qacar türk sülaləsinin hakimiyyətini zor (hərbi) və siyasi hiylələr yolu ilə ələ keçirmiş Rza şah sosial və iqtisadi həyatda bir sıra islahatlar apararaq feodal hərcmərciliyinə son qoymuş, feodal zülmünü müəyyən qədər məhdudlaşdırmış, bütün ölkə üzrə az-çox iqtisadi yüksəliş əldə etmiş, avropasayağı geyim islahatı, o sıradan çadranın ləğvini və i.ə. həyata keçirmiş olsa da, ölkədə keçmişdə görünməmiş amansız milli zülm siyasətinin əsasını qoydu. Planlı şəkildə Azərbaycan türklərinə qarşı daha çox qəddarlıqla həyata keçirilən bu siyasət məhiyyətə Azərbaycanın bir ölkə kimi tamlığına və xalqının - Azərbaycan türkünün milli və milli-bütövlük şüuruna qarşı yönəlmişdi. Lakin məsələnin ilk baxışda paradoksal görünən cəhəti budur ki, Rza şah hakimiyyəti sosial-iqtisadi sahələrdəki islahatlarında müəyyən uğurlar əldə etsə də, milli siyasətində əks nəticə qazanmış oldu. Belə ki, bu sahədə edilən təzyiqlər, ölkədəki digər xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan türklərində də milli özünüdərk etmə prosesinin qarşısını ala bilmədi, bəlkə əksinə, əks cavab reaksiyası kimi olaraq onlarda milli müqavimət instikti və hissələrinin artmasına və həm də digərlərinə nisbətə daha sürətlə - artıq 40-cı illərin əvvəllərində milli şüurun formalaşmasına gətirib çıxardı. həmin problemi xüsusi araşdırmış tədqiqatçı, tarix elmləri namizədi Vədadi Mustafayevin gəldiyi elmi nəticə də belədir. Bu isə Güney Azərbaycanda 1941-1946-cı illərdə genişlənən milli-azadlıq və demokratik hərəkatın sosial bazasının kifayət qədər təminatlı olması demək idi.

**XX ƏSR GÜNEY AZƏRBAYCAN
MİLLİ AZADLIQ
HƏRƏKATININ ZİRVƏSİ - "21 Azər"**

**1. "21 AZƏR" ƏRƏFƏSİNDƏ SOSIAL-SİYASİ VƏ
İQTİSADI VƏZİYYƏT.**

Rza şah hakimiyyəti (1925-1941) 20-ci əsr Güney Azərbaycan tarixinin ən dəhşətli, qaranlıq və zorakılıq illəri kimi yadda qalmışdır. Hakim rejimin daxili siyasətinin əsas istiqaməti tez bir zamanda ölkədə iki ən böyük xalqlardan biri olan azərbaycanlıları assimilyasiya etməkdən, onun dilini aradan aparmaqdan, yer adlarından tutmuş soy adlara qədər farslaşdırmaqdan və s. ibarət olmuşdur. Azərbaycana göstərilən ögey münasibət onu mərkəz əyalətlərdən xeyli geri salmış, onun sənayesində, kənd təsərrüfatında infrastrukturunda tənəzzül yaratmışdır. İndi olduğu kimi həmin illərdə də azərbaycanlılar iş axtarmaq, ailələrini dolandırmaq məqsədilə iş dalınca İranın iri şəhərlərinə getmək və ağır fiziki işlərdə çalışmaq məcburiyyətində qalmışlar.

Milli regionlarla mərkəz arasında ziddiyyətlər yeni düynələr yaradırdı. Milli burjuazianın orta və aşağı təbəqələrindən tutmuş geniş kəndli kütləsinədək, hamı, o sıradan müterəqqi ziyalılar, ruhanilər rejimin zorakılıq və özbaşınalığından cana gəlmişdilər. Rejimə qarşı çıxanlar dəstə-dəstə zindanlara doldurulmuş, ab-havası ağır yerlərə sürgün edilmiş, ölkə vətənpərvərlər və azadlıqsevərlər üçün zindana çevrilmişdi. Belə bir şəraitdə, 1941-ci il avqust ayının 25-də 1921-ci il Sovet-İran müqaviləsinin 6-cı maddəsinə əsaslanan sovet ordusunun (daha sonra İngiltərə və ABŞ-in hərbi qüvvələrinin) hitlerçilərin fəallaşdığı İrana daxil olması ilə ölkənin işğal edilməsi, Rza şahın öz oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə istefa verməsi (16.09.1941) və ölkədən getməsi (17.09.1941), dövlət ordusu və jandarm qüvvələrinin pərən-

pərən düşməsinin obyektiv nəticəsi kimi irtica geriyyə çəkilməyə məcbur oldu. Bunlar hamısı bütün İranla birlikdə Güney Azərbaycanda da demokratik və milli qüvvələrin əl-qolunu açdı, onu yeni mübarizəyə ruhlandırdı. Zindanlardan azad olanlar və sürgünlərdən qayıdanlar sırasında milli qüvvələrin ziyalı, təcrübəli və dəyanətli nümayəndələri çox idi. Onlar azadlığa çıxan kimi vətənin taleyini, onun qurtuluş yollarını düşünüb, axtarmağa başladılar. Bütün vətənpərvərləri vahid cəbhədə birləşdirmək günün zəruriyyəti kimi qarşıya çıxdı. Azərbaycanlı vətənpərvərlər və azadlıqsevərlər müxtəlif partiyalar və cəmiyyətlərdə, o cümlədən 1941-ci il sentyabrın 29-da Tehranda yaradılmış İran Xalq Partiyası (İXP) Azərbaycan təşkilatlarında, İran Həmkarlar İttifaqında, antifaşist cəmiyyət və birliklərdə, müxtəlif milli-mədəni cəmiyyətlərdə fəaliyyətə başladılar. Bu təşkilatlardan "Azərbaycan" cəmiyyətinin fəaliyyəti demokratik və milli qüvvələrin səfərbər edilməsində xüsusilə çox faydalı olmuşdur. 1941-ci ilin oktyabrında azərbaycanlı ziyalıların vətənpərvər, demokratik və milli nümayəndələrini öz sıralarında birləşdirməklə yaranmış cəmiyyət noyabrın 1-dən Azərbaycan və fars dillərində "Azərbaycan" qəzetinin nəşrinə başladı. Fəaliyyətdə olduğu qısa müddət ərzində (1942-ci ilin əvvəllərində cəmiyyət və onun orqanı mərkəzin irticaçı qüvvələri tərəfindən qadağan edilmişdir) İrandakı Azərbaycan türklərinin özünü bir millət kimi tanıması prosesinin dərinləşməsində, milli mədəniyyətin inkişafı yolunda son dərəcə böyük rol oynadı.

40-cı illərin əvvəllərində İranın başqa regionlarından fərqli olaraq Güney Azərbaycanda sosial-siyasi və iqtisadi ziddiyyətlər, onun xalqına qarşı yeridilən milli zorakılıq siyasəti burada hadisələrin gedişini daha artıq sürətləndirdi. Bu bölgə əhalisinin yaxın keçmişdəki inqilabi təcrübəsi öz növbəsində az rol oynamadı. Hadisələrin gedişi və xalq hərəkatının təqib etdiyi hədəf Azərbaycan daxilindəki bütün

vətənpərvər qüvvələrin vahid bir milli siyasi mərkəzdə birləşməsinə və Azərbaycanın milli müqəddaratının həll olunmasını tələb edirdi. Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin (ADF) yaranması da bu tarixi ehtiyacdən irəli gəlmişdi.

2.AZƏRBAYCAN DEMOKRAT FİRQƏSİNİN YARANMASI.

Belə bir şəraitdə milli ruh Azərbaycan cəmiyyətinin, demək olar ki, bütün təbəqələrini və zümrələrini öz təsiri altına almış, onlarda milli qurtuluşa və qələbəyə inam oyatmışdı. Ümumi Azərbaycan üzrə xalq hərəkətinə rəhbərlik etmək və onu ümumi İran miqyasındakı demokratik hərəkətlə əlaqələndirmək, daha geniş təbəqələri hərəkətə qoşmaq, kütləni müştəşkil şəkildə vahid hədəfə yönəltmək üçün bir təşkilat lazım idi. Bu təşkilat 1945-ci ilin sentyabr ayının 3-də (1324-cü il şəhrivərin 12-də) S.C.Pişəverinin başçılığı altında yaradılmış Azərbaycan Demokrat fırqəsi (partiyası) - ADF idi. Belə bir təşkilatın yaranması haqda bəhsdən əvvəl İranda Sovet faktorunun Güney Azərbaycandakı hadisələrə təsiri kimi mühüm cəhətə toxunmaq zəruridir, qaçılmazdır.

İkinci cahan savaşına başlandıqı zamandan (sentyabr, 1939) etibarən Baltikyanı ölkələr, eləcə də "bölmüş xalqlar"ın taleyi bəhanə edilərək Qərbi Belarus, Qərbi Ukrayna və Bessarabiya zəbt edildikdən sonra (sonuncu üçlər müvafiq sovet respublikalarına birləşdirildi) Stalinin işğalçı planlarında növbəti obyekt kimi Güney Azərbaycan xüsusi yerlərdən birini tuturdu və İranda sovet kəşfiyyatı buradakı vəziyyət haqqında lazımı məlumatı göndərirdi - Stalin Güneydə tapdalanan öz milli, insani hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxmaq üçün hazır olan sosial-siyasi qüvvələrin mövcudluğunu bildirirdi.

Sovet ordusunun İranın şimalına daxil olması, Rza şahın hakimiyyətdən getməsi ilə demokrat vətənpərvər ziyalıların milli dirçəliş yolunda fəaliyyətə başlaması, bu halda Quzeydəki qardaşlarla, həmvətənlərlə yaxınlığa can atılması və buna güclü meylin olması (İranda sovet faktoru artıq buna münasib şərait yaradırdı) Stalinin Güney haqqında düşülmüş gizli planlarına tam cavab verirdi. Qırmızı Ordunun İrana yeridilməsi ilə eyni zamanda Stalin tərəfindən o vaxtki Sovet Azərbaycanı, M.C.Bağırov başda olmaqla onun rəhbər partiya və dövlət işçiləri, ziyalıları, hərbi qulluqçuları və s. üzərinə fəvqəladə və səlahiyyətli bir missiya - Cənubi Azərbaycanda milli-mədəni və siyasi dirçəlişə yardım vəzifəsi qoyuldu. 1941-ci il oktyabrın 11-dən Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində "Vətən yolunda", Urmiyada isə "Qızıl əsgər" qəzetlərinin nəşri (rəsmən hər iki qəzet sovet ordusundakı azərbaycanlı zabit və əsgərlər, əslində isə məhz ərəb qrafikasında olmaqla yerli əhali üçün nəzərdə tutulmuşdu), təqribən eyni vaxtdan (oktyabrın ortalarından) Azərbaycan Opera və Balet teatrının qastrolları, müxtəlif musiqi kollektivlərinin səfərləri və hər bir təbliğatçı dəstəsindən milli hisslərə daha güclü qida verən bu kimi onlarla digər tədbirlər həmin qəbildən idi. Yuxarıda adı çəkilən "Azərbaycan cəmiyyəti" və onun mətbu orqanı olan "Azərbaycan" qəzetinə göstərilən yardım həmin siyasətdən doğurdu. Azərbaycanın cənubu üçün son dərəcə həlledici əhəmiyyəti olan bəhs edilən əlaqələr və tədbirlər Güney Azərbaycanda Seyid Cəfər Pişəverinin başçılığı ilə aşağıda qeyd ediləcək Milli Hökumət yaradılmasından (12 dekabr 1945-ci il) sonra daha geniş miqyas aldı.

1945-ci ilin yayında Güney Azərbaycanda milli partiyanın yaradılması zərurəti meydana gəldikdə bu iş bir neçə namizəd içərisindən S.C.Pişəveriyə həvalə edildi. Məsələ ilə bağlı o, avqust ayında Bakıda olmuş, burada təşkilatın adı və məramnaməsi layihəsinin müzakirəsi keçirilmiş və

bəyənilmişdi.

Beləliklə, Azərbaycan SSR vasitəçi olmaqla sovetlərin yardımı ilə Güney Azərbaycanda fəvqəladə mühüm hadisələrə hazırlıq işləri gedirdi. O zamankı şəraitdə Güneydə milli azadlıq hərəkatının zirvəsinə doğru yolda Sovetlər İttifaqının açıq yardımından və şəxsən Stalinin məsləhətlərindən - zamanın və tələyin verdiyi nadir şansıdan istifadə olunması, şəksiz, məqbul hərəkət idi. Bir də buna görə ki, bütün məsləhətləşmələr və yardımlar güneylilərə dost-doğma olan quzeyli həmvətənlərin əli ilə edilirdi. Təmənnəsiz edilən bu qardaş yardımlarından imtina özü böyük və bağışlanmaz qəbahət olardı. Bunlarla yanaşı xüsusi vurğulanmalıdır ki, sovetlərin hərəkatı öz istədikləri məcraya yönəltmək cəhdlərinə baxmayaraq, 1941-1946-cı illər hərəkatı Güney Azərbaycanın öz sosial-siyasi zəminində yaranıb inkişaf etmiş və hərəkatın rəhbəri Seyid Cəfər Pişəvəri əvvəldən axıraadək öz müstəqilliyini qoruyub saxlamışdı.

1945-ci il sentyabr ayının 3-də (1324-cü il şəhrivərin 12-də) ADF-nin əsasını qoyan 77 nəfərdən ibarət təsisçinin adından xalqa müraciət edildi. "12 şəhrivər" (3 sentyabr) müraciətində Azərbaycan xalqının mübarizəsinə rəhbərlik etmək və onu son hədəfə çatdırmaq məqsədi ilə firqənin yaradıldığı elan olundu, onun məqsəd və məramı şərh edildi, yaradılmasını zəruri edən səbəblər göstərildi. Azərbaycana öz daxili işlərini idarə etmək, azadlıq və milli muxtariyyət, qanun çərçivəsində öz müqəddəratını təyin etmək, xalq tərəfindən əyalət və vilayət əncümənlərini (şuralarını) seçib onların fəaliyyətinə imkan vermək, məktəblərdə dərsləri ana dilində - türk dilində tədris etmək, milli universitet açmaq, iqtisadiyyatın bütün sahələrini nizama salıb, onu inkişafa yönəltmək, Azərbaycandan götürülən gəlirin və toplanan vergilərin yarısından çoxunu Azərbaycanın öz daxili ehtiyaclarına sərf etmək, aqrar-kəndli məsələsini ədalətlə nizama salmaq, kimsəsiz uşaqlara sahib durmaq, zəruri məhsulların,

valyutanın və qızılın Azərbaycandan çıxarılıb Tehrana daşınmasının qarşısını almaq, dövlət torpaqlarının və Azərbaycandan qaçmış feodalların, mənəb sahiblərinin torpaqlarını torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilər arasında bölüşdürmək və s. bu kimi günün vacib məsələləri 12 maddədən ibarət olan bu müraciətnamədə öz əksini tapırdı. "12 şəhrivər" Müraciəti ADF-nin yaranmasından 2 gün sonra 1945-ci ilin sentyabr ayının 5-dən etibarən Azərbaycan türkcəsində Təbrizdə çap edilən "Azərbaycan" qəzetində dərc edildi.

ADF-nin yaranması Güney Azərbaycan xalqının öz inqilabi mübarizə tarixində böyük nailiyyət idi. Xiyabani hərəkatı dövründə yaradılmış eyni adlı partiyadan fərqli olaraq ADF milli qüvvələrin müəşəkkil, savadlı, mübariz bir təşkilatı kimi yaradılmışdı. Onun məramnaməsində nə kommunistlikdən, nə sosializmdən və nə də marksizmdən söz açılır, Lenin və Stalinə ad belə çəkilmir, xalq təzadlı siniflərə bölünmüş, mülkiyyət hüququ isə qorunur və saxlanılırdı. S.C.Pişəvəri aydın deyirdi: "ADF (partiyamız) marksist partiya deyil, milli partiyadır".

Hamı bərabər hüquqda, vahid bir əqidəyə - azərbaycanlılıq əqidəsinə səfərbər edilirdi. ADF-nin hakimiyyəti dövründə bu prinsip həmişə ön planda dayanmışdı. Firqənin Məramındakı millilik, problemlərə konkret və əməli yanaşma az bir müddət içərisində onu Azərbaycanda bütün təbəqələrin mənafeyini təmsil edən nüfuzlu bir təşkilata çevirmiş oldu. Digər partiyaların, o sıradan İran Xalq partiyasının, birlik və cəmiyyətlərin sırasında fəaliyyət göstərən on minlərlə azərbaycanlının firqə sıralarına böyük axını başladı. Azərbaycandakı bu qaynar vəziyyət və xüsusilə ADF-nin xalq içərisində nüfuzunun durmadan artması şahın və hakim dairələrin ciddi narahatlığına səbəb oldu. Azərbaycandakı xalq hərəkatına qarşı Tehranda baş nazir Möhsün Sədrin rəhbərliyi altında Məhəmməd Rza şahın razılığı ilə 1945-ci il sentyabr ayının 12-də yeni bir qəsdə əl atıldı. Bir gecənin içəri-

sində Təbrizdəki bütün firqə fəalllarının həbs edilərək Teh-rana aparılması planlaşdırıldı və bu haqda şah qoşunlarının Təbrizdəki komandanı general Ələkbər Dirəxsəniyə xüsusi göstəriş verildi. Azərbaycanı və azərbaycanlıları yaxşı tanı-yan Ə.Dirəxsəni göstərişin icrasından imtina etmiş və firqə fəalllarının kütləvi şəkildə həbs edilməsinin Tehran üçün ağır nəticələr verə biləcəyini xatırladaraq demişdir: "Şahən-şahın fərmanını icra etmək bizim müqəddəs vəzifəmizdir, lakin diqqətli olmaq lazımdır. **Bura: Azərbaycanıdır...** onun- la İranın digər əyalətləri kimi rəftar etmək olmaz. Azərbay- can İran dövlətinin gerbində tacı və qılıncı saxlayan şirdir. İndi bu şir həyəcanlanmış və təlatümdədir. O qəzəblənib hərəkətə gələrsə, qarşısını almaq çətin olar, tac yerindən oynar, qılınc əldən düşər".

ADF-nin 3 sentyabr tarixli Müraciətindən 10 gün sonra onun ilk konfransı keçirildi. Konfrans S.C.Pişəvəri başda ol- maqla 11 nəfərdən ibarət əməli komitə yaratdı və ADF-nin 1-ci qurultayını çağırmağa hazırlıq işlərini Komitəyə həvalə etdi. 1945-ci il oktyabr ayının 2-də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən seçilmiş 277 nümayəndənin iştirakı ilə Təb- rizdə ADF-nin 1-ci qurultayı işə başladı. Qurultay ADF-nin Məramnamə və Nizamnaməsini qəbul etdi, mərkəzi orqan- ları seçdi, Mərkəzi Komitəyə (MK) 42, Mərkəzi Təftiş ko- missiyasına isə 12 nəfər seçildi. S.C.Pişəvəri partiyanın sə- dri seçildi. Qurultay eyni zamanda yaxın gələcək üçün iş proq- ramı qəbul etdi. Qurultay oktyabrın 4-də öz işini uğurla başa vurdu. Bu qurultay ümumxalq mübarizəsini irəli aparmaqda, bütün qüvvələri mübarizəyə səfərbər etməkdə, məmləkətin qarşısında duran problemləri və vəzifələri düzgün müəy- yənləşdirməkdə mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

1-ci qurultaydan sonra şah rejiminin və yerli irticanın ADF-yə və onun yerlərdəki fəallarına qarşı hücumu daha da şiddətləndi. Elə bu zamanda da İran Məclisi mövcud ölkə Konstitusiyasına zidd olaraq 15-ci çağırış Məclis seçkilərini

təxirə salmaq haqda 1945-ci ilin oktyabr ayının 11-də qərar qəbul etdi. Daxili siyasi vəziyyətin həddən artıq gərgin olduğu belə bir şəraitdə, 1945-ci ilin noyab ayının 8-də ADF MK-nın Təbrizdə 2-ci geniş Plenumu çağırıldı. 21 Azər inqilabının təşkilində, gedişində və qələbəyə qovuşmasında ADF-nin 2-ci geniş Plenumunun qərarları müstəsna rol oynadı. Geniş Plenum artıq Tehranı gözləmədən Azərbay- canda əncümən (yerli özünüidarə şuraları) seçkilərinə başla- nılmasını, kəndlərdə jandarm və feodal özbaşınalılıqlarına ca- vab vermək üçün konkret tədbirlər görülməsini, irticanın hü- cumuna qarşı təsirli tədbirlərə əl atılması haqda qərar və qə- namələr qəbul etdi. İki gün davam edən geniş Plenum özünü- müdafiə məqsədilə silahlı dəstələr yaradılması haqda qərar qəbul etdi. Əslində bu 21 Azər üsyanının başlanğıcı idi.

21 Azər inqilabına hazırlıq görülərkən burada iştirak edən qüvvələrin sinfi mənsubiyyətinə yox, ümumxalq işinə, vətənin azadlıq və istiqlaliyyətinə bağlılığı əsas götürülmüş- dü. Buna görə də 21 Azər inqilabında bütün sinif, təbəqə və zümrələrin - kəndlilərin, fəhlələrin, ziyalıların, tacir və ba- zar əhlinin, ruhanilərin, habelə hərəkata rəğbət bəsləyən sa- hibkar və mülkədarların, bir sözlə bütün xalqın iştirakına yol açıq idi. Bu mənada 21 Azər ümumxalq inqilabı idi. Haqqı tapdalanmış, dili, mədəniyyəti buxovlanmış, özü məzlum vəziyyətə salınmış, əzilmiş bir millətin - Güney türklərinin vulkan püskürməsi idi. Hərəkatın rəhbəri S.C.Pişəvəri gös- tərirdi ki, "biz fəaliyyətə başlayan gündən möhkəm bir hərbi təşkilat yaratmaq yolunda çalışırdıq... Silah tapmaq, fə dai təşkilatı yaratmaq məsələsi bizim fəaliyyətimizin əsas məsələlərindən olmuşdur". Partiya rəhbərliyi bu istiqamətdə ciddi iş aparırdı.

Artıq 1945-ci ilin sonuna doğru Azərbaycanın bütün şə- hər və kəndlərində rejim əleyhinə və irticanın özbaşınalığı- na qarşı ümumxalq hərəkatı elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdı ki, onun xofu Tehrandə Məclis vəkillərindən tutmuş dövlət

məmurlarına, jandarm və ordu başçılarınadək gedib çatı bilmişdi. "Çamadanı bağlayıb qaçmaq" təkcə Azərbaycanda yox, Tehranın özündə də geniş miqyas almışdı. İran qoşunlarının o zamankı baş qərargah rəisi general Ərfənin Azərbaycandakı hərbi birləşmə rəislərinə hərəkata qarşı güc işlətmək haqda göstərişi də əməli bir fayda vermədi. 1945-ci ilin noyabrın 16-dan 17-ə keçən gecə Azərbaycanın bir sıra şəhər və rayonlarında, o cümlədən Marağa, Mərənd, Miyana, Sərab və Ərdəbildə ilk fədai dəstələri həmin yerləri rejimin silahlı qüvvələrindən azad etdi. Həmin ilin dekabrın 12-dək (21 Azər) Güney Azərbaycanın əsas ərazisi irtica qüvvələrindən azad edildi, xalq azadlıq və müstəqilliyin ilk nübarını daddı.

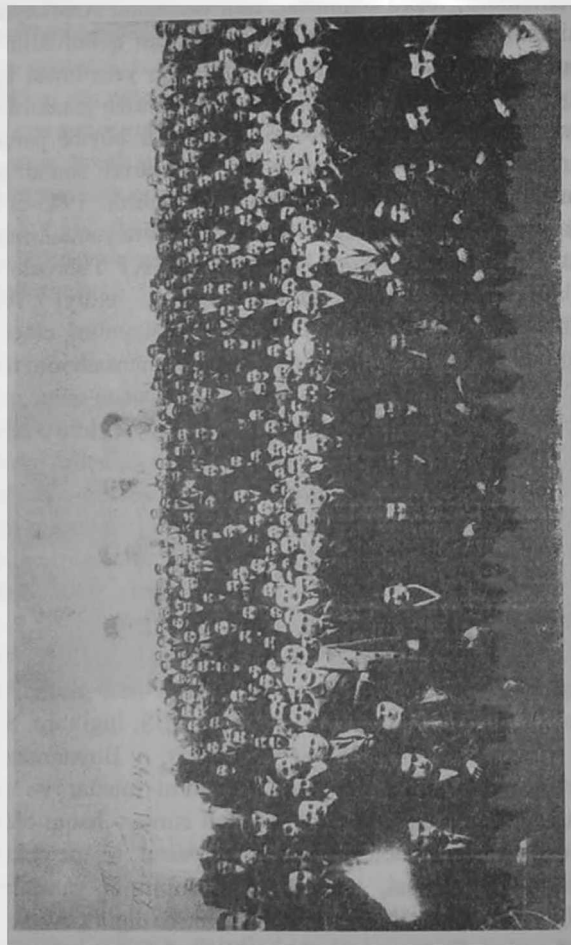
Fədai dəstəsi döyüşdən sonra

3. AZƏRBAYCAN XALQ KONQRESİ.

Geniş xalq toplantısı çağırmaq ideyası hələ ADF-nin 2-ci geniş Plenumu tərəfindən irəli sürülmüşdü. Xalq Konqresini çağırmaq uğrunda 1945-ci ilin noyabr ayının 10-

dan 20-ədək on gün fasiləsiz Ümumazərbaycan üzrə keçirilmiş mitinq və nümayişlər, toplantılar və iclaslar mühüm rol oynamışdır. Bu ümumxalq yığıncaqlarında əncümənlərin təşkil olunması, İran daxilində Azərbaycana geniş muxtariyyət verilməsi haqda qərarlar qəbul edilir və bu qərarların tezliklə əməli olaraq yerinə yetirilməsi üçün xalq arasından elçilər seçilib mərkəzə, Təbrizə göndərilirdi. Mərkəzə göndərilən elçilərin adı, soyadı böyük parçalar üzərinə yazılaraq imza olunurdu. Bu tarixi sənəd xalq nümayəndələri vasitəsilə mərkəzə çatdırılırdı. 1945-ci ilin noyabrın 20-də bölgələrdən gələn xalq nümayəndələrindən ibarət Azərbaycan Xalq Konqresi (AXK) Təbrizdə işə başladı. 724 nümayəndənin iştirak etdiyi AXK Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətini, eləcə də Tehranın bu milli bölgədəki ayrı seçkilik münasibətini təhlil edib nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir tarixi qərar qəbul etdi: "Azərbaycan xalqı özünün daxili işlərini idarə etmək və milli muxtariyyətini təmin etmək üçün Əyalət əncüməni təşkilini bir qədər genişləndirib, ona: Milli Məclis (MM) şəkli verir. İranın daxilində və İranın ərazi bütövlüyünə, istiqbaliyyətinə heç yolla: xələl gətirmədən özünün Milli hökumətini vücuda gətirir. AXK özünü Müəssislər Məclisi elan edir".

Müəssislər Məclisi qəbul etdiyi Bəyannamə vasitəsilə Azərbaycan xalqının istək və tələblərini İran şahına, İran Məclisinə, İran hökumətinə, eləcə də ABŞ, İngiltərə, SSRİ və Fransa dövlətlərinə çatdırdı. Bəyannamədə azərbaycanlıların da başqa xalqlar kimi muxtar və azad yaşamağa, öz müqəddəratını özü həll etməyə haqqı olduğu göstərilir. İran Məclisinə seçkilərin azad və demokratik şəraitdə keçirilməsi, vilayət əncümənlərinin yaradılması tələbləri irəli sürülür və bu tələblərin digər xalqlar və ölkələr tərəfindən müdafiə ediləcəyinə əminlik qeyd edilir.

Azərbaycan Xalq Konqresi. Təqribi 20-21 noyabr 1945

Müəssislər Məclisi 39 nəfərdən ibarət Milli Heyəti və M.Ə.Şəbüstərini ona sədr seçir. AXK tərəfindən seçilmiş Müəssislər Məclisi əslində qanun vermək səlahiyyətinə malik idi. Beləliklə, ilk silahlı fə dai dəstələrinin yarandığı gündən (23 oktyabr) Milli Heyətin fəaliyyətə başladığı tarixədək (21 noyabr) keçən təqribən bir aylıq dövr əslində Azərbaycanda ikihakimiyyətlik dövrü idi. Geniş xalq kütləsinə arxalanan Milli Heyət ilk mühüm addımlarını atdı: taxılın Azərbaycandan kənara daşınıb aparılmasının qarşısı alındı, mülkədarların əsassız iddiaları üzrə həbs edilmiş kəndlilər azad edildi, asayiş pozanlara qarşı tədbirlər gücləndirildi, ölkənin və xalqın xeyrinə bir çox işlər görüldü və s.

İran Məclisinə (15-ci çağırış) seçkilərin keçirilməsini bütün vasitələrlə ləngidən mərkəzi hökumətdən fərqli olaraq, Milli Heyət Azərbaycan MM-ə seçkilərə başlamaq haqqında 1945-ci il noyabrın 21-də fərman verdi və şahın fərmanını gözləmədən Azərbaycanda MM-ə seçkilər keçirilməsi üçün hazırlıq kampaniyasına başladı. Bu vəziyyət mərkəzi hökuməti ciddi təşvişə salıb, narahat etdi. Tehran biri digərinin ardınca öz elçilərini Azərbaycana göndərir, Azərbaycan rəhbərliyi ilə dil tapmağa, vaxtı uzatmağa çalışırdı.

Azərbaycan xalq qoşunları təlim zamanı
(Şəkildə sağdan 1-ci şairə Mədinə Güllün) Təbriz, 1946-cı il,

Azərbaycan ərazisinin böyük bir hissəsinin İran hökumətinin nəzarəti altında qalmasına baxmayaraq 1945-ci il noyabrın 27-də Azərbaycanın hər yerində MM-ə seçkilər başladı. Seçkilər şah qüvvələrinə və irticaya qarşı kəskin mübarizə şəraitində keçirildi və dekabrın 1-də uğurla başa çatdı. Azərbaycan MM-ə 32 seçki dairəsindən 100 nəfər nümayəndə (deputat) seçildi. Azərbaycan ərazisinin daha böyük bir hissəsinin mərkəzi qüvvələrdən təmizlənməsi MM-ə seçki kompaniyası dövrünə təsadüf etmişdi. 1945-ci il Dekabrın 11-də Təbriz şəhəri bütünlüklə fə dai dəstələrinin nəzarəti altına keçdi. Mərkəzi hökumətin nümayəndəsi, Təbriz qarnizonunun baş komandanı (fərmandeh) general Ə. Dirəxşani təslim olmaq aktını imzaladı. 1945-ci il dekabrın 12-də (21 Azər 1324-cü il) Təbrizdə təntənəli şəraitdə böyük ruh yüksəkliyi ilə Azərbaycan MM-in ilk iclası açıldı. MM Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi durumunu hərtərəfli nəzərdən keçirib, fəaliyyət proqramı hazırladı. Məclis daimi fəaliyyət göstərən 9 nəfərdən ibarət Rəyasət Heyətini seçdi. Mirzəli Şəbüstəri Məclisə sədr, Mirrəhim Vilayi katib seçildilər. MM-in iş başlaması ilə AXK tərəfindən keçid dövrü üçün seçilmiş Milli Heyət 21 günlük fəaliyyətdən sonra öz vəzifəsinə xitam verdi. Həmin gün - 1945-ci ilin dekabr ayının 12-də (21 Azər 1324) Azərbaycan Milli Hökuməti təşkil edildi. S.C.Pişəvəri yekdilliklə hökumətə başçı seçildi.

Günəyde milli hakimiyyət cəmi bir il davam etdi. Milli hakimiyyətin funksiyalarını ilk yarım ildə Pişəverinin başçılıq etdiyi Milli Hökumət, 1946-cı il iyun ayının 13-də Təbrizdə İran hökuməti ilə bağlanmış müqavilədən sonra isə Milli Hökuməti əvəz etmiş Şura həyata keçirmişdir (həmin 2-ci mərhələdə S.C.Pişəvəri hərəkətdə rəhbərliyi ADF MK-nın sədri kimi davam etdirdi). Bu bir illik fəaliyyət dövründə görülmüş işlər, icra edilən tədbirlər o qədər zəngindir ki, Pəhləvi sülaləsi hakimiyyətdə olduğu bütün zaman ərzində Azərbaycanda bu işlərin mindən birini görə bilməmişdi.

Azərbaycan Milli Hökumətinin 20 maddədən ibarət olan iş proqramı o qədər geniş və əhatəlidir ki, burada bəhs açmaq mümkünsüzdür. Odur ki, qarşıya qoyulan vəzifələrdən ən mühümlərinin sadələnməsi ilə kifayətlənməliyik. Azərbaycan muxtariyyətinin dünyaya tanıtılması, demokratik əsaslarla əncümən seçkilərinə başlamaq və əncümənləri təşkil etmək, şəhər və kəndlərin abadlaşdırılması, yerlərdə dövlət vəzifələrinə vətənpərvər və ədalətli adamları irəli çəkmək, ədalətli vergi qanunu tətbiq etmək, fə dai dəstələrinin və xalq qoşunlarının təchizatına və təlimləndirilməsinə fikir vermək, tədrisin və bütün ölkədə yazışmaların ana dilində aparılmasına, savadsızlığın ləğv edilməsinə nail olmaq və milli darülfünunun açılmasını tezləşdirmək, iqtisadi tədbirlər sırasında ədalətli torpaq islahatının keçirilməsi, ərba b-rə iyyət münasibətlərinin nizama salınması, dayanmış istehsal müəssisələrinin tezliklə işə salınması və yeni sənaye obyektlərinin inşası, milli sahibkarlığın dəstəklənməsi və təşviq edilməsi, infrastrukturun nizama salınması və onun ahə ngdər işinin təmin edilməsi, işsizliyi aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi, iş qanunu və sığortanın tətbiqi, səhiyyə xidmətinin yaxşılaşdırılması, Azərbaycanda yaşayan milli azlıqlara azərbaycanlılarla bərabər hüquq verilməsi və onların milli dil, mədəniyyət, adət-ənənələrinin inkişafına dövlət səviyyəsində qayğı göstərilməsi, İran hökumətinin Azərbaycanın milli mənafeyinə zidd olmayan qərar və qanunlarının tanınması və s. və i.ə. - bütün bunlar hamısı Azərbaycan Milli Hökumətinin fəaliyyət proqramının əsasını təşkil etmişdi. Bunların hər biri ayrıca bəhsin mövzudur. Bununla belə deməmək mümkün deyil ki, milli mədəniyyətin inkişafına göstərilən qayğı, ilk növbədə Azərbaycan türkcəsinin rəsmi dövlət dili elan edilməsi və bütün Azərbaycanda həyata keçirilməsi, Təbrizdə dövlət universiteti, dram teatri və filarmoniyanın açılması, şair və yazıçılar birliyinin, bəstəkar və memarlar cəmiyyətlərinin

yaradılması, çap işinin yüksək səviyyədə təşkili və i.ə. işlər Güneydə əsl mənada mədəni inqilabdan xəbər verirdi.

Azərbaycandakı bütün sinif və təbəqələr Azərbaycan Milli Hökumətinin hərəkətverici qüvvələri idi. Azərbaycan gəncliyi Azərbaycandakı yeni quruluşu daha hərarətlə qarşıladı. Fədai dəstələrinin əsas hissəsi gənclərdən ibarət idi.

Azərbaycan Milli Hökuməti dövründə nəşr olunmuş dərsliklər

4. AZƏRBAYCAN MİLLİ HÖKUMƏTİNİN SÜQUTU.

Azərbaycanın güneyində İran dövləti tərkibində muxtar bir milli qurumun meydana gəlməsi, onun Şimala durmadan əlaqələrinin artması və Güneyin müstəqilliyinə aparan yolların sosial-iqtisadi və mədəni-siyasi bazasının qüvvətlənməsi Azərbaycanın muxtarlığına və İranda sovet nüfuzunun daha da möhkəmlənməsinə qarşı olan daxili və beynəlxalq qüvvələrin - həm şahın və bütövlükdə İran irticasının, eyni zamanda Amerika və İngiltərə imperializminin və həm də sovet rəhbərliyindəki anti-azərbaycan (anti-türk) qüvvələrin narahatlığını artırdı. Bu narazı qüvvələr, xüsusilə birincilər beynəlxalq münasibətlər məcrasında bir sıra addımlar atdılar. Odur ki, İran hökuməti 1946-cı ilin yanvarından başlayaraq ABŞ və Böyük Britaniyanın ölkədəki nümayəndələrinin təhriki ilə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasına Qırmızı Ordunun İrandan çıxarılmasının yubadılması (müharibə bitdikdən sonrakı 6 ayda bu hissələr ölkədən çıxarılmalı idi), sovet dövlətinin İranın daxili işlərinə qarışması və buna görə dövlətin Güney Azərbaycanda öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməməsi ilə bağlı bir neçə dəfə (19.01., 17.03 və 21.05.1946) şikayət etdi və bu şikayətlər BMT TŞ-da müzakirə edildi. İran hökuməti eyni zamanda Kremlə danışıqlara getdi. Diqqəti çəkir ki, həm Moskva (19.02 - 06.03.1946), həm də Tehrandakı (20.03 - 04.04.1946) Sovet-İran danışıqlarının üç mövzusunun biri məhz Güney Azərbaycan muxtariyyətinin tanınması problemi idi. Bunun qeyd edilməsi də çox mühümdür ki, əgər Moskvadakı danışıqların bir çoxunda şəxsən iştirak etmiş Stalin Azərbaycan Milli Hökumətinin bütün nailiyyətlərini İranın rəsmən tanınmasında təkid edirdisə, sonra qismən geri çəkildi və birinci problemin həllində, yəni İranın şimal(o cümlədən Güney Azərbaycan ərazisindəki) neft yataqlarının birgə istismarı üzrə Sovet-İran şirkətinin yaradılması məsələsində İran dövlətinin razılığı əldə edildi - aprelin 4-də Tehrandakı bununla bağlı müqavilə imzalandı.

Pişəvəri isə Milli Hökumətin mövqeyindən dönmədi. O, həm Moskva danışıqları günlərindəki məsləhətləş-mələrdə həm də Azərbaycan nümayəndələrinin Tehrandakı danışıqlarında (29.04-13.05.1946) Milli Hökumətin başlıca nailiyyətlərinin - Milli Məclisin, Milli Ordunun və s. mərkəz tərəfindən tanınmasında ısrar etdi. Lakin Stalinin Azərbaycan məsələsində uduzduğunu başa düşməsi və ABŞ-İngiltərə cütlüyünün dəstəklədiyi İran hökumətinin TŞ-da təkidlili tələbləri qarşısında sovet qoşunlarını İrandan çıxarması regionda siyasi vəziyyətin dəyişdiyini və bunun Azərbaycanın xeyrinə olmadığını göstərdi. Nə bu vəziyyət, nə də Stalinin teleqramı və ardınca məktubu Pişəvərini Tehrandakı mərkəzin təklif etdiyi güzəştli şərtlərə qol çəkməyə razı sala bilmədi. Lakin bununla belə uğurların çoxunun qorunması xatirinə müqavilənin bütövlükdə qəbul edilməsinin ləbüdlüyü aydın idi. Bu dəfə Təbrizə gəlmiş Tehran nümayəndələri ilə danışıqlar iyunun 13-də qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmış müqavilənin imzalanması ilə nəticələndi. Azərbaycan Milli Hökuməti ilə İran mərkəzi hökuməti arasında imzalanan müqaviləyə əsasən İran hökuməti 21 Azər hərəkatını Azərbaycan xalqının demokratik hərəkatı kimi tanıdı, Azərbaycan türk-cəsinin Azərbaycan üçün rəsmi dil olaraq qəbul etdi və Konstitusiyanın tələbləri əsasında bütün İranda demokratik dəyişikliklər edəcəyinə söz verdi. Bunun müqabilində Azərbaycan Milli Hökuməti də güzəştlərə getdi. Belə ki, Azərbaycan Milli Hökumətinin Azərbaycan ostandarlığı (Şura yaradılmaqla) və Azərbaycan MM-in Əyalət Əncüməni ilə əvəz edilməsinə, Azərbaycan ərazisindən Zəngan ostanının çıxarılmasına, fədaı dəstələrinin, Xalq Qoşununun mərkəzi dövlət qoşunlarının tərkibinə daxil olunmasına və digər mədələrin həyata keçirilməsinə razılıq verildi.

Lakin Tehran tərəfindən verilən vədlərə əməl edilmədi, müqavilənin şərtləri həyata keçirilmədi, eyni zamanda 15-ci Məclisə seçkilər qəsdən yubadıldı. Güney Azərbaycandakı

demokratik və milli uğurların bütün İrana yayılacağına özlərinin böyük bir regiondakı nüfuz və ağalığına zərbə kimi baxan İngiltərə və ABŞ dövlətləri isə İran dövlətindən Azərbaycandakı hərəkatın ləğv olunmasını tələb edirdilər.

Məhz onların himayəsi ilə 1946-cı ildə "Azərbaycan məsələsi" bir neçə dəfə birləşmiş millətlər təşkilatında gündəliyin müzakirəsinə çıxarıldı. Həmin təşkilata Pişəvərinin ünvanladığı məktuba məhəl qoyulmadı (məktubun tam mətni yazının sonunda)

Mərkəzi dövlətlə Milli Hökumət arasında danışıqlar gedən zaman İngiltərənin İrandakı səfəri İran hökumətinə rəsmən bildirmişdi ki, əgər Azərbaycan məsələsinə son qoyulmazsa, peşmançılığa səbəb ola biləcək hadisələr baş verə bilər.

Eyni vaxtda da Amerika gizli şəkildə İran dövlətinə 10 mln. dollarlıq silah vermək haqqında ölkə rəhbərləri ilə razılığa gəldi. Əvəzində İran hökuməti Azərbaycan üzərinə hücum etməli, 15-ci dövrə Məclis nümayəndələrinin əksəriyyətini Amerikanın etimadını qazanan adamlardan təşkil etməli, aldığı silahlardan Amerika hərbi müşavirlərinin nəzarəti altında istifadə etməli idi. 1946-cı ilin sonuna doğru Amerika İrana 40 ədəd dörd motorlu bombardmançı təyyarə də verdi.

İranda olan Amerika səfiri Corc Allen İran dövlətinə bunu bildirmişdi: "Hər qiymətə başa gəlsə, gəlsin, Azərbaycan məsələsi həll edilməlidir. Silah gücü ilə də olsa, Azərbaycan hərəkatı aradan qaldırılmalıdır. Bu bərdə İran dövlətinə nə kömək lazım gələrsə, Amerika hökuməti heç nəyi əsirgəməyəcəkdir. Əks təqdirdə Amerika hökuməti İranla olan münasibəti kəsəcəkdir".

Digər tərəfdən Tehranla Moskva arasında neft müqaviləsi imzalandıqdan sonra Kreml rəhbərliyinin, şəxsən Stalinin "21 Azər" hərəkatına açıq xəyanətəkar meyli gücləndi. Beləki, artıq may ayının 8-də İran ərazisindən, yəni Azər-

bəyan və Kürdüstandan son hərbi hissələrini çıxarmış olan sovet rəhbərliyi 15-ci Məclisə seçkilərin "rahat və dinc" şəklidə keçirilməsini təmin edən şəraitin yaradılması və sonda bu Məclis tərəfindən neft müqaviləsinin sovetlərin xeyrinə təsdiq edilməsi ümidində idi. Həmin şəraitdə sovet dövləti, şəxsən Stalini sovetlərin "xeyir-duası" ilə başlayan milli-demokratik hərəkatın taleyi və bölgədəki minlərlə insanın gələcəyi az maraqlandırır. Bu biganəliyi Stalinin Pişəvəriyə ünvanlanmış yuxarıda adı çəkilən 8 may 1946-cı il tarixli məktubundan da sezmək olar. İ.V.Stalinin həmin məktubunda Pişəvəriyə ünvanlanan ittihamlar "21 Azər" hərəkatına və Azərbaycan Milli Hökumətinə qarşı Stalin-Qəvam qəsdinin hazırlanı-ğından və böyük xəyanətdən xəbər verir¹.

Stalin öz məktubunda Pişəvərini həm İran daxilində, həm də beynəlxalq aləmdə vəziyyəti düzgün qiymətləndirməməkdə və "Azərbaycanın bütün inqilabi tələblərinə nail olmaq" istəyini ona günah sayır, onu İranda dərin inqilabi böhranın olmamasına, fəhlələrin sayca azlığına, kəndlilərin qeyri-fəal olduğuna və beynəlxalq vəziyyətin İranın xeyrinə olmamasına inandırmağa çalışır. Bütün ölkələrin inqilabi çevriliş vaxtı Rusiyanı təqlid etməyini mütləqləşdirən Stalin göstərir ki, "...deməli, İranda belə bir şərait yoxdur ki, Leninin 1905 və 1917-ci illərdəki taktikasını yürütməyə imkan versin". Stalin sovet qoşunlarının İrandan mümkün qədər bir az gec çıxarılmasını Avropa və Asiyada sovetlərin "xilaskarlıq siyasətinin (əslində işğalçılıq və müdaxilə siyasətinin - müəllif) əsaslarını" sarsıda biləcəyini və buna görə də qoşunların İrandan çıxarılması zərurətini məktubda xatırladır.

Stalinə görə İranda inqilabi şəraitin olması üçün, İran hansı ölkə ilə isə uğursuz müharibə vəziyyətində olmalıdır. Elə bir vəziyyət olmadığı üçün Azərbaycandakı hərəkatı davam etdirməyin və dərinləşdirməyin məqsədəuyğunluğu yoxdur və buna əsasən sovet qoşunları oradan çıxarılmışdır.

Stalin öz məktubunda bir vaxtlar irticaçı kimi tanınmış Qəvamı (baş nazir Qəvamüssəltənəni) indiki demokratik islahatlara tərəfdar adam kimi səciyyələndirir və onun "İranın demokratik elementləri arasında dayaq axtardığı" qeyd olunur. Daha sonra Stalin məktubunda İranda sovet rəhbərliyinin taktikasının nədən ibarət olduğunu açıqlayaraq yazır: "Mən fikirləşirəm ki, Qəvamdən güzəştlər qoparmaq üçün bu münəfiqədən istifadə etməliyik, ona kömək göstərməliyik". Bu taktikanın əleyhinə hər hansı bir addımı Stalin axmaqlıq hesab edir. Qəvama yardım etməyin əleyhinə olmağı Stalin "məhiyyətə Azərbaycan xalqının işinə və İran demokratiyasına xəyanət" kimi qiymətləndirir. Stalin həmin məktubunda Pişəvəridən elə onun özünə gileylənərək yazır: "Bizə məlum olduğuna görə, Siz demisiniz ki, biz əvvəlcə Sizi göylərə qaldırmışıq, sonra isə uçuruma yuvarlamışıq və Sizi rüsvay etmişik". Stalin davam edərək yazır ki, "Sizin üçün hər hansı rüsvayçılıqdan söz ola bilməz ... Əgər Siz özünüzü ağıllı aparsanız, ... bizim mənəvi köməkliyimiz sayəsində ... Sizə Orta Şərqdə mütərəqqi demokratik hərəkatın pioneri kimi, azərbaycanlılar da, İran da xeyir dua verər".

Riyakarlıq pərdəsi ilə örtülən (çünki Stalin tərəfindən Güney Azərbaycanın mənafeyi artıq aprelin 4-də imzalanmış neft sazişinə qurban verilmişdi) həmin məktub bir daha Pişəvərinin dönməzliyini və hərəkata sadıqlığını, eləcə də sovet dövlətinin, şəxsən Stalinin Güneydəki xalq hərəkatına münasibətdə məsuliyyətsiz və böyük dövlətə, onun başçısına yaraşmayan mövqe tutmasını sovet rəhbərlərinə çatdırdığını göstərir.

Beləliklə, güzəştlər (aza qane olmaq) və əslində təslimçilik mövqeyindən başlanan bu siyasət, İranda yaranmış siyasi şərait Pişəvəri və həmkarlarını çox ağır da olsa, müəyyən güzəştlərə getməyə vadar edirdi. Həmin güzəştlər siyasəti yuxarıda göstəriləni kimi iyunun 13-də Təbrizdə mərkəzlə müqavilə imzalanması və bu əsasda əvvəlcə noyabr

¹ Məktubun tam mətni yazının sonunda verilir.

ayının ortalarında Zəngən şəhəri və vilayətinin təslimi, dekabrın əvvəllərində Azərbaycanın bir çox bölgələrinin, o sıradan dekabrın 12-də (21 Azər) Təbrizin İran qoşunları tərəfindən zəbt edilməsi, bir neçə gün əvvəl xalqa müraciətdə "Öldü var, döndü yox!" deyən Pişəvərinin silahdaşları ilə zor gücünə Sovet İttifaqına mühacirətə aparılması və digər fəlakətlərlə nəticələndi.

Sovetlərin xəyanəti nəticəsində 21 Azər hərəkatının qeyri mütəşəkkil şəkildə geri çəkilməsi və milli hakimiyyətin süqutu Güney azərbaycanlılara çox ağır başa gəldi. Bir illik xalq hakimiyyəti dövründə əldə edilmiş bütün nailiyyətlər məhv edildi. Azərbaycan dilinə, Azərbaycan mədəniyyətinə yenidən qandal vuruldu, Təbriz universiteti, filarmoniyası və başqa mədəniyyət ocaqları bağlandı, milli dildə çıxan kitab və dərsliklərə od vuruldu. Azərbaycan başdan-baş qan dəryasına çevrildi, sağlığın cəllad məşını burada yenidən işə salındı. Həmin dövrdə fransız qəzetlərinin biri etiraf edirdi ki, təkcə hökm ilə edam olunanların sayı 20 000 nəfərdən çox olmuşdur.

Yüz minlərlə ailə ab-havası ağır olan cənub bölgələrinə sürgünə göndərildi. Azadlıq mücahidləri zindanlara atıldı,

"21 Azər" medalı

dəstə-dəstə edam edildi... Lakin azadlıq ocağı söndürülsə də, kül altında qalmış közlər zaman keçdikcə közərməyə başladı.

"21 Azər" 20-ci əsrdə Güney Azərbaycanda baş vermiş milli azadlıq hərəkatlarının zirvəsi idi. Təsadüfi deyildi ki, Azərbaycan MH tərəfindən bu tarixi qələbənin şərəfinə xüsusi mükafat - "21 Azər medalı" təsis edilmişdi.

Bu yüksək dövlət mükafatı hakimiyyəti ələ almaqda xüsusi fədakarlıq göstərənlərə verilirdi.

AZƏRBAYCAN MİLLİ HÖKUMƏTİNİN HİMNİ

Sözləri Mir Mehdi Etimadin,

Musiqisi Cahangir Cahangirovundur

1

EY VƏTƏNİM AZƏRBAYCAN
ƏBƏDİ ODLARDAN NİŞAN,
ADLI, SANLI KEÇMİŞİN VAR,
SƏN BÖYÜTDÜN QƏHRƏMANLAR.
QOCA ŞƏRQİN ÇIRAĞISAN,
AZADLIĞIN BAYRAĞISAN.
TARİX BOYUNCA YADİGAR
İFTİXARLI ASARIN VAR.
SƏNSƏN BİZƏ ANA VƏTƏN,
SƏNSƏN BİZƏ NEMƏT VERƏN.
SƏNSƏN BİZƏ RUHİ RƏVAN,
YAŞA, YAŞA AZƏRBAYCAN.

ƏL UZATDI YADLAR SƏNƏ
POZMAQ ÜÇÜN İZZƏTİNİ.
QALXDI ŞƏRƏFLİ FİRQƏMİZ
HİFZ EYLƏDİ HÖRMƏTİNİ
AZADLIĞI BƏRPA EDİB,
NİŞAN VERDİ QÜDRƏTİNİ.
ARZU EDİR ELLƏRİMİZ
DÜNYA BOYU ŞÖVKƏTİNİ.
SƏNSƏN BİZƏ ANA VƏTƏN
SƏNSƏN BİZƏ QÜDRƏT VERƏN
SƏNSƏN BİZƏ RUHI RƏVAN
YAŞA, YAŞA AZƏRBAYCAN.

AZƏRBAYCAN, AZƏRBAYCAN.
ASLANLARIN MƏKANISAN.
SƏN QURDUĞUN YENİ HƏYAT,
XALQIMIZA VERDİ NİCAT.
GÖZƏL GÜNLƏR GƏTİRİBSƏN,
SƏTTARXANLAR YETİRİBSƏN,
QOY YURDUMUZ CƏNNƏT OLSUN
DÜŞMƏN BAĞRI QANLA DOLSUN.
SƏNSƏN BİZƏ ANA VƏTƏN,
SƏNSƏN BİZƏ ŞÖHRƏT VERƏN,
SƏNSƏN BİZƏ RUHI RƏVAN,
YAŞA, YAŞA AZƏRBAYCAN.

SOVET DÖVLƏTİNİN
BAŞCISI İSTALİNİN
AZƏRBAYCAN
DEMOKRAT
FİRQƏSİNİN LİDERİ
SEYİD CƏFƏR
PİŞƏVƏRİYƏ ŞƏXSİ
MƏKTUBU

Pişəvəri yoldaşı

Mənə elə gəlir ki, Siz həm İnan daxilində, həm də beynəlxalq nöqtəyi-nəzərdən yananmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirmirsiniz.

Birincisi. Siz hazırda Azərbaycanın bütün inqilabi tələblərinə nail olmaq istəyirsiniz. Lakin indiki şərait belə bir proqramın həyata keçirilməsi imkanını istisna edir. Lenin praktiki tələblər kimi, qeyd edirəm, praktiki tələblər kimi əsas inqilabi tələbləri yalnız xarici düşmənlə uğursuz müharibənin dərinləşdirildiyi ölkə daxilində güclü inqilabi böhnanın olduğu bir şəraitdə irəli sürmüşdü. 1905-ci ildə Yaponiya ilə uğursuz müharibə xamanı belə olmuşdu. 1917-ci ildə Almaniya ilə uğursuz müharibə xamanı belə olmuşdu. Siz indiki halda Lenini təqlid etmək istəyirsiniz. Bu çox yaxşı və tərifə layiqdir. Ancaq İnan-da vəziyyət hazırda tamamilə başqadır. İnan-da hazırda dərin inqilabi böhnan yoxdur. İnan-da fəhlələr əzsaylıdır, onlar pis təşkil olunmuşlar. İnan kəndliləri hələlik ciddi fəallıq göstərmirlər. İnan hazırda xarici düşmənlə müharibə aparmır. Belə bir müharibədə məğlubiyyət isə İnanın irtiaacı dairələrini zəiflədə bilirdi. Deməli, İnan-da belə bir şərait yoxdur ki, Leninin 1905-17-ci illərdəki taktikasını yürütməyə imkan versin.

İkincisi. Əlbəttə, Siz Sovet qoşunlarının İnan-da qalmaqda davam edəcəyi təqdirdə Azərbaycan xalqının inqilabi tələbləri uğrunda mübarizə işində uğur qazanmağa ümid ola

bilərdiniz. Lakin biz onları daha İlanda saxlaya bilmirik, başlaa olanaq ona görə ki, sovet qoşunlarının İlanda olması Avropa və Asiyada bizim xilaskarlıq siyasətimizin əsaslarını sarsıdır. İngilislər və amerikalılar bizə deyirlər ki, əgər sovet qoşunları İlanda qala bilirsə, onda nəyə görə ingilis qoşunları Misir, Suriya, İndoneziya və Yunanıstanda, həmçinin Amerika qoşunları Çin, İslandiya və Danimarkada qalmasın. Buna görə də biz İlan və Çindən qoşunları çıxarmaq qərarına gəlmişik ki, ingilislərin və amerikalıların əlindən bu sikahı qoparıb ataq, müstəmləkələrdə azadlıq hərəkatını genişləndirək və bununla da öz xilaskarlıq siyasətimizi daha əsaslı və fəydaı edək. Siz bir inqilabçı kimi, əlbəttə, başa düşürsünüz ki, biz başqa cür hərəkat edə bilmərik.

Üçüncüsü. Deyilənləri nəzərə alanaq, İlandakı vəziyyətə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar. İlanda dərin inqilabi böhnan yoxdur. İlanda xarici düşmənlərlə müharibə vəziyyəti yoxdur, deməli, irticaı zəiflədə və böhnanı kəskinləşdirə bilən müharibədə uğursuzluq da yoxdur. Nə qədər ki, sovet qoşunları İlanda yerləşib, Siz Azərbaycanda mübarizəni genişləndirmək və daha irəli gedən tələblərlə geniş demokratik hərəkatı təşkil etmək imkanına maliksiniz. Ancaq bizim qoşunlar getməlidirlər və İlandan çıxıb getdilər. Biz artıq İlanda nəyə maliklik? Biz İlanda Qəvam hökumətinin İlanın daha irticaçı ünsürlərini təmsil edən anqlofil dairələrlə münaqişəsinə maliklik. Keçmişdə Qəvamin necə bir irticaçı olmasına baxmayanaq, o indi özünü müdafiə mənafeyini və öz hökumətinin müdafiəsi naminə bəzi demokratik islahatlara getməyə və İlanın demokratik elementləri arasında dayaq axıarmağa məcburdur. Belə bir şəraitdə bizim taktikamız necə olmalıdır? Mən fikirləşirəm ki, Qəvamdən güzəştlər qoparmaq üçün bu münaqişədən istifadə etməliyik, ona kömək göstərməliyik, anqlofilləri təcrid etmək və bununla da İlanın daha da demokratikləşməsi üçün müəyyən bazis yaratmalıyıq. Bizim sizə bütün məsləhətlərimiz məhz

belə bir vəziyyətdən irəli gəlir. Əlbəttə, başqa taktika da qəbul etmək olar: hər şeyə tüpürmək. Qəvamlı əlaqələri kəsmək və bununla da anqlofil irticaçıların qələbəsinə təmin etmək olar. Amma bu, taktika deyil, axmaqlıq olardı. Bu məhiyyətcə Azərbaycandan xalqının işinə və İlan demokratiyasına xəyanət olardı.

Dördüncüsü. Bizə məlum olduğuna görə, Siz demisiniz ki, biz əvvəlcə Sizi göylərə qaldırmış, sonra isə uçuruma yuxarılamış və Sizi rüsvay etmişik. Əgər bu doğrudursa, onda bu bizdə təəccüb doğurur. Əslində isə nə baş vermişdir? Biz burada hər bir inqilabçıya məlum olan adi inqilabi fənd tətbiq etmişik. İlandakı şərait kimi belə bir vəziyyətdə özümüiz üçün hərəkatın məlum minimum tələbini əldə etməyi təmin etməkdən ötrü hərəkatı irəli qaçırmay, minimum tələblərdən irəli getmək və hökumət üçün təhlükə yaratmaq, hökumət tərəfindən ediləcək güzəştlər üçün imkan yaratmaq lazımdır. Daha irəli qaçmadan, Siz İlanın indiki vəziyyətində hazırda Qəvam hökumətinin getməyə vadar olduğu tələblərə nail olmaq imkanına malik ola bilməzdiniz. İnqilabi hərəkatların qanunu belədir. Sizin üçün hər hansı bir rüsvayçılıqdan söz ola bilməz. Çox qəribədir ki, əgər Siz fikirləşirsiniz ki, biz Sizin rüsvayçılığınızda yol verə bilərdik. Əksinə, əgər Siz özünüzi ağıllı apararsanız və bizim mənafeyimiz sayəsində əsasən Azərbaycanın indiki faktiki vəziyyətinin leqallaşdırdığı tələblərə nail olsanız, o vaxt Sizə Orta Şərqdə mütləqqi demokratik hərəkatın pioneri kimi azərbaycanlılar da, İlan da xeyir-dua verər.

İ. Stalin

8 may 1946-cı il

AZƏRBAYCAN MİLLİ HÖKUMƏTİNİN BAŞÇISI S.C. PİŞƏVƏRİNİN BMT BAŞ ASSAMBLEYASINA MÜRACİƏTİ

Dünyanın ən qədim xalqlarından olan Azərbaycan xalqı özünün zəngin milli tarixinə malikdir. Əsrlərin keşməkeşində o, öz milli dilini, adət və ənəllərini qoruyub saxlaya bilmişdir.

İran zülmkarları Azərbaycanı öz hakimiyyətləri altına alaraq, onun sərvətini amansızcasına taladılar. Nəticədə Azərbaycanın çiçəklənən kənd və şəhərləri dağılmaq həddinə gəlib çatdı.

Şovinst böyük dövlətçilik siyasəti yürüdən İran hökmdarları azərbaycanlıların mövcudluğunu tamamilə inkar etməyə cəhd göstərir, onların dilini əlindən almaqdan, hər cür təhqiredici əməllərdən çəkinmirdi.

Buna baxmayaraq Azərbaycan xalqı bir gün də olsun, öz azadlığı uğrunda mübarizəsini dayandırmadı. Azərbaycanlıların öz milli azadlıqları uğrunda mübarizəsinin ən parlaq nümunəsi Səttarxan, Bağırxan, Şeyx Məhəmməd Xiyabani və başqalarının hərəkətləridir. Bu cəsur insanlar mübarizənin başçıları, həm də şəhidləri idi.

Qanlı faşizmin üzərində demokratik dövlətlərin qələbəsi Azərbaycan xalqının mübarizəsinə yeni təkan verdi, yeni şərait yaratdı.

Tehran hökumətinin müqavimətinə baxmayaraq bu ilin 21 Azərində (12 dekabr) Azərbaycan xalqının əsrlərdən bəri apardığı azadlıq mübarizəsi qələbə ilə başa çatdı, Atlantik Xartiyasına uyğun olaraq Milli Məclisin, Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulması ilə nəticələndi.

Azərbaycanda demokratik əsaslara dayanan bir Milli Hökumət qurulub və öz fəaliyyəti barədə bütün dünyaya məlumat yayıb.

5 milyonluq Azərbaycan xalqı milli dilinin, tarixinin, mədəniyyətinin köməyi ilə özünün müasir bir xalq olduğunu dərk etdi və bir də heç vaxt fars zülmünün altında inləməyə, fars dilinin İrandakı başqa xalqların dilləri üzərində ağalığına icazə verməyəcəkdə.

Bu xalq bir nəfər kimi öz həyatını milli azadlığına və dövlətinə qurban verməyə hazırdır.

Yeni, demokratik Azərbaycan hökuməti qısa vaxt ərzində ictimai, iqtisadi, mədəni sahələrdə ciddi dəyişmələr edə bilib, daxili təhlükəsizlik tam bərqərar olub.

Yeni Milli Hökumətin fəaliyyəti sayəsində əsrlərlə istismar olunan xalq adı insani şəraitdə yaşamağa başlayıb. Bununla da o, öz milli dövlətini qurmağa, onu idarə etməyə qadır olduğunu göstərir.

Azərbaycan xalqının iradəsi ilə Atlantik Xartiyasına, yeni böyük demokratik dövlətlərin vədlərinə uyğun olaraq qurulan Azərbaycan Milli Hökuməti artıq danılmaz faktıdır.

BMT Baş Assambleyasına müraciəti ilə Azərbaycan xalqı xahiş edir ki, Azərbaycan Milli Hökumətinin mövcudluğu faktı tanınsın və kənardan müdaxilə olmadan, ona öz taleyinin özü tərəfindən müəyyənləşdirilməsinə təminat verilsin.

28 yanvar 1946.

DİLİMƏ DƏYMƏ

Mən sənə dilinə dəymirəm, cəllad,
Gəl sən də bu ana dilinə dəymə.
Sənə də bağın var, gülün var, çəkin,
Bağında əkdiiyim gülümə dəymə.

Həsədlərlə bəxdin çəmənimə sən,
Gör bir nələrdin vətənimə sən,
Yan - deyib, od vurdun bədənəmə sən,
Altında atəş var, külümə dəymə.

Mən ağa ağ dedim, qarayə qara,
Sən mənə istədin çəkəsən dara.
Yenəcə sağalır vurdugun yara,
Mənim bu yaralı könlümə dəymə.

Süleyman Rüstəm

ŞƏHİDLƏR, ŞƏHİDLƏR!

*"Azadlıq uğrında şəhidlərin qanı ilə
suyarıldıqda, daha çox bar verəcəkdir"*

Şahsevən qızı Səriyyə.

Tehran hökuməti Azərbaycan Milli Hökuməti ilə bağladığı sazişi xaincəsinə pozaraq 1946-cı ilin noyabr ayında böyük hərbi texnika ilə Azərbaycan üzərinə hücum keçdi. Bu işdə ona xarici qüvvələr və daxili irtica hərətləri köməklik etdi. 1946-cı ilin noyabr ayında İran hökuməti 15-ci Məclisə "seçkilərin gedişini təmin etmək" bəhanəsi altında Azərbaycana qoşun yeridilməsi haqqında əmr verdi və şah qoşunları Azərbaycanı qan dəryasına çevirdi. Minlərlə Azərbaycan oğul və qızları dər ağacına çəkildi, zindanlara salındı, sürgünə göndərildi. Həmin dövrə aid sənədlər əsasında aparılan hesablamalarda edam olunanların sayı 25 min nəfərdən çox (fotosürətini verdiyimiz fransız qəzetində isə 20 min nəfər), sürgünə göndərilənlər 100 min nəfərə yaxın, təqiblərdən yaxa qurtarıb xarici ölkələrə pənah aparanlar isə 20 min nəfərdən çox olmuşlar.

Yuxarıda göstərilənlərlə bağlı oxucuda daha dolğun təəvvür yaratmaq üçün 1978-1979-cu illər inqilabından sonra Azərbaycan dilində nəşr edilmiş və nisbi azadlıqlar şəraitində bir sıra tarixi hadisələri olduğu kimi şərh etmək imkanına malik olmuş mətbuat səhifələrindən nümunələri oxucuya təqdim etməyi məqsəduyğun hesab etdik.

"Koroğlu" jurnalı (№ 1, 15.05.1979, Təbriz, səh.10-11) "Azərbaycanı fəth etmək səfəri" başlığı altında yazır: "1946-cı ilin noyabr ayı. Hücum başlanan tarixdən Azərbaycan tufanlı bir səhnəyə çevrildi. Bu meydanın bir tərəfində cəlladlıq, alçaqlıq, mənəvi düşkünlük və satqınlıq, digər tərəfində isə igidlik, şəhərcək, mərdanəlik və azadlıq üz-üzə

durdular. "Seçki azadlığını təmin etmək" adı altında göndərilən qara qüvvələrin ön dostları Zəngənanı gircək bütün şəhər qəna boyandı.

23 noyabr, 1946... zəhmətkeşləri, azadixahları dost-dostu edən meydanına aparıldılar... Azərbaycanın azadlıq ocağı olan Sorab şəhəri başdan-başa oda tutuldu. Müharibə adlı fəhlə xalqın gözü qarşısında daşla tiko-tiko edildi... Kondlar qarot edildi. Azərbaycan fədailəri orta əsr esirləri kimi arabaya bağlandılar. Kondlılar tiko-tiko doğrandılar. Dərbər (şah sarayı - müəllif) nöqərləri insanlıq şərafətindən uzaq olan cinayətlərə də ot atdılar".

"İnqilab volunda" (№ 2, 06.12.1980, Tehran, səh.1) dərgisi H.Sədiqin "21 Azər nəhzəti haqqında" başlıqlı yazısını dərc etməklə haqqında danışılan hadisələrə bir qədər də aydınlıq gətirir: "İran dövləti bu zaman gizli surətdə Amerikadan 10 mln. dollarlıq silah almaq üçün razılığa gəlmişdi (haqiqətdə isə silah və hərbi sursat üçün Amerikadan 25 mln. dollar məbləğində kredit alınması haqda razılıq oldu edilmişdi və həmin razılığa əsasən 1947-ci ilin iyun ayının 20-də Məclisin razılığı olmadan İran hökuməti Amerika ilə müqavilə imzaladı)... 1946-cı ilin axırlarında Amerika İrana 40 ədəd 4 motorlu bombardmançı təyyarələr verdi... Azərbaycanda 25 min nəfərdən çox firqə üzvü, fədai və Azərbaycanın mütorəqqi adamları... öldürülmüş, minlərlə adam həbs edilmiş və 40 mindən artıq inqilabçı ailə (hər ailədə 4 nəfər üzvün olduğu nəzərə alınsa, onda ümumi say 100 min nəfərdən yuxarı olacaqdır - müəllif) Azərbaycandan İranın pis əhvalı olan yerlərinə sürgün edilmişdir".

"Yoldaş" (№10, 12.05.1979, Tehran, səh.9) jurnalı İran inqilabından sonra dövlətin spikeri olmuş Əmir İntizamın "Peyğəmə-e emruz" (Bu günün xəbəri) jurnalının 23.04.1979-cu il sayında səh.7-də dərc edilmiş nitqinə əsaslanaraq deyir: "Bəli, ağayi-Əmir İntizamın "ruzi-bə ərş"ində (o "21 Azər" günündə İran ordusunun Azərbaycanda törətdiyi vəh-

şilikləri və onların "qələbəsinə" özləri üçün "ruzi-bə ərş", yəni "iftixarlı gün" adlandıran - müəllif) 25 min gözəl Azərbaycan oğulların "amil-e xarici" (xarici ünsürlər) adı ilə öldürüldü. Daha sonra jurnal öz təsdiqini verir: "25 min Azərbaycandan arvad, kişi, qoca, uşaq öldürüldü. Bu günlərdə arvadları döşlərindən asdılar, uşaqları göyə atıb və yerə düşəndə süngüyə keçirdilər. Qızları xalqın gözü qabağında birlikdə təcavüz etdilər. Kişiləri diri-diri doğradılar. Bunlar hamısı Azərbaycanın uşaqları idilər, bunlar həttə azərbaycanlıları öldürəndən sonra onların ölümlərini də təhqir etdilər. Bu günlərdə Azərbaycanın arxasında su yerinə qan axırdı".

"Yoldaş" (№11, 19.05.1979, Tehran, səh.20) dərgisi Cədniku adlı müəllifin "Unudulmaz xalqımızın qəhrəmanları" başlıqlı yazısında "21 Azər" hərəkatını daha dərinlən tədqiq etməklə hadisələrin və tarixi faktların daha dəqiqliklə xalqa çatdırılmasına böyük ehtiyac duyulduğuna işarə edərək yazır: "O günkü xarici ruznamələrin yazdığına görə Azərbaycanda 30 minə qədər şəhid oldu... Düşmən qarşısında dəlil edən qəhrəman kərgər (fəhlə), kəndçi, fədai, dənəşcu (tolobə) və ziyalıların tarixi simaları yaddan çıxmaqdadır. Buna görə də özümə tarixi bir vəzifə olaraq tanıdığım qəhrəmanları xalqıma olduğu kimi göstərməyi lazım bildim". Çox təəssüflər olsun ki, Cədniku belə bir tarixi missiyanı yerinə yetirə bilmədi. Çünki İnqilabın başlanmasından bir qədər sonra başqa ana dilli mətbuat orqanları kimi "Yoldaş" jurnalının da nəşri dayandırıldı. Belə bir vəzifəni yerinə yetirməyi kitab müəllifləri qismən də olsa, öhdələrinə götürürlər.

Şah cəlladlarını əli ilə təkcə 1947-ci ildə Güney Azərbaycanda və İranın başqa bölgələrində Azərbaycan milli-demokratik hərəkatının iştirakçısı və ya ona rəğbət bəsləyən adam kimi edam edilmişlərdən kiçik bir siyahı təqdim etməmişdən əvvəl Şeyx babamız Xiyabəninin 1920-ci ildə dediyi bu sözlərini yada salırıq: *"Onların xatirəsi bütün ürəkləri ən mehriban hisslərlə həyəcanə gətirir.*

*Onları yad edirik. Lakin bu yad etmə qələbəyə doğru
gedən bir əsgərin xatirəsi kimidir".*

Kütləvi qətlərdən

Abbas Fətihi
Allahverdi Ərgəvani
Bəhram Nami
Vəli Gənceyemehr
Qulaməli İsmayılzadə
Qulamrza Dəbirmiya
Qulamrza Cavidan
Qulu Sübhi
Qulamhüseyn Nasiri
Qurbanəli Aryantaş
Dadaş Tağızadə
Doktor Nüsret Baqiri
Əbdülsəməd İmrani
Əbülqasim Əzimi
Əbülhüseyn Əhmədi
Əjdər Baldari
Əzim Böləndi
Əyyub Kələntərli

Əkbər Binab
Əkbər Cəşi
Ələkbər Sabiri
Əli Qəhrəmani
Əli İbadi
Əli Mətin
Əli Səğan
Əli Fitrət
Əli Şirzad
Əmənxan Bəxşbəyi
Əsgər Nuri
Ətaulla Zəndeyan
Əhməd Cövdət
Əhmədxan Faruqi
İbrahim Vətənxan
Əmanəli Ağəli oğlu
İsmayıl İqbal
İsmayıl Həkkak
İsrafil Qadiri
Yəhya Şeyxi
Yusif Murtuzəvi
Lətif Məmeqani
Mirzə Rəbi Kəbiri
Məhəmmədəmin Azadvətən
Məhmud Əsədullahi
Mirəyyub Şəkiba
Məhəmməd Ağahi
Mirkazım Ə'ləm
Məhəmmədbağır Niknam
Məhəmmədəli Ramitin
Məhbub Xoşkəlam
Məhəmmədrza Xadimi
Məhərrəm İnşai
Mir Heydər Əzizi

Mirzə Kişi Mücorrədi
 Məhəmmədəğa Məzlumi
 Məhəmməd həsən Rəzzaqi
 Mirzəğa Tohidi
 Nurulla Yekani
 Rəhim Səməd oğlu
 Seyid Hüseyn Seyid Əsgər oğlu
 Sərdar Xorşı
 Sədi Yüzəndi
 Səidxan
 Teymur Məddədi
 Firidun İbrahimi
 Fərrux Nuri
 Xəlil Azərbadiqan
 Həsən Qasimi
 Hüseyn Nuri
 Hüseyn Kopəl
 Həbibulla Xakzadi
 Hüseyn Zöhiri
 Hüseynqulu Əmini
 Heydərəli Bəqiri
 Həsən Zülfiqarzadə
 Hüseyn Qalləri
 Hüseyn Təraşi
 Həsən Bəxtiyari
 Hüseyn Cəlai
 Heydər xan Ələqi
 Həsən Zərbəli oğlu
 Cəfər Sultani
 Cəfər Məhəmmədzadə (Kəşef)
 Şeyx Məhəmmədəli Alichəq
 Şahmar Səmədi
 Şeyx Polad Əhmədi

ÖLÜM AYAĞINDA ŞƏHİDLƏRİN DEDİKLƏRİNDƏN:

"Azərbaycan oğulları mənim intiqamımı alacaqlar. Azadlıq ağacı şəhidlərin qanı ilə suvarıldıqda daha çox bar verəcəkdir".

Səriyyə Şahsevən qızı

"Çinar ağacı sınar, lakin öyilməz"

M. Ə. Axdəvətən

Urmiyə fədailərinin başçısı

"Bizim şanlı azadlıq nehzətimizə qarşı düşmənlik edənlərlə, ona nisbət töhmət atanlarla danışmaq istəmirəm".

Firidun İbrahimi

*Azərbaycan Milli hökumətinin
baş prokuroru*

"Mən Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda başı ucalıqla can verirəm. Mənim və yoldaşlarımla ölümü ilə azadlığın boğulacağını güman etməyin. Bizi mühakiməyə çəkib, dar ağacına doğru aparən cinayətkarlar xalq məhkəməsində cavab verməli olacaqlar. Bu həqiqətdir, bu şübhəsizdir".

Dadaş Tağızadə (fədai başçısı)

Fədai Həsən Qasiminin zindandan atasına yazdığı son məktubdan sətirler: "Əzizim ata... Sabah möhkəm və məhəbbətlə dolu üreklə, mətin addımlarla ölümə gedəcəyik. Mənim son şəklimi yadigar üçün qəzet müxbiri ağayı Əli Xadimidən alınız. Mənim müsibətimə səbirli olun. Bu son nəfəsdə deyirəm: Qələbə bizimdir!"

Həsən Qasiminin 80 yaşı atası: "Rəşid oğlum Həsən Qasiminin azadlıq uğrunda, Təbrizdə azadlıq düşmənlərinin əlilə tirbaran edilib şəhid olması münasibətilə bütün dostlara, tanışlara, şərəfli əfsərlərə təbrik deyirəm. Mən bu

hadisədən kədərənmiyəm!"

"Bu titrək bina çox da yaşamayacaqdır. Bu qara rejim daha davam etməyə qadir deyildir". Q. Sübhini dara çəkmək istərkən kəndir qırılıb. Q. Sübhi: "Alçaqlar, mənim dediklərimə inandınız mı? Sizin, hətta, dar ipiniz də çürümüş və davamsızdır!"

Qulu Sübhi (Polkovnik)

"Mənim atam da məşrutəçi və azadixah olmuşdur. Onu da müstəbidlər və sizin kimi canilər öldürmüşlər. Lakin o qeyrətli və şücaətli kişi düşmənlərə təslim olmamışdır. Mən də olmayacağam. Atam vaxtilə demişdi: "Şeyxəhməd ölər, azadlıq ölməz!" Mən də deyirəm: "Əbdülhüseyn ölər, amma azadlıq ölməz! Siz özünüzü xalqın intiqam pəncəsindən qurtara bilməyəcəksiniz".

Əbdülhüseyn Əhməd (Maku fədai başçısı)

"Mən Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda öz müqəddəs borcunu verirəm. Mən ölərəm, azadlıq ölməyəcəkdir".

Qulamrza Cavidan (Sənab fədaisi)

Ş.M.Xiyabani vaxtilə işıqlı sabahın gələcəyini nəsillərə xəbər verərək demişdi:

"Ey demokrat Azərbaycan!... Zülm, əzab, işgəncə və dar ağacları, zəncir və zindanlar nə qədər möhkəm olsa belə, sənin istiqamət və mətanətin qarşısında bir-bir ərilyib, məhv olacaq... Qarşıda: bir xoşbəxt səhər durur, qoy o kəmyab sabah, məramı: nail olmaq səhəri sənə mübarək olsun!"

YANDIRILAN KİTABLAR

(İran irticaları Azərbaycana dilində olan kitabları vəhşicəsinə yandırırılar.)

Cəllad. Sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...

Yandırdığın o kitablar alovlanır... Yaxşı bax.
O alovlar şö'lə çəkib şəfəq salır zülmətə...
Şairlərin nəcib ruhu məzarından qalxaraq,
Alqış deyir eşqi böyük, bir qəhrəman millətə,
O alovlar şö'lə çəkib şəfəq salır zülmətə...

Cəllad. Mənim dilimdədir bayatılar, qoşmalar,
De, onları heç duydumu sən o daş ürəyin?
Hər gəraylı pərdəsində min ananın qəlbi var...
Hər şikəstəm övladıdır bir müqəddəs diləyin,
De, onları heç duydumu sən o daş ürəyin?

Söylə, sənmi xor baxırsan mənim şeir dilimə?
Qoca şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli.
Sənmi "Türkəxər" deyirsən ulusuma, elimə?
Dəhilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli...
Qoca şərqi şöhrətidir Füzulinin qəzəli.

Cəllad. Yarıb od olsa da, külə dönməz arzular,
Təbiətin ana qəlbi qul doğmamış insanı.
Hər ürəyin öz dünyası bir səadət arzular,

Qanlar ilə yazılmışdır hər azadlıq dastanı...
Təbiətin ana qəlbi qul doğmamış insanı.

Əzəl başdan düşmənimdir üzü murdar qaranlıq...
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı.
Kainata dəyişməyəm şöhrətimi bir anlıq,
Mənəm odlar ölkəsinin günəş donlu övladı.
Hər torpağın öz eşqi var, hər millətin öz adı.

Nədir o dar ağacları, de kimlərdir asılan?
Oyuncaqımı gəlir sənə vətənimin haqq səsi?
Dayan... Dayan. Oyaq gəzir hər ürəkdə bir aslan
Boğazından yapışacaq onun qadir pəncəsi,
Oyuncaqımı gəlir sənə vətənimin haqq səsi?

Cəllad. Sənmi, de, qırırsan fədailər nəslini?
Millətimin saf qanıdır qurd kimi içdiyin qan.
Zaman gəlir... Mən duyuram onun ayaq səsinə,
Şəhidlərin qiyam ruhu yapışacaq yaxandan.
Millətimin saf qanıdır qurd kimi içdiyin qan...

Bir varaqla tarixləri, utan mənim qarşımda,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?
Koroğlunun, Səttarxanın çələngi var başımda.
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?

Sür atını, dördnala çap. Meydan sənindir... Ancaq;
Mən görəəm al geyinib gələn bahar fəslini...
Qoca Şorqin günəşidir yaradığım bu torpaq,
Mən yetdirdim al bayraqlı inqilablar nəslini,
Mən görəəm al geyinib gələn bahar fəslini.

20 yanvar, 1947

**AZƏRBAYCANIN BÖYÜK İNQILABÇI,
ALİM OĞLU S.C. PIŞƏVƏRİ
(1893-1947)**

XX əsrin I yarısında Güney Azərbaycanın milli-azadlıq hərəkatında parlaq yer tutan simalardan biri Seyid Cəfər Pişəveridir (Cavadzadə). O, 1893-cü il avqustun 26-da Güney Azərbaycanın Xalxal məhəlinin Zeyvə kəndində dünyaya göz açmışdır. Atası Seyid Cavad ailəsi ilə birlikdə 1905-ci ildə Bakıya köçmüş və onlar Bülbülə qəsəbəsində məskunlaşmışlar. S.C.Pişəveri təhsilini Bülbülədə, daha sonra Sabunçuda davam etdirmişdir. Orta məktəbi bitirdəkdən sonrakı fəaliyyəti haqqında o yazır: "Təhsil etməyə, kitab oxumağa olan böyük həvəsim sayəsində 20 yaşa çatanaqədər bütün boş vaxtımı kitabxanalarda keçirdim. Tarix, ədəbiyyat və fəlsəfə sahələrinə aid kitablara çox meyl göstərdim". O, 1913-cü ildən 1917-ci ilədək Bakının Xırdalan kəndində açdığı məktəbdə pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur, az sonra bu gənc Bakı məarifçiləri arasında savadlı və istedadlı ziyalı kimi ad çıxarmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Bakının ədəbi-siyasi mühiti, İranda Məşrutə hərəkatının Güneydə Səttərxanın başçılığı ilə daha yüksək səviyyəyə çatması və Güney Azərbaycanın bütün İranda inqilabın mərkəzinə çevrilməsi, eləcə də Türkiyədə "Gənc türklər" ölkənin siyasi həyatına gətirdiyi yeni nəfəs Pişəverinin dünya görüşünün formalaşmasında və onun gələcək mübarizəsində müstəsna rol oynamışdır. Seyid Cəfər doğulduğu diyardan uzaqda olsa da, oradakı insanların taleyi, vətənin azadlığı, orada getdikcə şiddətlənən haqsızlıqlar onu daim düşündürmüş, qurtuluş üçün yollar axtarmağa yönəlmiş və nəticədə onu siyasi mübarizə yoluna gətirmişdir. O özü bu haqda yazmışdı: "məni bu böyük şərəfli işə cəlb edən əmil azadlıq mübarizəsindən başqa, bir də mənsub olduğum millət haqqındakı düşüncələrim olmuşdur". Vətənin və xalqın nıcatı üçün demokratik məarifçilik

fəaliyyəti ilə kəfayətlənməyən Pişəvəri 1917-ci ildə siyasi fəaliyyət meydanına daxil olur. Hələ 1905-ci ildə Bakıda yaranmış İran Sosial Demokrat (İctimaiyyun-Amiyyun) fırqəsinin Bakı təşkilatının iclaslarında iştirak edən Pişəvəri eyni zamanda jurnalistlik fəaliyyətinə başlayır. O özünün ilk məqalələrində İranda hökm sürən şahlıq idarəsinin xəyanət və satqınlıqlarına qarşı bütün İran xalqlarını birliyə dəvət etmişdir. 1918-ci ildə İran kommunistlərinin ("Ədalət fırqəsi") sıralarında öz siyasi mübarizəsini davam etdirən Seyid Cəfər onun orqanı "Hüriyyət" qəzetinin redaktoru təyin olunur.

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, C.Pişəvəri Azərbaycanın N.Nərimanov və digər siyasi xadimləri kimi qırmızı ordunun Azərbaycanı tutmasının istilacı mahiyyətini əvvəl-

lər dərk etmir və məzlum Şərqi, o sıradan İranın azadlığı üçün ona ümid bağlayır. Lenin və Moskvanın məzlum millətlərə "nəticə verəcəyi" haqda yalan vədlərə inanırdı. Bu sıradan Pişəvəri Sovet hərbi hissələrinin 1920-ci il mayın 18-də Ənzəli limanına çıxarılmasını və bu qüvvələr içərisində Bakıda İran fəhlələrindən təşkil edilmiş İran qızıl ordusu dəstələrinin və "Ədalət" in üzvlərindən böyük bir qrupun olmasını da ingilis imperalizminə qarşı mübarizədə müsbət bir hal kimi dəyərləndirir və qəbul edirdi. İranda antişah, antiimperialist qüvvələrinin birliyi yaratmaq məqsədi ilə "Ədalət" partiyasının göstərişi ilə S.C.Pişəvəri 1920-ci il mayın 23-də Cəngəli hərəkatının rəhbərlərindən Mirzə Kiçik xanla danışıqlar aparmaq üçün xüsusi nümayəndə heyəti ilə Rəştə gəlir. Apanılan danışıqlar müvəffəqiyyətlə qurtarır. Rəştə Sovet hərbi qüvvələrinin olmasından istifadə edilərək Kiçik xanın başçılığı ilə iyun ayının 4-də Gilanda respublika hökuməti qurulur. Pişəvəri həmin hökumətdə rəhbər vəzifəyə təyin olunmuşdur.

Müstəbid şah rejiminə qarşı Azərbaycanda, Gilanda, Xorasan və digər əyalət mərkəzlərində xalq hərəkatının güclənməsindən istifadə edən qüvvələr 1920-ci il iyunun 22-də Ənzəlidə İran Kommunist "Ədalət" partiyasının I təsis qurultayını keçirirlər. Qurultay S.C.Pişəvərini MK-nın üzvü və təbliğat işləri üzrə katib seçir. Bunun ardınca Pişəvəri partiyanın Təbriz təşkilatı tərəfindən III Kommunist İnternasionalının 3-cü konqresinə nümayəndə seçilir və orada iştirak edir.

1921-ci ilin fevralın 26-da İranla Sovet Rusiyası arasında Moskvada mə'lum dostluq müqaviləsi bağlandı. İranla ikili siyasət yürüdən Moskva Gilan inqilabçılarının əli ilə Tehrani zəbt etməyə və Çar Rusiyasından fərqli olaraq İrana təkbaşına (müttəfiqləri olmuş ingilislərsiz) sahib olmağa ümid edirdi. Gilan inqilabçıları (o sıradan Kiçik xanın başçılığı etdiyi dəstə - "cəngəllər") İngiltərənin İranda ağıllığından xilas olmaq xatirinə özünə "xilaskar dost ölkə" maskası

taxmış və hələlik inqilabçıları buna inandırma bilmiş Rusiyanın hərbi qüvvələrinin yardımından istifadə etdilər. Bundan əvvəl deyildiyi kimi yalnız Xiyabani heyrətamiz uzaqqörənliklə qırmızı ordunun onlara da təklif etdiyi hərbi yardımdan imtina etdi. Gilanda isə hadisələrin sonu özünü çox gözletmədi. Belə ki, Tehran üzərinə hərbi yürüşlər iflasa uğradıqda Sovet hərbi hissələri Gilandakı milli-azadlıq hərəkatı qüvvələrini meydana tərk qoyub, onlara xəyanət edib İranı tərk etdi. Arxasız qalmış Gilandakı azadlıq mücahidləri nin başı cəllad kötöklərinin üstündə kəsildi. Bu hadisələri Pişəvəri gələcəkdə xatırlamalı oldu.

Cəngəllilər hərəkatının faciəli sonluğundan sonra, 1921-ci ildə, Tehrana gələn Pişəvəri yenidən yaradılmış İran həmkarlar təşkilatının mərkəzi orqanı "həqiqət" qəzetinin baş redaktoru olur. "Həqiqət" öz səhifələrində kəskin məqalələr və hakimiyyət əleyhinə yazılar çap etdiyi üçün onun fəaliyyəti dövlət tərəfindən qadağan olunur, Pişəvəri isə öz fəaliyyətini İsfahanda davam etdirmək məcburiyyətində qalır. 1925-ci ildə Rza xanın səhlığa keçməsi ilə İranda demokratik və milli qüvvələr əleyhinə amansız təqiblər və cəza məşını işə salınır, ölkədə irtica tüğyan etməyə başlayır. Bir müddət öz mübarizəsini gizli şəkildə və müxtəlif məkanlarda davam etdirən Pişəvəri Rza şah xəfiyyəsi əlindən yaxa qurtara bilmir, 1930-cu ilin dekabrında həbs edilir. O, 10 il tamamilə Tehranın şimal-şərqində yerləşən və özünün dəhşətli mühiti və şəraiti ilə ad qazanmış "Qəsrə qacar" zindanında ömür keçirir. Müdhiş zindan həyatı, buradakı dözülməz əbhava azadlıq mücahidi olan Pişəverinin iradəsini sarsıda bilməmişdi. O, "Qəsrə-Qacar"-da belə öz mübarizəsindən və əqidəsindən əl çəkməmiş, hətta, bədii- publisistik yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Onun məşhur "Zindan xatirələri" əsəri "Qəsrə-Qacar"-ın məhsuludur. 1940-cı ildə həbs müddəti qurtardığına görə "Qəsrə-Qacar"-dan azadlığa buraxılan Pişəvəri Kaşan şəhərinə sürgün edilir. Orada bir müddət nəzarət altında yaşadığından sonra şah xəfiyyəsi onu yenidən

həbs edir. 1941-ci il avqustun 25-dən etibarən müttəfiq qoşunlarının İran ərazisini işğal etməsi (birinci olaraq 1941-ci il avqustun 25-də sovet hərbi hissələri İranın şimalına girmişdi), Rza şahın öz oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə səltənətdən əl çəkməsi və sentyabrın 16-da ölkədən qaçması zindanların qapılarının açılmasına səbəb oldu. 1941-ci il sentyabrın 13-də (1320-ci il şəhriyərin 23-də) Pişəvəri Kaşan zindanından azad edilir. 10 ildən çox siyasi məhbus olmuş S.C.Pişəvəri azadlığa buraxılan kimi yenidən mübarizə meydanına atılır. Onun bu dövr siyasi və ədəbi fəaliyyətində dostlarının maddi və mə'nəvi yardımı ilə çap olunmuş "Ajir" (Həyəcan) qəzeti xüsusi yer tutur. "Ajir"-dəki yazıların böyük əksəriyyəti Pişəverinin qələmindən çıxmışdır. Şahlıq istibdadına və irticaya qarşı mübarizədə, kütlələri böyük azadlıq döyüşünə hazırlamaqda, faşizm və onun İranda ki əlaltılarını ifşa etməkdə "Ajir" misilsiz rol oynamışdır.

Zindandan çıxandan sonra İran Xalq partiyasının yaradılmasında böyük xidmətləri olmuş Pişəvəri bu təşkilatda rəhbər vəzifələrdə çalışmışdır. Tehran mühiti, buradakı mübarizə onun arzu və istəklərinə tam cavab verə bilmirdi. Azərbaycan, onun problemləri Pişəverini heç vaxt rahat buraxmamışdı. Bu yüksək amal onun siyasi mübarizəsində, yazılarında və çıxışlarında qırmızı xətlə keçir. Bu istək, bu amal onu vətənə, Azərbaycana gətirir. Pişəverinin Azərbaycana qayıdışı 1944-cü ilin baharına - İran məclisinin XIV çağırışı üzrə seçkilər vaxtına təsadüf edir. Belə ki, 1944-cü ilin əvvəllərində İXP məclisə nümayəndə seçilmək üçün Azərbaycandan Pişəverinin namizədliyini irəli sürür. Azərbaycana gələn Pişəvəri seçki kompaniyası ilə bağlı bir neçə ay müddətində Azərbaycanın şəhər və kəndlərini dolayır, eyni zamanda burada əhəlinin sosial-iqtisadi vəziyyəti və siyasi əhvalı ilə yaxından tanış olur, yeni dost və tanışlar qazanırdı, yüksək göstərici ilə 5780 səsle Azərbaycandan məclisə nümayəndə seçilir. Lakin bu danılmaz qələbənin nəticəsini XIV məclis 1944-cü il iyulun 13-dəki yığıncağında etibarsız saydı. Bu,

روزنامه آتیر

شماره ۱۴
تاریخ ۲۵ دی ماه
برای کارگران و کشاورزان و صنعتیان
کارمندان جزو ادارات و معاشین
شماره ۱۴
تاریخ ۲۵ دی ماه
برای کارگران و کشاورزان و صنعتیان
کارمندان جزو ادارات و معاشین

روزنامه آتیر
دارنده آتیر و مدیر مسئول
باج: شصت و دو ریال
آذربایجان روزهای یکشنبه
این روزنامه عضو جبهه آزادی است

حزب درست و حسابی کدام است؟

چرا در یک جامعه حزب و یا احزاب پیدا می شوند؟
آیا حزب برای جامعه مفید است یا بدم؟
حزب درست و حسابی یک جامعه را می شود از فساد و اذیت
نجات داد؟
آیا ممکن است یک حزب فقط یک کاره را انجام دهد؟
برسد؟ حزب برای جلب اکثریت جامعه چه باید بکند؟

ما می خواهیم کرد و بکنیم...
و در مقابل این سبب...
و در مقابل این سبب...
و در مقابل این سبب...

kütləni səfərbər etmək məntiqi idi. Buna görə də S.C.Pişəvəri XIV çağırış İran Məclisinə Təbrizdən namizəd göstərirlərken həmin rejim bütün vasitələrlə onun seçilməsinə mane olmağa çalışdı, lakin xalq öz sözünü dedikdə Məclis Pişəvərinin e'tibarnaməsini təsdiq etmədi.

Seçki kompaniyası dövründə Azərbaycandakı vəziyyəti tam aydınlığı ilə öyrənmə bilmiş Pişəvəri ölkənin və xalqın çoxsaylı dərdlərinə çarə bulmağın, sosial və milli tələbləri həll etməyin qaçılmazlığına əmin olmuşdu. Azərbaycan üçün nəsə etmək, kor-təbii genişlənən hərəkatı ən optimal məcəraya yönəltmək gərəkdirdi. Bunun üçün o, hər şeydən əvvəl əsarətdə olan vətənin və xalqın dərdlərinə çarəni milli ruhla yoğrulmuş, kütlənin arzu və istəklərini ifadə edə biləcək siyasi bir təşkilatın - partiyanın yaradılmasında görürdü. Bu təşkilat Azərbaycanda sabiqəsi olan, vaxtı ilə Ş.M.Xiyabani tərəfindən yaradılmış, lakin cəmi 5-6 il fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan Demokrat Fırqəsi (ADF) ola bilərdi. Güney Azərbaycanda genişlənməkdə olan milli hərəkatın uğur qazanmasında - İranın tərkibində milli muxtariyyət əldə etməsində son dərəcə maraqlı olan sovet rəhbərliyi tərəfindən 1945-ci ilin yayında Azərbaycan K (b) PMK-nın birinci katibi Mir Cəfər Bağırov vasitəsilə Seyid Cəfər Pişəvəriyə ADF-nin yaradılmasına rəhbərlik təklif edilir. M.C.Bağırova Culfada görüşdə bu təkliflə bağlı çox tərəddüd keçirir. Bəzi yazılarda onun Bağırova dediyi aşağıdakı sözləri xatırlanır. Pişəvəri təklifdən imtina etməsini belə əsaslandırır: "Bu ruslar öz siyasi hədəflərini irəli aparmaq üçün bizi oyuna qatmaq istəyirlər. Onlar inanılası adamlar deyillər. Lazım olan təqdirdə bizə kömək etməyəcəklər, meydana bizi tək qoyacaqlar. Rusların məhəbbəti meymun məhəbbətinə oxşayır, suda boğulan vaxt meymun öz balasını ayağı altına salır. Mən onları yaxşı tanıyıram".

Güneydəki hərəkatın inkişafı və sonrakı taleyi ilə bağlı planların və edilən təklifin arxasında şəxsən, İosif Stalinin iki Azərbaycanı gələcəkdə birləşdirməklə İttifaq ərazisini

1943-1944-cü illərdə Tehrandan oğurlanmış "AJIR" qəzeti eslinde Güney Azərbaycan əhalisinin Məclisdə ucaldırılacaq səsini boğulması demək idi. Şah başda olmaqla İran irticası S.C.Pişəvərinin təmsalında özünün ən böyük düşməni görünürdü. Bunun əsas səbəbi S.C.Pişəvərinin xalq içində olan nüfuzu və onun atəşin nitqlərində və ifşəedici yazılarında

bir qədr də genişləndirmək kimi tam gizli məqsədi dururdu. Çox mümkün ki, Pişəveri bunu hiss edirdi. Nəticədə bütün tərəddüdlərlə yanaşı Pişəveri bu söhbətlərə Azərbaycanın taleyi üçün ələ düşmüş çox mühüm bir fürsət kimi baxır və tarixin yetişdirdiyi bu şansdan istifadəni qəbul və zəruri sayır. Bir qədr sonra 1945-ci il sentyabrın 12-də "Azərbaycan" qəzetində o yazırdı: "İndi Azərbaycan xalqının əlinə ən böyük bir fürsət düşmüşdür. Bundan istifadə etməmək xəyanətdir". Pişəverinin rəhbərliyi ilə 1945-ci il sentyabrın 3-də (hicri qəməri 1324-cü il Şəhrivər 12-də) Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (partiyasının) yaradılması haqqında bəyannamənin yayılması, Güney Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı tarixində yeni dövrün başlanğıcından xəbər verir. Azərbaycan Demokrat Firqəsində diqqəti çəkən mühüm məsələlərdən biri onun məramnaməsində "bolşevizm", "Kommunizm", "sosializm", "Marksizm", "Leninizm" və başqa "izm"lərin olmaması və firqənin sinfi prinsiplə deyil, milli-demokratik tələblər əsasında qurulmasında idi. "Bizim ölkədə siniflər çox da bir-birindən uzaqlaşmayıblar. Xüsusilə fəhlələr, əkinçilər, xırda alverçilər, sənətkarlar kimi aşağı dəstələrin bir çox məsələlərdə birgə mənafeyi vardır. Buna görə də İranda tam mə'nada sinfi bir firqə üçün zəmin yoxdur" (S.C.Pişəveri). Buna görə idi ki, ADF ilk növbədə sırf milli tələbləri irəli sürürdü. Pişəverinin "Firqəmiz işə başladı" adlı proqram xarakterli yazısında oxuyuruq: "Biz öz dilimizdə məarif, səhiyyə və dövlət idarəsi tələb edirik. Öz dilimizdə kitabımız, qəzetimiz və ədəbiyyatımız azad bir surətdə vicudə gəlmək ilə xalqımızın müterəqqi bir xalq olmasına imkan verilməlidir. Biz birinci növbədə öz evimiz olan Azərbaycandan başlayıb buranın tərəqqisini tə'min etməyə çalışırıq". 1945-ci il oktyabrın 2-4-də Təbrizdə keçirilən ADF-nin qurultayı S.C.Pişəverini yekdilliklə partiyanın sədri seçdi.

ADF-nin təşkilatçısı və Azərbaycan Milli Hökumətinin rəhbəri S.C. Pişəveri (Cavadzadə)

S.C.Pişəverinin təşkilatçılıq və dövlətçilik istedadı 1945-ci il dekabrın 12-də (21 Azərdə) hakimiyyətin ələ alınması nəticəsində yaradılmış Azərbaycan Milli Hökumətinin fəaliyyəti dövründə daha parlaq şəkildə üzə çıxdı. "21 Azər" hərəkatının sükanı arxasında duran ADF Pişəverinin rəhbərliyi altında hərəkatı müvəffəqiyyətlə qələbəyə qovuşdurdu, azadlıq və nisbi də olsa müstəqilliyin şirinliyini xalqa daddırdı. Pişəveri "21Azər"-i "separatçılıq", "İran azadlıq qüvvələrinin parçalanması" və s. bu kimi böhtan və iftiralarla ləkələməyə çalışanlara cavab olaraq aydın şəkildə demişdir: Tehran görək gözlərini yaxşı açıb, zaman və məkanı yaxşı təşxis versin. Biz İran azadxahlarını səmimiyyətlə sevirik və onların müvəffəqiyyətləri də bizim müvəffəqiyyətimizdir. Lakin bizim özümüzün də bir hesabımız vardır. Onu unutmaq olmaz".

Azərbaycan Milli Hökumətinin bir illik fəaliyyəti, onun icra etdiyi tədbirlərin hamısı böyük öndər S.C. Pişəverinin adı ilə sıx bağlıdır. O, "21 Azər" in qələbəsini qoruyub saxlamaq üçün şahla, baş nazir hiləgər Qəvəmüs-Səltənə ilə. İran hakim dairələrinin neçə-neçə nümayəndələri ilə və nəhayət dövrün tiranı İ.V. Stalinlə üz-üzə dayandı. Lakin xəyanət öz işini gördü. Dekabrın 11-də səhər "öldü vardır, döndü yoxdur" çağırışı ilə millətə müraciət edən Pişəveri həmin gün axşam dekabrın 12-nə keçən gecə canından çox sevdiyi vətənlə, onun kövrək istiqlaliyyəti ilə məcburən vidalaşmalı oldu. Bu xəyanət, bu ağır onu vətənin bu sahilində - Quzey Azərbaycanda da rahat buraxmadı. O da öz sələfi N. Nərimanov kimi keçdiyi yoldakı xəyanət və badalaqlara baxıb, qırmızı imperiyanın ikiüzlülyünə və riyakarlığına nifrət edirdi. N. Nərimanov bu nifrəti oğluna vəsiyyətində ifadə edə bilmişdisə, Pişəveri bu imkanı əldə edə bilmədi. 1947-ci il iyulun 11-də o, 55 yaşında müəmmalı şəkildə baş vermiş avtomobil qəzasına düşdü və iyulun 12-də "xəyanət, xəyanət" deyərək gözələrini əbədi yumdu.

Onun məzarı hal-hazırda Bakıda fəxri xiyabandır.

GÜNEY AZƏRBAYCAN "21 AZƏR" HƏRƏKATININ MƏĞLUBİYYƏTİNDƏN "AĞ İNQILAB" ADƏK (1947-1962-Cİ İLLƏR).

Azərbaycan Milli Hökuməti məğlubiyyətinin tarixi siyasi qiyməti. 1941-1946-cı illər Güney Azərbaycan və Şimali Kürdüstanda milli-demokratik hərəkat və onun real nəticələri - hər iki əyalətdə muxtar milli hakimiyyət orqanlarının qurulması, bu hökumətlərin həyata keçirdikləri sosial-iqtisadi və mədəni islahatlar İranın başqa rayonlarına güclü təsirini göstərdi. "İranın İnqilabçı Fəhlələr Təşkilatının Parisdə (Fransa) çap edilən "Peyam-e kar" adlı orqanı özü-nün fevral-mart, 1989-cu il tarixli 39-cu sayında "Komunistlər və Azərbaycanda 21 Azər hərəkatı" sərlövhəli məqaləsində yazırdı: "Azərbaycan xalqının 1941-1946-cı illər hərəkatı həqiqətdə Məşrutə inqilabının və Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin Milli Hökumətinin davamı idi. Məşrutə inqilabı və Xiyabani hərəkatı zamanı Azərbaycanda və İranın başqa əyalətlərində həllini tapa bilməyən məsələlər 1941-1946-cı illər hərəkatında gündəlikdə duran məsələlər sırasına əlavə edildi". Müttəfiq qoşunların İrana daxil olması ilə yaranmış nisbətən demokratik şərait ölkədə, xüsusilə Güney Azərbaycanda, mütərəqqi qüvvə və təşkilatların yaranması, fəaliyyəti və inkişafına kömək etdi. Bu qüvvə və təşkilatların vahid cəbhədə birləşərək bütün ölkə xalqları üçün milli və demokratik hüquqlar uğrunda mübarizə aparmaq imkanları xeyli dərəcədə reallaşdı və irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməkdə böyük təcrübəsi olan azərbaycanlılar öndər rolunu öhdələrinə götürdülər. Azərbaycan həmişə olduğu kimi yenə də bütün İran xalqlarının ümid yerinə çevrildi. "Peyam-e kar" jurnalı elə həmin nömrəsində yazır ki, Azərbaycanda Milli Hökumətin fəaliyyəti zamanı elə işlər görüldü ki, Rza xan öz

hakimiyyəti dövründə Azərbaycan üçün həmin işlərin mində birini də edə bilməmişdi.

Lakin ikinci cahan savaşının SSRİ dövləti xeyrinə istiqamətinin dəyişməsi və tamamlanması ilə müttəfiqlər arasında hələ əsas 1943-cü ildə Tehran Konfransında qoyulmuş dünyanın, xüsusən də Yaxın və Orta Şərqi, yenidən nüfuz dairələrinə ayrılması məsələsi günün vacib problemi kimi qarşıda dayandı. Hər bir müttəfiq dövlət öz mənafeyinə uyğun şəkildə tədbirlər görməyə və İrandakı, o sıradan Güney Azərbaycandakı xalq hərəkatına müdaxilə etməyə, onun taleyini həll etməyə girişdilər.

Amerika və ingilis imperializmi, eləcə də İranın hakim dairələri bu hərəkatın daxilə və xaricə təsirindən xeyli narahat idi. ABŞ-ın rəsmi nümayəndələri 1941-1946-cı illərdə Güney Azərbaycandakı milli-demokratik hərəkata qarşı təşkil edilən mürtəcə hərbi-siyasi kompaniyada iştirak etmələrini uzun müddət inkar etsələr də, tarixi sənədlər bunun tam əksini göstərir. Bu kimi sənədlər professor Cəmil Həsəninin son kitabında¹ kifayət qədər nümayiş etdirilir. İran şahı Məhəmməd Rzanın 1978-1979-cu illər inqilabı zamanı ölkəni məcburi tərk etdikdən sonra 1980-ci ildə çap olunmuş "Tarixin cavabı" adlı kitabında da ABŞ səfirliyinin Azərbaycan demokratlarına qarşı güc tətbiqində ısrar etməsi haqqında geniş məlumat verilir. Şah qeyd edir ki, Amerika səfiri Corc Allen onunla görüşlərində vaxt itirmədən qoşun hissələrini demokratik hərəkatı yatırmaq üçün Azərbaycana göndərməyi təkid edirdi. Amerika səfiri şahla görüşlərində ona hərtərəfli kömək göstəriləcəyini vəd etmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qoşunlarının Güney Azərbaycana girməsi ərəfəsində İran hökuməti Amerikadan 20 mln. rial məbləğində silah və hərbi sursat, o cümlədən 40 ədəd dörd motorlu hərbi təyyarə almışdı. Azərbaycan Milli

Hökuməti ilə 13.06.1946-cı il tarixdə bağlanmış məlum müqavilənin şərtlərini pozaraq, 1946-cı ilin noyabr ayında 15-ci çağırış Məclisə "seçkilərin azad keçirilməsini təmin etmək" bəhanəsi ilə Azərbaycana yeridilən 50 min nəfərlik şəxsi heyətdən ibarət hökumət qoşununun ixtiyarında 150 təyyarə, 147 top, 3 min ədədə yaxın iri çaplı və əl pulemyotları və başqa silahlar var idi. Hökumət qoşunları 9 piyada batalyonundan, 1 süvari polkundan, amerikalı general Şvarskopfün başçılıq etdiyi 1 mexanikləşdirilmiş jandarm alayından, 1 istehkamçı batalyondan, 2 tank rotasından, 1 aviasiya rotasından, 9 minamyotçu rotadan, 1 zirehli maşınlar vzvodundan, 2 hərbi hava qüvvələri vzvodundan və bir neçə od püsgürdücü vzvoddan təşkil edilmişdi. Bütün bunların müqabilində Güney Azərbaycandakı Milli Hökumətin ixtiyarında, "Dad" qəzetinin (16.12.1946) verdiyi məlumata görə, cəmi 3 tank (onlar da texniki cəhətdən nasaz vəziyyətdə olmuşdu), anbarlarındakı 2 mln. ədəd patron, 5 min ədəd pulemyot və bir neçə qutu əl qumbaraları olmuşdu. Bütün bunlar onu göstərir ki, Milli Hökumətin rəhbərliyi hərbi qüvvə ilə İrandan ayrılmağı qarşısına məqsəd qoymamışdı və rəsmən bütün İran çərçivəsində demokratik bir rejimin bərqərar olmasını istəyirdi. Onların 1946-cı ilin may ayının 31-də qəbul etdikləri Bəyannamə də elə bu məzmununda idi və orada aydın deyilirdi: "Azərbaycan başdan-başə vətənpərvərlik hissləri ilə doludur və heç bir zaman İrandan ayrılmayacaqdır". Bununla belə Tehran irticaçı rejimi, Amerika və ingilis imperializmi belə hesab edirdilər ki, "Azərbaycan İran üçün artıq itirilmişdir" və 1946-cı ilin sonunda İran hökuməti tərəfindən Güney Azərbaycana yeridilən qoşun guya Azərbaycanı "kommunizm agentləri"ndən, azərbaycanlıları isə "sosializm zülmü"ndən azad etməyə gəlmişdi. Bütün bu bəhanələr Sovet İttifaqı rəhbərliyinin İranın şimalında nəfə axtarmaq və çıxarmaq üçün imtiyazların alınması haqqında müqavilənin Qəvəmis-

¹ Həsəni C. Soyuq müharibənin bağlandığı yer - Güney Azərbaycan (1945-1946). Bakı, 1999.

səltənə hökuməti ilə imzalanmasından sonra daha ucadan səslənməyə başladı. Qarşılıqlı şirkət haqqında neft müqaviləsi imzalandıqdan sonra 15-ci çağırış Məclis seçkilərində onun təsdiqini təmin edəcəyi və bunun üçün İranda tam demokratik üsul-idarə sisteminin bərqərar olacağı haqqında Qəvəmsəltənənin verdiyi vədlərə inanan Sovet rəhbərliyi Milli Hökumət rəhbərlərindən tələblərdə ısrarı dayandıрмаğı tələb etdi. Bunları V.İ.Stalinin S.C.Pişəvəriyə göndərdiyi məktubu (08.05.1946) və Milli Hökumət zamanı Azərbaycan fədai diviziyasına başçılıq etmiş Qulamyyəhyə Danişyanın xatirələri də təsdiq edir. Q.Danişyan "Xatirələr"ində yazır: "... biz yenidən Zəngana hücum təşkil etmək istədikdə Təbrizdən göstəriş gəldi ki, heç bir əmələ əl atmadan Təbrizə hərəkət edək. ...Təbrizdə Pişəvəri ilə görüşmək istədim. O yerində yox idi. Onu Biriya və Vilayi əvəz edirdilər. ... Doktor' ümumi vəziyyət haqqında məlumat verdikdən sonra məsləhət gördü ki, tezliklə Təbrizdən çıxıb gedim. ...Sonra evə gəldim və gördüm ki, ailəmi aparmaq üçün maşın gətiriblər (sözsüz ki, maşını Sovet tərəfi təqdim etmişdi - müəllif). ...Biz Culfa körpüsünə çatanda xəbər verdilər ki, mənim və ailəmin keçməsinə icazə vermişlər (Pişəvəri və Milli Hökumətin bir sıra üzvləri artıq Sovet məkanında idilər - müəllif)".

Beləliklə, Azərbaycan xalqı sovetlər tərəfindən verilmiş bütün vədlərə, qəbul edilmiş qərar və öhdəliklərə, Milli Hökumətin silahlı qüvvələr haqqında verdiyi qanunlara baxmayaraq, düşmənin qarşısında silahsız və köməksiz qaldı.

İran hökumət başçısı Qəvəmin 22.04.1946-cı il tarixdə (SSRİ ilə neft müqaviləsi imzalandıqdan 18 gün sonra) "Azərbaycanda demokratik təşkilatların, həmkarlar ittifaqlarının və başqalarının fəaliyyəti azaddır" və "Azərbaycanda baş vermiş demokratik hərəkətdə iştiraklarına görə əhaliyə və demokratiya xadimlərinə qarşı heç bir repressiya tətbiq

edilməyəcəkdir" kimi rəsmi vədlərinin əksinə olaraq İran əsgər və jandarmı Güney Azərbaycanda yaradılmış demokratik idarəçiliyi darmadağın etdilər, demokratik qüvvələr və əhaliyə qarşı ağılasıgmaz vəhşiliklər törətdilər. Həmin hadisələr haqqında İranın demokratik qəzetləri yazırdı:

"Tehran hökuməti istismar bayquşunun (Amerikanın) qanadı altında Azərbaycanı "fəth etmək" üçün qoşun yeritdi və buradakı azadlığı vəhşicəsinə boğdu.

Hökumət qoşunları Zəngana daxil olan kimi açıq fikirli ruhani Şeyx Məhəmməd Xoi öz evində öldürüldü və cənazəsi damdan yerə atıldı. 23 noyabr günü (1946 - müəllif) bu faciənin şahidi oldu. Həmin bu vaxt yerli irticaçılar zəhmətkeşləri dəstə-dəstə yığıb öldürməyə apardılar" (İXP orqanı "Mərdom" qəz.,03.02.1949).

"Qarətçilər (bunlar həmin dəstələr idi ki, şah qoşunu qərargahı tərəfindən bir neçə ay öncə ADF rəhbərlərini terror etmək, yalan xəbərlər yaymaq və tərxiatla məşğul olmaq məqsədilə Azərbaycana göndərilmişdi və bu dəstələr Azərbaycanı yaxşı tanıyan və Azərbaycan dilində mükəmməl danışan "starsına" və "serjantlar"dən təşkil edilmişdi - müəllif) Zənganda ən azı 200 evi çapıb taladılar. Onlar, hətta, südəmər uşaqlara rəhm etmirdilər və onları öldürdükdən sonra cəsədlərini futbol topu kimi vurub, o tərəf, bu tərəfə atırdılar..." ("Azərbaycan" qəz.,29.11.1946).

"1946-cı ilin dekabr ayında başlanan hücum tarixindən etibarən Azərbaycan tufanlı bir səhnəyə çevrildi.

Kəndlər qarət edildi, fədailəri orta əsrlərin qulları kimi arabaya qoşdular, kəndlilər tikə-tikə doğrandılar.

16 dekabr (günü) Ərdəbil üçün ən acınacaqlı gündür. Burada öldürülənlər o qədər çox idi ki, yollardan keçmək mümkün deyildi.

... Ərdəbil qırğınında ... onlar (şah qoşunları) kiçik uşaqları da dara çəkdiilər" ("Mərdom" qəz.,03.02.49).

"... Demokratlar kütləvi şəkildə güllələnirdi, şəhərlərin

¹ Çox güman ki, Azərbaycan ostanları S. Cavid nəzərdə tutulur.

küçə və meydanları meydnlərlə örtülmüşdü, onların üzərinə kerosin töküb od vururdular və bu canlı məşəllərlə meydanları işıqlandırirdilər. Belə bir başqa qanlı qırğını heç kim xatırlamır" ("İşğor" qəz., 25.10.1948).

"Qarətçilər zərrəcə utanmadan elm və sənət ocaqlarına da hücum etdilər. ... Kitabxana, filarmoniya və dövlət teatrı qarət edildi. Sərdar milli Səttarxanın və salar milli Bağırxanın heykəlləri sındırılıb, yerində Rza xanın əksi qoyuldu.

Budur, Azərbaycan himninin təntənəli səsi Səttarxan xiyabanını titrədir, bir müddət bütün hay-küy kəsilir, sanki burada heç qan tökülməmiş, adam qətl olunmamışdır. Gələn 27 nəfər igid və namuslu zabitdir, bunlar himnin bu sözlərini oxuya-oxuya ölüm ayağına gedirlər:

*Ana yurdum, sən ey şanlı vətən
Həmişəlik yaşa Azərbaycan ... "*

("Mərdəm" qəz., 03.02.1949).

1946-cı ilin dekabr ayının ikinci yarısında Güney Azərbaycanda 20-25 min nəfər adam öldürüldü (müxtəlif sovet, İran və demokratik ruhlu digər xarici ölkə mətbuatında bu hadisələrdə ölənlərin sayı 14-50 min nəfər arasında göstərilir).

İranda 15-ci çağırış Məclis seçkiləri 1947-ci ilin yanvar ayında keçirildi. Güney Azərbaycanda seçkilər ordu, polis və jandarmın "tam nəzarəti" altında baş tutdu. O zamankı İran mətbuatının verdiyi məlumatla görə, Azərbaycan əhalisi seçki bülletenini götürməyə və səs verməyə o qədər həvəs göstərmədi, səs verənlər isə seçki mərkəzlərindən çox uzaqlarda yaşayan və hər səs üçün pul verilərək yük maşınlarına doldurulub seçki məntəqələrinə gətirilən kəndlilər və yaxud da öz iş yerlərini itirməkdən qorxan və müdiriyyətin təkidilə gələn təhlilələr idilər. Seçkilər zamanı səsliyin satın alınması haqqında Təbriz qəzetləri yazırdı ki,

hər deputat yeri üçün səs qiyəti 50 riala qədər artıb və qiyətin yenə də artması gözlənilir və bu da "tələb" in "təklif" dən çox olması ilə şərtlənir. Qəzet daha sonra yazırdı: "Deputat yeri üçün səs qiyəti "Baharistan" da (Tehrande Parlamentin yerləşdiyi bina belə adlanırdı) neçəyə olacağı - 10 və ya 100 min təmənə - fərqi varmıyan bir adam necə ədalətli ola bilər, ... bütün bunları necə müsbət qəbul etmək olar?" ("Mərdəm" qəz., 11.04.1947).

Son nəticədə, 1947-ci ilin yayında açılmış İranın 15-ci çağırış Məclisinin nümayəndələri 1946-cı ilin aprel ayının 4-də İranla SSRİ arasında Tehrande imzalanmış neft müqaviləsini bir qədər sonra rədd etdi. Başqa cür ola da bilməzdi. Bununla da Sovet dövləti və rəhbərliyi 1945-1946-cı illər Güney Azərbaycandakı milli-demokratik hərəkəti güdazə verməklə İranla oynadığı oyunu uduzmuş hesab olundu.

Az sonra 1947-ci ilin oktyabr ayının 6-da Qəvəm hökuməti ABŞ-la hərbi müqavilə imzaladı və Məclis bu müqaviləni ləngitmədən təsdiq etdi. Müqaviləyə uyğun olaraq 1948-ci ilin yanvar ayında amerikalı mütəxəssis və zabidlərdən ibarət komissiyalar İrana göndilər və onların rəhbərliyi altında Sovet-İran sərhəddinin Güney Azərbaycanı ərazisi boyunca hərbi istehkamların tikintisinə başlandı. Sovet dövləti də öz növbəsində 1948-ci ilin yanvar ayının 31-də və mart ayının 24-də İran dövlətinə nota ilə müraciət edərək bildirdi ki, 06.10.1947-ci il tarixli İran-Amerika müqaviləsi və onun icrası SSRİ-nin cənub sərhədləri üçün təhlükə yaradır və iki ölkə arasındakı qonşuluq münasibətlərinə ziddir.

Milli Hökumətin məğlubiyyəti də elə bu məzmunlu səbəblərlə əsaslandırılmışdı: qardaş qırğınının qarşısını almaq, beynəlxalq avantüraya yol verməmək xətinə müqavimət göstərməmək (ADF və Azərbaycan Əyalət Əncüməninə xalq qoşunu və fədai qüvvələrinə 11.12.1946-

cı il tarixli müraciəti). Artıq gec idi. SSRİ dövləti buraxdığı səhvləri ört basdır etməli və Milli Hökumətin məğlubiyyətinə öz mənafeyinə uyğun "siyasi qiymət" verməli idi. Stalinin Pişəvəriyə ünvanlanmış 08.05.1946-cı il tarixli məktubundan da göründüyü kimi həmin "qiymət" Sovet rəhbərliyi tərəfindən aşağıdakı kimi modeləşdirildi:

1. İranda inqilabi hərəkatın qəti qələbəsi üçün hələlik şərait yetişməmişdi.

2. Vətəndaş müharibəsi ölkənin cənub-qərb əyalətlərini ayırmaq məqsədilə imperialist dövlətlərin İrana müdaxiləsini və həmçinin ölkədəki vətəndaş müharibəsinə müdaxiləsini mütləqləşdirə bilərdi.

3. Xarici müdaxilə müharibəni SSRİ sərhədlərinə yaxınlaşdırmaqla bütün dünyada sülhün və təhlükəsizliyin qorunmasına ciddi təhlükə yarada bilərdi.

İranlı müəllif Xan Məlik Yəzdi "Üçüncü cahan savaşı" kitabında hesab edir ki, Azərbaycan məsələsi müttəfiqlərin mənafeyinə uyğun şəkildə həll edilməzdisə, bu, yeni dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb ola bilərdi (Professor C. Həsənlinin "Güney Azərbaycan - soyuq müharibənin başlandığı yer. 1945-1946" kitabında bu mülahizənin təkzibinə fakt və dəlillərin cəlb olunmasına təşəbbüs edilib).

Bütün bunlara görə də İranda Azərbaycan məsələsinin qoyuluşu və həlli məsələsinə mövcud obyektiv şərait prizmasından yanaşılmalıdır və bu cəhətdən də Pişəvəri hərəkatına və onun məğlubiyyət səbəblərinə obyektiv və düzgün siyasi qiymət verilməlidir. Həmin siyasi qiymətin verildiyi mühit və zamanın araşdırılması da mühüm əhəmiyyət kəsb edən şərtlərdəndir. Sovet qoşunu İran ərazisindən çıxarılıb, Güney Azərbaycandakı millidemokratik hərəkat qan dəryasında boğulub, neft müqaviləsi İran Məclisi tərəfindən təsdiqi gözləndiyi bir şəraitdə "Bütün dünyada sülhün dayağı" imicini qazanmış SSRİ rəhbərliyi dünyanın tərəqqipərvər, sülhsevər və zəhmətkeş

kütlələrinin qarşısında bəraət qazanmaq naminə yuxarıda göstərilən səbəbləri hər şey və yolla əsaslandırmağa çalışır, əks mövqedə dayananları, onun nüfuzuna xələl gətirə bilənləri isə "zərərsizləşdirirdi". Faktlara nəzər salaq.

1947-ci ilin mart ayının əvvəllərində S.C. Pişəvəri, Q. Danişyan və onları müşayiət edən bir neçə xalq qoşunu zabiti Azərbaycan KP MK-nın 1-ci katibi M.C. Bağırov tərəfindən onların yaşadığı Mərdəkan qəsəbəsindən Bakıya dövlət edilirlər və onların şərəfinə ziyafət verilir. Q. Danişyanın "Xatirələr"ində verilən məlumata görə həmin görüşdə xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov və Həsən Həsənov¹ də iştirak etmişlər. Onun yazdığına görə söhbət zamanı fədailərin yerləşməsi, onların savadlanması və sənət öyrənmələri məsələləri müzakirə edilmişdi. Sonda M.C. Bağırov Pişəvəridən qarşıdan gələn Novruz bayramına necə hazırlaşmaları barədə sual verir və cavabında Pişəvəri də ona deyir ki, "bayram hələ çox qalıb"(!). Pişəvəri yəqin ki, Azərbaycan xalqının bir zaman gələcək qələbə bayramına işarə edirdi. Həmin görüşdə iştirak edən zabitlərdən biri tərəflər arasındakı söhbəti daha geniş şərh edir. Beləki, M.C. Bağırov görüş zamanı söylədiyi nitqində demişdir ki, Fırqənin ən böyük səhvi və eyni zamanda məğlubiyyəti bunda idi ki, o guya lazım olan dərəcədə Sovet Azərbaycanına söykənmədi. ADF lideri kimi cavab nitqi söyləyən S.C. Pişəvəri isə belə demişdir: "Yoldaş Bağırovun fikrinin əksinə olaraq mən bu əqidədəyəm ki, bizim ən böyük səhvimiz və hərəkatımızın məğlubiyyət səbəbi ondadır ki, lazım olan səviyyədə İran Azərbaycanı ilə İran arasındakı sarsılmaz vəhdətə və Azərbaycanın İrandan ayrılmazlığına söykənmədik". Bağırov bu sözlərdən çox əsəbiləşir.

Qeyd etmək gərəkdir ki, hələ Milli Hökumətin taleyi həll olunduğu günlərdə Pişəvəri tez-tez Şimala gəlmiş,

¹Söhbət müharibə dövründə Güneyə ezam edilmiş və söhbət zamanı AKP MK-də şöbə müdiri vəzifəsini daşımış şəxsdən gedir.

müəyyən adamlarla görüşərək fikir mübadiləsi etmiş, o sıradan görüşdüyü adamlardan biri də Bağirov olmuşdu. Bağirov da öz növbəsində Pişəvəridən şah qoşunlarına müqavimət göstərməməyi və silahı yerə qoymağı tələb etmişdir. Lakin o bu tələblə razı olmamışdır. Bağirovun hələ bu görüş zamanı ona verdiyi "axı Siz kimə arxalanırsınız?" sualı müqabilində Pişəvəri qürurla "bizim arxamız İran xalqlarıdır!" cavabını vermişdir.

Bu hadisədən sonra Pişəvəri öz fədailəri ilə birlikdə SSRİ məkanını tərk etmək qərarını qəti qəbul edir, ancaq Genco şəhəri yaxınlığındakı Hacıkənd meşələrində yerləşdirilmiş fədailərlə ölkədən çıxmaq planının müzakirəsindən sonra oradan Şəki şəhərinə doğru hərəkət edən Pişəvəri Yevlax şəhəri yaxınlığında (6-7 km-liyində) "baş verən" avtomobil qəzası nəticəsində yaralanır, xəstəxanaya gətirilir və səhhətinin o qədər ağır olmamasına baxmayaraq, az bir müddədən sonra dünyasını dəyişir. Bununla da Güney Azərbaycandakı milli-demokratik hərəkətin əsl məğlubiyyət səbəbləri ön-bəsdır edilir və bu hərəkətin nəticələrinə verən siyasi qiymət uzun illər həqiqətdən uzaq şəkildə yozulur.

Pişəvərinin Bağirovla görüş zamanı hərəkətin məğlubiyyət səbəbləri haqqındakı söylədiyi fikir və ona verdiyi siyasi qiymət sonralar bütün tərəqqipərvər qüvvələr və İranın digər demokratik təmayüllü təşkilatları tərəfindən müdafiə edildi.

ADF-nin bir illik hökuməti özü də müəyyən səhvlər buraxdı. Lakin nöqsanlardan heç biri, bəzilərinin iddia etdiyi kimi, Milli Hökumətin süqutu səbəbləri deyil. Milli Hökumətin məğlubiyyəti, əsasən, Sovet İttifaqının İrana münasibətdə yeritdiyi ikibaşlı xarici siyasətində (bir tərəfdən İranın dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığını qəbul edir, digər tərəfdən Güney Azərbaycanın Sovet Azərbaycanına birləşdirilməsini planlaşdırırdı) və İranın Azərbaycandan və Kürdüstandan başqa rayonlarındakı milli-demokratik hərəkətin

aşağı səviyyədə olması nəticəsində bütün ölkədə irticaya qarşı vahid mübarizə cəbhəsinin yaradılmaması ilə izah oluna bilər.

Hərəkətin məğlubiyyət səbəblərindən danışdıqda, əlbəttə, kompleks şəkildə araşdırılmalı olan başqa cəhətlərin - bir sıra neqativ halların (o cümlədən partiyadaxili vəziyyətin), ələlxüsus isə Pişəvərinin sovet rəhbərliyi ilə münasibətlərinin çoxlu inceliklərinin də mövcudluğunu, əlbəttə, unutmək olmaz. Lakin bu yığcam yazıda hərəkətin uğursuzluğunun başlıca səbəblərini xatırlatmaqla kifayətləndik.

Bir daha qeyd edirik ki, bir çox səbəblər üzündən baş vermiş məğlubiyyət Güneydə bu növbəti azadlıq hərəkətini və xalqın tarixi ənənələrinə söykənmiş Milli Hökumətin fəaliyyətini sual altına ala bilməz. Güney Azərbaycandakı milli-demokratik hərəkətin təhlili göstərir ki, 1945-ci ildə yaranmış ADF, onun qurduğu Milli Hökumət münasib şəraitdən istifadə edən Azərbaycan xalqının, şübhəsiz, inqilabi nailiyyəti idi.

Və bir də bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar: İranda Azərbaycan məsələsini Azərbaycan türkləri ölkə daxilindəki bütün başqa milli və demokratik qüvvələrlə əməkdaşlıq şəraitində özləri həll etməlidirlər (Bu halda Quzeyin, yalnız quzeyin, hər hansı şəkildə ürəyananlılığı və lazım gələrsə, yardımı heç vaxt istisna edilə bilməz!). 1945-1946-cı illər milli-demokratik hərəkətin məğlubiyyətindən sonra Güney Azərbaycanda və eləcə də bütün İran qərçivəsində baş verən antişah, antiimperialist və demokratik hərəkət, azərbaycanlıların həmin hərəkətlərdə bütün ölkə xalqları ilə birgə inadkar mübarizəsi və fəaliyyəti bu mövqeyi bir daha təsdiqlədi.

1947-1949-cu illərdə Güney Azərbaycanda ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyət. Milli hakimiyyəti devirdikdən sonra İran dövləti xarici imperialist qüvvələrin "məsləhəti və köməyi" ilə ölkədə və xüsusilə Güney Azərbaycanda öz

mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə təcili şəkildə bir sıra xalqa zidd tədbirlərin həyata keçirilməsinə girişdi. 1947-ci ilin fevral-mart aylarında o zamankı beynəlxalq aləmdə yayılmış və nəşr edilmiş məlumatlara əsasən Qəvami əvəz edən İranın yeni baş naziri Həkimî ABŞ xarici işlər nazirliyinin "məsləhəti" ilə İran demokratları və azadlıqsevərlərinin fəaliyyətinin qarşısını almaq məqsədilə proqram hazırlayaraq, bunun ordu qərargahı nəzdindəki təhlükəsizlik şurasında təsdiqinə nail oldu. Həmin proqramın həyata keçirilməsi üçün şəhristanlarda "Təhlükəsizlik şurası" adlı komissiyalar və Tehrandə həmin strukturun baş qərargahı yaradıldı. Bu komissiyaların fəaliyyəti nəticəsində İranın Gilan, Mazandaran, Xorasan və Azərbaycan ostanlarından 6 min və Tehrandan 3 min nəfər demokrat və azadlıq çarçısı (bunların 99,99 %-ni azərbaycanlılar təşkil edirdilər) həbs edilərək ölkənin cənubundakı ab-havası pis olan bölgələrə, o cümlədən Bəndər-abbasa və Qəşəm adasına sürgün edildilər. Onların arasında 900 nəfər universitet müəllimi və dövlət məmurları var idi.

Dövlətin həyata keçirdiyi bu cür antidemokratik və anti-bəşəri tədbirlər haqqında xalqa xəbər verəcək İran mətbuatı üzərində güclü senzura yaradıldı. Beləki, İran baş polis idarəsi 05.04.1948-ci il tarixdə "İttelaat" qəzetində çap etdirdiyi və mətbuat işçilərinə ünvanlanmış elanında göstərirdi ki, mövcud mətbuat qanununun 49-cu maddəsini öldürmə təhdidi ilə polis işçilərinə səhifələrində islam dini əsaslarına zərər vura biləcək, səltənət rejimi əleyhinə təhqir xarakterli, qoşunun dislokasiyasını və hərbi simrləri açan, ümumi xalq həyəcanlarına və asayişin pozulmasına səbəb olan, ölkənin rəsmi qüvvələrinə qarşı müqavimətə çağıran yazılar dərc edildiyi hallarda müvafiq qəzet və dərgilərin nəşrini dayandırmaq haqqı verilir. Əslində bu qərar istibdad və terror rejiminin bərpasından xəbər verirdi. "Qiyami-İran" qəzeti "Oxumalı bir məktub" başlığı altında mətbuat

rəhbərlərinə müraciətlə yazırdı: " Cənab müdir... bizim hamımızın xüsusilə son aylarda şahidi olduğumuz hadisələr haqda susmağımız, Sizin dəfələrlə yazdığınız kimi, 15 milyonluq ac İran xalqına xəyanətdir". Daha sonra həmin qəzet qeyd edir ki, minlərlə insanın şimaldan cənuba kütləvi sürgün edilməsi haqqında xəbərlərin rəsmi təşkilatlar tərəfindən təkzib edilməsi diktatorluq rejiminin yaradılmasına qarşı çıxan müxtəlif ideya-siyasi istiqamətli bütün qüvvələrə qarşı "qəti" mübarizə tədbirlərinin hazırlanmasından xəbər verir. Müraciətdə qeyd edilir ki, tərtib edilən həmin mürtəcə plana uyğun olaraq mətbuat səhifələrində qəsdən "Kommunist partiyasının təsisli! Respublikaçılar partiyasının təsisli!" kimi yalan məlumatların dərci ilə sol qüvvələrə qarşı təzyiq və repressiyalar tətbiq edirlər.

Hətta Şiraz şəhərində çap edilən "Pars" qəzeti İranın şimalında baş vermiş "zərərli fəaliyyətlər" haqqında xəbər verdikdən sonra yazırdı ki, ordu qərargahı, polis və jandarm nümayəndələrindən təşkil edilmiş "Təhlükəsizlik şurası" adlı komissiyalar ... "ciddi" qərarlar qəbul etmişdir və bu qərar Azərbaycan Demokrat Firqəsinin qalmış qüvvələri, həmin firqənin qədim üzvləri, onun Tehran, Təbriz və başqa şəhristanlardakı əlaqələndiricilərinə qarşı mübarizədən ibarətdir.

Bir sözlə, Araz sahillərindən İran körfəzi sahillərinə qədər uzanan bir ərazidə yenidən terror rejimi yaradıldı. Demokratik əhval-ruhiyyəli bütün adamlar amansızcasına təqib edildilər. Təkcə 1947-ci ilin sonuna kimi Azərbaycanda 20 minə yaxın adam dövlət üçün "təhlükəli" hesab edilərək həbs olunmuş və icbari iş cəzasına məhkum edilərək cənuba sürgünə göndərilmişlər.

İş başında olan İran dövlət və hökumət rəhbərləri başı bəlalar çəkmiş və zülmələr görmüş Azərbaycanla məğlub bir ölkə, azərbaycanlılarla isə məğlub bir millət kimi rəftar etdilər. 1947-1949-cu illər ərzində Azərbaycanda istədikləri şəxsləri güllələdilər, dar ağacından asdılar, ev-eşiyindən

didərgin saldılar, cənuba sürgün etdilər, "Pişəverinin oməkdaşları" və müxaliflər adı altında azərbaycanlılara divan tuldular.

Həmin illər İran qəzetləri yazırdılar ki, Azərbaycanda görünməmiş bir qəhətlilik, dərin bir iqtisadi böhran və müdhiş bir işsizlik hökm sürür. Qəzetlər bu böyük ostanı qəbristanlığa bənzədirdilər.

Güney Azərbaycanın və onun əhalisinin iqtisadi durumunu göstərən "Vəzifə" qəzeti yazırdı: "Rənglər sarı, ayaqlar süst, fikirlər alt-üst - hamı böyük bir heyrət içərisindədir. ... nə yeni ostandarın təyinatı, nə ordunun gəlişi, nə əlahəzrət şahın özünün (Azərbaycana) təşrif, nə mərkəzdən oraya gedən komissiya və Azərbaycan nümayəndələri və hətta Azərbaycan tacirləri də - heç biri azərbaycanlıların dadına çatı bilmədilər. Bir zamanlar İran ticarət bazarını rəvənləndirən və onun ixracatında böyük yerlərdən birini tutan Təbriz şəhəri bu gün böhran vəziyyətindədir və yoxsulluq, bədbəxtlik, xəstəlik ocağına çevrilmişdir. Abad Azərbaycan, məhsuldar Azərbaycan ... xaraba bir oстана çevrilmişdir.

... Təbrizin indiki vəziyyəti düşmənin mühasirəsində olan bir şəhəri xatırladır və onun sakinlərinin də ərzağa, pula və təhlükəsizliyə ehtiyacları var və hər an onlara qarşı baş verə biləcək qeyri adi hadisələr gözləyirlər. Çünki hərbi hökumətin və çoxlu casusların olduğu şəhər qərribə bir mənzərəyə malikdir.

Oğur Azərbaycanın indiki vəziyyətini təsəvvür etmək istəyirsinizsə, üç-dörd il əvvəl müttəfiqlərin qəzet və jurnallarında və ya səyyar kino-teatrlarında gestapoçuların məğlub olmuş Fransa və Polşanın nəcib və əsil insanlarına qarşı münasibətləri haqqında oxuduğunuz və gördüklərinizi bir daha zəhminizdə canlandırın və onda yəqin biləcəksiniz ki, indiki Azərbaycanın vəziyyəti o zamankı əsir vəziyyətində olan Fransadan da pisdir".

Bütün bunların müqabilində öz qürur və dəyanətini qoruyanlar və əvəzində İran rəsmiləri tərəfindən onlara qarşı göstərilən münasibət haqqında "Xəndəniha" jurnalı yazırdı: "...bir daha gördüm ki, aclıqdan torpağa yıxılan və bir daha qalxmaq iqtidarında olmayan qocalar belə əl açıb dilənmirdilər... axırıncı qabını satıb, beş-altı fərsəng (bir fərsəng, təqribən, 6 km-ə bərabərdir) yol gedib, 6 saatə yaxın gözləyəndən sonra qumla qarışıq qara çörək alıb öz ac və xəstə arvad-uşaqlarına apararı bədbəxt bir kəndlinin qarşısını bəzən kəsib soruşurdular ki, çörəyi haradan oğurlayıb...".

Güney Azərbaycan ostandarı Əşrəf Mənsur və briqada generalı Şahbəxti ciblərini doldurmaq və Azərbaycan xalqını çapıb talamaq uğrunda sanki yarışa girmişdilər. Milli hakimiyyət devrildikdən bir neçə ay keçmiş onlar minlərlə Azərbaycan əhalisini "öz məişətlərini təmin etməyə qadir olmayan mühacirlər" və ya "Azərbaycanda ümumi təhlükəsizliyi və İranla şimal qonşusu olan SSRİ arasında münasibətləri pozan" kəslər adı altında əsir karvanı kimi Bədrabad və Luristan düşərgələrinə sürgün etdilər.

Həmin hadisələr zamanı Güney Azərbaycanda olmuş, hər şeyi öz gözləri ilə görmüş ABŞ senatoru Vilyam Duqlas kəndin və kəndlilərin vəziyyətini təsvir edərək yazır: "Azərbaycan mülkədarları kəndlilərin acından ölməsinə baxmayaraq, onların taxıllarını bazarlarda baha qiymətə satırlar" və "mərkəzi hökumət tərəfindən aclığın qarşısını almaq məqsədilə buraya göndərilən bir min ton buğda xalqın əlinə çatmadı. Dövlətin yerli məmurları həmin taxılı qara bazarda satıb, pulunu da ciblərinə qoydular. ... 1948-ci ilin sonunda, qışda kəndlilər acından və yoxsulluqdan (ölməmək üçün) ot və bitkilərin kökünü yeməyə məcbur oldular.

...Xoy şəhəri yaxınlığında dayandığım kəndlərdən birindən 300 nəfər əhalidən 50-si acından ölmüşdü. Kənddə kütləvi tələfat nəticəsində boş qalmış evlərin sayı az deyildi. Mül-

kədarların anbarlarının taxılla dolu olmasına baxmayaraq, onu daha baha qiymətə satmaq məqsədilə saxlayırdılar... Fəlakət və bədbəxtlik Azərbaycanda o yerə çatmışdı ki, Təbriz küçələrində ac insanlarla itlər öz həyatlarını qorumaq üçün bir tikə çörəyin üstündə bir-biri ilə dartışırdılar..."

Bütün bu məhrumiyyətlərə, sürgünlərə, həbs və təzyiqlərə baxmayaraq "... xalqın azadlıq eşqi bir gün belə sönmədi". 1947-ci ilin yanvarından başlayaraq Təbrizin bir çox zavod və fabriklərində cavanlar tərəfindən gizli mərkəzlər yaradıldı. Onlar Azərbaycan xalqının mübarizə ruhunu alovlandırmağa, gücləndirməyə və davam etdirməyə xidmət göstəridilər. İran hakim dairələrinin Azərbaycanda yaratdıqları şiddətli terror, həbs və sürgün şəraitində cavanlar təşkilatları vasitəsilə avtobuslara, divarlara, rəsmi dövlət idarə və təşkilatlarının binalarına "Yaşasın 21 Azər!" və s. bu kimi şüarlar yapışdırılırdı.

Azərbaycanın Zəngan, Marağa, Ördəbil, Xalxal, Tufarqan, Təbriz və bir sıra başqa şəhərlərində aclığa, yoxsulluğa və dağıntılara qarşı kütləvi nümayişlər oldu. Təbrizin fabrik və zavodlarında fəhlə tətilləri baş verdi. Nəticədə onlar əmək haqqının artırılmasına nail oldular.

Mübarizə müəyyən dərəcədə Azərbaycan kəndlərində də kedirdi. 1948-ci ilin payızında Azərbaycanın bir sıra kəndlərində kəndlilərlə mülkədarlar arasında ciddi mübahisə və münaqişələr baş verdi. Nəticədə onlar məhsul bölgüsündə öz paylarının artırılmasına nail oldular.

1949-cu ilin fevral ayının 4-də "şaha sui qəsd"i bəhanə edərək İran hökuməti yenidən müxalifətə, xüsusilə sol qüvvələrə qarşı kəskin terror və təzyiq üsulları tətbiq etməyə başladı. İXP və onun yerlərdəki şöbələri qanundan kənar elan edildi. Demokratik həmkarlar ittifaqlarının, qadınlar və gənclər təşkilatlarının fəaliyyəti qadağan edildi.

1949-cu ilin martında Tehran hərbi dairəsinin komandiri "Ettelaat" qəzeti müxbirinin "nə üçün əyalətlərdə hərbi

vəziyyət davam edir?" sualının cavabında demişdi ki, İXP və ADF öz fəaliyyətlərini nəinki şəhərlərdə, eləcə də kəndlərdə davam etdirirlər və onlar xalq arasında böyük nüfuza malikdirlər. Ona görə də hökumət həmin partiyaların üzvlərini tamamilə aradan aparmayınca hərbi vəziyyəti saxlamaq niyyətindədir.

Güney Azərbaycanın 1949-1953-cü illərdə İran xalqlarının antimonarxist və antiimperialist mübarizəsində iştirakı. 1949-cu ilin sonunda İngiltərə-İran Neft Şirkəti məsələsinin ölkənin əsas ictimai problemlərindən birinə çevrilməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda da antiimperialist hərəkət güclənməyə başladı. Həmin hərəkətin önündə artıq milli burjuazianın nümayəndələri gedirdi. 1949-cu ilin sonu - 1950-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanda antiimperialist hərəkət daha da gücləndi. Bu onunla izah olunurdu ki, İranda öz mənafeələrini qorumağa və möhkəmləndirməyə can atan Amerika və İngiltərə imperalizmi bu ölkənin daxili işlərinə daha artıq müdaxilə edir, hətta ali qanunverici orqan olan Məclisə seçkilərin gedişinə də açıq təsir göstərir, gələcəkdə onların mövqelərini müvafiq qanun və qərarlarla müdafiə edə biləcək tərəfdarlarını bütün vasitələrlə oraya keçirməyə çalışırdılar.

Azərbaycandakı ilk güclü çıxışlar 16-cı Məclisə seçkilərin gedişi zamanı baş verdi. Həmin çıxışlar İranda "Milli Cəbhə'nin" yaradıcısı və lideri olan M.Müsəddiqin şaha 14.10.1949-cu il tarixli açıq məktubunun dərc edilməsindən sonra daha böyük vüsət aldı. Həmin məktubda seçkilərin gedişinin xüsusilə Azərbaycanda həyasızcasına saxtalaşdırılmasından söhbət gedirdi. Seçkilərin

¹ Milli Cəbhə rəsmi olaraq 16-cı çağırış İran Məclisinə seçkilər zamanı 24.10.1949-cu il tarixdə yaradılmışdır. Cəbhə İngiltərə-İran Neft Şirkətinin milliləşdirilməsi uğrunda hərəkətləri rəhbərlik edirdi. Milli cəbhənin tərkibinə "İran" partiyası, "İran zəlmətkeşlər partiyası", "İslam mücahidləri" təşkilatı və başqa təşkilatlar daxil idi və bu Cəbhə milli burjuazianın müxtəlif qruplarının mənafeələrini əks etdirirdi.

saxtalaşdırılmasına qarşı Güney Azərbaycanın Quruçay, Marağa, Təbriz, Sərab və Miyana kimi yaşayış məntəqələrində xalq çıxışları baş verdi. 1949-cu ilin oktyabr ayının 24-də İran Daxili İşlər naziri Təbrizə gəlməyə və seçkilərin gedişini dayandırmağa məcbur oldu.

1950-ci ilin iyulunda yaradılmış Sülh tərəfdarları cəmiyyətinin Təbrizdə "Sülh evi" adı ilə şöbəsi fəaliyyət göstərirdi ki, mətbu orqanı "Bəşir-e ayəndə" qəzeti idi. 1950-ci ildə həmçinin "İran azadlıq cəmiyyəti", "İngiltərə-İran Neft Şirkətinə qarşı mübarizə cəmiyyəti", "İran qadınlar cəmiyyəti" və bir sıra digər mütərəqqi cəmiyyətlərin də Azərbaycanda şöbələri fəaliyyət göstərirdi.

1950-ci illərin sonlarından Azərbaycanda fabrik, zavod və eməlatxanaların bağlanması, işsizliyin daha da artması nəticəsində fəhlə hərəkatı genişləndi. İran dəmir yolu işçilərinin ümumi tətilinə qoşulan Azərbaycan dəmir yolçularının tətili 28 gün (1950-ci ilin oktyabr ayının 30-dan noyabr ayının 27-nə qədər) davam etdi. Bu tətil hərəkatı ölkənin geniş demokratik qüvvələri tərəfindən müdafiə edildi. 1951-ci il mart ayının 15-də Məclis tərəfindən İngiltərə-İran Neft Şirkətinin milliləşdirilməsi haqqında qanun qəbul edildikdən və aprel ayının 29-da Milli Cəbhə lideri M.Müsəddiq baş nazir vəzifəsini qəbul etdikdən sonra Azərbaycanda kütləvi xarakterli antiimperialist çıxışlar başlandı.

Azərbaycan 1951-1953-cü illərdə İranda genişlənən demokratik və antiimperialist mübarizənin güclü mərkəzlərindən birinə çevrildi.

1951-ci ilin oktyabrında Azərbaycanda demokratik hərəkatın genişlənməsindən qorxuya düşən Tehran hökuməti burada 10 min nəfərlik şəxsi heyəti olan yeni qoşun hissələrinin yerləşdirilməsi barədə göstəriş verdi.

Hakimiyyətdə olan milli burjuaziya nümayəndələrinin bir sıra mühüm problemlərin, xüsusilə aqrar və fəhlə problemlərinin həllində qeyri ardıcıl mövqe tutmaları bütün

İranda vahid antiimperialist cəbhənin yaradılmasına mane oldu və bu ən nəhayət, 1952-ci ilin iyul ayının 16-da Müsəddiq kabinetinin istefası ilə nəticələndi. Onun yerinə Qəvəmüssəltənənin baş nazir təyin edilməsi hərəkatın yeni yüksəlişinə, o sıradan bütün ölkədə tətillər, nümayişlər və etiraz çıxışlarına səbəb oldu.

Bu etiraz dalğasında Azərbaycan əhalisi öndə gəldi. İyulun 19-da Təbriz və Zənganda geniş tətillər oldu, iyulun 21-də Təbrizdə Qəvəmin istefasını tələb edən çoxminlik nümayiş keçirildi.

Qəvəm hökuməti istefa verməyə məcbur oldu və Müsəddiq yenidən hakimiyyətə gəldi. Bundan sonra Azərbaycanda sosial ziddiyyətlər daha da kəskinləşməyə başladı. Bu zaman Azərbaycanda fəhlə, kəndli və tələbə çıxışları İranın başqa yerlərinə nisbətən daha geniş miqyas aldı. Lakin kəskin xalq hərəkatı, o sıradan Azərbaycandakı çıxışların hesabına yenidən hakimiyyətə gələn Müsəddiq hökuməti geniş kütlələrin sosial-siyasi və iqtisadi tələblərinə qulaq belə asmadı. Əksinə, Müsəddiq bütün yollarla Azərbaycanda "sakitliyi" bərpa etməyə, orada demokratik hərəkatın inkişafının qarşısını almağa çalışdı. Təhlükəsizliyi təmin etmək adı altında Azərbaycanda böyük hərbi qüvvələr yerləşdirilir, Muğanda, Kəleybər, Təbriz və başqa bu kimi şəhərlərdə çox sürətlə hərbi obyekt, o sıradan hava limanları tikilirdi. Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanda xalq hərəkatı genişlənməkdə davam edirdi.

1953-cü ilin yanvar ayının 31-də Təbrizdə fəhlələrin ümumtətil hərəkatı baş verdi. Fəhlələr artıq sosial-siyasi şüarlarla çıxış edirdilər: "Fəhlələr iş və çörək istəyir!", "Bizə hədbəxtlik gətirən Amerika mallarına qarşı qapıları bağlayın!", "İran fəhlələri silah deyil, çörək istəyirlər", "Fəhlə sinfinin düşmənlərinə əbədi ar olsun!" və s.

Müsəddiq hakimiyyətinin ikinci dövrü ərzində Güney Azərbaycanda ictimai həyatın əsas xüsusiyyətlərindən biri

milli burjuaziya hökumətinin ölkədə çox məhdud aqrar qanunlar verməsi ilə bağlı kəndli çıxışlarının artması oldu. Kəndlilərin mühüm çıxışları Azərbaycanın Təbriz, Ərdəbil, Zəngan, Marağa, Urmiya, Mərənd, Miyandab və Sərab kimi iri yaşayış dairələrində baş verdi. Kəndlilər məhsuldan öz paylarının artırılmasına əməli surətdə (qanunla yox!) nail oldular. Azərbaycanda kəndli hərəkatı mütərəqqi ictimaiyyət, xüsusilə fəhlələr tərəfindən müdafiə edilirdi. Çünki Güney Azərbaycan fəhləsinin və ailəsinin həyat və dolanışığı həmişə kəndlə bağlı olmuşdur. Azərbaycandakı kəndli hərəkatı bütün İranda ümumdemokratik hərəkat fonunda inkişaf edirdi. 1949-cu ildə İXP-nin təşəbbüsü ilə yaradılmış "Kəndlilərə kömək cəmiyyəti" Azərbaycan kəndlilərinin feodalizmə qarşı mütəşəkkil mübarizəsinə və inkişafına böyük təsir göstərdi.

Azərbaycanda fəhlə və kəndli hərəkatları öz növbəsində mütərəqqi ziyalılar və cavanlar, eləcə də tələbələr tərəfindən geniş müdafiə olunurdu. Azərbaycan gənclərinin mübarizəsi mütəşəkkil xarakterə malik idi. Çünki ona ADF və İXP mövqeyində duran "Azərbaycan Demokrat Cavanlar təşkilatı" başçılıq edirdi.

Bununla yanaşı Azərbaycan xalqının İran mütləqiyyətinə qarşı mübarizəsi qabaqcıl əsgər və zabitlər tərəfindən də müdafiə olunurdu. Məsələn, Marağada əsgərlər mitinq iştirakçılarına qoşulmuşdular. Bu cür birgə çıxışlar "Azadlıq-sevər, xalqa məxsus və demokratik ordunun yaradılması uğrunda" devizi altında keçirilirdi. İran ordusu içərisində gizli fəaliyyət göstərən İXP və ADF-nin üzv və tərəfdarları çox fəal iştirak edirdilər.

1953-cü ilin ilk günlərindən etibarən Azərbaycandakı hərəkatın siyasi kəskinliyi artdı, burada 19 avqust dövlət çevrilişinə kimi bütün xalq kütlələrinin iştirak etdiyi siyasi xarakterli çıxışlar baş verdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, fitnəkarlara qarşı təsirli tədbirlər görülmədi, Müsəddiq özü şahə və saraya qarşı açıq çıxışdan boyun qaçırdı və imperialist dairələr hökumətin fəaliyyətsizliyindən, onun xalqın və sol təşkilatların müdafiəsinə arxalanmamasından istifadə edərək 1953-cü ilin avqust ayının 19-da dövlət çevrilişi etdi. Elə həmin gün Müsəddiq hökumətinin müdafiəsinə qalxmış Azərbaycan xalqı Miyandabda polis qüvvələrini belə tərk silah etdi. Lakin çevrilişdən sonra Kürdüstan nahiyyəsindən oraya ordu qüvvələri yeridildi və xalq çıxışları qan içində boğuldu.

Güney Azərbaycan 1953-1962-ci illərdə. Çevrilişdən sonra Azərbaycanda hərbi vəziyyət yenidən bərpa edildi. Antiimperialist və demokratik hərəkat iştirakçıları, İXP və ADF üzvləri, liberal zabitlər təqib olunmağa başlandılar. İXP və ADF-nin 300 nəfərə yaxın fəal üzvü həbs edildi.

1955-ci ildə bütün İranda olduğu kimi Güney Azərbaycanda da, o sıradan Zənganda, Mərənddə və Urmiyada İXP mərkəzləri aşkar edildi, Təbrizdə və Ərdəbildə ADF-nin 60 nəfər üzvü həbs edildi, Mərənddə İXP yerli təşkilatının sədri öldürüldü.

1957-ci ildə Təbrizdə İXP və ADF ilə əlaqədə suçlandırılan 50 nəfər adamın mühakiməsi oldu.

1960-cı il may ayının 4-də Təbrizdə hərbi ali məhkəmənin hökmü ilə 5 nəfər azərbaycanlı demokrat - Əyyub Kələntərli, Cavad Foruği İlyasi, Əli Əlimzadə Cavadı, Həsən Zehtab Sərabı, Xosrov Cahanban Azəri (Əli Azəri və ya Əli Kolahduz kimi də tanınmışdır) güllələndilər, 17 nəfər isə ömürlük həbs və müxtəlif müddətlə azadlıqdan məhrum edilmə cəzasına məhkum edildilər.

50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan bölgələrinin böyük əksəriyyətini kəndli həyəcanları bürümüşdü. Bu həyəcanlar təkcə demokratik hüquqların pozulmasına qarşı deyil, bunlar eyni zamanda ciddi sosial tələblərlə bağlı idi və kəndlilərin narazılığı torpaq və su

üzərində feodal-mülkədar mülkiyyətinə qarşı qətiyyətli hərəkətlərə çevrildi.

Mərkəzi dövlətin daxili və xarici siyasətinə qarşı Azərbaycanda müxalifətçi əhval-ruhiyyə günbəgün artırdı. Bununla bağlı 1961-ci ilin iyun ayının 15-də İran şahı Təbrizə gəldi. Elə həmin gündə də əhəlinin şikayətlərinə baxmaq üçün şah komissiyası təşkil edildi. Zəhmətkeş kütlə iqtisadiyyat sahəsində radikal tədbirlərin həyata keçirilməsini, sayca çoxluq təşkil edən orta təbəqələrin ictimai həyatın demokratikləşdirilməsini, ölkədə xarici imperiализmin təsirinin məhdudlaşdırılmasını tələb edirdilər.

Beləliklə də, kənddə yarım feodal istismarı, qiymətlərin qalxması və real əmək haqqının aşağı düşməsi, işçilərin istismarının güclənməsi, demokratik hərəkət iştirakçılarına qarşı amansız cəza tədbirlərinin tətbiqi, iqtisadiyyatın xarici imperiализm mənafeyinə tabe edilməsi meylli - bütün bunlar şəhərdə və kənddə inqilabi əhvalın artmasına səbəb oldu. 60-cı illərin əvvəllərində Güney Azərbaycan İran xalqlarının yenidən vüsət kəsb edən antiimperialist və antimonarxist hərəkətinin əsas mərkəzlərindən birinə çevrildi.

ADF MB (Tehran), ADF MK-nın (Bakı) fəaliyyəti və İXP MK ilə əlaqələrinə dair. 1948-1953-cü illərdə Tehranda gizli təşkil edilmiş Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Mərkəzi Bürosunun (ADF MB) Güney Azərbaycanda şöbələri fəaliyyət göstərmişdir. Mərkəzi büroya İranın tanınmış ədəbi-siyasi xadimi, milliyyətçə azərbaycanlı Salamulla Cavid başçılıq etmişdir və bu büronun fəaliyyəti haqqında hələlik yeganə məlumat S.Cavidin "Tağuti dövrəsinə xatirələr" adlı kitabında rast gəlirik. ADF MB gizli yolla "Azərbaycan" və başqa adlarla qəzetlər nəşr etmiş, gündəlik məsələlər sırasına Azərbaycan gəncləri və qadınları cəmiyyətlərini təşkil etmək, fırqə üzvləri arasında əlaqə yaratmaq və üzvlük haqlarını yığmaq, ADF Mərkəzi

komitəsi (Bakı) və İXP ilə əlaqə saxlamaqla vahid cəbhədə hərəkət etmək və s. kimi məsələləri daxil etmişdir. ADF MB-nin Azərbaycanın bir çox şəhər, qəsəbə və kəndlərində şöbələri fəaliyyət göstərirdi. 1952-ci ilin avqust ayının 23-də Tus şəhərində açıq havada MB-nin ilk gizli konfransı keçirilmişdir. S.Cavidin verdiyi məlumata görə, konfransda 1) maliyyə komissiyasının hesabatı (Sədi tərəfindən), 2) MB-nin ümumi hesabatı (Səlamət tərəfindən), 3) MB-nin təşkilat məsələləri barəsində hesabatı (Əsgəri tərəfindən), 4) yerlərdəki şöbələrdən gələn məlumatlar və 5) cari məsələlər dinlənilmiş və müzakirə edilmişdir. Konfransda gələcək fəaliyyətdə tətbiq ediləcək gizli iş üsulları, onun həyata keçirilməsi yolları və Bakı ilə - ADF MK-sı ilə əlaqə üsulları müzakirə edilmiş və qərarlar qəbul edilmişdir. Çox təəssüflər ki, sonrakı illərdə ADF MB-nin fəaliyyəti və onun ADF MK (Bakı) ilə əlaqələri haqqında əldə əsaslı məlumat yoxdur. Bu onunla izah oluna bilər ki, fəhlə partiyası mövqeyindən çıxış edən İXP MK-sı 1952-ci ildən başlayaraq İranda vahid fəhlə partiyasının yaradılması uğrunda mübarizəyə başlamış və göstərmişdir ki, bir ölkədə bir neçə müstəqil fəhlə partiyasının fəaliyyəti qələbəni təmin edə biləcək birliyi nəinki pozur, hətta onun parçalanması üçün şərait yaradır və mövqelərini zəiflədir (M.Çəsməzərin "Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti" - Bakı, 1986 adlı monoqrafiyasında əldə edilmiş nəticələr isə bunun tam əksini göstərir). 8 il müddətində (1952-1960-cı illər) bu bəhanə zəminində ADF MK-sı (Bakı) və İXP rəhbərləri arasında mübarizə getmiş və nəticədə, o dövrdə Sov.İ KP-nin rəhbərlərinin məsləhət və göstərişlərini əldə rəhbər tutan (11 yanvar 1957-ci il) "demokratlar" və "tudaçilər" İXP-nin qələbəsini təmin etmişlər. Beləki, 1960-cı il avqust ayının 1-2-sində ADF və İXP MK-ları üzvlərinin iştirakı ilə keçirilən Vəhdət konfransında ADF öz adını və MK-sını saxlamaq şərtilə

İXP tərkibinə daxil edildi. Elə bu səbəbdən də İXP və ADF MK-ları 8 il müddətində İranda demokratik qüvvələrin irtica rejiminə, terrora, zorakılığa və imperializmə qarşı mübarizəsinə tam gücü ilə rəhbərlik edə bilməmiş və ADF MK-nın İranda, eləcə də Güney Azərbaycandakı milli demokratik qüvvələrlə iş əlaqəsi zəif olmuşdur.

"AĞ İNQILAB" VƏ GÜNEY AZƏRBAYCAN (60-70-Cİ İLLƏR)

60-70-ci illərdə Güney Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı. Kitabın əvvəlki bölməsində qeyd edildiyi kimi, 50-ci illərin sonu - 60-cı illərin əvvəllərində İranın ən böyük aqrar rayonlarından biri olan Güney Azərbaycanda sosial-siyasi və iqtisadi böhran ölkənin başqa bölgələrinə nisbətən daha çox dərinləşmiş və kəskinləşmişdi. İran hakim dairələrinin yaranmış vəziyyətlə bağlı xalqın artan narazılığının qarşısını terror və güc tətbiqi ilə almağa doğru yönəlmiş bütün cəhdləri gözlənilən nəticəni vermədi, əksinə hakim dairələr iki yol ayrıcında qaldılar: ya "aşağılar" tərəfindən inqilabi dəyişikliklərə məruz qalmaq, ya da yaranmış təhlükənin qarşısını almaq üçün "yuxarıdan" islahatlar həyata keçirmək. Şah rejimi, təbii ki, islahatlar yolunu seçdi. Zor işlədilmədən ("qan axıdılmadan") həyata keçirilən bu islahatlar "ağ inqilab" (sonralar "şah və xalq inqilabı") adlandırıldı və onun icrasına həmin tarixi şəraitdə "barit çəlləyi"ni xatırladan Azərbaycandan başlandı. İranın digər rayonlarına nisbətən burada iri yarımfeodal torpaq mülkiyyətinin geniş yayılması, həmin torpaqlarda çalışan və onu becərən icarədar kəndlilərin istismarının artması və bununla bağlı sosial ziddiyyətlərin daha da dərinləşməsi və sonda kəndli çıxışları və s. islahatların məhz Azərbaycandan başlanmasını şərtləndirirdi. İslahatın 1-ci mərhələsinin (mart, 1962 - 1963-cü illər) başlandığı Marağa şəhristanı və ona qonşu bölgələrin seçilməsində buradakı torpaqların münbitliyi, su mənbələrinin bolluğu və münasib təbii-iqlim şəraitini də göstərilən səbəblərə əlavə etmək olar. 1962-ci ilin mart ayından 1978-ci ilin əvvəllərinə kimi həyata keçirilən "ağ inqilab" nəticəsində Güney Azərbaycanda 3444 kəndin və 85 obanın torpaqları 197 min icarədar kəndli arasında bölüşdürüldü və onlar bütün ölkə üzrə torpaq almış

kəndlilərin 23,3 %-ni təşkil edirdilər. Aqrar islahatların 1963-cü ildən 1969-cu ilədək keçirilən 2-ci mərhələsində İranla, o cümlədən Azərbaycanda torpaq almış kəndlilər azlıq təşkil edirdi. Əsas etibarilə orta və xırda torpaq sahiblərinin bölüşdürülməsini nəzərdə tutan aqrar islahatların üçüncü mərhələsinin (1969-1974-cü illər) həyata keçirilməsi nəticəsində isə Azərbaycanda 286,9 min nəfər kəndli (bütün İran üzrə cəmi kateqoriyadan olan kəndlilərin 23,9 %-i) torpaq sahibinə çevrildi. Qeyd edilməlidir ki, ölkə üzrə olduğu kimi, Güney Azərbaycanda da torpaq almış kəndlilərin sayı rəsmi məlumatlarda şişirdilirdi.

Bütün ölkə üzrə 1974-cü ildə bitən aqrar islahatlar nəticəsində kənddə yarımfeodal torpaq mülkiyyətinə və bundan yaranan arxaik aqrar münasibətlərin ağahığına son qoyuldu və nəticədə, kəndli kütləsinin böyük bir hissəsi torpaq sahibinə çevrildi. Lakin bunlara baxmayaraq, dövlətin aqrar siyasətinin yarımçıq və qeyri ardıcıl həyata keçirilməsi nəticəsində, bütün ölkənin, eləcə də Azərbaycanın kənd təsərrüfatı "ağ inqilab"a qədərki dövrdə olduğu kimi yenə də bir sıra problemlərin həll edilməməsi ucbatından böhrandan xilas ola bilmədi. Həmin problemlər sırasına suvarma sisteminin zəif inkişafını, dövlət tərəfindən xırda mülkiyyətçilərə maliyyə yardımının məhdudluğunu və bu sahədəki ayrılıqları, texniki təchizatın və mineral gübrələrdən istifadənin aşağı səviyyədə təşkilini və s. aid etmək olar. Azərbaycandakı bu problemlər İranın digər bölgələrinə nisbətən daha kəskin xarakterə malik idi. Belə ki, onların mövcudluğu Azərbaycanda əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının əkinə və istehsalının, eyni zamanda müvafiq olaraq ölkə miqyasında onların ümumi çəkisinin aşağı düşməsinə səbəb olurdu.

60-70-ci illərdə İranla şah idarəçiliyi tərəfindən həyata keçirilən islahatlar proqramında ölkənin sənayeləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Lakin bununla belə hakimiyyət

yət, əvvəllərdə olduğu kimi, yenə də məhsuldar qüvvələrin inkişafı məsələsində milli rayonların maddi və insan ehtiyatlarından minimum dərəcədə istifadə edirdi. Nəticədə, paytaxtda və mərkəzi rayonlarda sənayenin inkişafına müsbət təsir göstərən amillər İranın ən böyük milli rayonlarından olan Güney Azərbaycanda tamamilə təsirsiz qaldı.

İranın rəsmi qaynaqları və mətbuat materiallarından aydın görünür ki, göstərilən illərdə Güney Azərbaycanda məhsuldar qüvvələrin sənayedə inkişafının ilk və mühüm şərtlərindən olan təbii ehtiyatlar və ondan istifadə üçün hər cür şərait var idi. Burada həyata keçirilmiş geoloji kəşfiyyat işlərinin nəticələrinə görə bölgədə böyük miqdarda yeraltı təbii sərvətlər, o sıradan zəngin neft və qaz yataqları mövcuddur. 1965-ci il 7 iyun tarixli "Ettelaat" qəzetinin verdiyi xəbərə görə, Təbriz şəhərinin mərkəzi məhəllələrindən birində su quyusu qazarkən oradan neft fontan vurmuşdur. Başqa mənbələrdə də Güney Azərbaycanda əlverişli şəraitdə olan neft və qaz yataqlarının mövcudluğu haqqında məlumatlar verilir. Geoloji axtarışlar nəticəsində Güney Azərbaycanın Muğan düzündə və ona bitişik bölgələrdə çox böyük neft və qaz yataqları aşkar edilmişdir. Bundan başqa Azərbaycanın Xalxal, Astara, Marağa, Zəngan kimi şəhərlərində zəngin daş kömür və Zəngan, Həsənaşad, Əhər, Qaradağ kimi bölgələrində dəmir filizi yataqları mövcuddur. Eyni zamanda Əhər, Zəngan və Qaradağ kimi bölgələrdə ümumölkə əhəmiyyətli mis yataqlarının olduğu məlumdur. 70-ci illərdə xarici şirkətlərlə birgə aparılmış axtarışlar nəticəsində məlum oldu ki, Güney Azərbaycanda zəngin uran yataqları da vardır.

Azərbaycanda olan yeraltı faydalı qazıntıların zəngin ehtiyatları burada sənayenin inkişafından ötrü əlverişli şəraitin yaradılması üçün geniş imkanlar açdığı bir halda mərkəzi hökumət yenə də bu bölgəyə ögey və qərəzli münasibət bəsləməkdə davam edir, lazım olan miqdarda və

səviyyədə sənayenin inkişafına sərmayə qoymurdu. Əslində bütün bunlar Azərbaycana münasibətdə yeridilən milli zülm siyasətinin mühüm tərkib hissələrindən birini təşkil edirdi.

Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda dağ-mədən sənayesi müəssisələrinin sayının nisbətən artmasına baxmayaraq, onun məhsullarından strateji məqsədlər üçün deyil, əsasən, kommunal tikinti sahələrində istifadə edilirdi. Beləki, 1963-cü ildə burada mövcud olan 19 dağ-mədən sənaye müəssisələrinin az qismindən yalnız Mərağa yaxınlığındakı 2 daş kömür yatağı və Əhər və Zəngan yaxınlığındakı mis mədənlərindən sənaye məqsədləri üçün istifadə edilirdi.

60-cı illərin əvvəllərində Güney Azərbaycan məhsuldar qüvvələrin ümumi inkişafı baxımından nəinki ölkənin paytaxtından və eləcə də İranın bir sıra mərkəzi rayonlarından xeyli geri qalırdı. Burada yerləşən sənaye müəssisələri ölkədə mövcud olan bütün sənaye obyektlərinin 7,3 %-ni və onlarda çalışanlar isə müvafiq olaraq 6 %-ni təşkil edirdilər. 70-ci illərin əvvəllərində Güney Azərbaycanda (əsasən Təbrizdə) tikilən maşınqayırma, traktor, dizel motorlar və diyircəkli dirsəklər istehsal edən zavodlar, həmin onilliyin sonunda Təbriz və Urmiya şəhərlərində inşa edilmiş iki neftayırma zavodu isə bu bölgənin sənaye inkişafında mühüm rol oynaya bilmədi. Bu onunla izah olunur ki, Azərbaycandakı maşınqayırma zavodları üçün lazım olan xammal bütünlüklə İranın mərkəzi və cənub rayonlarından-İsfahandan, Əhvazdan gətirilir, hazır məhsul isə başlıca olaraq başqa bölgələrdə yerləşdirilmiş maşınqayırma zavodlarına göndərilir və ya xaricə ixrac edilirdi və nəticədə yerli əhalinin həmin mallara olan ehtiyacları ödənilmirdi. Bundan əlavə Təbrizdə tikilib istifadəyə verilmiş yeni tipli sənaye müəssisələrinin fəhlə kontingentinin 30-40 %-ni ölkənin mərkəzi rayonlarından buraya gətirilmiş işçilər təşkil edirdi və bunun əksinə olaraq Tehran və əsas etibarilə farslar məskunlaşmış mərkəzi rayonlardakı sənaye

müəssisələrində işləyən fəhlələrin əhəmiyyətli hissəsini isə Azərbaycandan köçənlər təşkil edirdilər.

Daha bir cəhət xüsusi qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda yaradılmış yeni tipli sənaye müəssisələrinin əksəriyyəti (maşınqayırma zavodundan başqa) yığma (montaj) funksiyasını yerinə yetirirdi. Hazır hissələr bütünlüklə və ya qismən bu zavodu inşa edən ölkələrdən (İngiltərə, Almaniya, Rumıniya, ABŞ) idxal edilirdi. Sonrakı mərhələlərdə öz daxili ehtiyaclarını ödəyəcək detallar istehsal etməklə sərbəst sənaye obyektlərinə çevrilməli olan həmin zavodlar, hətta 1978-1979-cu illər inqilabından sonra da tam strukturlu istehsal vahidlərinə çevrilə bilmədilər, yəni onlar yenə də müəyyən hissələri hazır şəkildə xaricdən idxal etmək məcburiyyətində idilər. ADF orqanı "Azərbaycan" qəzeti bu haqda yazırdı: "Təbriz traktorqayırma zavodu milli sənaye deyil. O, İngilistanın "Messey Ferqusen" zavodunun hazırladığı hissələri birləşdirib, İran bazarında İngilistan traktorları satan müəssisəyə çevrilmişdir".

Güney Azərbaycanın ağır maşınqayırma üzrə və emalədiçi sənayenin neftayırma kimi sahəsində müəyyən müsbət irəliləyişlərin baş verməsinə baxmayaraq, onun "ənənəvi", xüsusilə yeyinti və xalçaçılıq sənayesi müəssisələrinin böyük əksəriyyəti iflasa yaxın bir vəziyyətdə idi. Azərbaycanın milli burjuaziyası nümayəndələri bütün bunların səbəbini dövlətin burada yeritdiyi iqtisadi siyasətdə görür və həmin siyasətə qarşı mətbuat səhifələrində öz narazılıqlarını bildirərək yazırdılar ki, burada "hər bir sahibkarlıq fəaliyyəti öz yolunda minlərlə çətin həll olunan problemlərlə qarşılaşır". Onlar regionun iqtisadi inkişaf məsələlərini yerli burjuaziya nümayəndələrinin öz öhdələrinə qoymağı münasib hesab edirdilər. Lakin yerli burjuaziyanın iqtisadi məsələlərin həllində hüquqlarının son dərəcə məhdud olması, kredit və borc alınmasında, eləcə də lisenziya və vergi siyasətində rastlaşdıqları ayrı-seçkilik və s. onların sə-

nəyçə fəaliyyəti qarşısında çoxlu maneələr yaradırdı. Bunlar isə Azərbaycanda milli burjuaziyanın formalaşmasını süni surətdə ləngidirdi. Nəticədə, Güney Azərbaycan burcuaziyasının ən iri və fəal hissəsi Tehran və ölkənin başqa rayonlarında fəaliyyət göstərməli oldular. Bunun əksinə olaraq, yerli kapital xüsusi xarici və Tehran kapitalı ilə əlaqə yaratmaq məcburiyyətində qaldı və nəticədə Güney Azərbaycanda xüsusi bölməyə məxsus bir sıra iri sənaye obyektləri və eləcə də iri banklar Tehrandan gətirilən kapitalın iştirakı ilə yaradıldı. Məsələn, 1976-cı ildə burada bir milyard rial sərmayə ilə fəaliyyətə başlayan "Azərbaycan inkişaf bankı"nın təşkilində Tehran kapitalı da iştirak edirdi. Sofyanda tikilmiş sement zavodunun səhmlərinin çox hissəsi müəssisənin direktorlar şurasının sədri olan tehranlı Fərmanfərmaya mənsub idi və onun baş idarəsi də Tehrandə yerləşirdi.

60-70-ci illərdə Güney Azərbaycanda əhalinin sosial və maddi vəziyyəti. Göstərilən illərdə İranda həyata keçirilmiş "ağ inqilab" Azərbaycanda hiss ediləcək irəliləyişlərə gətirib çıxarmadı. Ölkənin sənayeləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər mərkəzi rayonlarda müəyyən müsbət nəticələr verdisə də, Azərbaycan yenə də İranın aşağı səviyyəli kənd təsərrüfatı rayonlarından biri kimi qalmaqda davam edirdi. Aqrar islahatın yarımçıq xarakteri, torpaq haqqının ağırlığı, xırda kəndli təsərrüfatına dövlət tərəfindən buraxılan kreditin təşkili işinin yarıtmazlığı və s. haqqında vəziyyəti Məclisin Azərbaycan nümayəndəsi K. Rəhmani 1977-ci ildə hökumətə müraciətində belə açıqlayırdı: "Kəndliyə torpaq verdiniz, amma demədiniz torpaqla o nə etsin. Çünki nə su var, nə yol, allaha şükür, məhsulunu da ya almırsınız, ya da o qədər ucuz alırsınız ki, məcburdur torpağı buraxıb getsin". Beləliklə, torpaqdan ayrılmış "torpaqsız kəndlilər"ın iş dalınca şəhərlərə axını başlandı. Azərbaycanda (xüsusilə Təbrizdə) yaranmış yeni sənaye müəssisələri isə "azad olmuş" işçi

qüvvəsini tam qəbul edə bilmirdi. 70-ci illərin 2-ci yarısında torpaqdan ayrılmış kəndlilərin şəhərə ifrat miqrasiyası Azərbaycanın bir sıra kəndlərində işçi qüvvəsinin çatışmamasına və məhsul istehsalının aşağı düşməsinə səbəb oldu. Şəhərlərə gəlmiş kəndlilərin çox hissəsi də tez iş yeri tapa bilməyərək çoxsaylı aşağı təbəqələrin cərgəsinə qoşulur və beləliklə şəhərlərdə məşğuliyyət problemini daha da çətinləşdirir, nəhayətdə isə doğma Azərbaycanı tərk etmək məcburiyyətində qalırdılar.

Digər tərəfdən Azərbaycan cəmiyyətinin orta və iri ticarət burjuaziyası, ziyalıları, dövlət aparatı işçiləri və s. nümayəndələri də burada kapital və qabiliyyətlərini tətbiq edə bilmədiklərindən miqrantlar cərgəsinə keçirdilər və son nəticədə 70-ci illərdə Azərbaycanda əhalinin miqrasiyası o qədər artdı ki, o, regionun sosial-iqtisadi və demografik strukturuna mənfi mənada güclü təsir etməyə başladı.

Güney Azərbaycanda günümüzə işləyən fəhlələrin və kiçik sahibkarların (sənətkar, çörəkçi və s.) maddi vəziyyətlərinə gəlincə, qeyd edilməlidir ki, onların maaş və gəlirləri rəsmi qeydə alınmış minimum yaşayış səviyyəsindən qat-qat aşağı idi. Ümumiyyətlə göstərilən dövrün rəsmi mənbələrinə əsasən demək olar ki, orta İran səviyyəsinə nisbətən Azərbaycan əhalisinin maaşı və gəliri nəzərə cərpacaq dərəcədə aşağı olmuşdur.

Eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, infilyasiya və bahalıqın mənfi təsirinə baxmayaraq, zəhmətkeş əhali kütləsinin bir hissəsi rejimin həyata keçirdiyi islahatların nəticələrindən müəyyən dərəcədə bəhrələndilər. Belə ki, fabrik və zavod fəhlələri gəlirdə iştirak etmək hüququ qazandılar, iri müəssisələrin səhmləri əhaliyə satılmağa başladı və s. Nəflin satışından çox böyük həcmdə gəlir əldə edən dövlət 70-ci illərdə dövlət müəssisələrində çalışanların maaşlarını artırdı. Dövlət müəyyən dövrlər üzrə minimum əmək haqlarını təyin etməklə, eyni zamanda iri xüsusi

müəssislərdə çalışan maddəli fəhlələrin maaşlarının artırılmasına kömək göstərmiş oldu.

Şəhər həyatına təsir edən başlıca amillərdən biri də mənzil problemi idi. 60-70-ci illərdə İranda, eləcə də Güney Azərbaycan şəhərlərində mənzil kirayəsi elə bir həddə qədər artmışdı ki, onun miqdarı minimum yaşayış səviyyəsindən yüksək olmaqla maddəli fəhlələrin və kiçik istehsalçıların gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini onların əlindən çıxarırdı. Mənzil məsələsi Təbrizdə həllini tapa bilməyən ən kəskin problemlərdən biri olmaqla şəhər ətrafında böyük daxmə məhəllələrinin yaranmasına və mənzil kirayəsinin ağılasıq dərəcədə artmasına gətirib çıxardı.

Dövlətin həyata keçirdiyi islahatlar nəticəsində Güney Azərbaycanın səhiyyə sistemində nisbi irəliləyişlər baş versə də, əhəlinin tələbatına cavab verə biləcək səhiyyə əldə edilmədi. Səhiyyə sisteminin bu bölgədə inkişafı üçün dövlət tərəfindən çox az miqdar büdcə vəsaiti ayrıldı, nəticədə Azərbaycanda lazım olan tibb ləvazimatı və avadanlığı, səhiyyə sahəsində kadr və ixtisaslı həkimlər çatışmırdı.

Güney Azərbaycanda sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi və şah idarəçiliyinə qarşı siyasi mübarizə. 60-cı illərin əvvəllərindən başlayan polis və İran dövlət təhlükəsizlik orqanlarının demokratik, milli və antiimperialist təmayüllü təşkilatlara qarşı ardı-arası kəsilməyən hücumlarına baxmayaraq, onlar - xalq fədai və mücahidləri Azərbaycanda geniş miqyasda fəaliyyət şəbəkəsi yaratmaqla, təqribən, iki ilə yaxın bir müddət ərzində özlərini qoruyub saxlaya bildilər. Lakin polisin və təhlükəsizlik orqanlarının Azərbaycanda fəaliyyəti daha da genişləndirildi. Dövlətin güc nazirlikləri antiimperialist, istiqlalçı və azadlıqsevər qüvvələrin fəaliyyətinin aşkar edilməsi işində çox ciddi tədbirlərə əl atdılar və nəhayət, öz casuslarını həmin təşkilatların tərkibinə salmağa

nail oldular və beləliklə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən "şəbəkə" üzvlərinin adlarını əldə edə bildilər. Bundan sonra hərbi qüvvələrin silahlı dəstələrinin Azərbaycanda "gecə yürüşləri" başlandı. Bu silahlı dəstələr əvvəlcədən tərtib edilmiş plana uyğun şəkildə hərəkət edərək eyni vaxtda Azərbaycanın bir neçə şəhər və kəndində həbsləri həyata keçirirdilər. Həmin həbslər gecə ikən icra edilirdi (və 30-cu illərdə "NKVD"-nin SSRİ-dəki həbslərinə çox bənzəyirdi). Həbs edilənlər sırasında fəhlələr, kəndlilər, məktəb şagirdləri, dövlət məmurları, sənətkarlar, hətta, din nümayəndələri ("vaizlər") də var idi. Bu əməliyyatlar nəticəsində təkcə Təbrizdə 500 nəfərə yaxın kişi, onların arvad-uşaqlarının nələsi və tufəng qundağının zərbələri altında gecənin zülmətində yük maşınlarına doldurulub aparıldı. Həmin həbslər və bunların nəticələri haqqında heç bir mətbuat orqanında məlumat verilmirdi. Gecənin zülmətində baş verən bu cinayətlərin üzərinə də qara pərdə çəkilir və ört-basdır edilirdi. Bütün bunların müqabilində İran şahı beynəlxalq aləmə qarşı deyirdi: "Bizim əsas və başlıca məqsədimiz ictimai ədaləti təmin etməkdir. Bizdə qan tökməkdən uzaq olan bir quruluş vardır..."

Bununla da, 60-cı illərin əvvəllərindən İranın bir sıra bölgələrində, xüsusilə Azərbaycanda, başlayan kütləvi xalq narazılıqları dalğasının gücləndiyi bir dövrdə dövlət siyasi sabillik yaratmaq məqsədilə ölkənin həyatında etdiyi sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklərlə bərabər terror və diktatura hökmranlığına məxsus idarəetmə üsullarından istifadəyə də əl aldı.

İslahatlar nəticəsində ölkədə kapitalist münasibətlərinin inkişafı yeni sinfi ziddiyyətlərin kəskinləşməsi ilə müşayiət olunurdu. Bu da öz növbəsində "şahın və xalqın inqilabı"nın sosial-siyasi mahiyyətini açıb göstərirdi. Hakim quruluşun həyata keçirdiyi tədbirlər sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə və ictimai təbəqələrin əhəmiyyətli hissəsi içərisində

müxalifətin formalaşmasına səbəb oldu. Şah hakimiyyətinin amansız tədbirlərinə və siyasi mübarizənin nisbətən sönməsinə baxmayaraq müxalifətin üç əsas hərəkətverici qüvvəsi - dindarlar, milli burjuaziya nümayəndələri və müxtəlif təbəqələri təmsil edən sol demokratlar tədricən formalaşırdı.

60-cı illərin 2-ci yarısına doğru İranda terror və diktatura idarəçiliyinin gücləndiyi bir vaxtda dini lider, uzun illər dini müxalifətin lideri olmuş millyyətə azərbaycanlı Ayətullah Şəriətmədari ölkədə imperializmin ağalığına son qoyulmasına qarşı çıxmaqla, rəhbərliyi "milli və mədəni dəyərlər"i qorumağa, bəşəri qaydalara əməl etməyə, insan haqlarını tapdalamağa çağırırdı. Dindar müxalifət öz sıralarına əsasən orta və xırda burjuaziya nümayəndələrini (sənətkarları, orta və xırda alverçiləri, tacirləri və s.), dini mədrəsə tələbələrini, ruhaniləri dəvət edirdi. Onların sosial dayağı da bu qüvvələr idi.

60-70-ci illərdə İran hakim dairələrinin mənafe maraqları ölkədə geniş miqyasda fəaliyyətdə olan xarici sərmayədarların maraqları ilə getdikcə daha çox çulğalaşdığından, onlarda mərkəzləşdirmə meyilləri daha da gücləndi. Bu siyasətə uyğun olaraq Tehranda və ölkənin başqa ticarət-sənaye mərkəzlərindəki Azərbaycanın iri ticarət və sənaye burjuaziyasının kapitalı daha çox "iranlılaşdırıldı". Belə ki, Azərbaycan iri burjuaziyası da öz sırf sinfi mənafeyindən çıxış edərək, mərkəzi hökumətlə fəal əməkdaşlıq edir və öz iqtisadi-ticarət fəaliyyətini geniş İran dairəsində formalaşdırırdı. Elə buna görə də, o, milli məsələyə, o sıradan Azərbaycan məsələsinə tamamilə başqa mövqedən, hakim siniflərin mənafeyinə uyğun mövqedən yanaşırdı.

Öz kapitalının həcmi baxımından orta səviyyəli yerli Azərbaycan burjuaziyası isə çox zəif idi. Nisbi iqtisadi zəiflik, digər tərəfdən isə artmaqda olan milli-demokratik

hərəkət qarşısında keçirdiyi qorxu hissləri Azərbaycan xırda və orta burjuaziya nümayəndələrinin də milli məsələ ilə bağlı platformasının yaranmasına qətiyyətlə imkan vermirdi. Bürokratik aparatda çalışan dövlət məmurları isə həqiqətdə şahlıq rejiminin təmsilçiləri və icraçıları idilər. Beləliklə, Azərbaycanın ictimai təbəqələrinin yuxarı dairələrinin sinfi və iqtisadi maraqları məlum şəraitlərdə bütün İran miqyasında milli hərəkətlərə təsir edə biləcək təsirli amillərə çevrilə biləcəyi halda, onlarda "mərkəzləşdirmə" və "paniranizm" meyilləri daha da güclənirdi.

Azərbaycan burjuaziyası içərisindən çıxmış ziyalı təbəqəsinin böyük əksəriyyəti isə paniranizm ideyalarına daha çox meyilli idi. Bir sıra milli azadlıq hərəkətlərində aparıcı rol məhz ziyalıların oynamasına baxmayaraq, bir qayda olaraq onlar Azərbaycan milli-demokratik hərəkətinin ideoloji platformasını işləyib hazırlamaq işindən çox uzaq idilər. İranda milli-azadlıq hərəkəti ideoloqlarından olan Əli Təbrizli 60-cı illərdə qələmə aldığı "Dil və ədəbiyyat" (Tehran, 1-ci cild, 1981) kitabında yazırdı ki, "bu gün İranda 20 mln.-a yaxın türk (Azərbaycan türkləri nəzərdə tutulur - müəlliflər) var və onlar hətta gözdən uzaq səhralarda belə məskunlaşmışlar". Daha sonra o yazır ki, "30 neçə milyon İran əhalisi içərisində neçə milyon da başqa dini və milli mənsəbiyyətə malik xalqlar yaşayır və bu "30 milyondan türkü və başqalarını çıxanda "əcəm"dən (farsları nəzərdə tutur - müəlliflər) elə bir miqdar və say qalmaz". Ə.Təbrizli davamında yazır: "...bu az və neçə əcəm bütün bunlara (yəni türklərə - müəlliflər) ağalıq və hakimiyyət edir. Hər şeydən əvvəl, hətta türkün məhv olmasına və dünya üzündən silinib yox olmasına nəqşələr (planlar) çəkir, onu köksüz və dilsiz göstərir, bunlar çox mühüm deyil, yalnız təəccüb bundadır ki, türk özü də ona bu yolda kömək və yardım edir".

60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq şahlıq quruluşunun milli və sosial zülmünə daha çox məruz qalan Azərbay-

can xırda burjuaziyası və əhalinin aşağı təbəqəsinin nümayəndələri içərisində milli məsələyə maraq daha yüksək səviyyəyə qalxmada idi. İranda milli azadlıq hərəkatının ideoloqlarından başqa biri Əlirza Nabdél (Oxtay) özünün "Azərbaycan və milli məsələ" ("İldırım" nəşriyyatı, 1978) kitabında yeni mərhələdə İranda milli cərəyanlardan danışır və Azərbaycanda milli məsələyə müxtəlif ictimai təbəqələrin münasibətini şərh edərək yazır: "1941-1946-cı illərdə Azərbaycanda milli ideyalar geniş yayılmışdı və həmin illərdə də "yerli millətçilik" firqə ziyalılarının inhisarında idi. O illərdə Təbrizin inqilabçı fəhlələri necə fikirləşirdi? Onlar bolşevizmə meyilli idilər və eyni zamanda milli məsələnin həllini istəyirdilər, çünki 20 ilə yaxın bir müddətdə diktatorluğun təhqir və milli zülmünün dadını görmüşdülər. Onlar üçün Sovet Azərbaycanı gözəl ülgü idi". Ə. Nabdél bu əsərində göstərir ki, "Rza şahın faşist rejiminin təzyiqləri altında Azərbaycan xalqının milli şüurunun formalaşdığı bir zamanda Arazın o tayında sovetlər kəndlilərin və azad olmuş xalqların köməyinə arxalanaraq sosializm qurmaq işi ilə məşğul idi. Bu iş nəinki İranın məhrum xalqlarının qabaqcıl təbəqələrini çox millətli bir ölkədə milli azadlığın mümkünliyinə inandırdı, həmçinin sovetlər rejiminə marağı daha da artırdı. Bu zamanda da Güney Azərbaycan proletariatu çox cavan idi və xalq içərisində inqilabçı proletariat hələ formalaşmamışdı. Elə buna görə də "milli azadlıq" məfhumu "bolşevizm" məfhumu ilə bərabər tutulurdu. Azərbaycanda öz doğma dilinə, ədəbiyyatına meyl irticanın və savadsız xalqın nəzərində bolşevizmə meyl kimi görünürdü". Ə. Nabdəlin qeyd etdiyinə görə, Azərbaycanda kəndlilər üçün milli məsələnin o qədər də əhəmiyyəti yox idi. Onların, əslində, milli məsələ ilə heç bir bağlılıqları yox idi. Kənddə məktəb olmadığından, orada tədris ediləcək dilin ətrafında da heç bir bəhs aparılmırdı. Kəndli əsasən öz feodal ağasının, jandarmın, hökumət

məmurlarının və möhtəkiqlərin zülmünə məruz qalırdı.

70-ci illərin 2-ci yarısından sonra fədai, mücahid kimi inqilabçı demokrat təşkilatlar öz ifrat solçuluq meyllərindən təcridən uzaqlaşaraq milli məsələyə daha çox fikir verməyə başladılar və bu məsələnin qoyuluşu və İran çərçivəsində həlli baxımından onlar İXP platformasına yaxınlaşdılar.

Kitabın müvafiq bölməsində göstəriləni kimi, xaricdə fəaliyyət göstərən İXP və ADF-nin 60-cı ilin əvvəllərində birləşməsi İran xalqlarının milli-demokratik hərəkatlarına müəyyən zərbə vurdu. Beləki, bu birləşmədən sonra İXP MK və ADF MK üzvləri arasındakı ziddiyyətlər milli çəkişmə xarakteri aldı. Belə çıxırdı ki, ADF azərbaycanlıların, İXP fars milləti nümayəndələrinin mənafeələrini təmsil edir. Bu vəziyyət İranın özündə də təsirsiz qalmadı. Son nəticədə müxtəlif millətlərdən olan xalq kütlələri içərisində partiya nüfuzu (xüsusilə İXP) aşağı düşməklə ona qarşı neytral münasibət formalaşdı. Cəmiyyətin müəyyən qüvvələri (əsasən orta təbəqələr) İXP kimi bir partiyanın (ADF də onun tərkibində olduğundan) arxasınca getməkdən imtina etdilər və onun şah rejimi üzərində qələbəsinə inamı itirdilər.

Beləliklə, 70-ci illərin sonuna doğru İran çərçivəsində Azərbaycan məsələsinin həllini tələb edən qüvvələr əsasən zəhmətkeş kütlələrin marağını təmsil edən sollar və xırda burjuaziyaya mənsub solçu demokrat təşkilatlar idi. Təssüflər olsun ki, öz sosial məşəllərinə görə solçu və xırda burjuaziya nümayəndələrindən təşkil edilmiş fədailər və mücahidlərə mənsub həmin təşkilatlar milli məsələnin həlli ilə bağlı İranda mövcud şəraitə uyğun konkret platforma işləyib hazırlaya bilmədilər. Onların qəti inamına görə milli məsələ demokratik mübarizə nəticəsində bu ölkədə şahlıq rejiminin devrilməsindən və Amerika təsirinin ləğvindən sonra həll ediləcəkdir.

GÜNEY AZƏRBAYCAN 1978-1979-CU İLLƏR İRAN İNQILABI DÖVRÜNDƏ

1977-ci ilin sonlarından etibarən İranın müxtəlif yerlərində baş verən siyasi hadisələr (tələbələrin çıxışları, bir sıra ziyalıların hökumətə açıq müraciətləri və s.) vəziyyətin sosial partlayışa doğru getdiyini göstərdi və şah hakimiyyətinin cəza tədbirlərini artırması belə bu prosesin qarşısını ala bilmədi.

Cənubi Azərbaycanda ilk çıxışlar. 1977-ci ilin payızından etibarən Güney Azərbaycanda bir sıra çıxışlar olmuşdu. İlin son aylarında, xüsusilə dekabrda Təbrizdə tələbə və şagirdlər arasında həyəcanların davam etməsi, tətil və nümayişlər keçirilməsi, nümayişçilərin polislə toqquşmaları, tələbələrin həbs edilməsi gərgin vəziyyət yaratdı. 1977-ci ilin ən iri tələbə çıxışı bazar günü, yəni 1945-ci il dekabrın 12-də Cənubi Azərbaycanda Milli Hökumətin yaranmasının ildönümü günü olmuşdu. Həmin gün polislər tələbə nümayişinə hücum etdikdə şəhər əhalisi nümayişçilərə tərəfdarlıq etmiş, Təbriz Universitetinin müəllim heyətinin bir qrupu tələbələrə həmrəy olduğunu bildirmişdir.

1978-ci ilin ilk günlərində, ölkənin ən böyük dini mərkəzlərindən olan Qumda nümayişçilərə qarşı silah işlədilməsi bütün İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda böyük əks səda doğurdu. 1978-ci il yanvarın 7-də Qum şəhərində müxtəlif qüvvələrə qarşı cəza tədbirlərinin tətbiq olunması əleyhinə, konstitusiyaya qaydalarına riayət olunması, hətta şahlığın ləğv edilməsi tələbləri ilə nümayiş keçirilmişdi. Yanvarın 9-da burada növbəti çıxış zamanı nümayişçilərə polis tərəfindən atəş açılmış, onlarla ölən, yüzlərlə yaralanan olmuşdu. Minlərlə əhalini əhatə etmiş və bütün İrana səs salmış həmin hadisə öz-özlüyündə hələ inqilabın başlanması demək olmasa da, bu çıxış yaxın gün və aylarda daha mühüm siyasi hadisələrin baş verməsini zoruri etdi.

Təbrizdə 29 bəhmən üsyanı. Gözlənilən mühüm hadisələrin ilk sədalı yənə də Təbrizdən eşidildi. Qumdakı hadisələrin 40-cı günü, fevralın 18-də Şəriətmədarinin çağırışı ilə Təbriz şəhərinin din başçılarından əhaliyə müraciəti təbrizliləri ayağa qaldırdı. 100 min nəfərin iştirak etdiyi üsyan baş verdi.

Hicri tarixlə 1356-cı il bəhmən ayının 29-da, yəni 1978-ci il fevralın 18-də başlanan (buna görə də "29 bəhmən üsyanı" kimi tanınan) üsyanın birinci günü şəhər 10 minlərlə təbrizli şəhərin müxtəlif rayonlarında küçələrə çıxdılar. Hökumət təcili olaraq nümayişçilər üzərinə nizami ordu hissələri göndərirdi.

Əllərində dəyənək, daş-kəsek, bəzilərinə isə alışqan maddə doldurulmuş butulka olan nümayişçilər silahlanmış polis və ordu hissələrinə qarşı çıxdılar. Dinc etiraz nümayişi mövcud quruluşa qarşı üsyana çevrildi. Ordu hissələrinin şəhərə yeridilməsi əhəlinin qəzəbini coşdurdu. Nümayişçilər şəhərin mərkəzinə doğru yönələrək, mitinqləri dağıtmaq istəyən polis nəfərlərini qaçmağa məcbur etdilər. Şahpərəstlərə və rejimi müdafiə edənlərə məxsus olan mağazalar, banklar, kino-teatr, bir çox dövlət müəssisələri yandırıldı; bir dəstə nümayişçi Eynalı dağına üz tutdu, Təbrizə və digər şəhərlərə televiziya verilişlərinin ötürücüsünü sıradan çıxartdılar.

Çoxlu itki verilməsinə, üsyanın əsas mərkəzlərinin - universitetin, tələbə yataqxanalarının və s. yerlərin ordu tərəfindən mühasirəyə alınmasına baxmayaraq, üsyan ertəsi günü davam etdirildi.

Təbrizdəki polisə və ordu hissələrinə etibar etməyən şah (həqiqətən də polis yerli əhaliyə qarşı silah işlətməmişdi) fevralın 19-da Təbrizə başqa şəhərlərdən əlavə nizami hərbi dəstələr göndərirdi. Təkcə Tehrandan 400 nəfər xüsusi təlim görmüş hərbi qatillər gətirildi. Bu hissələrlə üsyançılar arasında qanlı toqquşmalar bütün günü davam etdi. Lakin qüvvələr bərabər olmadığından üsyan qəddarlıqla yatırıldı. Təbrizdəki üsyanın əks-sədası yaxın kəndlərdə (bunların

əhalisinin bir çoxu üsyanda iştirak edirdi) və Güney Azərbaycanın digər şəhərlərində də (Mərənd, Zinuz, Sərdrud, Şəbüstər və b.) eşidildi.

İki gün davam edən bu üsyan zamanı minlərlə ölənlər və yaralanan oldu.

Üsyanda ziyalılar, tələbələr, ruhanilər, sənətkarlar, xırda tacir və sahibkarlar, fəhlələr, məktəb şagirdləri və b. iştirak edirdilər. Demək olar ki, şəhər əhalisi bütövlükdə üsyançılarla həmrəy idi.

Təbriz üsyanında o zaman İranda gizli fəaliyyət göstərən radikal sol partiyalar "İran xalq fədailəri təşkilatı" ("Sazmāne Fəda'iyan-e xəlqe İran") və "Xalq mücahidləri təşkilatı"nın ("Sazmāne Mocahedine xəlq") Azərbaycanda olan güclü təşkilatlarının üzvləri də fəal iştirak edirdilər. "Xalq mücahidlərinin" rəhbərlərindən olan Musa Xiyabani (Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin nəvəsi) üsyanın fəallılarından idi. Məhz bu iki təşkilatı üsyanın təşkilatçısı hesab etmək olar. Bununla yanaşı hərəkətdə hələ aparıcı mövqe tutmasalar da, çıxışın keçirilməsində ruhanilərin də müəyyən rolu var idi (burada islam marksistləri kimi tanınmış "xalq mücahidlərinin" ruhanilərlə müəyyən yaxınlığı nəzərə alınmalıdır).

Təbriz üsyanından 40 gün sonra üsyanda şəhid olanların qırxı münasibəti ilə mətəm məclisləri, mitinq və nümayişlər keçirildi. Təbrizdəki əza tədbirlərinə cavab olaraq Yəzd, Çöhrum, Tehran, Qum, Zəngan və digər şəhərlərdə çıxışlar oldu, həmrəylik bildirildi. Həmin gündən başlayaraq mitinq və nümayişlər İranın demək olar ki, bütün iri şəhərlərini bürümüş oldu.

Təbriz üsyanının əsas hədəfi şahlıq idarəçiliyi və onun ölkədə rəvac verdiyi imperialist nüfuzu və fəal şəkildə təbliğ etdiyi Qorb həyat tərzi idi. Üsyanda pəhləvi monarxiyasına, şəxsən müstəbid Məhəmməd Rza şah və onun ölkədəki hakim (və yeganə rəsmi təşkilat) partiyası "Rəstaxiz"-ə qarşı nifrəti bütün çıpaqlığı ilə bürüzə verdi: inqilab dövründə şah və şahlığa qarşı tələblər və "şah ölüm" şüarı kəs-

kin şəkildə ilk dəfə məhz Təbriz üsyanı zamanı irəli sürüldü. Antişah və antiimperialist hərəkət olan 1978-1979-cu illər İran inqilabının sosial-siyasi mahiyyətini əslində elə 29 bəhmən üsyanı müəyyən etmişdi və bu mənada Təbriz üsyanını İran inqilabının bir növ modeli hesab etmək olar. Təbrizdəki hadisələrdən lərzəyə düşmüş şah baş nazir Amuzqarı təcili olaraq Təbrizə göndərdi. Bir qrup adamı zorla ostandarlığın binası qarşısına toplamağa məcbur etdilər. Həmin toplantının qarşısında çıxış edən baş nazir demişdi: "29 bəhmən (18 fevral) üsyanını edənlər təbrizli deyillər". Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkətinə həmişə qara yaxmış rejim bu dəfə də özünün böhtançı xislətinə sadıq qalmışdı.

29-bəhmən üsyanının əhəmiyyəti. 29 bəhmən Təbriz üsyanı İranın siyasi və sosial həyatına böyük təsir göstərdi. Həmin üsyandan sonra İranda baş verən inqilabi çıxışlar dalğası tədricən bütün ölkəni bürüdü. Üsyan cəmiyyətin başlıca sosial qüvvələrini özündə birləşdirmişdi, halbuki 29 bəhməndən əvvəl istər Tehranda, istərsə də digər şəhərlərdə baş verən çıxışlarda əsasən gənclər iştirak edirdi. Təbriz üsyanı Pəhləvi monarxiyasına öldürücü zərbə vuran və sosial əhatəsinin genişliyinə görə misli-bərabəri olmayan ilk xalq çıxışı idi.

Xaricdə olan Ayətullah Xomeyni bu möhtəşəm üsyana əlaqədar Azərbaycan əhalisinə xüsusi məktub göndərmişdi. Təbrizlilərin bu çıxışına yüksək qiymət verən Ayətullah həmin məktubda üsyan zamanı "şah ölüm!" tələb edən, "bu əzəmətli çıxışı ilə şahın ağzına möhkəm yumruq vuran Azərbaycan xalqına, ... Təbrizin əziz mücahid əhalisinə... yaşasın" deyə müraciət etdi.

Bir sıra azərbaycanlı dini və siyasi xadimlər, eləcə də türk dilində nəşr olunan mətbuat orqanları ("Varlıq", "Dədə Qorqud", "Günəş" dergiləri) Təbriz üsyanına yüksək qiymət verərək onu bütün İranda baş verəcək inqilabın başlanğıcı hesab edirdilər.

Beləliklə, 29 bəhmən Təbriz üsyanı 1978-1979-cu illər

də bütün İrani təlatümə gətirmiş və qələbə ilə nəticələnmiş inqilabın müjdəçisi, onun yetişməsindən xəbər verən ilk qaranquş idi.

İnqilabın inkişafı və Cənubi Azərbaycan. Təbriz üsyanından sonra ilk mühlüm çıxışlar martın 29-30-da Tehran, İsfahan, Məşhəd, Əraq, Qum, Təbriz, Zəngan və başqa şəhərlərdə baş verdi. May ayının 9-19-da baş vermiş çıxışlar İranın 20-dən çox şəhərini əhatə edirdi.

Cənubi Azərbaycan şəhərləri, xüsusən Təbriz İranda inqilabın geniş vüsət almasında mühüm və həlledici mövqe tutmuşdu.

İnqilabın yeni mərhələsi. Həmin ilin sentyabrından inqilabın ikinci həlledici mərhələsi başlandı. Ölkənin demək olar ki, bütün əsas sosial təbəqələri hərəkətə qoşuldular. Muxalif siyasi qruplar fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Sənaye fəhlələrinin ən çox təmərküzləşdiyi Tehran, İsfahan və s. şəhərlərdə, eləcə də Təbrizdə hərəkət daha geniş miqyas almışdı.

İnqilabın ikinci mərhələsində hərəkətə rəhbərliyin şah hakimiyyətinə müxalif olan ruhanilərin rolunun artdığı aydın görünürdü.

İlk çıxışlar sentyabrın 7-də ölkənin 12 şəhərində, o cümlədən Təbrizdə başladı. Sentyabrın 8-dən bu yerlərdə hərbi vəziyyət elan olunması və qadağan saatları qoyulması etiraz nümayişlərini coşdurdu. Ertəsi gün sentyabrın 8-də, cümə günü hakimiyyətə qarşı nümayiş iştirakçılarının gülləbaran edilməsi də onları öz yolundan döndərə bilmədi. "Qanlı cümə günü" adını almış həmin gün əhəlinin şahə qarşı qəzəb və nifrətini daha da artırdı.

Getdikcə genişlənən hərəkətə neft sənayesi fəhlələrinin qoşulması inqilabi hərəkətin inkişafında böyük rol oynadı. Neftçilərin noyabr ayında həftəlik, daha sonra isə dekabrın 1979-cu il fevralın əvvəllərindən də davam etmiş aramsız ümumi tətili şah hakimiyyətinə ağır zərbə vurdu və inqilabın taleyini həll etdi. Tətilçilər əsasən SAVAK-ın (gizli polis qu-

rumu) ləğv edilməsini, İran cəmiyyətinin demokratikləşməsini və başqa tələbləri irəli sürdülər. 1978-ci ilin noyabrında Fransada Ayətullah Xomeyni¹ ilə Milli cəbhənin başçısı Kərim Səncəbinin görüşündən sonra onların birgə bəyanatında Pəhləvi sülaləsi hakimiyyətinin ləğv edilməsi xüsusi qeyd olunurdu.

Cənubi Azərbaycanda da tətillər və nümayişlər ara vermir. Oktyabr-noyabr aylarında Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, Culfa, Zəngan, Həştərud, Şəhpur və s. şəhərlərdə tətillər keçirilmiş, hakimiyyətə qarşı nümayişlər olmuşdu. Küçə nümayişlərində bəzən nümayişçilərin polis və hərbi hissələrlə toqquşmaları da baş verirdi. Dekabrın 8-dən 11-dək İran şəhərlərində son dərəcə əzəmətli nümayişlər keçirilmişdi. Polislə toqquşmalarda onlarla ölən, yaralanan və külli miqdarda həbs edilənlər olmuşdu.

1978-ci il dekabrın 30-da rejimin zorakılığından qəzəblənmiş xalq Təbrizdə yenidən küçələrə töküldü. Baş vermiş toqquşmada bir nəfər şəhid oldu, bir neçə nəfər yaralandı. Bu hadisə şəhər camaatını daha da qəzəbləndirdi və nəticədə Şahnəz Xiyabanının cənub hissəsində yerləşən ABŞ konsulluğunun qapıları yerindən çıxarılıb yandırıldı. Bunun ardınca elə həmin xiyabanda yerləşən bir neçə bankın şöbəsinə və Türkiyə konsulunun məşinına od vuruldu.

Təbriz nümayişçilərinə qarşı əlavə seçmə cəza dəstələri göndərilməsinə baxmayaraq çıxışlar davam edirdi.

İnqilabın gedişində həm hərəkət rəhbərlərinin "şah getməlidir" təkidli tələbi, həm də sayı milyonları ötmüş inqilabçıların təzyiqi nəticəsində, öz gücsüzlüyünü görən şah nəhə-

¹Mohəmməd Rzaşahın daxili və xarici siyasətinə qarşı çıxışlarına görə dofolər-
lə həbs edilmiş və şah hakimiyyəti məhkəməsi tərəfindən ölümə məhkum edilmiş
Ayətullah Xomeyni 1964-cü ildə Türkiyəyə sürgün edilmiş, sonra İranın dini başçısı
Ayətullah-ol-üzma Şəriətəddinin köməkliliyi ilə azad edilərək oradan İranə köçmüş-
dü. 1978-ci il oktyabrın əvvəlində o, İran hökumətinin təkidli ilə ölkəni tərk etməsi
Parişə gətirildi. Onun sağlığın devrilməsi çağırışı ilə xalqə müraciətləri yazılmış
lent yazıları İranə gətirilərək, yeganə qəbul edilmiş yeri olan məscidlərdə oxalıya çat-
dırıldı.

yot 1979-cu il yanvarın 16-da İrandan qaçdı. İran əhalisi bu xəbəri böyük təntənə ilə qarşıladı. Yanvarın 19-da bütün ölkədə keçirilmiş izdihamlı nümayişlər ilk dəfə "Allah əkbər, Xomeyni rəhbər" sədələri ilə müşayiət olundu.

Güney Azərbaycan şəhərlərində isə şahın bütün heykəllərini vurub yıxdılar. Küçə nümayişləri ilə müşayiət olunan bu mərasimlər zamanı şaha sədiq hərbi hissələrlə inqilabçılar arasında toqquşmalar baş vermiş, ölənlər və yaralananlar olmuşdu. 1979-cu il yanvarın 26-da Təbriz Bələdiyyə idarəsi qarşısına toplanan nümayişçilərə Bələdiyyə idarəsi binasının başından və ona yaxın binaların damından pulemyotlar və snayperlər tuşlanmışdı. Nümayişçilərə açılan qəflətli atəş 10 nəfərin həlak olması və bir çoxlarının yaralanması ilə nəticələndi. Nümayişçilərin özmini qıra bilməyən ordu zirehli tankları işə saldı, göz yaşardıcı qaz buraxıldıqdan sonra nümayişçilərə geniş miqyaslı atəş açıldı. Nümayişçilərin sırasından olan cavanlar düzəlməyə çalışaraq qumbaralarından istifadə etmək məcburiyyətində qaldı. Qeyri-bərabər bu qarşılaşmada nümayişçilər itkilər verib, dağılmaq zorunda qaldı.

Fevralın 1-də Ayotullah Xomeyninin Parisdən Tehrana gəlməsi münasibəti ilə Cənubi Azərbaycanda, xüsusilə Təbrizdə nümayişlər daha izdihamlı şəkildə alınırdı. 1979-cu il fevralın 11-də Təbrizdə şəhər avtovağzalının qarşısındakı meydanında 6 saylı polis şöbəsinin binası üzərindəki pulemyotçular nümayişçilərin çıxması ilə əlaqədar gülləbaran edirlər, 150 nəfər həlak olur, 600 nəfərə yaxın adam yaralanır. Bu zaman dövlət məmurları əsgərlərin və tankların himayəsi altında xostəxanələrdən birinə məxsus bir təcili yardım maşını (ambulanı) ota keçirərək mərkəzdən qaçıb canlarını qurtarmağa çalışırlar. Camaat isə polis şöbəsini, oradakı maşınları yandırır. Bu toqquşmalarda ordu əsgərləri 3 nəfər polisi öldürür və xalqa qarşırlar. Nümayişçilər Təbriz şəhərinin Bahar xiyabanında yerləşən 4 saylı polis bölməsinə də hücum edirlər, onlara qarşı atəş açılır. Tərəflər arasında şiddətli atışma axşam saat 11-ə kimi davam edir, nəticədə nümayişçilərdən

xeyli sayda adam yaralanır və həlak olur.

Bununla birlikdə Azərbaycanlılar İranın digər şəhərlərindəki inqilabi çıxışlarda, xüsusilə qələbə ilə nəticələnən Tehran üsyanında da çox fəal iştirak etmişdilər.

Şahlığın devrilməsi və fevralın 11-də paytaxtda şah tərəfdarları üzərində qələbə çalınmasına baxmayaraq, bir çox yerdərdə, eləcə də Cənubi Azərbaycanda əks-inqilabi qüvvələr hələ bir neçə gün quduzcasına müqavimət göstərirdilər. Bu səbəbdən burada, xüsusilə Təbrizdə ölənlər və yaralananların sayı çox idi. Fevralın 15-də Təbrizdə əksinqilabçı dəstələr son qüvvələrini toplayıb qiyam qaldırdılar. Qanlı vuruşlar gətirdiyi həmin günlərdə bütün şəhər əhalisi ayağa qalxaraq hərbi qarnizonu mələsirəyə aldı. Qızgın atışmalardan sonra təbrizlilər qarnizonu ələ keçirərək, oradakı zabıt və əsgərləri həbs etdilər. Fevralın 16-da şalipərəstlərin son tör-töküntüləri Təbrizdə və Azərbaycanın başqa şəhərlərində də tamamilə zərərsizləşdirildi və nəzarət xalqın olmağa keçdi. Bu, 1978-ci ilin fevralında başlayan Təbriz üsyanının 1979-cu ilin fevralındakı son nəticəsi idi.

Beləliklə, 1979-cu il fevralın 11-də Tehrandakı qələbə çalan inqilab fevralın 16-da Güney Azərbaycanda başa çatdırıldı.

1978-1979-cu illərin İran inqilabı dövründə azərbaycanlılar 25 min nəfərə yaxın qurban verdilər.

GÜNEY AZƏRBAYCANIN GÜNÜMÜZDƏKİ DURUMUNA BİR BAXIŞ: GÜNEY AZƏRBAYCAN XXI YÜZİLLİYƏ DOĞRU

İranda yaşayan müxtəlif millətlərin, o sıradan Azərbaycan türklərinin fəal surətdə iştirak etdiyi inqilab 1979-cu il fevralın 11-də (bəhmən ayının 22-də) qələbə ilə başa çatdı. Qələbənin ilk günündən hakimiyyət sükanını ələ alan Ayətullah Xomeyni tərəfdarları hərəkətdə aparıcı sosial-siyasi qüvvələrin tələb və təkliflərinə məhəl qoymadan ümumxalq rəy sorğusu keçirməyə və aprelin 1-də ölkədə islam prinsiplərinə (ehləmlərinə) əsaslanan teokratik dövlət - İran İslam Respublikası elan etməyə nail oldular. Onlar milli muhtariyyət tələb edənləri inqilabın düşmənləri elan etməklə ölkənin dövlət quruculuğu və idarəçiliyini, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafını öz planlarına uyğun istiqamətləndirdilər.

Hərəkəti qələbəyə çatdırmış əsas sosial və siyasi qüvvələr isə səhləğin devrilməsi və hakimiyyətin ələ alınması ilə əsas vəzifə və məqsədlərin birinci mərhələsini bitmiş hesab etməklə bərabər "demokratik inqilabın qələbəsinin dərinləşməsini və genişlənməsini", deməli inqilabın ikinci mərhələsinin qüvvəyə minməsini, başqa sözlə inqilabın milli-demokratik istiqamətdə inkişafını gözləyidilər. Bu istiqamətdə gedəcək inkişafda İran kimi çoxmillətli ölkədə, təbii ki, milli məsələnin də ədalətli həlli umulurdu.

Bütün İran əhalisi kimi inqilabın hazırlanması, gedişi və qələbəsində həlledici rol oynamış Azərbaycan türkü bu ikinci mərhələdən çox şey gözləyirdi.

Inqilabda fəal iştirak etmiş və çoxlu şəhidlər vermiş Güney Azərbaycan kəndliləri, Pəhləvi dövründəki "islahatlardan" gözlədiyini ələ bilməyən kənd yoxsulları inqilab rəhbərlərinin zəiflərin ("mostozəfin", yəni yoxsulların) hüquqlarının qorunması haqqında şüarlarına inanaraq bu dəfə tor-

paq payı alacaqlarına növbəti ümid bəsləyirdilər. İnqilabın ilk dövründə Xomeyni deyirdi ki, "Kəndlilin əlindəki qəbar onun üzərində işlədiyi torpağın rəsmi sənədidir". İnqilabın ilk dövründə həqiqətən də aqrar islahat üzrə müəyyən işlər görüldü: nəzarət üçün ali ruhanilərdən ibarət xüsusi qrup yaradıldı, "7-lər" adlanan komissiya torpaq islahatı qanunu hazırladı. 1981-ci ilin sentyabr ayında İran İslam Məclisi həmin qanunu qəbul etdi. Lakin bu islahat da kəndlilərin ümidlərini doğrultmadı, çünki islahata şamil olan torpaq sahələrinin çoxu varlı ruhanilərin, Məclis vəkillərinin, yüksək vəzifə sahiblərinin mülkiyyətində idi. Onlar islahatın icrası yolunda ciddi maneələr yaratdılar. Elə bu və bu kimi başqa səbəblərdən idi ki, İİR ölkənin həyatında əsas sosial bələlərdən biri olan işsizlik problemini də həll edə bilmədi. Kəndlərdən, o sıradan Güney Azərbaycan kəndlərindən şəhərlər, xüsusilə Tehrana əhali axınının və s. qarşısı alınmaz oldu. Dövlət torpaq islahatı qanununu həyata keçirməkdə aciz olduğunu və bu sahədə cəhdlərin boş çıxıldığını bildirdi.

Beləliklə, geniş kütlələrin iş və torpaq haqqında əsas iqtisadi tələbləri həyata keçirilməmiş qaldı.

Inqilabın qələbəsindən sonrakı illərdə iqtisadi durğunluq keçirən ölkə yavaş-yavaş bu vəziyyətdən çıxdıqda və İran-İraq müharibəsinin (1980-1988) vurduğu iqtisadi yaraları sağaltmağa başladıqda Cənubi Azərbaycan da sənaye və kənd təsərrüfatının inkişafında müəyyən sürət götürməyə nail oldu. Burada hazırda neftayırma zavodu (müharibə zamanı qismən dağılmış olan), traktor, maşınqayırma, dəzgah-qayırma zavodları, transformatorlar, elektrik cihazları, telefon və s. yığan zavodlar, kənd təsərrüfat maşınları üçün mühərriklər istehsal edən zavodlar, həmçinin lampa zavodu, xalça fabrikləri, qənd zavodları, tütün fabrikləri, toxuculuq-trikotaj fabrikləri və s. kimi yüzlərlə yüngül sənaye müəssisələri fəaliyyət göstərir və yeniləri yaradılır. İstehsal edilən taxılçılıq, bostançılıq və heyvandarlıq məhsulları qismən də İranın digər rayonlarına ixrac olunur. Lakin kənd təsərrüfatı-

nın yaranmış durumu aqrar ölkə olan Güney Azərbaycanın imkan və tələblərinə əslə cavab vermir. Belə ki, Cənubi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı inkişaf üçün çox böyük imkanlara malikdir. Buna baxmayaraq aqrar bölmədə hökm sürən ədalətsizlik, kəndlilərdə öz əməyinin nəticəsinə marağın azalması və onların iqtisadi cəhətdən dəstəklənməməsi və s. səbəblər Azərbaycan kəndlərində infrastrukturun dağılmasına, kəndlərin boşalmasına və miqrasiyanın artmasına gətirib çıxarmışdır. 1997-ci ilə aid olan rəsmi statistikada Azərbaycan kəndlərində yüzrlə yaşayış məntəqəsinin tam və ya qismən səkinsiz qaldığı etiraf olunur. Hazırda Güney Azərbaycan kəndlərində yaşayan əhəlinin böyük əksəriyyətini yaşlı nəsil və uşaqlar təşkil edir. Ümumi ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı balansında Azərbaycanın yeri və rolu ildən ilə tənəzzül edir. Bu isə aqrar ölkə olan Güney Azərbaycan üçün dözülməzdir.

Bütün İran əhəlisi kimi Azərbaycan türklərinin də böyük əksəriyyəti etnik və irqi, cinsi, sinfi, dini mənsubiyyətdən və s. asılı olmayaraq inqilabdan, onun qələbə ilə nəticələnmiş ilk mərhələsindən siyasi yığıncaq, təşkilat, mətbuat və söz azadlığı verilməsini, eləcə də şübhəsiz, milli hüquqların yüksək səviyyədə təmin edilməsini gözləyirdilər. İİR başçıları dəfələrlə öz çıxışlarında və ayrı-ayrı görüşlərdə və müsahibələrində bütün bu parametrlər üzrə azadlıq və bərabərlik elan etdilər və bu vədlər 1979-cu il dekabrın əvvəllərindəki referendum əsasında qəbul edilmiş yeni konstitusiyanın (Əsas Qanun) müvafiq maddələrində az-çox öz əksini tapdı. Bu baxımdan konstitusiyanın dil məsələsinə toxunan 15-ci maddəsi, "Milletin hüququ" adlı üçüncü fəslinə daxil olan 19,21,23,27,34-cü və b. maddələri, Şuralar haqqında olan yeddinci fəslindən 100-103-cü maddələri maraq doğurur.

Əsas Qanunun kifayət qədər yığcam olan 19-cu maddəsində deyilir: "İran xalqı hansı etnik qrup (qəvm) və qəbilədən olmasından asılı olmayaraq bərabər hüquqa malikdir, rəng, irq, dil və bu kimi amillər kimşəyə üstünlük (imtiyaz)

vermir.¹

Eyni yığcamlıqla yazılmış növbəti, 20-ci maddə ölkə əhəlisinin bütün fərdlərinin bərabərliyini bir qədər də dəqiqləşdirir. Həmin maddə belədir:

"Milletin bütün üzvləri - istər qadın və ya kişi, qanunun himayəsində bərabərdir və islam normalarına riayət etməklə bütün insani, siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni hüquqlara malikdirlər".

Təəssüflə demək lazımdır ki, İran xalqlarına belə deklarativ şəkildə boyun olunan hüquqların çoxusu kağız üzərində qaldığından bu maddələr kəsərli qüvvəyə malik olmadı və irəlidə xalqın bu konstitusiyaya hüquqlarının dəfələrlə pozulmasının şahidi olacağıq. Odur ki, Güney Azərbaycanın qocaman yazıçı və şairi Həbib Sahirin bu fikri ilə razılaşmaq gerəkdir: xalqa əslində "inqilabdan sonra nisbi bir azadlıq" verildi. Bu nisbiliyi daha çox dil məsələsinə toxunan və qeyri-farsların dilinin statusuna münasibətdə verilmiş 15-ci maddəyə aid etmək olar. Həmin maddənin tam mətni belədir:

"İran xalqının rəsmi müştərek dili və xətti farsdır. Sənədlər, məktublaşmalar, rəsmi mətnlər və dərs kitabları bu dil və xətlə olmalıdır. Lakin yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlənməsi, mətbuat, kütləvi informasiya vasitələrində və milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azaddır".

Uzun illər boyu tapdalınmış milli haqların bərpası ümidi ilə inqilabda fəal iştirak etmiş və çoxsaylı şəhidlər vermiş Azərbaycan türkünün tələbləri və gözlədikləri müqabilində konstitusiyanın həmin xəsis 15-ci maddəsi İrandakı bütün qeyri-fars millət və milli qruplar kimi azərbaycanlılara da, demək olar ki, çox məhdud bir hüquq verirdi. Hər şeydən əvvəl qeyd edilməlidir ki, bu maddə yuxarıda eyni ilə olduğu kimi göstərdiyimiz və ölkədəki xalqlara bütün cəhətlərdən

¹ Əsas Qanundan sitatlar və parçalar konstitusiyanın "İrsad" İslam əməliyyatı mərkəzinin nəşr etdiyi (Bakı, 1993) Azərbaycan türkcəsindəki mətni əsasında gətirilir.

bərabərlik vədi verən, imtiyazları isə rədd edən 19 və 20-ci maddələrin ruhuna, mahiyyətinə ziddir, beləki, 15-ci maddə İrandakı xalqlardan yalnız brinin, yəni farsların dilinə dövlət statusu verməklə, fars dilini xüsusi imtiyazla təmin etmiş oldu. Halbuki qələbədən dərhal sonra (elə inqilabın gedişi zamanı da) ölkə xalqlarını təmsil edən nümayəndələr, o sıradan azərbaycanlı ziyalıların aşağıda adlarını çəkəcəyimiz mədəni cəmiyyətləri tərəfindən geniş dairələrdə milli dillə bağlı tamamilə başqa planda tələblər irəli sürülmüşdü. O sıradan həmin dövrdə ölkədə iki ən çoxsaylı xalqdan birinin (farslarla yanaşı), İranda tədricən ən çoxsaylı millətə çevrilməkdə olan azərbaycanlıların dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) bu xalqın rəsmi dili kimi tanınması, Azərbaycanda tədrisin bütün məqamlarda bu dildə, yəni Azərbaycan türkcəsində aparılması, milyonlarla azərbaycan türkünün yaşadığı Tehranda isə ikidilli məktəblərin yaradılması və s. kimi köklü məsələlər qoyulmuşdu. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Əsas Qanunun ilkin mətnində göstərilən tələblər çox naqis də olsa nisbətən daha "demokratik" əsasda nəzərə alınmış və XV maddə ibtidai məktəblərdə tədrisin "məhəlli dillərdə aparılması" şəklində təsbit edilmişdi. Son rədkasiyada isə ölkədəki qeyri-farslara bu da çox görülmüşdü. Lakin əsas bəla burasındadır ki, yeni hakimiyyətə gəlmiş qüvvələr heç bu məhdud hüquqları da, eləcə də yerli özünü idarə orqanları olan əncümənlər (maddə 100-103) və s. haqqında olan demokratik maddələri həyata keçirmək fikrində deyildilər.

Əslində isə İranda yaşayan milli azlıq hüququnda olan başqa qeyri-fars xalqlar kimi azərbaycanlılar da sayca ölkə əhalisinin yarısından çoxunu təşkil etmələrinə baxmayaraq milli azlıq hüququnda qalan bu Azərbaycan türkü də ilk dövrdə inqilabın gətirdiyi "nisbi azadlıq"dan artıq öz siyasi-ictimai və mədəni həyatlarında Əsas Qanunu və onun XV maddəsini gözləmədən bəhrələnməyə başlamışdılar. Bu, onların siyasi-mədəni həyatında özünü hər şeydən əvvəl siyasi təşkilatların, mədəniyyətin dirçəlişi ilə bağlı bir sıra cəmiyyətlə-

rin meydana gəlməsində, ana dilində mətbuat orqanlarının, kitabların nəşrində, radio-televiziya verilişlərində az da olsa, ana dilində verilişlərə saatlar ayrılmasında özünü göstərdi.

Siyasi partiya və cəmiyyətlər.

Cənubi Azərbaycanda hələ inqilabın gedişi zamanı bütün İranda açıq işə keçmiş bir sıra istər həm sol, istərsə də həm sağ təmayüllü çoxsaylı və inqilabın qələbəsində böyük xidmətləri olan partiyaların (məs. o sıradan "Xalq mücahidləri təşkilatı" - ("Səzmane mocaheadine xəlq"), "İran xalqının fədai çerikləri təşkilatı" - ("Səzmane çerikhəye fədayane xəlqe İran"). İran xalq partiyasının Azərbaycan təşkilatı - Azərbaycan Demokrat Fırqəsi Müstəqil Azərbaycan Demokrat Fırqəsi və başqalarının Azərbaycandakı təşkilatları da fəaliyyətə başladı. Lakin bu təşkilatlar 80-ci illərin əvvəllərində qanundan kənar elan edildi, üzvləri qismən həbsxanalara salındı, qismən məhv olundu, böyük əksəriyyəti isə xaricə mühacirətə qaçmaq məcburiyyətində qaldı.

Milli tələblər baxımından qeyd edilməlidir ki, inqilabın qələbəsindən sonra azərbaycanlılara mənsub milli partiyalardan birisi, məhz Xalq Müsəlman Partiyası diqqəti xüsusi cəkir. 1979-cu ilin fevralında yaranmış bu yeganə partiyanın - Xalq Müsəlmanını (tam şəkildə - İran müsəlman xalqının respublika partiyası) Cənubi Azərbaycan şəhərlərindən savayı İranın Tehran, Qum və başqa yerlərində təşkilatları var idi. 1979-cu ilin dekabrınadək bu partiya hazırda İranda hakim partiya olan İslam Respublika partiyası ("Həzbe Comhuriye Eslami") ilə qarşı-qarşıya duran bilən çoxsaylı və nüfuzlu müxalif partiyalardan biri idi. Bu partiya inqilabın lideri Xomeyni qələbə ərəfəsində İrana gələnədək ölkədə onunla yanaşı ən böyük din başçılarından (ayətulla-əl uzmalardan) biri və əslində bir çox cəhətlərdən inqilabın lideri səviyyəsində olan, inqilabın qələbəsindən sonra isə ikinci plan sınıfıdırılan və heç bir siyasi məsələnin həllinə cəlb edilməyən, lakin ölkədəki Azərbaycan türkləri arasında daha nüfuzlu dini başçı sayılan və Qum şəhərində yaşayan Hacı Mə-

həmməd Kazım Şəriətmədari tərəfdarlarının təşkilatı idi. Üzvlərinin sayı iki milyondan üç milyondək təxmin edilən bu partiyanın məfkurəvi başçısı böyük sərmayə sahibi Şəriətmədari idi.

Xəlqə Müsəlman Partiyasının mərkəzi Tehranda yerləşir, təşkilatları Cənubi Azərbaycanın bir çox şəhərlərində - Təbrizdə, Urmiyada, Xoyda və s. fəaliyyət göstərirdi.

1979-cu il dekabrın 2-3-də İİR konstitusiyasını (Əsas Qanun) qəbul etmək üçün referendum keçirildikdə Əsas Qanunun bir sıra maddələri (xüsusilə İİR liderinə qeyri-məhdud hüquqlar verən 110-cu maddəsi) ilə razı olmayan əhali Cənubi Azərbaycanda və İranın bir çox başqa yerlərində referendumu boykot etmiş, səsvermə zamanı əhali ilə pasdarlar (islām keşikçiləri) arasında toqquşmalar baş vermiş və Təbrizdə bir çox məntəqədə səsvermə qutuları yandırılmışdı. Odur ki, dekabrın 5-də referendumun nəticələrinin təhrif olunmuş şəkildə elan edildikdə Xəlqə Müsəlman Partiyası təbrizliləri etiraz mitinqi və nümayişə çağırdı və nəticədə dekabrın 6-da Təbrizdə üsyan baş verdi. Dövlət idarələri, radio və televiziya stansiyaları, təyyarə meydanı iki gün üsyançıların əlində olmuş, Azərbaycan İslam Cümhuriyyəti elan edilmişdi. Üsyançılar demokratik tələblərlə yanaşı milli tələblər, o sıradan ölkədə yaşayan "bütün xalqlara öz müqəddəratını təyin hüququ" tələbini irəli sürürdülər. Bu tələblər mövqeyindən yanaşılsa, üsyançıların Azərbaycanı İslam Cümhuriyyəti elan etmələri faktı təəccüb doğurmamalıdır. Bu isə o deməkdir ki, inqilabda iştirak edən çoxsaylı etnik qüvvələrin, o sıradan çox fəallıq nümayiş etdirən Azərbaycan türklərinin inqilabın qələbə qazandığı ilk günlərdən İranda federasiyalı bir dövlət qurumunun yaradılması haqqında irəli sürdüləri bu və digər tələblərin sosial bazası kifayət qədər güclü olmuşdu.

Təbrizdə yaranmış inqilabi şərait, eləcə də Şəriətmədarinin nüfuzunu nəzərə alan həm sağ və mütədil, həm də sol siyasi təşkilatlar onu dəstəkləyir, üsyanda iştirak edirdilər.

Üsyanın aparıcı qüvvələri isə Şəriətmədarinə Təbrizə dəvət edirdilər. Lakin bir qayda olaraq radikal mübarizə üsullarından tam uzaqda olan, bütün hallarda barışdırıcı-sazişçi mövqe tutan və buna görə də tərəddüdlər içərisində çapalayan Ayətullah əl-Üzma üsyanın mərkəzinə gəlməkdən imtina etdi. Bununla da o, üsyanın bütün Güneydə genişlənməsində yüksək stimül verə və dayaq ola biləcək həmin bu dövətdən imtina etməklə, əslində, hərəkətin sınımasına yardım etmiş oldu və "Azərbaycan səsi" adlı dərginin gəldiyi rəyə görə bir növ "ürəyiyananlıq" göstərmiş, nəticə etibarilə hərəkətin əleyhinə işləmiş və üsyanın yatırılmasını asanlaşdırmış, belkə də sürətləndirmiş oldu. Üsyan üçüncü gün İİR daxili müzdlü silahlı qüvvələri -pasdarlar tərəfindən yatırılmış oldu. Təbriz üsyanı yatırıldıqdan sonra Xəlqə müsəlman partiyası dövlət tərəfindən qadağan olundu və təşkilatları dağıldı. Təbriz üsyanından sonra baş vermiş bir sıra ciddi çıxışlar belə bu dağılmanın qarşısını ala bilmədi.

Siyasi partiya və təşkilatlardan əlavə Cənubi Azərbaycanda və azərbaycanlıların İranda bu əyalətdən sonra ən çox toplandığı Tehranda azərbaycanlılara mənsub bir çox mədəniyyət ocaqları milli hüquqlar uğrunda fəaliyyət göstərirdilər. Həmin mədəniyyət ocaqları, ayrı-ayrı qruplar siyasi təşkilat olmasa da, bunların bir çoxu özlərini rəsmən heç bir siyasi partiya ilə bağlamasalar da, ölkədə gedən siyasi mübarizədən kənarda deyildilər və onlar öz siyasi və sinfi mövqelərini mətbuat orqanlarında açıq və ya dolayısı yolla bildirirdilər. Bütün bu mədəniyyət ocaqları, əncümənlər onlar arasında əlaqənin zəifliyinə və ya hətta oxluğuna baxmayaraq azərbaycanlıların milli mədəniyyətinin təsbit olunması və inkişafı, bu mədəniyyətin azərbaycanlaşdırılması uğrunda mübarizədə eyni mövqedən çıxış edirdilər. Bunlardan aşağıdakıları göstərmək olar: Təbriz şairlər və yazıçılar cəmiyyəti (orqanı "Ülkər" dərgisi), Təbriz gənc şair və yazıçılar cəmiyyəti (orqanı "Gənclik" jurnalı), Tehranda Azərbaycan yazıçılar və şairləri cəmiyyəti ("Günəş" məcmuəsi), Tehranda

“Müstəqil Azərbaycan mədəniyyə ocağı” (“Yoldaş” dərgisi - sonra “İnqilab yolunda”, daha sonra “Yeni yol” adı ilə çıxmışdır). Yuxarıda göstərilən məqsədlər uğrunda Təbrizdə, Sarabda heç bir təşkilatla bağlı olmayan ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən Azərbaycan dilində (bəziləri azərbaycan və fars dilində) nəşr edilən qəzet və jurnal nəşrləri də mübarizə aparırdılar. Bu qəzet və dərgilərin ömrü çox qısa olmuşdur. İİR konstitusiyasının XV maddəsinə görə milli dillərdə mətbuat nəşri azad olsa da, bu mətbuat orqanları azad nəşr imkanından məhrum olmuş, müxtəlif növ təqiblərə məruz qalmış, bəzilərinin isə sadəcə olaraq maliyyə çətinliyi üzündən nəşri dayandırılmışdır. Bunlardan yeganə, dünya miqyasında məşhur cərrah və respublikamızda çox yaxşı tanınan ədəbiyyatşünas alim Cavad Heyətini öz şəxsi vəsaiti ilə nəşr etdirdiyi son dərcə görəli “Varlıq” dərgisi öz varlığını indiyədək saxlaya bilmişdir.

Dil və milli mədəniyyət uğrunda mübarizə davam edir.

Sosial-siyasi münasibətlərinə görə müxtəlif mövqələrdə duran yuxarıda adları çəkilən bütün bu təşkilatları və nəşrlərin oksəriyyətini başlıca bir amal birləşdirirdi - azərbaycanlıların qədim tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyat və dilini öyrənmək, bunları geniş xalqa aşılamaq, onlarda öz qüvvəsinə inam və milli qürur oyaatmaq və nəticədə öz milli hüquqları uğrunda mübarizə əzminə yardım etmək. Bəziləri cəmi bir neçə nömrə çap edilən, biri bağlansa da, digəri çıxmağa başlayan bu qəzet və dərgilər İrandakı azərbaycanlılar içərisində böyük təsir gücünə malik oldu, onlarda əsil mənada oyanmanı gücləndirdi və milli dirçəliş yaratdı. Bu dirçəlişin mühüm bir xüsusiyyətini vahid Azərbaycan tarixi və mədəniyyətindən çıxış etmək, ümumi azərbaycanşünaslıq və onun müxtəlif məsələlərini əks etdirmək, Şimali Azərbaycan ilə, buradakı həmvətənlərlə əlaqə yaratmaq, burada mədəniyyət sahəsindəki bütün nəəiliyyətlərdən bəhrələnmək meylinin güclü olması təşkil edirdi.

1989-cu il dekabrın 31-də Azərbaycan Sovet Respublikası ilə İran arasındakı məftillərin Azərbaycan vətəndaşları tərəfindən qırılıb atılması nəticəsində Azərbaycan ölkəsinin iki hissəsi arasında mədəni, iqtisadi əlaqələrin, eləcə də parçalanmış ailələrin münasibətlərinin bərpası üçün imkanların yaranması, ən başlıcası isə 1991-ci il oktyabrın 18-də Şimalda Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi Güney Azərbaycanda da milli təfəkkürdə yeni bir canlanma yaratdı.

İrənin özündə də 80-ci illərin sonlarında prezident Rəfəncani tərəfindən daxili və xarici siyasətdə müəyyən liberallaşmanın həyata keçirilməsi Azərbaycanın iki hissəsi arasında münasibətlərdə canlanmaya imkan verdi.

1980-ci ilin sonlarından başlayaraq Güney azərbaycanlıların böyük qurbanlar verdiyi İran-İraq müharibəsi (1980-1988) zamanı ilə təqribən eyni vaxtda, xüsusilə 1983-cü ilin əvvəllərində ölkədə sol qüvvələrə qarşı aparılan terror siyasəti dövründə milli dillərdə nəşr olunan, o sıradan Cənubi Azərbaycanda çıxan qəzet və jurnallar bağlanmışdısa da, 80-ci illərin sonlarından məhdudiyyətlər az da olsa tədricən götürülməyə başlandı.

Hələ 1984-cü ildə Təbrizdə böyük ustad şair Məhəmmədhusəyn Şəhriyarın 80 illiyinə həsr edilmiş qurultay bu yolda bir növ ilk müjdəci oldu. Üç gün böyük təntənə ilə davam etmiş, Tehrandan və ölkənin, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindən çoxlu nümayəndə toplanmış qurultay Təbriz televiziya ilə göstərilmişdi. 1987-ci ildən Təbriz universitetində (hazırda həmin ali məktəb əsasında Təbrizdə 6 universitet fəaliyyət göstərir) Azərbaycan dili və mədəniyyətinin öyrənilməsi üzrə vaxtı ilə keçirilən seminar müvəqqəti də olsa, öz fəaliyyətini yenidən bərpa edə bilmişdi. Eyni zamanda və daha sonra Güney Azərbaycanın bir çox şəhərlərində radio verilişlərində Azərbaycan dilində proqramlara diqqət artırılmış, Təbriz radiosu ilə belə verilişlərin müdəti 10 saata çatmışdır. (Baxmayaraq informasiya vasitələrindəki dil də təmiz Azərbaycan ədəbi dili cəmiyyətində

deyil.) Bu sıradan Tehrandə rəsmi “Ettelaat” qəzetinin “Səhənd” adı ilə, “Keyhane həvayi”nin “Yol” adı ilə Azərbaycan türkcəsində əlavələri, 1991-ci ilin əvvəllərindən “Yol”, “İslami birlik” dergiləri nəşr olunub. Təbrizdə Azərbaycan və fars dillərində çıxan “Fərqə azadi” (“Azadlıq işığı”) qəzeti öz nəşrini davam etdirib. Azərbaycanın bir çox şəhərlərində sambalı və siyasi kəskinliyi ilə fərqlənən qəzetlər çap edilib yayılmaqdadır (Həmin qəzet və dergilərin bir çoxunun siyahısı kitabın sonunda verilir).

90-cı illərin əvvəllərində İranda və o sıradan Güney Azərbaycanda musiqi və musiqi alətləri “şeytani əməl” adlandırılıb, dərin ənənələrə malik aşıq sənəti təqiblərə məruz qalıb qarşısı alınsa da, son zamanlar ağır addımlarla da olsa, bu sahələrdə müəyyən canlanma hiss olunur, aşıq sənəti, teatr yenidən dirçəlməyə istiqamət alır.

Bu yeniliklər əslində böyük və əsaslı tələblər müqabilində çox xırda, bir növ kosmetik əlgəzdirmələrdir. Bunlar Azərbaycan türklərinin milli varlığını və mədəniyyətini yaşatmaq yolunda ayrı-ayrı fərdlərin təşəbbüsünə hücum və basqılar edildiyi bir halda (məs.: Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı neçə-neçə tədbirin qəsdən pozulması, bəzi türkdilli qəzet və dergilərin qapanması, eləcə də Tehrandə “Çiçəklər” adlı uşaqlar qrupunun, Təbrizdə “AE-KAM”ın fəaliyyətlərinin dayandırılması və s.) çox cüzi “gü-zəştlər”, “bağışlamalar”dır.

Digər tərəfdən Azərbaycan türkcəsinin ikinci rəsmi dil kimi işlənməsinə hazırlıq haqda söz-söhbət olsa da, bu sahədə hələlik heç bir irəliləyiş görünmür. Halbuki 1978-ci il Təbriz üsyanından (29 bəhmən) başlamış bu günə qədər milli mədəniyyətin inkişafı yolunda mübarizənin canının milli dilin - Azərbaycan türkcəsinin statusu uğrunda mübarizə təşkil edir. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, “Ana dili azad olsun” şüarı indiyədək gündəlikdə durmaqdadır. Bütün bunlar o deməkdir ki, Əsas Qanunun 15-ci maddəsində milli dillərdən istifadə haqqında çox sönük və məhdud şəkildəki vədə belə

indiyədək əməl olunmur.

Mehdi Bəzərqandan başlamış Həşimi Rəfsəncaniyədək bütün hökumətlərin fəaliyyət proqramlarında konstitusiyadakı prinsiplərə, o cümlədən yuxarıda xüsusi bəhs etdiyimiz 15-ci və 19-cu maddələrin sözsüz həyata keçiriləcəyinə aid verilmiş vədlərə baxmayaraq həmin məsələ günümüzədək öz həllini tapmayıb. Bir qrup görkəmli güneyli ziyalının prezident Məhəmməd Xatəmiyə ünvanlanmış (1998-ci il) məktubunda konstitusiyada təsbit olunmuş 15 və 19-cu maddələrin əməli olaraq həyata keçirilməsi məsələsi qoyulur. Dünya şöhrətli alim və cərrah Cavad Heyət, görkəmli yazıçı-tədqiqatçı Məhəmmədəğli Zəhtabi, həsən Rəşidi, professor Həmid Məhəmmədzadə, Məhəmmədəli Fərzanə, tanınmış hüquqşünas-vəkil Behzad Behzadi və başqa 64 nəfərin imzaladığı məktubda prezidentə müraciətlə İran məkanında digər xalqlarla yanaşı Azərbaycan türklərinin haqlarına hörmət olunması, konstitusiyaya hüquqlarının bərpası tələb olunur.

Məktubda İran əhalisinin yarıya qədərini türk dili və tənəsevər insanlardan ibarət olduğu prezidentin nəzərinə çatdırılır və İranın ümumi inkişafında bu millətin az iş görmədiyini, böyük fədakarlıqla yada salınır. Əhatəli və olduqca məzmunlu bu müraciət aşağıdakı 4 maddənin həyata keçirilməsi tələbi ilə sona yetir:

1. Türklərin sakin olduğu bütün yaşayış məntəqələrindəki məktəblərdə azərbaycan türkcəsi tədris olunsun;
2. Radio və televiziya elmi və ixtisaslı işlərdə fars dili ilə yanaşı türk dilindən də istifadəyə icazə verilsin;
3. Ölkə universitetlərində Azərbaycan türkcəsində dil və ədəbiyyatın tədris olunması təşkil edilsin;
4. Uşaqların və yeniyetmələrin zehni inkişafı üçün türk dilində uşaq ədəbiyyatının nəşri təşkil olunsun.

Yuxarıdakı müraciətdə irəli sürülən tələblər Güney Azərbaycan türklərinin milli istək və tələblərindən çox cüzi olsa da, hələlik ona da bu günədək cavab verilməyib.

Burada dil probleminin əsl mahiyyətinin açılmasına xü-

susi ehtiyac var. Belə ki, məsələ təkcə ölkədəki qeyri-fərslərin, o sıradan türklərin ana dilinə rəvac verilib-verilməməsi ilə bitmir. Belə orasıdır ki, indiki İran hakim dairələrinin mühafizəkar irticaçı qanadı devrilmiş şah hakimiyyətinin panfarsçılıq və bundan doğan antitürk milli siyasətini eynilə saxlamış və indi də davam etdirməkdədir. Şahlıq dövründə “vahid İran milləti” adı altında aparılan bu siyasət inqilabın qələbəindən sonra “vahid İslam ümməti” kimi beyinlərə yeridilir. Bu durumun uydurma deyil, həqiqət olduğunu göstərmək üçün İranda dövrü mətbuatda çap olunan və Güney Azərbaycan türklərinin insan haqları və milli hüquqlar uğrunda mübarizəsini az-çox əks etdirən bəzi məqalələrə diqqəti yönəldirik.

Belə bir fakt məlumdur ki, keçən ilin (1999) sonunda Təbrizdəki yığıncaqların birində İran Mədəniyyət və İrşad nazirinin müavini ona verilən: “niyə icra olunmur?” sualına üzünü yığıncaq iştirakçılarına tutub: “Türk sivilizasiyası adlı bir sivilizasiya yoxdu” demişdir. Doktor Hüseyn Feyzullahi Vəhid bununla bağlı “Şəms-Təbriz” qəzetində çap etdirdiyi “Türk sivilizasiyası yoxdurmu?” adlı məqaləsində qatı millətçi nazir müavininə cavab olaraq yazır ki, prezident Xatəmi ölkənin idarə olunmasında Ana Yasaya əsaslandığı halda onun kabinetinə daxil olan yüksək rütbəli məmurun belə bir çıxışı Əsas Qanuna hörmətsizlikdir, türk millətinə təhqirdir. Məqalənin müəllifi nazir müavininə müraciətlə deyir: “əgər sivilizasiyadan məqsəd texnologiya və sənayenin inkişafıdırsa, türklərin bu sahədə çoxlu nailiyyətləri olub. Əgər məqsəd qanun və qanunçuluqdursa, türklər tarixdə sivil qanunların yaradıcısı kimi göstərilirlər. Buna misal olaraq Beynəlxalq Həqiqi Məhkəməsinin iclas zalında Sultan Süleyman Qanununin portretinin asılması və onun İnsan haqları Bəyannaməsinin 12 nöfər bənisindən biri olması türkün zəngin sivilizasiyaya sahib olmasına sübutdur”. Məqalədə daha sonra nazir müavininin nəzərinə çatdırılır ki, bu gün türklərin qurduğu Azərbaycan Respublikasında ölüm hökmü ləğv edilib

ki, bu da mədəni dünya ölkələrindən birinə çevrilmək üçün üstün dəyərlərdəndir.

“Peyame” no” qəzetində isə doktor Həmid Araz Azadın “Panirançılar İranda yenə də fəallaşırlar” adlı məqaləsi çap olunmuşdur. Məqalədə deyilir:

“... Dünyanın böyük tarix araşdırıcıları bildirirlər ki, Ağ qoyunlu və Səfəvi tayfaları hər ikisi türk və azərbaycanlı olub, Azərbaycan türklərinin qələbəsi burada milli birliyi qoruya bilmələrindəydi. Onlar zəngin elmi və mədəni dünya görüşünə malik olublar. Qəznəvilərdən Xarəzm şahlara, Monqollardan Qacar nəslinin sonuna qədər türklər İrandakı hakimiyyətləri zamanı başqa millət və xalqları təhqir etməyib, alçaltmayıblar. Türklər həmişə elm adamı olmaqla yanaşı, daim ədəbiyyat və incəsənət təbliğ ediblər. Hakimiyyətdə olmaqlarına baxmayaraq, türklər heç zaman özlərini başqalarından mədəni və üstün millət kimi aparmayıblar”.

“Peyame no” qəzeti məqalənin sonunda yenidən İranın indiki durumuna qayıdır və ardınca İranın hazırkı hakim qüvvələrinə bir xatırlama (məsaj) göndərir: “Əgər biz də insanıqsa, Ana Yasaya hörmət ediriksə, öz dilimizdə təhsil almalıyıq. Əsas Qanunun 15-ci maddəsini həyata keçirməliyik. Bunların heç birinə hörmət edilməzsə, bizim də axırımız keçmiş SSRİ və Yuqoslaviya kimi olar”.

Mətbuatda gedən digər yazılardan da aydın olur ki, İran hakim dairələrinin şovinizm və ayrı-seçkilik siyasətini yeritməyə cəhd edən qanadı İran ərazisi daxilində yaşayan bütün türklərə qarşı şah dövründəki zorakılıq tədbirlərindən hələ də əl çəkmir. Dünyaya yeni göz açan türk adının qoyulmasına belə maneə göstərilir. Ərdəbil əyalətindən Tehrandakı xan dərgilərdən birinə ünvanlanmış bir müəllimin məktubunda oğluna “Yaşar”, “Kamal”, “Gündüz” və s. bu kimi türk mənşəli adın qoyulmasına yerli memurların icazə vermədiyindən şikayətlənir. Bu adlar əvəzinə fars mənşəli “Xosrov”, “Daryuş”, “Hüseyn”, “Həsən”, “Zeynəabdin”, “Əli”, “Məhəmməd” və s. ərəb mənşəli adlar təklif olundu-

ğu qeyd edilir. Türkmənsəhrada çap olunan "Səhra" qəzetində (rəsmi aylıq qəzetdir) milliyətcə türkmən olan Daşmənburun sakini yenidən anadan olmuş qızını "ana kimi", "anaya bənzər" mənəsini ifadə edən "Anatay" adının qoyulmasına Günbənd şəhərindəki müvafiq dövlət idarəsi icazə verməmişdi. Müəllif məktubunda yazır: "...Məgər bizim öz türk milliliyimizi, əsil nəcabətimizi qorumağa haqqımız yoxdur? Biz hörmətli millət vəkillərimizdən parlamentdə bu problemi həll edəcəklərini gözləyirik. Hazırda qızım sənədsiz qalıb, onu da bildirim ki, bu cür problemin ucbatından sənədsiz qalan çoxlu uşaq var. O da bəllidir ki, İslam quruluşunun qanunu milli adların uşaqlara verilməsinə qarşı deyil".

Mətbuatdan bu da məlum olur ki, Azərbaycan türkcəsinin əleyhinə olan qüvvələrin müqavimətinə baxmayaraq imkan dairəsində xalq öz milli dilinə məhəbbət və bağlılığı nümayiş etdirir. Ərdəbil televiziya ilə yayınlanmış "Aparadı səllər Saranı" adlı bədii filmin türkcə səsəndirilməsi geniş tamaşaçı auditoriyasında böyük sevinc və razılığa səbəb olmuşdur. Ərdəbil universitetinin professoru Rəsul Kalahi "Avayc Ərdəbil" adlı həftəlik qəzetin redaksiyasına göndərdiyi məktubda filmi ərsəyə gətirən incəsənət xadimləri və televiziya işçilərinə tamaşaçıları adından təşəkkürünü bildirir və filmin Azərbaycan türkcəsində səslənməsindən, istifadə olunan milli musiqidən, oradakı şərlərin doğmalığından məmnun qaldığını və onun lozzətindən hələ də doya bilmədiyini xüsusi vurğulayır.

Bu da qeyd olunmalıdır ki, qəzetlərdə Güney Azərbaycanın milli mübarizə tarixinin mühüm hadisələri öz xüsusi şərhini tapır. Bu baxımdan Təbrizdə türk və fars dillərində nəşr olunan "Məhdə Azadi" qəzetinin 1999-cu ilin noyabr nömrəsindən birində milli qəhrəmanımız Səttərxanla bağlı verilən məlumat diqqəti cəlb edir. Məlumatda Sərdar milli Səttərxanın vəfatının 85-ci ildönümünü münasibətilə Tehran universitetlərində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə izdihamlı yığıncaq keçirdikləri və sonra Tehrandakı çoxsaylı azərbay-

canlıların iştirakı ilə Rey şəhərində Şahəbdüləzim ziyarətgahında Səttərxanın dəfn olunduğu qəbiristanlıqda böyük sərdarın məzarını ziyarət etdikləri şərh olunur.

İran mətbuatında Tehranda yaşayan azərbaycanlıların Quzeydə 20 yanvar qanlı hadisələrinə, Qarabağ olaylarına, Xocalı faciəsinə -rus-erməni hərbi birləşmələrinin təcavüzünə qarşı nifrətlə dolu etiraz aksiyalarına da geniş yer verilib.

Sayını istənilən qədər artırma biləcəyimiz bu məhdud saylı nümunələrin özü də açıq-aşkar göstərir ki, İranda Azərbaycan türkü tək öz doğma dilini deyil, eləcə də milli musiqisinə, ədəbiyyatına, bir sözlə bütöv mədəniyyətinə, o sıradan Güneyli-Quzeyli tarixinə sahib olmaq, həmin mədəniyyəti xalqın sərvəti kimi qoruyub inkişaf etdirmək istəkləri ilə nəfəs alır. Bu halda məsələnin yuxarıda xüsusi qeyd olunan mühüm bir cəhətinə yenidən qayıtmağa lüzum görünür: İranda Azərbaycan Türklərinin özəlliklə sosial-mədəni inkişafında Güneyin Quzeylə Azərbaycan Respublikası ilə bütün sahələrdə (istər iqtisadi, istərsə də mədəni) əlaqələrinin əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Bu isə tək-tək fərdlərin istəyi deyil. Bu tarixin öz diqqətidir. Görün, güneyli soydaşımız, adı bir iş adamı həmin tarixi həqiqəti necə də düzgün tutub və izah edə bilmiş: "Uzun illər sərhəd məfilləri bu torpağı ikiye bölsə də, adət-ənənələrimizi, soy kökümüzü tarixi bütövlüyümüzü əlimizdən ala bilməmişlər" ("Bakı" qəzeti, 21.02.1990). Azərbaycanın hər iki hissəsində yaşayan xalqın əksəriyyətinə xas olan bu düşüncə tərzini Araz çayının geniş ərəzində birləşdirdiyi əhalinin iqtisadi-ticarət, mədəni əlaqələrinin, etnik-mişət və dostluq-tanışlıq münasibətlərinin maksimum həddə çatdırılmasını tələb edir. Buna qarşı çıxmaq tarixin təkərlərini dayandırmaq cəhdi kimi bir şeydir. Tarixin təkərləri isə nə indi, nə də sonrakı yüzillərdə dayanıb, geriye dönməyəcək.

Azərbaycanın hər iki hissəsi, o sıradan Güney Azərbaycan 21-ci yüzillə doğru bu düşüncələrlə gedir...

GYNEY AZƏRBAYCAN MAARİFİ VƏ MƏDƏNİYYƏTİ

Pəhləvi şəhliq rejiminin İranda hakimiiyyətə gəldiyi vaxtdan (1925) devrildiği günə kimi (11 fevral, 1979) döv-
lətin ideologiyasının əsas tərkib hissələrini millətçilik,
monarxizm, islam və antikommunizm təşkil etmişdir. Nəzəri
əsasını "vahid İran milləti" nəzəriyyəsi təşkil edən bu ideo-
logiyada əsas yeri fars şovinist millətçiliyi - paniranizm
tuturdu. Bu siyasət Pəhləvi şəhliq rejimi tərəfindən kənd
təsərrüfatı və sənayenin yeni sahələrinin yaradılması,
onların mexanikləşdirilməsi, bu sahələrin yeni kadrlara olan
ehtiyaclarının ödənilməsi ilə əlaqədar inkişaf etdirilməli
olan maarif və mədəniyyət sahəsində daha geniş miqyasda
və çox ciddi şəkildə həyata keçirilirdi. İran hakim dairələri
belə güman edirdilər ki, qısa bir müddət ərzində bütün İran-
da fars dili əsasında ümumi icbari təhsil həyata keçiriləcək-
dir və tədris-təhsil prosesində milli mənsubiyyətindən asılı
olmayaraq fars şovinizmi ruhunda yeni nəsil tərbiyə edilə-
cəkdir. Hakim dairələr tərəfindən həyata keçirilən assimili-
yasiya siyasəti, ilk öncə, sayına görə ölkənin ən böyük mil-
lətlərindən biri olan azərbaycanlılara doğru yönəldilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, təqribən son yarım əsrdə
Güney Azərbaycan maarifi və mədəniyyəti sahəsində
görülmüş ən müərəqqi, ən demokratik, ən fəal,
diqqətəlayiq və yaddaqalan işlər Pişəverinin rəhbərliyi ilə
yaradılmış Azərbaycan Milli Hökumətinə məxsusdur. Bu
hökumətin 1946-cı il 6 yanvar tarixli qərarına əsasən
Azərbaycan dili bu milli bölgənin rəsmi dili elan edildi. Milli
hakimiiyyət dövründə (dekabr, 1945 - dekabr, 1946) maarif və
mədəniyyət sahəsində bir sıra islahatlar edildi: Güney
Azərbaycanda 3800 savadsızlığı ləğvetmə kursları açılmış,
kənddə 2000-dən yuxarı, şəhərlərdə isə 500-ə yaxın ibtidai

və orta məktəb yaradılmış, ixtisaslı kadrlar hazırlayan kurs-
lar və texnikumlar təşkil edilmiş, universitet və institutlar
yaradılmışdı. Azərbaycan dilində 50-yə yaxın müxtəlif adda
qəzet və jurnal, eləcə də dərsliklər, bədii ədəbiyyat əsərləri
nəşr edilmiş, kino-teatrlar tikilmiş, radio stansiyası və radio
xəbərləri komitəsi yaradılmış, milli qəhrəmanlara - Səttar
xana və Bağır xana, Xiyabaniyə heykəllər ucaldılmışdır.
Milli Hökumət Azərbaycan büdcəsinin 40 faizini bu milli
bölgədə maarif və mədəniyyətin inkişafı üçün ayrılması
haqqında qərar qəbul etmişdi.

Təəssüflər olsun ki, Güney Azərbaycan milli-demokra-
tik hərəkatının yatırılmasından sonra Milli Hökumət
tərəfindən maarif və mədəniyyət sahəsində qəbul edilmiş və
uğurla həyata keçirilmiş bütün qərar və qanunlar ləğv edildi,
yenidən və çox sərt bir qaydada Azərbaycan dilindən
istifadə məhdudlaşdırıldı. Azərbaycan dilində çap edilmiş
kitablar yığılaraq tonqallarda yandırıldı. Əvəzində isə fars
dilinin rəsmi dil və hətta, ünsiyyət vasitəsi kimi yayılması
siyasətinə yenidən başlandı. Lakin böyük əksəriyyəti
kəndlərdə yaşayan savadsız əhali arasında (2-ci dünya savaşı
zamanı Güney Azərbaycanı əhalisinin 89%-i kənddə
yaşamaqla 99%-i savadsız idi) fars dilini yaymaq və türk
dilini onun içərisində əritmək siyasətini həyata keçirmək
üçün İran hökumətinə çox böyük miqdarda maddi vəsait və
ixtisaslı kadrlar lazım idi. Bu məqsədlə 1949-cu ilin yayında
İran maarif naziri dr. Zəngənənin xüsusi təqdimnaməsi
əsasında mərkəzi hökumət Azərbaycan maarif idarəsinin
ixtiyarına əlavə olaraq 20 mln. rial pul vəsaiti ayırdı.
Bununla belə mərkəzi hökumət tərəfindən qəbul edilən
müvafiq qərarlar, verilən göstərişlər kağız üzərində
qalmaqda davam edirdi. Çünki Azərbaycanın maarifinə
ayrılan pullar başqa işlər üçün xərclənirdi. 1949-cu ilin
yayında Azərbaycanda olmuş "Ettelaat" qəzetinin müxbiri
Əbülhəsən Ehtəşami bu bölgədə xalq maarifinin vəziyyəti

haqda yazırdı: "...əhali təhsil və səhiyyə nazirliklərindən şikayət edir, ...Milli Hökumət dövründən tikintisinə başlanılmış məktəb binaları yarımçıq qalmışdır, onların tikintisinin başa çatdırılmasına və genişləndirilməsinə fikir verilmir". Daha sonra müxbir fars dilinin Azərbaycan məarif sistemindeki mövqeyini şərh edir: "...Azərbaycan Milli Hökumətinin devrilməsindən üç ilə yaxın bir müddətin keçməsinə baxmayaraq, türk dilinin ləğv edilməsi və fars dilinin Azərbaycanda yayılması sahəsində heç bir iş görülməmişdir. Bu gün də milli məktəblərdə dərslər türk dilində aparılır".

Güney Azərbaycanın məarif sisteminin 50-ci illərin ortalarındakı vəziyyətini və həmin illərdə bu milli bölgədə farslaşdırma siyasətinin nəticələrini şərh edən sovet tədqiqatçısı Y.A.Doroşenko yazırdı: "Məarif, mədəniyyət və dil sahəsindəki məcburi farslaşdırma milli azlıqda qalan xalqların kəskin etirazlarına səbəb olur, hökumət İran Azərbaycanında bu gün də fars dilinin pis mənimsənilməsindən narahat olur, çünki əhali fars dilini işlətməkdən boyun qaçırır, şagirdlər isə dərslərin gedişi zamanı həmin dili boykot edirlər. Fars dili tədrisinin məktəblərdə yaxşılaşdırılması məqsədilə məarif nazirliyi bir sıra tədbirlər görür və elə göstərməyə çalışır ki, guya azərbaycanlıların fars dilini bilməmələrinin əsas səbəbi onun zorla qəbul etdirilməsində deyil, əksinə pis tədris edilməsindədir".

1951-1953-cü illər İran xalqlarının antiimperialist və demokratik hərəkatı zamanı da məarif sistemi sahəsində heç bir dəyişiklik baş vermədi. "Sobh-e zendegi" qəzetinin məlumatına görə, Müsəddiq hökuməti zamanı Azərbaycanda nə bir ibtidai və ya orta məktəb binasının bünövrəsi qoyuldu, nə minlərlə şagird, tələbə və müəllimin təhsil-tədris şəraiti yaxşılaşdırıldı, əksinə məktəblərin sayı xeyli azaldı.

1953-cü il dövlət çevrilişindən 60-cı illərin əvvəllrinə qədərki dövrdə Güney Azərbaycan məarifinin vəziyyətini və burada fars dilinin mövqeyini şərh edən İran məarif naziri

Ə.Amuxte qeyd edirdi ki, göstərilən illərdə Azərbaycan məarifini və mədəniyyəti sahəsində əsaslı bir inkişaf baş verməmişdir və fars dili də Azərbaycan əhalisi arasında yayılmamışdır.

1956-cı il məlumatına görə, Güney Azərbaycanında bütün məktəbyaşlı uşaqların yalnız 17%-i, kənd yerlərində isə 6,6%-i təhsillə məşğul idilər (İran üzrə müvafiq olaraq - 25% və 15,5%). Məktəbyaşlı qızlar arasında bu faiz daha aşağı idi - orta hesabla 8,2%.

1958/1959-cu dər ilində ölkə məarifini üçün ayrılmış ümumi vəsaitin təqribən 10%-i Azərbaycan üçün nəzərdə tutulmuşdu. Azərbaycan üçün ayrılan həmin məbləğin də 84-85%-i şəhərlərdə, qalan 15-16%-i isə kənd yerlərində sərf edilirdi, halbuki, bu zaman Güney Azərbaycanı əhalisinin 76%-i kənddə yaşayırdı. Bu səbəbdən məktəblərin mütləq sayının artmasına baxmayaraq azərbaycanlılar içərisində savadlılıq dərəcəsi çox aşağı idi. Beləki, 1956-cı il İran əhalisinin siyahıya alınmasının nəticələrinə görə Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyəti savadsız olaraq qalırdı. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, Milli Hökumətin süqutundan keçən 10 il ərzində Azərbaycanda savadlıların sayı vur-tut 6 faiz artmışdır ki, bu da əhalinin artım nisbəti ilə müqayisədə son dərəcə olduqca kiçik göstəricidir.

60-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq İranda iqtisadiyyatın yenidən təşkili sahəsində dövlət tərəfindən qəbul edilmiş xətt sürətli mədəni dəyişikliklərin həyata keçirilməsi zərurətini yaratdı. Ölkədə savadsızlığın ləğvinə, məarifin, mədəniyyət və elmin inkişafına doğru yönəldilmiş bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlandı.

1963-cü ildə İranda keçirilən referendum nəticəsində hökumət tərəfindən "Məarif ordusu" adlanan dəstələr yaradılması haqqında qanun qəbul edilmişdi. Bununla ordu qarşısında xüsusən kənd əhalisinin kütləvi savadsızlığının

ləğvi vəzifəsi qoyulmuşdu. Ordunun tərkibinə hərbi xidmətə çağırılan və fars dilindən başqa ayrı bir dildə danışa bilməyən gənclər daxil edilirdilər. Həmin gənclər il yarım həmin sahədə xidmət etdikdən sonra iki illik hərbi xidmətlərini başa vurmuş hesab edilirdilər. Savadsızlığı ləğv etmək işindən əlavə "Maarif ordusu" fars dilini ölkənin qeyri-farslar yaşayan ucaq rayonlarında yaymaq məqsədilə təşkil edilmişdi. 1963-cü ilin mayında ümumi sayı 2460 nəfərdən ibarət olan ilk "Maarif ordusu" ölkənin ən ucaq bölgələrinə getmək haqqında göstəriş aldılar. İrandakı Amerika səfirliyinin fars dilində həmin zamanlar nəşr edilmiş "Mərzha-ye nou" jurnalı yazırdı: " "Maarif ordusu" fars dilinin ölkənin başqa xalqları arasında yayılması sahəsində çox böyük və mühüm işlər görür. Bu işə ölkənin bütün rayonlarında, xüsusən Azərbaycan və Kürdüstanda hakim dairələr tərəfindən böyük qiymət verilir".

Fars dilinin İranın qeyri-fars əhalisi arasında yayılmasına aid şahın özünün xüsusi göstərişləri mövcud idi. Hələ 1958-ci ildə hökumət kabinəsi üzvlərinin iclaslarının birində İran şahı maarif nazirinə müraciətində ona belə bir göstəriş vermişdi: "...elə et ki, fars dili uşaq bağçalarında, məktəblərdə və mətbuat orqanları vasitəsilə yayılaraq bir müddətdən sonra xalqın adət və vərdişinə çevrilsin və onlar tədricən öz ana dillərini unutsunlar".

Cavadsızlığın ləğv edilməsi və farslaşdırma siyasətinin nəticəsi olaraq 60-cı illərin sonuna doğru Azərbaycanda ibtidai və orta məktəblərin sayı artaraq 1663-ə (ölkə məktəblərinin 13,8%-i) çatdı və bu məktəblərdə 200 777 uşaq (ölkə şagirdlərinin 11%-i) təhsil alırdı. 1975/1976-cı dərs ilində Güney Azərbaycanda "Maarif ordusu"-nun 2440 məktəbi fəaliyyət göstərirdi və bu məktəblərdə ordunun 3287 nəfər üzvü (bütün ölkədəki üzvlərin 38%-i) tədrislə və 103 700 oğlan və qız isə təhsillə məşğul idilər. Bundan əlavə Azərbaycanda 20 950 nəfər yaşlı əhalinin təhsillə

məşğul ola biləcəyi 683 savadsızlığı ləğv etmə kursları təşkil edilmişdi.

1976-cı il İran əhalisinin siyahıya alınmasının nəticələrindən aydın oldu ki, təhsil sahəsində dövlətin həyata keçirdiyi genişmiqyaslı tədbirlərə baxmayaraq, Azərbaycan əhalisinin (Zənganla birlikdə) 66,4%-i yenə də savadsızdır (qadınlar və kişilər arasında savadsızlığın faizi müvafiq olaraq 84,2 və 65,5 idi). Deməli, 1956-cı ildən keçən 20 il ərzində Azərbaycanda savadlıların mütləq sayı 26,6% artmışdı.

1978-1979-cu illər inqilabından keçən sonrakı bir-neçə il ərzində də Güney Azərbaycanda savadlılıq dərəcəsi bir o qədər artmamışdır. Buna mənfi təsir göstərən amillər sırasında İran-İraq müharibəsini, (1980-1988) onunla bağlı ölkədə yaranmış maliyyə çətinliklərini, kadr çatışmazlığını və o cümlədən ana dilində təhsil almaq imkanının olmaması və sairəni göstərmək olar.

1983/1984-cü illərin məlumatına görə, Azərbaycanda ibtidai və orta məktəblərin birlikdə sayı 1976-cı ilə nisbətən 22,4% artmış (müvafiq olaraq 1663-dən 7095-ə çatmış) və bu məktəblərdə təhsil alan oğlan və qızların sayı isə müvafiq olaraq 20,7% (200 777 nəfərdən 969 111 nəfərə) artmışdır.

1996-1997-ci ilin məlumatına görə Güney Azərbaycanda (Şərqi və Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəngan və Həmədan əyalətləri ilə birlikdə) orta təhsillə əhatə olunanların sayı (2795406 nəfər) ümumi ölkə üzrə eyni kateqoriyalı təhsillə əhatə olunmuş oğlan və qızların (18588258 nəfər) cəmi 15%-ni təşkil edirdi.

Bütün bu artımlara baxmayaraq Güney Azərbaycanda məktəbyaşlı əhali təhsillə tam əhatə edilməmişdir. 1996-1997-ci tədris ilinin məlumatına görə isə Güney Azərbaycanın (Şərqi və Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəngan və Həmədan əyalətləri ilə birlikdə) orta məktəblərində təhsil alan oğlan (1547036 nəfər) və qızların (1248370 nəfər) sayı

1976-cı ilə nisbətən 34,7 % artmışdır (969111 nəfərdən 2795405 nəfərə). Lakin son illər İranda bütün ölkə üzrə ibtidai təhsil icbari edildiyindən, demək olar ki, məktəbyaşlı uşaqların böyük əksəriyyəti təhsilə cəlb edilmişdir.

İranın azərbaycandilli əhalisi üçün ən böyük və başlıca problem yenə də ana dilində tədris müəssisələrinin olmamasıdır. Hələ də İran İslam Respublikasının ümumxalq rəyi nəticəsində qəbul edilmiş Konstitusiyasının (Əsas Qanun) 15-ci maddəsi yerinə yetirilmir. Həmin maddədə yazılmışdır: "...yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı işlənməsi mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrində və milli ədəbiyyatın məktəblərdə tədrisində azaddır".

ALİ TƏHSİL. 1947-1978-ci illərdə Güney Azərbaycan-da ali təhsil çox ləng inkişaf etmişdir. Demək olar ki, göstərilən illərdə Azərbaycanın yeganə ali təhsil müəssisəsi və elmi mərkəzi Təbriz Universiteti idi. 1946-cı ildə Milli Hökumət tərəfindən əsas qoyulmuş Təbriz Universiteti üç illik fasilədən sonra 1949-cu ildə şahın göstərişi ilə yenidən açılaraq fəaliyyətə başladı. Şahın fikrincə Təbriz Universiteti İran millətçiliyinin "etibarlı dayağına" çevrilməli idi.

1949-1953-cü illərdə universitetin fəaliyyətində nəzərə çarpacaq uğurlar əldə edilmədi. Bu illər Təbriz Universiteti bir sıra çətinliklərlə üz-üzə gəldi. Hər şeydən öncə, universitet üçün ayrılmış vəsait tibb fakültəsi binasının tikintisini başa çatdırmağa, xəstəxana açılmasına və sairə lazımı işlərin icrası üçün kifayət etmirdi. Dərs otaqlarının azlığı və darısqallığı üzündən universitetin rektorluğu tədris üçün ayrılmış vəsait hesabına əlavə bina icarə etməyə məcbur olurdu. Universitetdə müəllim və professor kadrlarının çatışmazlığı üzündən tədrisin səviyyəsi çox aşağı idi. Tələbələrə bir qayda olaraq təqaüd verilmirdi.

Bütün bunlar ona gətirib çıxardı ki, 1949-1953-cü illərdə Təbriz Universiteti İran millətçiliyinin "etibarlı dayağı"na deyil, əksinə antiimperialist və demokratik hərəkatın ən

mühüm mərkəzlərindən birinə çevrildi. Nəticədə, universitetdə bunadək mövcud olan kazarma nizam-intizamı ləğv edildi, təhsil proqramı dəyişdirildi, tədris yaxşılaşdırıldı, yuxarı kurs tələbələri təqaüdlə təmin edildi.

Elə bu səbəblərdən də sonrakı illər (1953-cü ildən 1978-1979-cu illər inqilabına qədərki dövr) ərzində mərkəzi hökumət Təbriz Universitetinə münasibətdə öz siyasətini daha da kəskinləşdirdi. Bu siyasət nəticəsində universitetdə oxuyan tələbələrin böyük əksəriyyətini (təqribən 75%-ini) İranın Tehran, Rəşt, Həmədan, Qəzvin, İsfahan, Ərak, Şiraz, Səbzivar, Kermənşah, Qum, Şahsuvar, Yəzd, Ənzəli, Sari, Lahican, Məşhəd və Kuçan kimi müxtəlif şəhərlərindən gələnlər təşkil edirdilər. Mərkəzi hökumət çalışırdı ki, Təbriz Universitetində azərbaycanlı tələbələrin sayı həmişə az olsun. Məzunların əksəriyyəti isə (1962-ci ilə kimi məzunların ümumi sayı 2247 nəfər olmuşdur) qeyri-azərbaycanlı olduqları üçün Azərbaycanda qalmayaraq öz doğma yerlərinə qayıdırdılar. Azərbaycanlı məzunların mühüm hissəsi isə iş olmaması və ya yaşayış səviyyəsinin aşağı olması üzündən Tehrana və ya xarici ölkələrə mühacirət edirdilər.

Şah rejimi mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarının Təbrizdə və digər Azərbaycan şəhərlərində təmərküzləşməsinin qarşısını almaq məqsədilə mərkəzləşdirilmiş imtahan komissiyasına tapşırırmışdı ki, Təbriz Universitetinə imtahanları uğurla vermiş azərbaycanlı abituriyentləri ölkənin Tehran və bu kimi başqa şəhərlərinə göndərsinlər.

Təbriz Universitetində professor-müəllim heyətinin komplektləşdirilməsinə münasibətdə də mərkəzi hökumət eyni siyasəti yeridirdi. Beləki, universitetdə müəllimlərin çoxunu qeyri-azərbaycanlılar təşkil edirdi. Universitetin rektorları həmişə Tehrandan göndərilirdi. Azərbaycanlı müəllimlərin Təbriz Universitetində dərs verməsinə Tehran hökuməti razı olmurdu. Universitetdə yüksək maaşla xarici

ölkələrdən dövlət edilmiş müəllimlər dərs verirdilər. Əgər 1962-ci ildə Təbriz Universitetində 7 xarici ölkə professoru dərs verirdisə, 1976-cı ildə onların sayı 50 nəfər idi.

Xırda liberal-demokratik çıxışlara görə müəllimləri işdən çıxarıır, tələbələr isə ya universitetdən qovur, ya həbs edirdilər. Universitetdə siyasətə yaxın hüquq və jurnalistika kimi fakültələr yaradılmırdı. Təbriz Universiteti məzunlarının yazdıqları diplom işlərinin təqribən cəmi 15%-i Azərbaycan problemlərinə həsr edilirdi. Həmin işlər də iqtisadi və coğrafi problemlərin tədqiqinə aid olurdu. Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və onun ölkənin siyasi həyatında yeri və rolu məsələlərinə aid heç bir iş yazılmırdı.

1966-cı ildə Urmiya şəhərində Kərəc Kənd təsərrüfatı institutunun filialı təşkil edildi. Həmin il filial 30 tələbə qəbul etdi. Sonralar isə həmin filial böyüyərək ayrıca Urmiya Kənd Təsərrüfatı İnstitutu kimi təsis edildi, daha sonra universitet statusu aldı. 1975/76-cı dərs ilində institutda 526 tələbə təhsil alırdı.

1983/1984-cü ilin statistik məlumatlarına görə Təbriz universitetində 5421 tələbə (ölkə üzrə təhsil alan tələbələrin 7%-i), Urmiya Universitetində isə 940 tələbə (ölkə tələbələrinin 1,2%-i) təhsil almışdır ki, bu da müvafiq olaraq ölkə universitetləri içərisində 7-ci və axırıncı yərə uyğundur. Bu rəqəmlərin isə şərhə heç bir ehtiyacı yoxdur.

1996-1997-ci tədris ilinin məlumatına görə Güney Azərbaycanda ali təhsilin inkişaf dinamikası nisbətən irəli getmişdir. Beləki, bu milli bölgənin ali məktəblərində təhsil alan oğlan (48774 nəfər) və qızların (25021 nəfər) ümumi sayı (73795 nəfər) ölkənin bütün ali məktəblərində təhsil alan oğlan və qızların (597070 nəfər) 12,7%-ni təşkil edirdi.

ƏDƏBİYYAT. 1946-cı ildə Milli Hökumət tərəfindən təşkil edilmiş "Azərbaycan şairlər və yazıçılar cəmiyyəti"nin bir sıra üzvləri həmin ilin dekabr ayında Güney Azərbaycan-

da milli-demokratik hərəkət yatırıldıqdan sonra həbs edildilər, bir qismi xarici ölkələrə mühacirət etdi,¹ bir hissəsi isə gizli iş şəraitinə keçdi. Bu hadisələrdən ötən bir çox illər ərzində, təqribən 60-cı illərə qədər, Azərbaycan mədəni həyatında durğunluq yarandı. Bu illər ərzində çox az kitab çap olundu. Bu kitablar içərisində diqqəti cəlb edən "Qısa folklor kitabçası" 1949-cu ildə "Azərbaycan dostları cəmiyyəti" tərəfindən çap edilərək yayıldı. 1954-cü ildə Seyid Məhəmməd (Behcət) Şəhriyarın çapdan çıxan "Heydər babaya salam" poeması isə bütün Yaxın və Orta Şərq ədəbi mühitində görkəmli bir hadisəyə çevrildi. Qısa bir müddət içərisində bir neçə dəfə Təbrizdə, İstanbulda və Bakıda nəşr edilən bu poema Azərbaycan xalqı tərəfindən, Ə.Nabdelin (Oxtay) təbirincə desək, "səhra yağışı kimi qarşılandı". Ə.Nabdel "Azərbaycan və milli məsələ" adlı əsərində "Heydər babaya salam" poemasının müəllifinə bu cür qiymət verir: "...Möcüzədən sonra bu cür səmimiyyət və sadə dildə xalqla danışa bilən belə bir şair olmamışdır". Bu yüksək qiymətə çox şeylər əlavə etmək olar. Lakin təkcə bunu təsdiq etməliyik: bu bir həqiqətdir ki, Şəhriyar və onun "Heydər baba"sı bütün Azərbaycanı, onun xalqını çox incə tellərlə bir daha birləşdirən, onun bütün ədəbiyyat aləmini şirin layla ilə oyadan, silkələyib ayağa qaldıran həyəcan zəngi kimi səsləndi.

60-cı illərin əvvəllərindən bu tərəfə hökumətin milli siyasətində yaranmış azacıq liberallıqla əlaqədar Güney Azərbaycanda Səməd Behrəngi, Behruz Dehqani, Əlirza Nabdel (Oxtay) və bu kimi başqalarının əsərləri işıq üzü görməyə başladı. S.Behrəngi və B.Dehqani tərəfindən birlikdə tərtib edilmiş iki cildlik "Azərbaycan əlsənələri" (fars dilində), H.Məcidzadənin (Savalan) "Türkcə təranələri"

¹ Güney Azərbaycan mülləir ədəbiyyatı və onun nümayəndələri haqqındayalnız kitab tərtib ediləcəyi nəzərdə tutulduğundan bu mətlə həmin mövzu ətrafında bəhs açılmasınəhtiyac duyulmamı.

(1962), B.Q.Səhəndin "Sazımın sözü" (1965), S.Cavidin "Azərbaycan dil bilgisindən yazı qaydaları" (1964) və iki cildlik "Azərbaycan folklor nümunələri" (1965), M.Fərzanənin "Bayatılar" (1965), M.Muşovlunun "Çərik həməsəsi" (1977), Ə.Nabdelin "İşıq" (1978) əsərləri və sair kitablar çapdan çıxdı. Lakin 50-ci illərin sonunda Savalan tərəfindən yazılmış "Apardı sellər Saranı", bundan sonra 1968-ci ildə H.Düzgün (Sədiq) tərəfindən Səməd Behrənginin həyat və yaradıcılığı haqqında qələmə alınmış mənzumənin çap olunmalarına isə icazə verilmədi.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra keçən qısa bir müddət ərzində Azərbaycan türkcəsində onlarla kitab nəşr edildi. Həmin kitabların bir neçəsi təkrar nəşr edilirdi. Belə ki, onlar Milli Hökumət dövründə nəşr edilmiş və qeyd edildiyi kimi, sonradan tonqallarda odlanmışdı və çox az nüsxələri əllərdə qalmışdı. Bir sıra müəlliflərin kitabları isə illərlə öz çapını gözləmişdi. Yazının sonunda həmin kitabların mümkün siyahısı əlavə edilir.

ASIQ SƏNƏTİ. Güney Azərbaycanda Milli Hökumətin devrilməsindən 1978-1979-cu illər İran inqilabına qədərki dövrdə, əsasən, Azərbaycan xalq yaradıcılığının yazıya alınmış folklor nümunələri çap edilirdi. Ümumiyyətlə isə şah rejimi 70-ci illərdə də xalqda mütərəqqi fikir və demokratik əhval-ruhiyyə oyadan və inkişaf etdirə bilən mədəniyyət sahələrinə qarşı mübarizəsini davam etdirirdi. Şah rejimi o cümlədən Azərbaycanda aşiq sənətinin inkişaf etməsinə və yayılmasına mane oldu. Aşıqlara öz cəmiyyətlərini və ya öz fəaliyyət dərnəklərini belə yaratmağa icazə verilmədi. Məşhur Azərbaycan aşıqlarına televiziya və radio verilişlərində iştirak etmək və ya xalq qarşısında çıxış etmək imkanı verilmədi. Hətta, Təbriz şəhərinin milli parkı olan "Elgölü"ndəki aşiq abidəsi də götürüldü.

1978-1979-cu illər inqilabının qələbəsidən sonrakı ilk

illərdə əvvəlki qadağalar davam etdirildisə də, hazırda onların cəmiyyətləri mövcuddur və ölkənin ən iri konsert salonlarında, dövlət televiziya və radiosunda çıxış etmək imkanları vardır. "Elgölü"ndən götürülmüş möhtəşəm və əzəmətli Aşiq abidəsi isə bu gün Təbriz şəhərinin daimi sərgi məhəlləsində dağ döşündə, hər kəsin diqqətini cəlb edəcək bir yerdə ucalmaqdadır.

80-ci illərin sonu və 90-cı illərin əvvəllərindən bu tərəfə Azərbaycanda, eləcə də ölkənin azərbaycanlıların məskunlaşdığı iri yaşayış məntəqələrində, xüsusilə paytaxt Tehran-da, aşiq sənəti çox sürətlə populyarlaşmağa başlamışdır. Son illərdə Tehranın iri konsert salonlarında Azərbaycan aşıqlarının (Ərdəbil, Təbriz) çıxışları təşkil edilmişdir. Bu çıxışlar zamanı konsert salonlarında olan tamaşaçıların sayı oturaçaqlardan xeyli artıq olur.

Bu gün Azərbaycanın elə bir kəndi yoxdur ki, oradakı hər hansı bir şənlik mərasimi (toy, ad günü, qonaqlıq və s.) aşıqsız keçsin.

Bu günkü Azərbaycan aşığı həm şair, həm bəstəkar, həm ifaçı, həm aktyor və həm də xanəndədir. Azərbaycanda aşığa "ozan", "aşiq", "varsaq", "yanşaq" da demişlər. Ən layiqli və bacarıqlı aşığa "Dədə" ləqəbi verilirdi. Məsələn, Dədə Qasım (19-cu əsr), Turab Dədə (18-ci əsr), Dədə Yedigər (16-cı əsr), Kərəm Dədə və ən məşhuru isə Dədə Qorqud.

Keçmişdəki aşıqlar sırasında ustad aşıqlardan Aşiq Abbas Tufərqanlı, Sarı Aşiq, Aşiq Məsum, Aşiq Əmrah, Aşiq Qurban və Aşiq Ələsgərin adları indi də xalq tərəfindən sevilə-sevilə xatırlanır.

Müasir aşıqlar sırasında Aşiq Əsəd, Qəşəm, Cəbi, Hüseyn Cavan, Əbdüləli, Rəsul, Yadulla, Moşu, Həsən İskəndərli, Əziz Şəhnəzi, Həsən Namvər. Əli, Əşrəf və onlarla başqalarının adlarını çəkmək olar.

Bu gün, demək olar ki, İranda keçirilən dövlət səviyyəli

tədbirlərin böyük əksəriyyətində (məs., 1978-1979-cu illər inqilabının ildönümü ilə bağlı "Dəheyi fəcr"(inqilab ɔngünlüyü) günləri və s.), Almaniya, Fransa, İspaniya və Azərbaycan Respublikasında verdikləri konsertlərdə Güney Azərbaycanlı aşığıları tamaşaçıların böyük rəğbəti ilə qarşılanırlar.

HEYKƏLTƏRASLIQ.RƏSSAMLIQ. Güney Azərbaycanda incəsənətin bu sahələrində mütərəqqi fikirli, demokratik əhval-ruhiyyəli əsərlərin işıq üzü görmək imkanı çox az idi. Pəhləvi rejimi dövründə Güney Azərbaycanda incəsənətin heykəltəraşlıq və rəssamlıq kimi sahələrinin inkişafına mane olmaqdan əlavə mövcud olan bir sıra tarixi abidələr məhv edilir, bir çoxları isə farsların mədəniyyət abidələri kimi qələmə verilirdi. Belə ki, Təbrizdə Saib Təbriziyyə heykəl qoyulmasına mane olunduğu halda, İsfahanda həmin şəirə abidə qoyulmasına təşəbbüs göstərilmişdi.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Azərbaycan dilində nəşr edilmiş "Dədə Qorqud" jurnalının istedadlı Azərbaycan rəssamı Bulud Ümid haqqında verdiyi məlumat bu milli bölgədə rəssamlıq və bu kimi sənət sahələrinin və həmin sahələrdə çalışan əsl xalq sənətkarlarının real vəziyyətini əks etdirir: "Yurdumuzun hər bucağında bollu-bollu tanınmamış böyük hünərməndlər (sənətkarlar - müəllif) gizlində, açıqda ömür boyu Azərbaycan mədəniyyəti uğrunda çalışırlar, can yandırırırlar və nəhayətdə, şanlı ölkəmizin qızıl qanıyla yazılmış tarixinin iltifatını artırırırlar".

TEATR.KİNO.RADIO.TELEVİZİYA. Eyni məhdudiyyətlər bəhs edilən dövrdə mədəniyyətin bu kimi sahələrinin yerli dillərdə inkişafı qarşısında da durmuş və bu gün də durmaqdadır.

Güney Azərbaycanda Pişəvəri hökuməti devrildikdən sonra burada uzun illər nəinki yerli teatr truppası, hətta teatr binası da yox idi. Yalnız Təbrizdə Şərqi Azərbaycan

mədəniyyət və incəsənət baş idarəsi nəzdində "Kuruş-e bozorg" ("Böyük Kir") bədii yaradıcılıq salonu fəaliyyət göstərirdi.

Bünövrəsi Azərbaycan Milli Hökuməti tərəfindən qoyulmuş Marağa teatrının açılışı haqqında isə 1948-ci ilin noyabrında Tehran hökuməti tərəfindən yalnız elan verilməsi məlumdur. Lakin teatrın sonrakı illər fəaliyyəti haqqında heç bir məlumata rast gəlinmir.

1970-ci ildə Urmiyada təşkil edilmiş "Arya" teatrı isə elə həmin ildə də bağlandı. Mövcud salonlarda Tehrandan və başqa yerlərdən qastrola gələn aktyorlar tərəfindən tamaşaya qoyulan əsərlər isə Azərbaycan ictimaiyyətinin rəğbətini qazana bilmirdi.

Qeyd edək ki, Təbrizdə (eləcə də digər Azərbaycan şəhərlərində) şərait olmadıqda Azərbaycan səhnə ustaları müəyyən vaxtlarda əhalisinin böyük bir qisminin türklərdən ibarət olan Tehrandan, Kərəcdə və s. yerlərdə fəaliyyət üçün imkan arayıb-tapa bilmişlər. Bu sıradan qısa bir müddət ərzində (1948-1949-cu illər) olsa da Tehranın "Ziba" teatr salonunda azərbaycanlı incəsənət xadimləri tərəfindən Azərbaycan türkcəsində bir sıra tamaşa və konsertlər verilmişdir. "Ziba" teatr salonunda göstərilən tamaşaların repertuarına "Arşın mal alan", "Məşədi İbad", "Aşiq Qərib", "Leyli və Məcnun" kimi məşhur sənət əsərləri, Azərbaycan dilində "Kəblə Qəmbər dər cəhənnəm"(Kəblə Qəmbər cəhənnəmdə) kimi kiçik komediyalar da daxil edilmişdi. Həmin tamaşa və konsertlərin təşkili və göstərilməsi işinə tanınmış yazıçı-dramaturq Gəncəli Səbahinin qardaşı Səməd Səbahi başçılıq etmişdir.

Qeyd edilməlidir ki, S.Səbahi 1944-cü ilin sonlarından 1946-cı ilin mart ayına qədər "İranın Sovet İttifaqı ilə mədəni əlaqələr cəmiyyəti"nin Təbriz filialında teatr dəstəsinin, daha sonra isə Milli Hökumət tərəfindən yaradılmış Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının baş rejissoru

vəzifəsində çalışmışdı. Azərbaycanda milli-demokratik hərəkat yatırıldıqdan sonra S.Səbahi hərəkat iştirakçısı kimi bir il yarım müddətə həbsə məhkum edilir. Azad olunduqdan sonra isə Təbrizdə yaşamasına icazə verilmədiyindən Tehrana getməli olur və burada Təbriz incəsənət ustalarından Məhəmməd Vəlizadə, Bəhmən, Sara xanım, Əşəri Həzi, Qəmər xanım və başqalarının iştirakı ilə "Zibə" teatr salonunda tamaşa və konsertlər verir.

Bu tədbirlərin xalq tərəfindən sonsuz məhəbbət və rəğbətlə qarşılanması irtica ünsürlərinin diqqətini cəlb edir. Fars şovinistləri "Türk dilində tamaşa?!" - deyə bütün səy və cəhdlərlə Azərbaycan incəsənət xadimlərinin 1949-cu ildə Tehrandə teatr sahəsindəki ədəbi fəaliyyətlərini qadağan edirlər.

Azərbaycan türkcəsində tamaşa və konsertlər qadağan edildikdən sonra S.Səbahi 10 ilə yaxın bir müddətdə (1949-1959) 40-dan artıq bədii əsəri, o cümlədən C.Cabbarlının, M.F.Axundovun, H.Cavidin, Ü.Hacıbəyovun əsərlərini məcburiyyət qarşısında fars dilində tamaşaya qoyur.

30 ilə yaxın bir müddətdə səhnədə fars dilində əsərləri ifa edən azərbaycanlı aktyorlar peşəkar sənətçi kimi də bütün ölkə tamaşaçılarının rəğbətini qazanmış və 1978-1979-cu illər inqilabından dərhal sonra böyük ümidlərlə Azərbaycan dilində tamaşaların yüksək səviyyədə səhnəyə gətirilməsi üzərində çalışmışlar. İnqilabın qələbəindən bu günədək davam edən müddət ərzində Azərbaycan səhnə ustaları çox mürəkkəb, maneəli, qadağalı, keşməkeşli, eyni zamanda şərəfli yaradıcılıq dövrü yaşamışlar. Nəticədə bu gün İranın bir sıra iri şəhərlərində və eləcə də Güney Azərbaycanın teatr salonlarında azərbaycanlı aktyorlar tərəfindən Azərbaycan dilində dram əsərləri səhnəyə gətirilmiş və geniş tamaşaçı kütləsinin rəğbətini qazanmışdır. Bütün ölkədə tanınmış azərbaycanlı aktyor Həşim Cəvəşinin baş rollarda oynadığı bir sıra komik səhnə əsərləri nəinki

İranda, hətta, Bakı televiziya kanalları ilə yayılaraq çoxlu sayda tamaşaçının diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycanlı teatr aktyorları sırasında Səid Xeyrəxan, Yaqub Xeyrulla və onlarca başqalarının adlarını çəkmək olar.

1994-cü ildə azərbaycanlı gənc rejissor Hüseyn-Lalə dahi sənətkar Şəhriyarın "Heydər babaya salam!" poeması əsasında eyni adlı musiqili ədəbi kompozisiya yaradaraq Tehranın "Vəhdət" adlı ən böyük konsert və teatr salonunda səhnəyə çıxarmışdır. İlk tamaşaları bir neçə gün davam edən bu səhnə əsərinə Tehrandə minlərlə tamaşaçı baxmış və sonralar bu əsər həmin rejissorun səyi nəticəsində Təbrizdə, daha sonra Bakı teatr salonlarında təbrizli aktyorların ifasında səhnəyə çıxarılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və İran arasındakı mədəni əlaqələrə uyğun olaraq C.Cabbarlı adına İrəvan dram teatrı kollektivi Təbrizə getmiş və orada "Allah sizə rəhmət eləsin, şəhidləri!" adlı əsəri tamaşaya qoymuşdu. Həmin tamaşanın son pərdəsində şəhid olan gənc Azərbaycanın milli bayrağını qucaqlayaraq dünyasını dəyişir və əbədiyyətə qovuşur. İranın dövlət senzurası sonrakı tamaşalarda Azərbaycan bayrağının səhnəyə bir daha gətirilməsinə icazə verməmişdir. Şübhəsiz, bu cür hərəkatlər iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin inkişafına və genişlənməsinə mane olur.

1994-cü il məlumatına görə Güney Azərbaycanda birlikdə 28150 nəfərlik 38 konsert və teatr salonları (Şərqi Azərbaycanda 1520 nəfərlik 7 teatr, Qərbi Azərbaycanda 11150 nəfərlik 22 teatr, Zənganə ostanında 10005 nəfərlik 5 teatr, Ərdəbil ostanında 5475 nəfərlik 4 konsert salonu) mövcud olmuşdur.

Milli Hökumətin devrilməsindən bu günə kimi Güney Azərbaycanda kinostudiya olmadığı kimi, təbii olaraq, milli dildə heç bir film çəkilməmişdir. Kinoteatrların ekranlarında isə xarici filmlər nümayiş etdirilirdi. Əldə edilən məlumata

görə 50-ci illərin sonu 60-cı illərin əvvəllərindən Tehrandə "Mad film", "Azər film" adlı kinostudiyalar fəaliyyət göstərmiş və onların aktyor və rejissor heyətinə əsasən azərbaycanlılar təşkil etmişlər. Lakin fars dilində çəkilmiş "Məşədi İbad" filmi istisna etməklə, həmin kinostudiyaaların çəkdiyi və istehsal etdiyi filmlərin hansı məzmununda və dildə olduğu haqda əldə məlumat yoxdur. "Məşədi İbad" filminin isə 60-cı illərin əvvəllərinə qədər İran, xüsusən Tehran və Təbriz kinoteatrlarında göstərildiyi məlumdur.

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra da İranda müxtəlif mövzularda bir sıra filmlər çəkilməsinə baxmayaraq, yenə də milli dildə filmlərin istehsalı yox dərəcəsindədir. Bununla belə məişət mövzusunda çəkilmiş bəzi filmlərdə aktyorların ifasında türk dilinin işlədilməsinə yer verilmişdir. Bu sıradan "Çəşmə" filmi göstərmək olar.

1995-ci il məlumatına görə Güney Azərbaycanda 24809 yerlik (ölkə üzrə 14%) 47 kinoteatr klubu (ölkə üzrə 16%) fəaliyyət göstərmişdir və bir il müddətində bu kino klublarında 3 mln. nəfərdən yuxarı tamaşaçı müxtəlif filmlərə baxmışdı.

İran dövləti əhaliyə ideoloji təsirin ən kütləvi vasitəsi kimi radio və televiziyanın inkişafına böyük diqqət yetirmişdir. Güney Azərbaycanda ilk radiostansiya 1946-cı ildə Milli Hökumət tərəfindən yaradılmışdır. Sonrakı illərdə - 1957 və 1967-ci illərdə Təbrizdə, 1964 və 1968-ci illərdə Urmiyada müxtəlif gücə malik və müxtəlif dalğalarda veriliş aparan radiostansiyalar təşkil edildi. İranda "ağ inqilab" adı altında həyata keçirilən islahatlar çərçivəsində yerli radiostansiyalardan Azərbaycan dilində verilişlərin sayı və müddəti də artırıldı. Bu tədbirlər əsasən mövcud şəhliq rejimini qoruyub saxlamağa və möhkəmləndirməyə yönəlmişdi.

60-cı illərdə Təbriz və Urmiya radiolarında Azərbaycan dilində musiqi, dini, siyasi və ədəbi verilişlərin sayı bir qədər artırıldı. Hətta, həmin illərdə ölkənin ən böyük radio

mərkəzlərindən hesab edilən "Səda-ye İran"da Azərbaycan türkcəsində verilişlərin müddəti gün ərzində iki saata çatdırıldı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində verilişlərin əsas hissəsi musiqi proqramı üçün ayrılırdı. Dini, siyasi, ədəbi xəbərlər isə hakim dairələrin şovinst milli siyasətinin xalq arasında yayılması, kütlələri mövcud rejimə qarşı mübarizədən çəkəndirmək işinə xidmət edirdi.

70-ci illərin sonuna doğru isə istər mərkəzi və istərsə də yerli radio və televiziya şəbəkələrindən Azərbaycan dilində verilişlərə yol verilmirdi. Yalnız ucaqların əhəliyi üçün Təbriz, Urmiya və Ərdəbil radio şəbəkələrindən senzuranın güclü nəzarəti altında beş dəqiqəlik veriliş səslənirdi.

Azərbaycanda ilk televiziya stansiyası 1972-ci ildə yaradılmışdır və həmin ilin məlumatına görə Təbriz və Urmiya şəhərlərində televiziya stansiyası, Miyandabda isə ötürücü stansiya mövcud olmuşdur.

1978-1979-cu illər İran inqilabı ərəfəsində Zəngan və Ərdəbil şəhərlərində də televiziya mərkəzləri yaradılmışdı.

İnqilabdan bu günə kimi keçən müddət ərzində Güney Azərbaycanın radio və televiziya sistemi də edilmiş bütün texnoloji yeniləşmə və keyfiyyət dəyişiklərinə baxmayaraq verilişlərin məzmununda əsaslı yeniliklər baş verməmişdir. Yerli dillərdə verilişlərin müddətində yenə də məhdudiyyət mövcuddur və onların da əsas hissəsi yenə də ölkə və beynəlxalq xəbərlərin xülasəsinə, dini təbliğata və musiqi proqramlarına ayrılır.

MUSIQI. 1947-1978-ci illərdə İran hakim dairələrinin Azərbaycan mədəniyyəti sahəsində yeritdiyi siyasətin nəticəsi olaraq onun musiqisində də nəzərə cərpacaq irəliləyişlər baş vermədi. Azərbaycan musiqisi sahəsində mütərəqqi və demokratik məzmunla malik iri həcmli bir əsərin belə yaradılmasına imkan verilmədi.

Milli Hökumətin devrilməsindən sonra Tehran hökuməti Azərbaycan musiqiçilərinin xeyli hissəsini mərkəzə apar-

dı. Azərbaycan dilində yaradılmış bir sıra gözəl mahnılar fars dilində ifa edildi. Azərbaycan dilindəki radio verilişlərinin musiqi proqramlarına isə əsasən Quzey Azərbaycanda yazılmış və bəstələnmiş, yaxud orada yayılmış bir sıra hazır xalq mahnı və havaları "məhəlli nəğmə" adı altında daxil edilirdi. Elə bu məzmun və səpkidə də Azərbaycan türk-cəsində musiqi valları istehsal edilirdi. Bu yolla bütöv Azərbaycan musiqisi xalq arasında yayılır və qorunurdu.

1979-cu ildən bu tərəfə, başlıca isə 80-ci illərin sonlarından etibarən müşahidə edilən nisbi liberallaşmadan sonra Azərbaycan musiqisi sahəsində bir sıra irəliləyişlər baş vermişdir. Belə ki, vaxtı ilə ilk musiqi təhsilini Quzeydə almış, Güneydə boya-başa çatmış və böyük sənətkar kimi formalaşmış bəstəkar Əli Səliminin bu illərdə "Elim, günüm, şövkətim", "Ceyran sevgilim", "Apardı seller Saranı", kimi mahnıları, filmlər üçün bəstələdiyi və başqa musiqi əsərləri nəinki İranda, eləcə də dünyada məşhurlaşdı. Xüsusən ustad Səliminin "Ayrılıq" və "Sizə salam gətirmişəm" mahnıları ona böyük şöhrət gətirmişdir. Bu mahnılar Azərbaycanda, Türkiyədə, Avropada, Amerikada və Orta Asiya respublikalarında xalq arasında çox məşhurlaşmış yayılmışdır. 1988-ci ildə Əli Səlimi Tehranda təşkil edilmiş "Bəraət əz moşrekini" (hərfi tərcüməsi - "Bütərəstlikdən, çoxallahlıqdan təmizlənmə") anmasında iştirakı zamanı qazandığı uğurların nəticəsi kimi İran Mədəniyyət və İrşad nazirliyi tərəfindən ölkənin ən yaxşı bəstəkarı adına layiq görülmüş, qızıl lövhə və qızıl medalla təltif edilmişdir.

İnqilabdan bu tərəfə Güney Azərbaycanda, eləcə də bütün İranda Azərbaycan musiqisinin inkişaf edib yayılması işində Quzey Azərbaycan bəstəkar, müğənni və musiqiçilərinin də rolu az deyil. Belə ki, xanəndələrimizdən Hacıbaba Hüseynovun, Alim Qasimovun, Ağaxan Abdullayevin, Yaqub Məmmədovun, Sabir Novruzovun, Sökine İsmayilovanın və başqa müğənnilərin ifasında səslə-

nən Azərbaycan xalq mahnı və muğamları, musiqiçilərimizdən Vasif Adıgözəlov, Ramiz Quliyev, Həbil Əliyev, Məlik və Elşən Mənsurovlar, Ədalət Vəzirov, Zamiq Əliyev və başqalarının təşkil etdikləri konsertlər bütün İranda xalq tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi və sonsuz alqışlarla qarşılanmaqla yanaşı yerli Azərbaycan musiqisinin inkişafına böyük təkan verir.

Haşiyə: Dərin mənalı rəsmləri insanı valeh edən İbrahim Əhrari, İmadiyan qardaşları, miniatür əsərləri ilə tanınmış Əli Minai - Təbrizi, Azərbaycan dilinin yaşaması, təmizliyi və təbliği uğrunda yorulmaq bilmədən vətəndən uzaqlarda "Ana dili" qəzeti vasitəsilə mübarizəsini əzmlə davam etdirən təbib, jurnalist, ictimai xadim Nuraiddin Qərevi, qarmonunun şirməyi dillərilə vətən nisgilini yanayana ifa edən, Azərbaycan adlı məmləkəti yorulmaq bilmədən tərənnüm etməkdən doymayan Rəhman Əsədullahi. Amerikadan başlamış Skandinaviya ölkələrinədək hər yerdə parçalanmış vətənin ayrılıq dərddini "Ayrılıq" mahnısında təkrar olunmaz ilahi vergisi ilə ifa edən Yaqub Zürrüfçu, o taylı - bu taylı Azərbaycanın dahi ozanı Araz Elşəs, Güney mahnı ifa məktəbində özünəməxsus yeri olan "Qu quşumuz" - Ququş xanım, ABŞ-da görkəmli aktyor və teatr xadimləri kimi tanınan Behruz Visuqi, Qərbi Əfsar və başqaları müasir Güney Azərbaycan mədəniyyətinin görkəmli təmsilçilərindəndirlər.

20-ci yüzillikdə Güney Azərbaycan mədəniyyəti, elm və ədəbiyyatı o qədər zəngindir ki, onun haqqında geniş bəhs etməyə və cildlərlə kitablar yazmağa əsas vardır. Amma oxuculara təqdim edilən bu kitabın həcmi və xüsusiyyətini nəzərə alıb, bu haqda qısa və yığcam yazı ilə kifayətlənirik. Bununla belə Güney Azərbaycan mədəniyyətinin ən qabarıq nümayəndələri ilə oxucuları nisbətən geniş məlumatlandırmaq xatirinə onlardan bəzilərinin ədəbi-elmi portretini verməyi məqsədəuyğun sandıq.

MƏTBUAT. Milli Hökumətin devrilməsindən 1978-1979-cu illər inqilabına kimi Güney Azərbaycanda ana dilinin mətbuatda işlədilməsi yasaq edilmişdi. Belə ki, göstərilən dövr ərzində Azərbaycanda fars dilində 20-yə yaxın adda müxtəlif ideya-siyasi istiqamətli qəzet və dərgi çap olunduğu, 70-ci illərin sonuna doğru isə Azərbaycanda fars, ingilis və fransız dillərində beş qəzet (üçü Təbrizdə, hərəsində biri olmaqla Ərdəbil və Zənganda) və on jurnal (doqquzu Təbrizdə və biri Zənganda) nəşr edildiyi halda, Azərbaycan türkcəsində heç bir mətbuat orqanı mövcud olmamışdı.

1978-1979-cu illər inqilabının gedişində İranda artıq demokratik, o cümlədən azərbaycandilli mətbuatın çapına və yayılmasına imkan yarandı. 1978-ci ilin oktyabr ayının 14-də mətbuata qoyulmuş senzura ləğv edildi. Şahın İranı tərk etməsindən (16 yanvar, 1979) və Xomeyninin "Marksistlər öz bəxışlarını ifadə etməkdə tamamilə azaddırlar" ifadəli müraciətindən sonra, 1979-cu ilin yanvar ayının 17-də Təbrizdə Azərbaycan və fars dillərində "Ulduz" adlı qəzetin ilk sayı çapdan çıxdı və bu qəzet ana dilində ilk olaraq Məhəmməd Rza Pəhləvi diktaturasının devrildiyini xalqa xəbər verdi.

Azərbaycan dilində dövrü mətbuat təkcə Azərbaycanda deyil, azərbaycanlıların sayca çoxluq təşkil etdikləri paytaxt şəhəri Tehranda da nəşr edilməyə başladı. 1979-cu ilin mart ayının 3-də Tehranda Azərbaycan dilində ilk olaraq "Yoldaş" dərgisi nəşrə başladı. Bu jurnal sonradan nəşrə başlayan azərbaycandilli mətbuatın fəaliyyətində, onların ideya-siyasi yönümlərinin müəyyən olunmasında çox mühüm rol oynamışdır. Dərgi az sonra "İnqilab yolunda", daha sonra "Yeni yol" adları ilə nəşrini davam etdirdi. Həmin ilin aprelindən məşhur cərrah və ziyalı olan doktor Cavad Həyat "Varlıq" məcolləsini nəşr etməyə başladı.

İnqilabdan keçən sonrakı illərdə Tehranda və eləcə də

Güney Azərbaycanın Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Astara, Miyana, Zəngan, Əhər, Xoy, Maku, Şəbüstər, Muğan və bu kimi şəhərlərində "Odlar yurdu", "Çənlibel", "Araz", "Molla Nəsrəddin", "Azərbaycan", "Vətən uğrunda", "Oxtay", "Səttarxan bayrağı", "İrəli", "Muştuluq", "Bahar-e Azərbaycan", "Ayəndə-ye Azərbaycan" (Azərbaycanın gələcəyi) kimi qəzetlər və "Koroğlu", "Birlik", "Azadlıq", "Qardaşlıq", "Varlıq", "Dədə Qorqud", "İnqilab yolunda", "Azərbaycan səsi", "Günəş", "Ülkər", "Yeni yol" kimi dərgilər çap edilərək yayıldı. Bu mətbuat orqanlarında İran, o sıradan Azərbaycan cəmiyyətinin sosial-iqtisadi problemlərinə, onların çətinlik və ehtiyaclarını əks etdirən yazılara çox yer verilirdi. Azərbaycandilli mətbuat səhifələrində açıqca yazılırdı ki, İranda zəhmətkeşlərin mənafeyinə uyğun gələn tam iqtisadi azadlıq verilməyincə və ictimai həyatın bütün sahələri demokratikləşməyincə mövcud rejimə (islami rejimə) qarşı narazılıq inkişaf edib dərinləşəcəkdir. Bununla yanaşı azərbaycandilli mətbuat səhifələrində Azərbaycan xalqının tarixi, onun mədəniyyəti, dili və ədəbiyyatının işıqlandırılmasına və populyarlaşdırılmasına əhəmiyyətli yer verilirdi. "Yoldaş", "Varlıq", "Koroğlu", "Dədə Qorqud" kimi jurnallar və "Odlar yurdu", "Çənlibel" kimi qəzetlər fəaliyyətə başladıkları ilə ilk günlərdən öz səhifələrində "Azərbaycan tarixindən", "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi", "Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələləri" sərlövhəli yazılar və həmçinin Quzey və Güney Azərbaycanı şair və yazıçılarının əsərlərindən parçalar dərc etməyə başladılar.

İranın yeni hakim dairələrinin - İran İslam Respublikası rəhbərliyinin qeyri fars xalqların milli-demokratik hərəkatlarına mənfi münasibətləri 1980-1981-ci illərdə azərbaycandilli mətbuat orqanlarının, demək olar ki, hamısının nəşrinin dayandırılması üçün başlıca səbəblərdən biri oldu. "Dədə Qorqud" jurnalı bu haqda yazırdı: "...əgər

bu gün türk dilində bir qəzet və ya jurnal nəşr olunursa, onu kommunist yönümlü adlandıraraq çapını yasaq edirlər".

Bütün bu proseslərdə ana dilində öz çapını davam etdirə bilən yeganə jurnal Tehrandə dr.Cavad Heyətin redaktorluğu ilə çıxan "Varlıq" dərgisi idi. Lakin ayətulla Xomeyninin vəfatından sonra (1988) ölkədə baş verən liberal dəyişikliklər nəticəsində Güney Azərbaycanda yenidən ana dilində "Fəcr-e Azərbaycan", "Məhd-e Azadi", "Ərk", "Ərdəbil", "Ədəbiyyat səhifəsi", "Əhrar", "Omid-e Zəngan" və bu kimi mətbuat orqanları çap olunmağa başlamışdır. Qeyd edilməlidir ki, həmin nəşriyyələr iki dildə - fars və Azərbaycan dillərində çap olunur.

KİTABXANA VƏ MUZEYLƏR. 60-cı illərin əvvəllərinə qədər Güney Azərbaycanda üç böyük kitabxana mövcud idi: Təbriz Universitetində yerləşən kitabxana (30,6 min kitab), 1920-ci ildə Mirzə Məhəmmədli xan Tərbivət tərəfindən Təbrizdə təşkil edilmiş "Tərbivət" kitabxanası (11,8 min kitab), 1956-cı ildə Təbrizdə yaradılmış "Milli" kitabxana (11,3 min kitab).

60-70-ci illərdə Güney Azərbaycanda 44 orta və kiçik kitabxana yaradıldı. Onların böyük əksəriyyəti "Maarif ordusu"na kömək məqsədilə yaradılmışdı və buna görə də kitabların tərkibi əsasən dərslərlərdən ibarət idi. Göstərilən illərdə Azərbaycanda kitabxanaların və onlardakı kitabların sayının qat-qat artmasına (1977-1978-ci illərdə 240 min kitab) baxmayaraq, kitabxanalara müraciət edən oxucuların sayı xeyli azalmışdır. Belə ki, əgər 1959-1960-cı illərdə "Tərbivət" və "Milli" kitabxanalara birlikdə 180661 oxucu müraciət etmişdisə, 1977-1978-ci illərdə Güney Azərbaycanın bütün kitabxanalarının birlikdə cəmi 20572 oxucusu olmuşdur.

1993-cü ilin məlumatına görə Şərqi Azərbaycanda 33 ümumi (Təbriz-13, Şəbüstər-4, Mərənd-5, Marağa-2, Binab-1, başqa şəhərlər-8) kitabxana olmaqla həmin kitabxanalar-

da 388506 cild kitab saxlanılırdı. Bir ildə həmin kitabxanalar 32574 nəfər oxucu müraciət etmişdir. Bundan başqa Şərqi Azərbaycanda 6 uşaq, 20 universitet və 1 səyyar kitabxana fəaliyyət göstərirdi.

Həmin ilin məlumatına görə Qərbi Azərbaycanda 19 ümumi kitabxana (Urmiya-3, Maku-4, Nəğdə-2, Xoy-2, qalan şəhərlər-8) və 4 uşaq kitabxanası mövcud olmuş və həmin kitabxanalarda birlikdə 181950 cild kitab saxlanılıb. Göstərilən ildə bu kitabxanalara 28725 nəfər oxucu müraciət etmişdir.

1994-cü ilin məlumatına görə Zəngan ostanında 11 ümumi kitabxana (Zəngan-3, Əbhər-5, Xudabəndə-3), 1 uşaq və 1 səyyar kitabxana mövcud olmuşdur. Ostan üzrə ümumi kitabxanalarda 87269 və uşaq kitabxanasında 10247 cild kitab saxlanılırdı.

Göstərilən ildə bu kitabxanalara müraciət edənlərin sayı 21052 nəfər olmuşdur.

1991-1992-ci illərin məlumatına görə isə Ərdəbil ostanında 3 universitet və 3 uşaq kitabxanası fəaliyyət göstərmiş və bu kitabxanalarda ümumilikdə 67279 cild kitab olmaqla 80776 nəfər oxucuya xidmət göstərilmişdir.

Əldə olan rəsmi rəqəmlərə əsasən demək olar ki, son 15-16 il ərzində Güney Azərbaycanda kitabların ümumi sayı 3 (1977/78-ci ildəki 240 mindən 1994-cü ildə 735,3 min cildə) və oxucuların sayı isə 8 (1977/78-ci ildəki 20572 oxucudan 1994-cü ildə 1631127 oxucuya) dəfə artmışdır. Ümumi kitabların təqribən 50%-ni universitet kitabxanalarındakı dərsləklər təşkil edirdi.

Pəhləvi rejimi dövründə Güney Azərbaycanda ən mühüm muzeylər "Şərqi Azərbaycan muzeyi" (Təbriz), "Rza şah Kəbir muzeyi" (Urmiya), "Xoy muzeyi", "Miyandab muzeyi" idi.

70-ci illərin əvvəllərində bütün ölkədə, o cümlədən Azərbaycandakı muzeylərə dövlət tərəfindən diqqət

artırıldı. Çünki hakim dairələr bu muzeylərə monarxiya rejiminin "nailiyyətlərini" təbliğ edən mühüm mərkəzlər kimi baxırdılar.

1978-1979-cu illər inqilabından sonra bir sıra adlar kimi Güney Azərbaycandakı muzeylərin adları da dəyişdirildi və bir neçə yeni muzeylər də yaradıldı. Beləki 1962-ci ildə Təbrizdə təsis edilmiş "Şərqi Azərbaycan muzeyi" indi "Azərbaycan muzeyi" adlanır və bu muzeydə 2300-ə yaxın nadir tarixi eksponatlar, milli geyim, təsviri və tətbiqi incəsənət, o cümlədən Əhəd Hüseyni tərəfindən hazırlanmış heykəltəraşlıq nümunələri saxlanılır. Muzeydə Məşrutə inqilabına aid ayrıca bir salon fəaliyyət göstərir. Muzey Təbriz şəhərinin mərkəzi küçələrinin birində - Ərk qalasına yaxın bir yerdə yerləşir.

Bundan başqa Təbrizdə "Zoologiya muzeyi" də fəaliyyət göstərir. Muzeydə qurudulmuş müxtəlif quş və heyvan nümunələri saxlanılır ki, bunlar şagird və tələbələr üçün çox mühüm əyani vəsait rolunu oynayır.

1965-ci ildə Urmiya şəhərində təsis edilmiş "Rzə şah Kəbir muzeyi" bu gün "Urmiya muzeyi" adlanır. Muzey qədim və tarixi eksponatların olduğu bir böyük, diyarşünaslığa aid iki və kitabxana olan bir salondan ibarətdir.

Urmiya şəhərində "Təbiət tarixi" adlanan daha iki yeni muzey yaradılmışdır. Bunlardan biri Urmiya Universiteti, digəri isə Təbiəti Mühafizə komitəsinin nəzdində fəaliyyət göstərir. Bu muzeylərdə də uçan, sürünən və vəhşi təbiət heyvanlarının nümunələri cəmlənmişdir.

1968-ci ildə təsis edilmiş "Miyandab muzeyi" 8 müxtəlif şöbədən ibarətdir: miladdan öncəki dövrə aid (60 eksponat), islam dövrünə aid (27 eksponat), sikkələr (39), Luristanə aid (9), bəzək əşyaları (15), milli sənət əsərləri (25), diyarşünaslıq (14), mərmər, şüşə, qiymətli daşlara aid (8).

Zəngan şəhərində də "Diyarşünaslıq" muzeyi fəaliyyət göstərir. Bu muzey Zəngan ostanında yeganə muzeydir və

Zəngan şəhərinin "Baba Camal çuxuru" deyilən məhəlləsində yerləşir. Muzeydə bölgəyə aid qadın və kişi milli geyimləri, əl işləri, eləcə də tarixi tikintilərə aid materiallar cəmlənmişdir.

İran inqilabından sonrakı illərdə tam aydın oldu ki, İran hakim dairələri tərəfindən uzun illər fars şovinizminin təbliğinə və həyata keçirilməsinə baxmayaraq, ölkədə yaşayan heç bir millət və xalqın (hətta, sayca ən az olanların da), o sıradan azərbaycanlıların da nə dili, nə mədəniyyəti məhv edilə bilmədi, yalnız onların inkişafı az-çox ləngidildi.

ƏLAVƏLƏR¹

1. Azadlıq yolunun mübarizləri, 1-ci və 2-ci cildlər, İXP-nin nəşri (müvafiq olaraq 206 və 199 s.)
2. Alov Ə. Aysız gecələr (şerlər), Təbriz, 163 s.
3. Alov Ə. Heydər babadan Şəhriyara məktub və Babək mənzuməsi, Təbriz, 56 s.
4. Ana dili, Mübariz tələbələr qrupu tərəfindən.
5. İrşad Əhməd. Savalan dağı, Təbriz, 19 s.
6. Ərk, Mütərəqqi iranlı türk ziyalıları cəmiyyətinin nəşri, Təbriz, 85 s.
7. Ərk qalası, 63 s.
8. Əmini Məftun, Aşıqlı karvan (folklor nümunələri və şerlər), Təbriz, 56 s.
9. Uşaq nəğmələri (folklor nümunələri), Təbriz, 55 s.
10. Behrəngi Səməd. Bir hulu və min hulu, Təbriz, 34 s.
11. Behrəngi S., Dehqani B. Qoşmacalar, tapmacalar, Tehran, 2-ci çap, 87 s.
12. Behrəngi S. Balaca: qara balıq, Ümumdünya tələbə konfederasiyası tərəfindən, Təbriz, 22 s.
13. Behrəngi S. Məhəbbət nağılı (tərcüməçi Həmid

¹Kitəbdanmüqəddimə yerinə 1945-1946-cı illər Azərbaycandakı milli-demokratik hərəkat tarixi yazılıb və onların Azərbaycanlı şüası təmin edilib. Sadəlikən əsərlərin çoxundakı olduğu kimi bu kitəbdanmüqəddimənin yeri və ili göstərilir.

- Məhəmmədzadə), Təbriz, 40 s.
14. Təbrizli Aydın. Tamaşadı-gələndə (şerlər), Təbriz, 40c.
15. Təbrizli Əli. Şah İsmayıl (epos), 1-ci cild, Tehran, 215 s.
16. Təbrizli Əli. Şah İsmayıl, 2-ci cild, Tehran, 203 s.
17. Tərən Haşim. Alovlu şerlər, Tehran, 130 s.
18. Tudə Əli, Rza: Əli. İran Xalq partiyasına: (ictimai və inqilabi şerlər), Təbriz, 43 s.
19. Türkoğlu. Təpəyeyən dağı, "Ayıldan" nəşri, 86 s.
20. Cavid S. Azərbaycan dili, Tehran, 200 s
- Kitab Azərbaycan və fars dillərində danışiq dilini öyrətmək üçün nəzərdə tutulub və 4 hissədən ibarətdir - 1) Danışıq dili, 2) Qrammatika, 3) Yazı qaydaları, 4) Kiçik lüğətə. Kitab ilk dəfə 1944/45-ci il tarixdə çap edilmişdir.
21. Cəbbarlı C. Hekayələr, Bakı çapı üzündən, 51 s.
22. Həbib F. Dan yeri (şerlər), Təbriz, 90 s.
23. Həddad Əli Əkbər. Odlu sözlər (toplayanı Yəhya: Şeyda), Təbriz, 92 s.
24. Xosrov Ruzbeh hərbi məhkəmədə (tərcüməçilər - Abbasəli Zunuzi, Zəbihulla Şərif, Cəfər Müciri, Hüseyn Ciddi), İXP nəşri, 234 s
25. El səni atmaz, aşiq Qəşəm! (toplayanı Davud), Təbriz, 82c.
26. Düzgün Hüseyn. Səməd Behrəngi (Mənzumə), Tehran, 1979, 41s
- Əsər 1968-ci ildə yazılmış, lakin göstərilən tarixə kimi çap edilməmişdir. Kitab ADP orqanı olan "Azərbaycan" qəzeti nəşriyyatı tərəfindən 1962-ci ildə Cəfər Mücirinin redaktorluğu ilə Bakıda ilk dəfə çap edilmişdir.
27. Düzgün Hüseyn. Kiçik şerlər, Tehran, 151 s.
28. Rəhim Məmməd. Qüdrət nəğmələri (1942-ci il Bakı çapı üzündən. Əlavə olaraq kitab: 1945-ci ildə çap olan kitabdan da: şerlər daxil edilmişdir), 461 s.
29. Rəhimov Süleyman. Aynalı Təbriz, Təbriz, 79 s.
30. Savalan H.M. Apardı sellər Saranı, "Ruzən" nəşri, 1979, 83s.
- Kitab 50-ci illərin sonlarında yazılmış, lakin çap edilməmişdir.
31. Şahir Həbib. Səhər işıqlanır (şair haqqında: giriş sözü və

- şerlər), Müstəqil Azərbaycan mədəniyyət ocağı tərəfindən, 190 s.
32. Şahir Həbib. Lirik şerlər, "Eyvaz" nəşri, 112 s.
33. Səhənd B.Q. Sazımın sözü, 1-ci cild, Təbriz, 280 s.
34. Mehdi Seyidzadə. Koroğlu, Təbriz, "Vurğun" nəşriyyatı, 50s.
35. Şahrudi Məhəmməd (M. Tolu). Qanlı torpaq, Xoy, "Rəsəlat" nəşriyyatı, 36 s.
36. Cavid S. Azərbaycan milli nəhzətindən xatirələr, 2-ci hissə, 15 s.
37. Cavid S. Azərbaycan folklorundan nümunələr, 1-ci cild (2-ci çap), 290 s.
38. Cavid S. Azərbaycan folklorundan nümunələr, 2-ci cild (2-ci çap), 432 s.
39. Cavid S. İran Sosialist-demokrat (Ədalət) fırqəsi haqqında: xatirələr, 184 s.
40. Cavid S. Dostlar görüşü (Ədəbiyyat ocağı), 280 s.
41. Cavid S. Tağuti dövrəsindən xatirələr, 140 s.
42. Cavid S. Nəhzəti Milliye Azərbaycan haqqında: Amerika: xarici vəzərinin məktubları, 91 s.
43. Şəbüstərli M. Bağban Eloğlu, "Tufan" nəşriyyatı, 103 s.
44. Şəbüstərli Mirzə Əli Möcüz (toplayanı Yəhya: Şeyda), Təbriz, 220 s.
45. Şəbüstərli M. Pərvanənin sərgüzeşti, İranın mütərəqqi türk ziyalıları cəmiyyəti tərəfindən, 77 s.
46. Şəmidə Ə. Azadlıq qəhrəmanı Heydər Əmoğlu, Təbriz, 111s.
47. Şəmidə Ə. Mirzə Məhəmməd Axundzadə (Bəhrəm Sirus), Təbriz, 92 s.
48. Şəhrivərin on ikisi. Təbriz, "Günəş" nəşriyyatı, 151 s.
49. Şirvani Seyid Əzim. Siçan və pişik, çapa: hazırlayan Əbdülkərim Mənzuri, Xəmnə, 32 s.
50. Sabir Ələkbər (Mirzə Ələkbər Tahirzadə). Şerlər, 1945-ci il çapı üzündən, 71 s.
51. Sabir Mirzə Ələkbər. Məktəb uşaqlarına: töhfə, Təbriz, 63s.
52. Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə, 1962-ci il Bakı çapı üzündən, Tehran, 48 s.
53. Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə, Bakı çapı üzündən,

Təbriz, 476 s.

54. Səbahi Gəncəli. Qartal (şah rejimi zamanı yazdığı və çapı qadağan edilmiş hekayələri), Tehran, 68 s.
55. Səhhət Abbas. Köç, Bakı çapı üzündən, Təbriz, 76 s.
56. Sədiq C. Sayalar (sayalar haqqında: elmi təhlil, mətn, lüğət və s.), Təbriz, 58 s.
57. Aşıqlar. Azərbaycan ədəbiyyatı, Təbriz, "Ana" nəşriyyatı, 176s.
58. Afiyət Məhəmmədrza: Sərdari Milli Səttarxan. Təbriz, "Azərbaycan" qəzeti nəşriyyatı, 153 s. (Kitab: ön sözü Qulaməyovha Dənışyan yazmışdır).
59. Əzizov Elxan, Tofiq Mahmud. Kirpi doğruldan Məhəmməd Ariş, Təbriz, 35 s.
60. Fərzanə M.Ə. Bayatılar, Tehran, 204 s. (Kitab Bakıda çap olan "Bayatılar" kitabının yeni çapıdır və bu kitab ilk dəfə 1965-ci ildə Təbrizdə çıxıb).
61. Qasımlı F. Qaçaq Nəbi, Bakı çapı üzündən "Elnaz" nəşri, 79 s.
62. Qadlanti. Seçilmiş əsərlər, Azərbaycan yazıçıları heyəti tərəfindən "Eldar" nəşriyyatı, Təbriz, 75 s.
63. Təlim Xanlı. Seçilmiş türkü şerləri, "Yuxarı Qəhrəmanlı" nəşri, 56 s.
64. Koroğlu (toplayanı Hümət Əlizadə). Tehran, 168 s.
65. Əli Məhəmmədi Səttar. Seçilmiş əsərlər (şerlər məcmuəsi), Təbriz, 12 s.
66. "Gecədir, bax..." (Türkü şer məcmuəsi), Təbriz, 18 s. - Kitab: S. Behrənginin fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi şerlər daxil edilmişdir, əlyazmaları isə B. Dehqaninindir.
67. Məcmuə (1). Çayoglu - Düzgün - Şahir - Səbahi - Qadlanti. Şöbtab, Tehran, 132 s.
68. Məşrutəçi Kərim. Ağır illər və başqa əsərlər (şer və marşlar), Təbriz, 233 s.
69. Müşliq Mikayıl. Şəngül, Şüngül, Məngül, Təbriz, 24 s.
70. Muşovlu M. Çərik homasəsi, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 40s.
71. Dr. Məhəmməd Tağı Zehabi. Müasir Azərbaycan dilinin

sərfi-nəhvi. Bağdad çapı üzündən, Tehran, 1940 s.

72. Mehdi Hüseyn. Odlu qılınç, Təbriz, 56 s. (ön söz Mikayıl Rzaquluzadəninindir).
73. Nəbdəl Əlirza (Oxtay). Işıq (şerlər və tərcümələr), "Rüfət" nəşri, 116 s.
74. N. Gəncəvi. Leyli və Məcnun (çap: hazırlayan Sirus Qəməri), Təbriz, 56 s.
75. S. Vurğun. İstiqbal təranəsi, Tehran, 27 s.
76. S. Vurğun. Yada sal məni!, 1976-cı il Bakı çapından, 130 s.
77. Hüseyn Məhəmməd Hüseyn (Bəxtiyar). İnkilab yolunda: (şerlər), Təbriz, 64 s.
78. Heyət Cavad. Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış, Tehran, 190 s.
79. Həmidəxu Əlirza Ərdəbilli. İki balaca bacı (nağıl), "Dünya" nəşr., 1993, 16s.
80. Şəngül, Məngül (nağıl). Köçürən və çap: hazırlayan Aqşin Ağkəmərlı, "Sepidə" nəşr., 1994, 20 s. və başqaları.

GÜNEY AZƏRBAYCANIN ELM VƏ MƏDƏNİYYƏT XADİMLƏRİNDƏN

Azərbaycan xalqı dünya elminə də çox görkəmli simalar bəxş etmişdir. Bunların bir qismini təbii ki, Güneydən olan həmyətlərimiz təşkil edir. Azərbaycan məarifinin atası M.H. Rüşdiyyə, böyük məarifçi M.Ə. Tərtibət, Mirzə Cabbar Bağcaban, Hacı Məhəmməd Naxçıvani, Əbülqasım Fyuzat, Seyid Hüseyn xan Ədalət, Əllamə Toba-Təbai, müasir dövrdə dünya şöhrətli dahi alim Lütfi-Zadə (Lütfi Ələsgərzadə), dünya riyaziyyat elmində öz dəsti-xətti olan böyük riyaziyyatçı alim, professor Möhsün Həştrudi, ədəbiyyatımızın yorulmaz tədqiqatçısı, görkəmli alim Tırxan Gənceyi, elm və mədəniyyət aləmində görkəmli alim, tənqidçi və şair Rza Bərahəni, görkəmli tədqiqatçı alim, "İran türklərinin oski tarixi" kitabı ilə özünə əbədi abidə qoymuş və bütün yarıdıcılığını Azərbaycan elminə və ədəbiyyatına həsr etmiş ustad Məhəmmədətağı Zehətabi, "Varlıq" dərgisi ilə öz xalqının qədim varlığını sübut edən, elm və mədəniyyətimizin fədaisi, alim, dünya şöhrətli cərrah Cavad Heyət, səmballı tədqiqatları və yazıları ilə xalqın zəngin tarixini, dilini, folklorunu və mədəniyyətini İran sərhədlərindən çox-çox kənarlarda tanıtdıran və bu yolla əvəzsiz fədakarlıqlar edən Məhəmmədəli Fərzanə, görkəmli təbib və xəyriyyəçi, uzaq Almaniyada böyük şöhrətə malik olan Ağabəy Azərbaycani, Bonnda "Ana dili" qəzetini nəşr edən milli düşüncəli ziyalı həkim Nüreddin Qərovi, Kanadada yaşayan görkəmli riyaziyyatçı alim Heydər Rəcəvi, adları və ünvanları hələlik bizə məlum olmayan neçə-neçə soydaşımız Güney Azərbaycanda elmi təfəkkürün, məarif və mədəniyyətin inkişafında müstəsna rol oynamış və oynayırlar.

GÜNEY AZƏRBAYCAN MAARİFİNİN ATASI - MİRZƏ HƏSƏN RÜŞDİYYƏ

M.H. Rüşdiyyə

Hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyə Azərbaycan məarif tarixində çox görkəmli yer tutan həmişəparlaq ulduzlardandır. 1850-ci ildə Təbrizdə alim-ruhani ailəsində dünyaya göz açmışdı. Atası axund Mehdi Müctəhidi zamanəsinin savadlı ziyalılarından olmuşdur. O, övladlarını savadlı, zamanəsinə və xalqına layiq ruhdə böyüdü təbiyyət etmək üçün hər cür əzab və məşəqqətə qatlaşmış və bu işdə dönməz olmuşdur.

Mirzə Həsən Rüşdiyyənin atasının ən böyük arzusu Həsəni yeni tipli məktəbə vermək, onun dünya görüşünün elmini əsaslarda formalaşmasına kömək etmək idi. Bu məqsədlə o, oğlunu təhsil almaq üçün həmin dövrdə Osmanlı imperiyasının ərazisi daxilində olan Beyrutə göndərdi. Beyrutda qabaqcıl türk ziyalıları ilə yaxından tanış olan, onların bilik və təhsilindən faydalanan Həsən Rüşdiyyə bir müddət sonra həmin dövrdə türk dünyasının elm və mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan İstanbula gəlir. İstanbulun elm, məarif və mədəniyyətlə zəngin mühiti gənc Həsənin dünya görüşündə, onda məarifçilik ideyalarının yaranmasında və inkişafında müstəsna rol oynamışdı. Orada yeni əlifba ətrafında cərəyan edən hadisələr və göstərilən təşəbbüslər Rüşdiyyəni məarifçilikdə yeniliyə, elmiliyə doğru yönəltdi.

İstanbuldan doğma şəhəri Təbrizə qayıdarkən o, burada yeni üslubda məktəb açmağa təşəbbüs edirsə də, cəhəlpərəst qüvvələrin ciddi müqavimətinə rast gəlir, Təbrizi tərk edib İrəvana gedir və 1882-ci ildə orada türk uşaqları üçün məktəb açır və məktəbə Türkiyədə qəbul edildiyi kimi "Rüşdiyyə" adı verir, həmin tarixdən "Rüşdiyyə" sözü Mir-

zə Həsənin təxəllüsü kimi onun adı ilə qoşalaşır.

İrəvandakı məktəbdə tətbiq edilən yeni təlim üsulu əsasında şagirdlərə 60, yaşlılara 90 saat ərzində yazıb-oxumağı öyrətmək mümkün idi. Rüşdiyyənin İrəvanda açdığı məktəbin şöhrəti və tərfi tez bir zamanda İranda yayılır. O, vətənə dəvət olunur və 1887-ci ildə Təbrizdə Şəşgilan məhəlləsində, məsciddə "Dəbistanı Rüşdiyyə" (Rüşdiyyə məktəbi) açır. Rüşdiyyənin məsciddə açdığı məktəbdə tədris yeni üsulda olmaqdan olavə yerdə oturan şagirdlərin önündə kiçik masalar qoyulduğandan, təmizliyə, nizam-intizama, davranış qaydalarında müasirliyə meyli xüsusi diqqət verildiyindən bu məktəb başqalarından tam fərqlənirdi. Şəşgilandakı Rüşdiyyə məktəbinin şöhrəti Təbriz və bütün Güney Azərbaycan şəhərlərinə sürətlə yayıldı, məktəbdə oxumağa gələn uşaqların sayı durmadan artdı. Belə bir şəraitdə hər cür yeniliyin və müasirliyin əleyhinə olan mövhumatçı mollalar Rüşdiyyənin əleyhinə, onun yeni təlimli məktəbinə qarşı cürbəcür fitnəkarlığa əl atırdılar. Rüşdiyyə kafir, məktəbi isə dinsizlər ocağı adlandırılıb, dağıdıldı. O, hətta bədən xəsarəti almış oldu. Rüşdiyyə təqib və zorakılıqdan yaxa qurtarmaq üçün doğma şəhərini tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Ümumiyyətlə o dövrə aid olan sənədlərdən və tarixi ədəbiyyatdan məlum olur ki, Məşrutə hərəkatına qədər Rüşdiyyənin açdığı məktəb 9 dəfə cəmlətpərəst qüvvələrin hücumuna, talan və zorakılığına məruz qalaraq bağlanmışdır. Bu dənilməz həqiqətdir ki, Güney Azərbaycan məarif tarixində o dövrdə heç kəs yeni məktəblə bağlı, yeni təlim yolunda Rüşdiyyə qədər özab-əziyyətdə düşməmiş, təqib, vəhşilik, maneə və əngəllərlə rastlaşmamışdı.

O dövrün qabaqcıl ziyalıları və məarifpərvər adamları Rüşdiyyənin xalqı məarifləndirmək yolundakı fədakarlığını yüksək qiymətləndirmiş və onun məktəbinə yardım göstərmişlər. 1893-cü ildə Rüşdiyyə növbəti dəfə Təbrizdə "Rüşdiyyə məktəbi"ni açarkən görkəmli ictimai xadim və yazıçı Əbdürrəhim Talibov, xeyriyyəçi azərbaycanlı milyonç Hacı

Zeynalabdin Tağıyev Rüşdiyyə məktəbinə maddi yardım və məktəb ləvazimatı ilə köməklik göstərmişlər. Bunun sayəsində Rüşdiyyənin məktəbi bütün İran məkanında o dövrün nümunəvi məktəbi kimi ad çıxarmışdı.

"Rüşdiyyə məktəbi"nin təsiri altında XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Təbrizdə və Güney Azərbaycanın digər şəhərlərində yeni "Rüşdiyyələr" açılır ("Kamal", "Təbiyyət", "Nəbər", "Pərvəş", "Loğman" və s.).

Mirzə Həsən Rüşdiyyənin məarifçilik ideyalarını yayan və davam etdirən qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarından Mirzə Kazım Əsgərzadə, Hacı Əli Axund (Rüşdiyyənin qardaşı), Mirzə Əhməd Müdərriş və b. Rüşdiyyə ilə çiyin-çiyinə çalışmış və onun mənəvi həmfikirləri olmuşlar. Rüşdiyyə məktəbləri özünün dünyəviliyi və türkçülük məzmunu ilə təkcə yerli fənatikləri deyil, eləcə də Təhran hakim şovinist dairələrini narahət edib, təşviş salmışdı. Mirzə Həsən Rüşdiyyənin türk balaları üçün 1894-cü ildə yazdığı "Ana dili", "Vətən dili" dərsləkləri və təlimdə ana dilinə üstünlük verməsi Təhrandakı şovinistləri ciddi narahət etdiyindən Rüşdiyyə paytaxtda məktəb açmaq bəhanəsi ilə 1897-ci ildə Təhrana "dəvət" olundu, əslində isə Təbrizdən uzaqlaşdırıldı. Azərbaycan millətpərəst məarifçisini gözü götürməyən şovinistlər ona qarşı hər cür hiylə və alçaq oməllərə əl atdılar. Onu səhliq idarəçiliyinin qorxulu düşməni kimi qələmə verdilər və noticədə bir neçə ildən sonra "Rüşdiyyə" məktəblərinin hamısı Məhəmmədəli şahın əmri ilə bağlandı, müəllimlər təqib olundu, Rüşdiyyə isə sürgünə göndərildi.

1905-1911-ci illər Məşrutə hərəkatı İranın və Azərbaycanın sosial-siyasi və mədəni həyatında bir sıra önəmli dəyişiklər mələ gətirdi. İran mədəniyyəti tarixində ilk dəfə olaraq təhsil üzrə "məarif əncümən"ləri təşkil tapdı. Bünövrəsi Rüşdiyyə və onun ardıcılıarı tərəfindən qoyulmuş yeni məarifçilik cərəyanı ağır addımlarla da olsa özünə yol açdı. Artıq XX əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycanda onlarca yeni "Rüşdiyyə" məktəbləri açıldı. Urmiya, Astara, Ərdəbil,

Mərond, Xoy, Marağa, Zəngən və s. Azərbaycan şəhərlərində açılan yeni üsullu məktəblər buna misaldır.

İstər Qacarlar və istərsə də Pəhləvi sülaləsi dövründə hakim dairələr və onların dövlət siyasətinə istiqamət verən qüvvələr həmişə Rüşdiyyəni ictimaiyyətin gözündən salmağa, onu cəmiyyətə və dövlətə təhlükəli şəxs kimi qələmə verməyə, onun adını, şöhrətini kölgədə saxlamağa çalışmışlar. Məhz bunun nəticəsində Rüşdiyyə öz sağlığında və dünyasını dəyişdikdən sonra belə (o, 1944-cü ildə Qumda vəfat etmişdi) öz layiqli qiymətini ala bilməmişdi.

Dünya şöhrətli pedaqoq maarifçilər Yan Amonski, D.Uşinski, Pestoletski, Makarenko və s. ilə bir cərgədə duran, zaman və məkanına görə bəlkə onlardan da yüksək olan Mirzə Həsən Rüşdiyyəyə layiqli qiymət ancaq 1945-1946-cı illər Güney Azərbaycandakı "21 Azər" hərəkatı dövründə Milli Hökumət tərəfindən verilmişdi. Milli hökumət Rüşdiyyənin xatirəsini əbədləşdirmək üçün onun adına məktəb, kitabxana açmaqdan və küçə ayırmaqdan əlavə onun heykəlinin qoyulması haqda qərar qəbul etmişdi. Azərbaycan Milli Hökumətinin başçısı S.C. Pişəvəri öz nitqlərində dəfələrlə Rüşdiyyənin adını böyük ehtiram və hörmətlə çəkmişdir. O, çıxışlarının birində demişdi: "Yüz ilə yaxın ömrünü maarif yolunda, azadlıq yolunda, nədanlıq və cəhəlat əleyhinə mübarizə işinə sərf etmiş olan qocaman müəllim mərhum Hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyə Azərbaycan millətinin fəxr edəcəyi ən parlaq və tarixi simalardan biridir"; başqa bir nitqində əlavə etmişdir: "Vətən dili" kitabı Azərbaycanda doğma Azərbaycan dilinin birinci dərəcəli kitabı tarixdə qalacaq və xalq onun müəllifini qədirdanlıqla yad edəcəkdir".

Güney Azərbaycanda müasir maarifliyin banisi, böyük pedaqoq, doğma dildə dərsliyin ilk müəllifi Hacı Mirzə Həsən Rüşdiyyənin adı və xatirəsi xalqımız üçün həmişə əziz və unudulmazdır.

BÖYÜK MAARİFÇİ ALİM - MƏHƏMMƏDƏLİ TƏRBIYƏT

M. Tərbiyət

Məhəmmədali Tərbiyət XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Güney Azərbaycanın ədəbi-siyasi mühitinə görkəmli maarifçi-demokrat kimi daxil olmuşdur. O, 1875-ci ilin yazında Təbrizdə, dövrünün görkəmli ziyalı Mirzə Sadıqın ailəsində dünyaya göz açmışdı. Məhəmmədali türk dilində şirin laylalar deyən, ibrotamiz xalq nəğilləri söyləyən, ağıllı ananın, öz soy kökü və milləti ilə fəxr edən, elmə, maarifə can tən bir atanın övladı idi. Onun soy kökü

tarixçi və ədəbiyyatşünas Mirzə Mehdiyə çatırdı. Belə bir nəsilə, belə bir ailədə doğulub, tərbiyə almış Məhəmmədali ömrünün sonunadək vətən, elm, maarif yolunda yorulmaq bilmədən çalışan, dövrünün savadlı ziyalı, ensiklopedik alim səviyyəsinədək yüksələ bilmişdi.

Nücum elminin yaxşı bilicisi Mirzə Sadıq körpə yaşlarından Məhəmmədaliyə nücum və riyaziyyat elmlərinə xüsusi maraq oyatsa da, o, əsas təhsilini Tehran universitetində tibb elmi üzrə alır. Öz doğma ana dili türk dilindən başqa fars, ərəb dillərini mükəmməl bilirdi. İngilis, fransız və alman dillərini isə şəxsi mütaliə ilə öyrənmişdi.

Mirzə Məhəmmədali Tərbiyət elm aləminə müəllimliklə gəlmişdi. Keçən əsrin 90-cı illərində Təbrizdəki "Müzəffəriyyə" məktəbində tibb elmini tədris edən Tərbiyət sonrakı illərdə (1898-1912) "Loğmaniyyə" məktəbində (Təbriz) təbiət, coğrafiya, nücum və ədəbiyyatı yeni üsulla tədris etmişdi. Mirzə Həsən Rüşdiyyə kimi, cəhəltəpərost qüvvələrin hücumuna və təqiblərinə məruz qalan Tərbiyət özünün

pedaqoji fəaliyyətini bir müddət dondurmaq məcburiyyətində qalır.

Erkən yaşlarından kitaba, ardıcıl mütaliyə olan həvəs, Təbrizdə şəxsi kitabxanası olan məarifçi Mirzə Abdulla ilə tanışlığı və dostluğu Tərbiyəti məarifçiliklə yanaşı həmişəlik kitabxanaçılığa bağladı. Tərbiyət Mirzə Abdullanın, Seyid Məhəmməd Şöbüstərinin, Seyid Hüseynxan Ədalətin köməkliyi ilə 1896-cı ildə Təbrizdə ilk ictimai kitabxanasını açır, az sonra bu kitabxananın Tehrandə də şöbəsini təşkil edir. Həmin tarixdən Tərbiyətin yaratdığı kitabxana və açdığı məktəblər günümüzədək "Tərbiyət" adını daşımaqdadır. Hazırda Təbrizdə zəngin Tərbiyət kitabxanası, qiraət salonu və məktəb fəaliyyət göstərir. Bu, Azərbaycan xalqının öz böyük özlünə sonsuz hörmət və məhəbbətinin əlamətidir. Tərbiyət kitabxanası Azərbaycan elminin və məarifinin inkişafında, görkəmli və savadlı ziyalıların yetişməsində müstəsna rol oynayan mədəniyyət ocaqlarındandır. Tərbiyətin hələ öz sağlığında təşkil etdiyi kitabxana, Avropa, Asiya, Afrika, Amerikadan türk, fars, ərəb və avropa dillərində çap olunan kitabları, əlyazmalarını, qəzet və dərgiləri əldə edib, onları geniş oxucu kütləsinin ixtiyarında qoyurdu.

XX əsrin başlanğıcında Güney Azərbaycanda və ümumiyyətlə bütün İranda inqilabi müht, Səttarxanla və onun silahdaşları ilə yaxınlıq, Bakıya, Tiflisə və başqa Qafqaz şəhərlərinə, Türkiyəyə, Misirə və Avropaya dəfələrlə olan səyahətlər və burada qabaqcıl məarifçi-demokratlarla yaxından tanışlıq və s. Tərbiyətin dünyagörüşünün formalaşmasında və gələcək fəaliyyətində önəmli rol oynamışdır.

XX əsrin başlanğıcında Tərbiyətin adı artıq görkəmli məarifçi-demokrat, elm xadimi, geniş diapazonlu ziyalı kimi xalq arasında şöhrət qazanmışdı. Tərbiyət 1902-ci ildə "Gəncineyi-fünun" (fənnlərin xəzinəsi) dərgisini çap etdirir. Bu jurnal Məşrutə hərəkatı ərəfəsində Güney Azərbaycanda müterəqqi ideyaların, elm və ədəbiyyatın yayılmasında və inkişafında xüsusi xidmət göstərir. Məhz buna görə irtica

dərginin fəaliyyətini qadağan etmiş, onun ətrafına toplananları təqib etməyə başlamışdı. Tərbiyət bir müddət vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalır. Məşrutə hərəkatı başlarkən Tərbiyət bu hərəkatın müdafiəçisi və ideoloqlarından olur. Bu dövrdə onun yazdığı kitablar, o cümlədən, "Hünər və amuz" (hünər və öyrədən), "Zadbun" (Ana yurdu), "Tərbiyət təqvimi" və s., çox saylı vətənpərvər ruhlu məqalələri onu məşrutəçilər arasında və bütün İranda daha da şöhrətləndirmiş oldu. Tərbiyətin qardaşı Əli Məhəmmədşan Səttarxanın həmkarlarından, Rəşidə fəaliyyət göstərən nüfuzlu mücahid başçılarından idi. Məşrutə hərəkatı dövründə Tərbiyət iki dəfə (1906 və 1908) Təbriz sakinləri tərəfindən Məclisə nümayəndə seçilmişdi.

Rus qoşunlarının köməyi ilə şah istibdadı tərəfindən Məşrutə hərəkatı yatırıldıqdan sonra başqa vətənpərvərlər kimi Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyət də təqib və cəzalardan yaxa qurtarmaq üçün xarici ölkələrə mühacirət edir.

M.Ə. Tərbiyətin böyük məarifçilik və təşkilatçılıq istedadı ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalan hakim quruluş xalqın diqqətini milli hədəflərdən uzaqlaşdırmaq üçün 1921-1925 illərdə Tərbiyəti Güney Azərbaycan üzrə məarif işlərinə başçı təyin etdi. Tərbiyət Azərbaycan məarifinə başçılıq edən dövrdə məarif və mədəniyyətin inkişafına, yeni məktəblərin açılmasına, tədrisin elm və dünyəvilik istiqamətində aparılmasına böyük əmək sərf etmiş, eyni zamanda mədəniyyət və tarixi abidələrin qorunmasına qayğı göstərmişdi. Ölkədəki mövcud quruluş Tərbiyətə fəaliyyət üçün meydan verməmiş, fars sovinistləri onu daim təzyiq altında saxlamışlar. Bütün yasaqlara baxmayaraq Tərbiyət Azərbaycan məarifli və mədəniyyətinin inkişafı üçün əlindən gələni etmiş, Güney Azərbaycanın bir sıra şəhər, rayon və kəndlərində məktəblər açılmasına və məktəblərin əsasən milli kədr ilə təmin edilməsinə nail olmuşdu. Bu illərdə Təbrizdə qızlar məktəbinin açılması Tərbiyətin adı ilə bağlıdır. Tərbiyətin şəxsi vəsaiti və kitabları hesabına 1923-cü ildə Təbrizdə ye-

ni Tərbiyə kitabxanası və oxu zalı açılmış və kitabxanadakı kitabların və əlyazmalarının elmi kataloqu hazırlanmışdı. Hazırda Təbrizdəki "Tərbiyə kitabxanası" Güney Azərbaycanın və bütövlükdə götürüldükdə İranın ən zəngin kitabxanalarındandır.

Tərbiyə bələdiyyə idarəsində çalışarkən məarif və mədəniyyət işləri ilə yanaşı abadlıq və quruculuq işlərinə də böyük diqqət və qayğı göstərmişdir. Onun təşəbbüsü və iştirakı ilə Təbrizdə bir neçə xiyaban salınmış, abadlıq və quruculuq işləri genişləndirilmişdi. Hazırda Təbrizin ən səfəli guşəsi olan "Gülüstan bağı" Tərbiyənin təşəbbüsü və qayğısı ilə salınmışdı.

Tərbiyənin Azərbaycana, doğulduğu Təbrizə böyük diqqət və qayğısından narahət olan Rza şah rejimi onu yüksək vəzifəyə "irəli" çəkmək adı ilə doğma vətəndən uzaqlaşdırır! Tərbiyənin xalq içərisində nüfuzu, yüksək intellekt səviyyəsi və ən başlıcası, milli ruhu İran hakim dairələrini həmişə narahət etmişdi.

Nücum (astronomiya), tibb, musiqi, fizika, riyaziyyat elmləri sahəsində ensiklopedik biliyə malik olan M.Ə.Tərbiyə Azərbaycan mədəniyyəti tarixinə məarifçi-demokrat, görkəmli mətnşünas, kitabxanaçılıq işini yaxşı bilən, geniş bacarığa malik ədəbiyyat tədqiqatçısı kimi daxil olmuşdur. Onun "Daneşməndane Azərbaycan" əsəri Azərbaycan elminə, Azərbaycan mədəniyyətinə və Azərbaycan tarixinə misli bərabəri olmayan ərməğandır. Təsədüfi deyil ki, "Daneşməndane Azərbaycan" bu gün də güneyli-quzeyli Azərbaycan ziyalıların stolüstü kitabları sırasında fəxri yer tutur. Kitab 1987-ci ildə Azərbaycan türkcəsində Bakıda da yayımlanmışdır. M.Ə.Tərbiyə bu kitabı yazıb, çap etdirməklə azərbaycanlıların bir millət kimi varlığını inkar edən, onun tarixinə, mədəniyyətinə, dilinə və ən başlıcası, bütövlüyünə şübhə ilə yanaşan şovinistlər və onların dəyirmanına su tökən "azərbaycanlı" manqurtlara tutarlı zərbə endirmişdir. "Daneşməndane Azərbaycan" kitabı Azərbaycan xalqının ta-

rixən qədimliyini, elm, mədəniyyət və ədəbiyyatının zənginliyini cəsarətlə nümayiş etdirən tarixi əsərdir.

Tərbiyə 1940-cı ildə Tehranda vəfat etmişdir. Tərbiyə tələfiq olduğu qiymət 1945-1946-cı ildə Güney Azərbaycanda xalq hakimiyyəti qurulan illərdə mümkün olmuşdur. Onun adı məktəblər, kitabxana, küçə və mədəniyyət ocaqlarına verilmişdi. S.C.Pişəvəri öz çıxışlarında və yazılarında M.Ə.Tərbiyənin adını döənə-döənə böyük korifeylər sırasında çəkmişdi. İranda hökm sürən hakim irançı şahlıq quruluşunun milli siyasəti, təzyiq və təqibləri nəticəsində əsərlərinin böyük əksəriyyətini farsca yazmağa məcbur olan Mirzə Məhəmmədəli Tərbiyənin müqəddəs ruhu bu əsərlərin onu dünyaya gətirən ananın dilinə - Azərbaycan türkcəsinə çevriləcəyi günün intizarındadır.

QƏLBİ DAİM MİLLƏT SEVGİSİ İLƏ DÖYÜNƏN ZİYALI

M. Zehabi

Türkologiya, tarix, dilçilik, ədəbiyyat və folklorə aid dəyərli əsərlərin müəllifi kimi tanınmış Doktor Məhəmmədətağı Zehabi (Kirişçi, Şəbüstərli) bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur.

M.Zehabi 1923-cü il oktyabr ayının 13-də Şəbüstərdə kirişçi (balıq emalı ilə bağlı kustar peşə) ailəsində anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsilə kənd məktəbində başlamış, lakin 2 il oxuduqdan sonra ailə dolanışığı ilə bağlı təhsildən ayrılmış, sonra özünün təkidilə təhsilini Təbrizdə davam etdirmişdir. Əvvəl "Fyuzat", sonra "Firdovsi" adına orta məktəbin ədəbi şöbəsini bitirib müəllimlik etsə də, ali məktəbdə təhsil almaq fikrindən da-

şınmur. İranda və başqa ölkələrdə təhsilini davam etdirmək istəyində olan M. Zehabi bir çox maddi və digər problemlərlə qarşılaşır. 1941-1945-ci illərdə Təbrizdə Hacı Yusif Şüarın təşkil etdiyi xüsusi siniflərdə ərəbcə və katoliklər kilsəsində Müsyö Jozef Qvinderin sinfində fransızcanı yaxşı öyrənən Məhəmmədağlı 1946-cı ildə Azərbaycan Milli Hökumətinin Təbrizdə açdığı universitetin ədəbiyyat fakültəsinin ilk tələbələrindən olur. Seyid Cəfər Pişəverinin həmin fakültədə həftədə iki dəfə "Dünya ədəbiyyatı" mövzusunda oxuduğu mühazirələrini dinləyir.

Şah hakimiyyəti tərəfindən Milli Hökumət süquta yetirdikdən və onun uğurları cərgəsində Təbriz Universiteti qapanandan sonra təhsilini davam etdirmək üçün 1948-ci ildə vətənin bu tayına üz tutur. Lakin onu Bakıya gətirən bir neçə səatlıq yolu az qala 4 ilə qət etməli olur. Sərhədi pozduğuna görə Sibiro sürgün edilir. Nəhayət, 1954-cü ildə bəraət alır və Bakıya gəlib təhsilini davam etdirir. Təhsilini başa vurduqdan sonra 15 il şərqşünaslıq fakültəsində ərəb dili və ədəbiyyatını tədris edir. "Əbu Nəvvəsin həyatı və yaradıcılığı" mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək, filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsini alır.

Bakı Dövlət Universitetində işlədiyi dövrdə tələbələrə ərəb dili və ədəbiyyatının inceliklərini öyrətməklə yanaşı, onların mənəvi dəyərlərə yiyələnməsi, Vətənin istiqlalı və tərəqqisi uğrunda çalışan milli ruhlu hərtərəfli vətənpərvər və kamil bir insan kimi formalaşmasına çalışır. Bu gün Azərbaycanın tanınmış elm və siyasət adamları arasında onun vaxtı ilə yetişdirdiyi tələbələr də vardır.

M. Zehabi sovet totalitarizmindən canını qurtarmaq üçün 1971-ci ildə böyük çətinliklərlə İraqa köçür. Bağdad Universitetində qədim türk dillərini və fars dilini tədris edir. Dilçiliyə aid yazdığı 2 kitab dərs vəsaiti kimi istifadə olunur. Yazıb çap etdirdiyi əsərlər əsasında universitetin elmi şurası tərəfindən ona professor adı verilir. İraqda işlədiyi vaxtlar Avropaya səfər edir və bu zaman orada oxuyan güncəli tələ-

bə gənclərlə görüşür və həmin tələbələr ona ana dilini öyrənmək üçün kitab tapmadıqlarını söyləyirlər. Nəticədə professor "İran türklərinin sorfı" (qrammatikası) kitabını yazır və bu kitab tələbələrin küməyi ilə 1976-cı ildə Almaniyada çap olunur. İraqda yaşayan kərküklərin (türkmanların) dili bəzi məhəlli fərqləri nəzərə almasaq, tamamilə azərbaycan türkcəsindədir. M.Zehabi adı qeyd olunan kitabı bir qədər təkmilləşdirərək İraq türkmanlarının ləhcə və ədəbiyyatı da daxil etməklə bir dilçilik kitabı hazırlayır. Təəssüf ki, kitab sonralar orada onun yox, başqa birisinin imzası ilə çap olunur. Ümumiyyətlə, onun dilçiliklə bağlı 6 kitabı nəşr olunub.

M.Zehabi jurnalistika və tərcümə sahəsində də qələmini sınayır. Berlində "Ərk" dərgisini, Bağdadda isə 5 müxtəlif dildə "Birlik yolu" adlı qəzet nəşr etməyə nail olur. Fransız ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr hələ 40-cı illərdə qəzet səhifələrində dərc olunur. Sənət dostu Əliəğa Vahidlə birlikdə klassik ədəbiyyatdan tərcümələr edir.

Alim dilçiliklə yanaşı türk folkloru ilə də məşğul olur. Güncə mətbuatında "islamaqədərki türk folkloru və ədəbiyyatı", "Ərəzun türk folklorunda izləri" adı altında çap edilmiş silsilə yazıları ümumtürk ədəbiyyatına daxil olan dəyərli yazılardandır.

Doktor Zehabi həm də böyük müşahidə qabiliyyətinə malik olan həssas şairdir. Onun qələmindən onlarla gözəl poemalar çıxıb. "Çerik əfsanəsi", "Pərvanənin sərgüzəşti", "Bəxti yatmış", "Bağban Eloğlu", "Boz qalasında", "Mişovun əfsanələri", "Həstiye Nəsim" (farsca), "Qoy olsun on" kimi bədii əsərləri ayrı-ayrı vaxtlarda Bağdad, İstanbul, Berlin və Təbrizdə nəşr olunmuşdur.

"Bağban Eloğlu" şairin son kitablarından biridir. Poemanın ilk variantı Bağdadda, son təkmilləşmiş forması isə Təbrizdə çap olunmuşdur. Əsərdə o, Məşrutə inqilabının fəal iştirakçılarından biri Həsən Bağbanın mübarizə dolu həyatını bədii dillə qələmə almışdır.

İranda əsrin əvvəllərindən bu yana baş vermiş inqilabi

hərəkatlar, xüsusilə Məşrutə inqilabı ilə bağlı tarixi olaylar M.Zehtabini həmişə ciddi düşündürürdü. O bununla bağlı arxiv materialları və tarixi sənədlərlə tanış olub, araşdırmalar aparırdı.

Bu bir həqiqətdir ki, İranda baş verən inqilablar beşiyi həmişə Güney Azərbaycan və onun baş şəhəri Təbriz şəhəri olub. Lakin bu barədə İranın fars və keçmiş sovet tarixçilərinin bir qismi susmağı üstün tuturdular. Bütün bunların müqabilində Məşrutə inqilabı ilə bağlı M.Zehtabinin fikirləri böyük maraq doğurur. O, marksist-leninçi ideoloqların Məşrutə inqilabının Rusiyadakı 1905-ci il inqilabının təsiri ilə başlanması fikrini qəbul etmir. Yazırdı ki, İran, xüsusilə Azərbaycan xalqının milli şüurunun yüksəlməsi, xalqın bir çox sahələrdəki tərəqqisi Məşrutə inqilabının baş verməsi üçün güclü amil olub, tarixin zəruri bir hərəkatını meydana çıxarmışdı. Qeyd edirdi ki, Rusiyada 1905-ci il inqilabı boğulsaydı, Məşrutə inqilabı uzun zaman (1912-ci ilin əvvəllərində) davam edərdi. M.Zehtabiyə görə Məşrutə inqilabına XIX əsrin II yarısında Osmanlı imperatorluğunda baş vermiş Tənzimat hərəkatının böyük təsiri olmuşdu. O bu hərəkatın ideoloji mərkəzinin İstanbul, habelə Misir olduğunu göstərir və bu inqilabın yetişməsində M.F.Axundov və M.Ə. Talibovun maarifçilik rolunu da vurğulayır. Yazır ki, Məşrutəyə yardım yalnız Qafqaz və Rusiyadan deyil, Osmanlı Türkiyəsindən də gəlmişdi və Məşrutə geri çəkildəndən sonra İstanbul məşrutəçilərin sığındıqları və fəaliyyətlərini davam etdirdikləri şəhər olub. Sonra qeyd edirdi ki, Bakıda yaranmış müstəqqil mətbuat Məşrutə inqilabı ilə sıx ilgili olmuşdur.

Məşrutə hərəkatının iştirakçıları əsasən, xalq içərisindən çıxmış və nəcib əməllərə görə xalqın dərin hörmətini qazanmış şəxslər idi. Bu da özliyündə onun xalq üsyanı olmasını bir daha sübut edir. Zehtabi yazır ki, bu cəmərd insanların adına "xan" kəlməsi qoşar, özlərini də "qoçu", "məşədi" çağırırdılar.

M.Zehtabi göstərir ki, Məşrutə inqilabının fəal iştirakçı-

larından biri el içində böyük hörmət qazanmış Həsən Bağban Təbrizin Lilava məhəlləsinin mücahidlərinin başçısı idi. M.Zehtabi "Bağban Eloğlu" əsərində Səttar xanın 17 mücahidlərindən biri olan, onun həyatını dəfələrlə ölümdən qurtaran, göstərdiyi əməllərə görə "Cəbhənin ləşgəri", "Məşrutənin bayraqdarı", "Eloğlu" kimi şərəfli adlar qazanmış Hüseyin Bağbanın həyatını bədii boyalarla yaratmağa nail olur.

M.Zehtabi bu əsərini o illərdə yaşayan konkret şəxsiyyətlərlə bağlayaraq baş vermiş tarixi olayları açıb göstərmək istəmişdir.

Doktor M.Zehtabi tarix və toponomika sahəsi ilə də ciddi məşğul olmuş, araşdırmalar aparmışdır. Onun "İran şəhərlərinin 2500 illik cinayətləri" əsərində fars millətçilərinin törətdikləri cinayətlərdən bəhs edilir.

Alim İran türklərinin tarixi ilə bağlı araşdırmalarında böyük ürək yığılı ilə yazır ki, bu məsələ ilə bağlı dünya türkologiyasında dəqiq bilgi yoxdur, verilən məlumatlar da birləşmədən saxtalaşdırılıb, xüsusilə onların milli və etnik tərkibi ilə bağlı faktlar təhrif edilib.

Tanınmış Amerika alimi, tarixçi, qafqazşünas və azərbaycanşünas professor Tadeuş Svyataçovski Güney Azərbaycan tarixini dünya tarixşünaslığında "ağ ləkə" adlandırır. Onun bu sahədə söylədikləri M.Zehtabinin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Zehtabi bu boşluğu, qismən də olsa doldurmaq üçün uzun illər boyu apardığı araşdırmaların nəticəsi olan "İran türklərinin əski tarixi" adlı üç cildlik kitabını yazır. Onun hələlik yalnız birinci cildi işıq üzünə görmüş bu kitabı türk dünyasında böyük bir hadisə kimi qarşılanmışdır.

Kitabın I hissəsində öncə ümumi tarix, İranda və Azərbaycanda tarixə baxış və münasibət açıqlanır, sonra isə tarixi qaynaqlar göstərilir və bu qaynaqlar əsasında türklərin tarixi xronoloji ardıcılıqla araşdırılır, eyni zamanda dil, el, sənə və yer adlarının mənşəyi izah olunur.

Müəllifin kitabda gəldiyi aşağıdakı nəticə diqqəti daha çox çəkir:

"Aparılan əsaslı araşdırmalara görə türklər İranda (indiki İran ərazisi nəzərdə tutulur - müəlliflər) altı min il əvvəl yaşamış və əhalinin əksəriyyətini təşkil etmişlər. Bu nisbət bu gün də dəyişilməmişdir. Güncy Azərbaycan sərhədlərindən keyli uzaqlarda olan və İranın mərkəzi əyalətlərindən sayılan Həmədan, Savə, Zərənd, Əsədabadın əhalisi həmişə farsdilli kimi qələmə verilib. Bu tamamilə yanlışdır. Bu gün də, bütün tarix boyu da oranın sakinləri türklər olub. Bunun oradakı qazıntılar zamanı tapılmış gil lövhələr, o yerlərin toponimikası, folkloru, ədəbiyyatı təsdiq edir".

Doktor M. Zehabi millətine olan sevgisinə ömrü boyu sadıq qalıb. Onun dilinə, elinə xor baxıb qara yaxan millətçilərə həmişə tutarlı cavablar verib, onları susdurub. Əqidəsinə görə başı çox bəlalara çəkən vətənpərvər ziyalıya o tayda "pantürkist", bu tayda vaxtı ilə "millətçi" damğası vurublar. Ömrünün çox hissəsi qütbətdə, sürgündə, həbsxanalarda keçib.

Doktor M. Zehabi 1998-ci ilin dekabr ayında ürək tutmasından bir qədər müəmmalı şəkildə qəfil vəfat etmişdir.

M. Zehabi doğulub boy atdığı Şəbüstərdə dəfn olunmuşdur. Onun vəfalı şagirdləri, ideya və məslək dostları Zehabinin məzarını məqbərə şəklinə salmış, indi də onun səliqə və abadlığına xüsusi qayğı göstərirlər. Azərbaycan xalqının bu böyük oğlunun məzarı Təbriz şəhristanındakı ziyarətçilərdən birinə çevrilmişdir.

ANA DİLİ

Su deyibdir mənə əvvəldə anam, ab ki yox,
Yuxu öyrətdi mənə, xab ki yox.
İlk dəfə o çöreyi verdi mənə nən demədi,
Əzəmindən mənə duzqabın nəməkdən demədi
Anam əxtər deməyibdir mənə, ulduz deyib o,
Su donanda deməyib yəxdi bala, buz deyib o,

Qar deyib bərf deməyib, dəst deməyib əl deyib o,
Mənə heç vaxt biyə söyləməyib, gəl deyib o
Yaxşı xatırlayıram yaz günü axşamçağılar
baxçanın güncixanındakı, ilıq gün yayılar
Gəl, deyərdi, dərim başımı, ey nəzli bəlam
Gəlməsən gər, bacının astaca zülfün dərarəm
O deməzdi ki, biyə şənə zənəm, bər sərə to,
Gər nəyayi, bezənəm şənə sərə xahərə to,
Bəli daş yağsada göydən, sən osan, məndə biyam
Var sənə başqa Anan, vardı mənim başqa Anam
Özümə xas olan başqa elim vardı mənim
Elimə xas olan başqa dilim var idi mənim
İstəsən, qardaş olaq, bir yaşayaq, birlik edək,
Veribən qol-qola bundan sora bir yolda gedək
Əvvəla, özgə küləklərlə gərək axmıyasən
Saniyə, varlığımıza, xalqımıza xor baxmıyasən
Yoxsa gər zor deyəsən, millətimizi xar edəsən
Gün gələr səhfə çönər, məcbur olarsan, gedəsən.

M.T.Z. (Şəbüstərli)

DÜNYA ŞÖHRƏTLİ ALİM

Dahi elm və mədəniyyət xadimləri içərisində Lütifi-Zadə (Lütfi Ələsgərzadə) fenomeni son dərəcə müstəsna və bənzərsiz yer tutur. Böyük ingilis alimi C.Darvin üzvi aləmin qanuna uyğunluqlarını, Eynşteyn nisbətlik nəzəriyyəsini yaratmaqda dünya şöhrəti qazanmışlarsa, böyük azərbaycanlı alim dahi Lütifi-Zadənin qeyri-əşkar çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq sahəsindəki qeyri-adi kəşfi onu XX əsr elm korifeyləri səviyyəsinə qaldırmışdır. Lütifi-Zadə bu yüksək və qeyri-adi kəşfinə görə çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq elminin dünya üzrə banisi hesab olunur.

Dahi Lutfi-Zade

Azərbaycanın böyük alim oğlu Lutfi-Zade kimi məşhur olan Lutfi Ələsgər-zadə 1921-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. Nəsilçə o Güney Azərbaycanın qərb bölgəsindəndir. İbtidai təhsilini Bakıda başlasa da, 20-ci illərin sonunda ailəsinin İran köçməsi ilə əlaqədar təhsilini Tehrandə davam etdirmişdir. Rza şah Azərbaycan dilində təhsilin üzərinə ya-

saq qoyduğundan Lutfi də farsca oxumağa məcbur olmuş, sonrakı illərdə təhsilini ingilis dilli məktəbdə başa çatdırmışdır. O, doğma ana dili ilə yanaşı fars və ingilis dillərini mükəmməl mənimsəmişdir. 1942-ci ildə Tehran Universitetinin elektronika fakültəsinə daxil olan Lutfi öz təhsilini ABŞ-da davam etdirir. Massachusetts Universitetinin texnologiya fakültəsinə əla diplomla bitirən Lutfizadə təhsil aldığı ali məktəbdə 1946-cı ildə namizədlik dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edib, alimlik dərəcəsi alır, o bir çox hallarda sadəcə olaraq Zadə kimi tanınır. Öz üzərində daima çalışan və geniş mütaliyəyə böyük həvəsi olan Lutfi-Zadə 1949-cu ildə Kolumbiya Universitetində doktorluq dissertasiyasını müdafiə edib, elmin böyük cığırkları ilə irəliləyir, bir-birindən dərin və sanballı elmi monoqrafiya və məqalələr yazır. Azərbaycanlı alimin adı qısa zaman içində ABŞ-da elm aləmində məşhurlaşır. 50-ci illərin sonunda Lutfi-Zadə Kaliforniya ştatına dəvət olunur və həmin ştatın Berkli Universitetində kafedra müdiri vəzifəsində işə başlayır. Elektronika sahəsində orijinal tapıntı və kəşfləri olan Lutfi-Zadə ABŞ Elektronika Cəmiyyətinə sədr seçilir. Lutfi-Zadənin yaradıcılığını tədqiq edən alimlərin etirafına görə 90-cı illərin ortalarına qədər onun dünyanın müxtəlif ölkələrində 40-dan çox

fundamental əsəri çap edilmişdir.

Lutfi-Zadənin elmi yaradıcılığının hələ ilk mərhələsində "Sistem və optimal süzgəclər" nəzəriyyəsi sahəsində əldə etdiyi tutarlı elmi nəticələr dünya riyaziyyatçılarının və kibernetiklərin diqqətini özünə cəlb etmiş və bu iş dünya elmində böyük hadisə kimi qəymətləndirilmişdir. Dinamika sistemində çox meyarlı optimallaşdırma nəzəriyyəsi də bu görkəmli, fədakar alimin adı ilə bağlıdır. Bunların hamısı elmdə yeni kəşflər olsa da, Lutfi-Zadəyə dünya şöhrəti qazandırmış və onu bani kimi tanıtdıran qeyri-əşkar çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq sahəsindəki kəşfdir. Böyük elmi fenomen zəkanın məhsulu olan bu kəşflə Lutfi-Zadə dünya elmində bu sahədə nəzəriyyə yaratmış və onu sistemə sala bilmişdir. Qeyri-əşkar çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin əsasını Lutfi-Zadə ilk dəfə 1965-ci ildə "İnformasiya və idarəetmə" jurnalında çap etdirdiyi mürəkkəb sistemlərə aid "tutqun çoxluqlar" məqaləsi ilə qoymuşdur. Bu kəşfə qədər mövcud olan riyazi model nəzəriyyəsindəki naqislik elmə məlum deyildi. Qeyri-əşkar çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi əsasında Lutfizadə qeyri-əşkar riyazi model nəzəriyyəsini yaratmışdır ki, bu da dünya alimləri tərəfindən elmdə böyük bir kəşf kimi qiymətləndirilmişdir. Bənisə Lutfi-Zadə olan qeyri-əşkar çoxluqlar və qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi əsasında yaradılan qeyri-əşkar riyaziyyatın köməyi ilə süni intellektə məlik 5-ci və 6-cı nəsəl kompüterlər insanların xidmətində olacaq. Bu kompüterlərin artıq prototipləri hazırdır. Onların vasitəsilə nitqi anlayan və avtomatik cavab verən intellektual kompüterlərə adi cümlələrlə nə etməli olduğunu başa salmaq mümkün olacaq. Bundan başqa Lutfi-Zadənin qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi əsasında humanitar elm sahələrinin riyazi modellərini tərtib etmək də mümkündür. Bütün bunlar hamısı riyaziyyat, mexanika, tele-mexanika, kibernetika və kompüter elmi sahəsində dahi azərbaycanlı alimin sözün həqiqi mənasında yaratdığı möcüzələrdir.

Artıq dünyanın aparıcı firmaları "Hitachi", "Mitsubishi", "Orison", "Konan", "Riqo", "Sanyo" Lütfi-Zadə təlimi əsasında televizor, fotoaparat, paltaryuyan maşın, sürətçixarma maşın, xörək hazırlayan maşın, məişət kondisionerləri istehsal edib, dünya bazarına ixrac edirlər. Alimlər belə hesab edirlər ki, XXI əsr kompüter "təfəkkürü" əsri olacaqdır. Kompüterlər insanın ən yaxın köməkçisinə çevriləcəkdir. Azərbaycanlı alim Lütfi-Zadənin nəzəriyyəsi və modeli əsasında yaradılacaq yeni "şüurlu" kompüterlər, heç şübhəsiz, dünya kompüterlər ailəsində ilk sırada olacaqdır. Azərbaycan özü isə Lütfi-Zadəni çox gec kəşf etmişdir. Azərbaycan elmi Lütfi-Zadənin kəşflərindən bəhrələnməkdə geri qalsa da, son illərdə onun Quzey Azərbaycanda ardıcılıqları da yetişməkdədir. Burada Lütfi-Zadə adına Beynəlxalq Müasir Elmlər Akademiyasının (BMEA) Bakı Dövlət Universitetində keçirilən elmi yığıncaqları, Bakıda digər mədəniyyət ocaqlarında təşkil etdiyi elmi seminarları bu cəhətdən xoş ümidlər verir. Bu sıradan Lütfi-Zadə adına BMEA-nın akademik katibi Malik Məhəmməd oğlundan alınan məlumat görə 2000-ci ilin may ayında Bakıda keçirilən elmi seminarla Lütfi-Zadə məktəbinə mənsub olan azərbaycanlı alimlərin məruzələrində dinləyicilər Lütfi-Zadə düşüncəsinin möcüzələri və dünya elminə gətirdiyi yeniliklərlə tanış olmuşlar. Dahi alim Lütfi-Zadənin yaratdığı yeni FUZZÜ riyaziyyata dair Azərbaycanda ana dilində ilk dəfə nəşr edilən "FUZZÜ riyaziyyat idarəetmə modellərində" adlı monoqrafiyası Lütfi-Zadə işinin azərbaycanlı davamçılarına gözəl hədiyyə olmuşdur. Azərbaycan torpağının yetişdirməsi olan Lütfi-Zadə sözün həqiqi mənasında XX əsrin ikinci yarısındakı fenomenlərdəndir.

BÖYÜK VƏTƏNDAŞ ALİM, İCTİMAİ XADİM DOKTOR CAVAD HEYƏT

Cavad Heyat

Dünya şöhrətli cərrah, yazıçı-publisist, nəşir doktor Cavad Heyat hər şeydən əvvəl xalqının dərdlərini qəlbində gözdirən bir Azərbaycan türkü, Azərbaycan vətəndaşıdır. Bu, onun Azərbaycanla, ümumtürk aləmi ilə bağlı bütün yazılarının ana xətti, aparıcı xüsusiyyətidir.

Doktor Cavad Heyatın böyükliyi və xalqla doğmaliği onun məhz vətənpərvərlik qeyrətinin güclülüüyündədir.

Cavad Heyat üçün Şimalın da, Cənubun da sevinc və dərdləri eynidir. Onun üçün hansı bir dövlətin tərkibində qalmasından, dünyanın hansı nöqtəsində yaşamasından asılı olmayaraq eyni dilli, eyni dinli, eyni mədəniyyətli, eyni mənəviyyatlı bütöv Azərbaycan-türk xalqı, onun bölünməz vahid mədəniyyəti var. Sərhədlər uzun müddət bağlanmış, ərazi və orada yaşayan əhali bölünmüş olsa da, ustad Cavad Heyatın yazılarında Azərbaycan anlayışı, onun mədəniyyəti bütün xalqın ortaq milli sərvəti olaraq qavranılır, bəyan və təbliğ edilir.

Doktor Cavad Heyat 1925-ci ildə Təbrizdə doğulmuşdur. Böyük alim və ruhani olan atası Əli Heyat Məşrutə inqilabının iştirakçısı və İran ədliyyəsinin qurucularından olmuşdur. Anası isə Hacı Mirzə Məhəmməd Müctəhidi Təbrizin qızı idi. Cavad Heyat ilk orta və litsey təhsilini Homədan, Təbriz və Tehrandə almış, sonra Tehran Universitetinin Tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Daha sonra İstanbulda təhsilini davam etdirib tibb doktoru olmuş, ardınca Parisə gedib cərrahlıq ixtisasını tamamlamışdır. İranda ilk dəfə ürək cərr

rahiyyəsi və böyrək köçürmə əməliyyatlarını aparmışdır. 12 il "Dancə pezeşki" ("Tibbi bilik") nəşr etmişdir.

Cavad Heyət bütün həyatını və fəaliyyətini əsasən cərrahlığa, həmin sahə üzrə araşdırmalara sərf edərək İranda nəzəri və eksperimental cərrahiyyənin əsasını qoymuşdur. Elmi-nəzəri və əməli uğurlarına görə 1983-cü ildə Paris Beynəlxalq Cərrahlıq Akademiyasının üzvü seçilmişdir. Tehran Azad İslam Universitetinin Cərrahlıq kafedrasının müdiri və Beynəlxalq Cərrahlar Cəmiyyətinin İran nümayəndəsidir.

Bütün bu şərəfli və nadir uğurlarla yanaşı C. Heyət elinin, yurduğun sədaqətli oğludur. Azərbaycan sevgisi, millət, vətən təəssübkeşliyi doktor Cavad Heyətə irsən keçmişdir. Vaxtilə İranda yüksək qulluqlarda işləyən atası Əli Heyət xalqını dəfələrlə Cənubi Azərbaycanda şah qırğınlarından, Naxçıvanda erməni təcavüzündən qorumuşdur və doktor atasının bu mötəbər missiyasını heç vaxt unutmamışdır. Doktor Cavad Heyət məhz irsən qazandığı vətənpərvərlik hissləri və əlbəttə, humanizmi güclü olduğu üçündür ki, son 10-12 ildə Şimali Azərbaycanda xalqın başına gətirilən müsibətlər, Qarabağ sindromu ilə həyata keçirilən azərbaycanlıların soy qırımı bu narahat üroyin sahibinə dinclik vermir. Həmin milli faciənin qarşısının alınması üçün hər vasitəyə əl atan, İranda Qarabağ Müsəlmanlarına Yardım Komitəsinin sədri Cavad Heyət dünyanın bəzi dövlət başçılarına, o sıradan İran və Türkiyə prezidentlərinə müraciətdən belə çəkinmir, Onun böyük ürək ağrısı ilə Türkiyənin sabiq prezidenti cənab Süleyman Dəmirələ yazdığı açıq məktubundakı bu sözləri həyacansız oxumaq mümkün deyil: "Mən bu sətirləri göz yaşlarımın qarşısını ala bilmədən yazıram və bu anda Allah-Təaladan xalqımıza qurtuluş, ya da özümə ölüm istəyirəm" ("Varlıq" dərgisi, 1994, N-92-1, s. 27). Cavad Heyət həmin məktubda Azərbaycanı düşdüyü indiki fəlakətli vəziyyətdən çıxarmaq üçün sözləri gücləndirməyə, "böyük dövlətlərin silahları ilə təpədən-dırnağa qədər silahlanmış ermənilər qarşı-

sında azərbaycanlıları müdafiə edib, soyqırımına mane olmağa" çağırır.

Doktor Cavad Heyətin azərbaycançılığı, bütöv Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi missiyasını düzgün hiss etməsi, nəhayət, onun bu mənəvi sərvətin bütün xalqın malı etməsi uğrunda mübarizəsi tam gücü və dolğunluğu ilə ustadın dərc etdiyi "Varlıq" jurnalı və bu dərginin nəşrində öz təcəssümünü tapıb.

1978-1979-cu illər İran inqilabının qələbəindən və İran İslam Cümhuriyyətinin (İİC) elan edilməsindən dərhal sonra 1979-cu ilin aprelindən nəşrə başlayan "Varlıq" jurnalı və bu dərginin səhifələrində özünə yol açmış Cavad Heyət publisistikasının aparıcı və daimi istiqamətləri şəhliq istibdadının qadağalarından sonra bərpa və yardıma böyük ehtiyacı olan Cənubi Azərbaycandakı mədəni həyatın bütün sahələr üzrə inkişaf yollarının hamarlanması məsələləri və şöksiz, Azərbaycanın varlığı, vahid Azərbaycan-türk xalqının taleyi, onun bölünməz mədəniyyətinin problemləridir.

Pəhləvi diktaturası dövründə açıq assimilyasiya siyasəti tüğyan etdiyi vaxtlar, xüsusilə Güney Azərbaycanda 1945-1946-cı illər və 1951-1953-cü illər Ümumiran milli azadlıq və demokratik hərəkatları yatırıldıqdan sonra ölkədə azərbaycanlıların milli varlığını, onların dilini, ədəbiyyatını qoruyan və yaşadan başlıca amilin xalq folklor yaradıcılığı olduğunu nəzərə alsaq, həmin dövrdə M.Ə. Fərzanə və bir sıra digərlərinin şifahi xalq ədəbiyyatı, başqa sözlə, ağız ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb saxlamaq, qismən də olsa, nəşr etmək (əvvəlcə azərbaycanca, sonra ancaq farsca) sahəsində fəaliyyəti böyük fədakarlıq idi və ilk saylarından "Varlıq"ın səhifələrində həmin müəlliflərin bu sahədə araşdırmalarının tədricən oxuculara çatdırılması özü xalq qarşısında böyük xidmətdir. Eləcə də, M.Ə. Fərzanənin "Anə dilimiz və milli varlığımız uğrunda" xatirələr dəftərindən hissələrin və bu sırada anası haqqında həzin, kövrək, rıqqətamiz xatirələrinin "Varlıq"da dərc edilməsi (1983, N-1-2, c. 41-48) Cənubda

azərbaycançılığın ölməzliyi və təntənəsi demək idi.

Cavad Heyətın "Varlıq"ı (tək dərğinin deyil, ustadın özünün fiziki və mənəvi varlığı) - Azərbaycanın, Azərbaycan-türk xalqının müasir dövr həyatında bir hədisədir. Onun elmi və publisistik fəaliyyəti həm İrandakı, həm də Quzey Azərbaycandakı azərbaycanlıların milli şüurunun formalaşmasında mühüm amillərdən biri kimi qiymətləndirilməlidir. Cənubda (bu öz yerində) və Şimalda da 80-ci illərin ikinci yarısından etibarən vüsət almış milli azadlıq və demokratik hərəkatımızın köklərindən bir qismi də "Varlıq"a, onun nəşiri və yazarı, bir sözlə, canı və rıhu Cavad Heyətə gedib çıxır.

"Varlıq"da, xüsusilə məhz Cavad Heyətın özünün məqalələrində (cləco də kitablarında) bütöv Azərbaycan xalqının milli dediyimiz həmin şüurunı qidalandıra biləcək mövzuların əksəriyyətinə toxunulmuşdur. Bu məqalələrlə doktor Cavad Heyət həm dilçi, həm də tarixçi kimi görünür. Doktor Cavad Heyət Azərbaycan dil, ədəbiyyat və tarixinə olan marağını belə açıqlayır: "İstanbulda tibb tələbəsi ikən türk ədəbiyyatı və tarixi ilə maraqlandım. Türk tələbələrini tarixlərini və milli ədəbiyyatlarını çox yaxşı bilirdilər. Bu mənə qibtə hissi oyadırdı. Və tarixi və ədəbiyyat tarixlərini oxumağa başladım..." ... inqiləbdən sonra ana dilimizdə kitab və mətbuat nəşr etmək azad olduğı üçün "Varlıq" dərğisini çıxartmaq şərəfi mənə qismət oldu. Əlbəttə, biz bu işi yazıçılar həyatımızı təşkil edən bir neçə qələmdaşımızla aparmışıq." Uzun illər öz dil və mədəniyyətdən məhrum olmuş xalqı özünə tanıtdarmaq və onun ədəbi irsinə sahib etmək yeni yaranmış "Varlıq" dərğisinin əsas məqsədi olur.

"Varlıq" dərğisinin yarandığı illərdə öz mənəvi yaşamaq və ya məhv olmaq dilemması ilə qarşılaşan xalqın söz meydanına böyük ehtiyac vardı. "Varlıq" bunu xalqına aşılamaq üçün yarandı. Fars dilində təhsil almış azərbaycanlılara öz dillərində oxumaq asan deyildi. Ona görə də yaradılmış nəşriyyə iki dilli oldu, yazıların əksəriyyəti Azərbaycan türkcə-

sində, bir qismi də farsca idi.

"Varlıq"ın yaradıcıları başda doktor C. Heyət olmaqla ölçülmez sədaqət və zəhmətlə doğma xalqın mənəvi ehtiyaclarını ödəmək üçün çalışırlar. Onlar sənət və peşə baxımından müxtəlif sahələrdən olsalar da, bu yaradıcı ziyalıları bir hissə - doğma dilə, xalqa sonsuz məhəbbət sıx birləşdirir.

"Varlıq" nəşr olunan vaxtlarda Azərbaycan türkcəsində ədəbi dildə yazanları, danışanları barmaqla saymaq olardı. Bu yolda dərği örnək rolunu oynamağa başladı. Ana dilini ancaq evdə, ailə çərçivəsində eşidən və bilən oxucular üçün bu dərği həm əlifbanı, həm də bədii ədəbiyyatı əvəz etməyə başladı. Bu jurnal ikiyə bölünmüş xalqın hələlik mədəni və bədii təfəkkür baxımından qovuşmasında əvəzsiz rol oynadı. Doktor Cavad Heyət kitablarında da eyni ədəbi tarixi missiyanı həyata keçirmişdir. "Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış" adlı əsərində C. Heyət XIII əsrdən tutmuş müasir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının şair və yazıçıların həyat və yaradıcılığından bəhs edir. Doktor C. Heyət bu kitabı, əsasən, Şimal ədəbiyyatını İran azərbaycanlılarına yığcam şəkildə təqdim etmək məqsədi ilə yazmışdır.

Kitabın səhifələrində ədəbi tariximiz üçün çox dəyərli məlumatlara, mənbələrə rast gəlmək olar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu əsərdə, Bakıda indiyə qədər çap edilməmiş, ədəbiyyat tarixi kitablarında adı çəkilməyən Şeyx Əlvən Şirazi, Qazi Abdulla xan, Təbrizli Kəlbəli, Şah Abbas Sani, Tərzi Əfşar, Dəruni, Matəli, Mustafa Qulu xan və onlarla başqa şairlərimiz haqqında da məlumat verilir.

Onun "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" əsərində Azərbaycan folkloru geniş tədqiq olunur.

C. Heyətın "Ədəbiyyatşünaslıq" kitabında və bu sahə ilə bağlı tədqiqatlarında isə müəllifin Avropa, Şərqi və rus ədəbiyyatşünaslığının təcrübəsinə bələdliyi bariz hiss olunur və bu onun ədəbiyyatşünas kimi tədqiqatlarına yenilik gətirir. İranda sonuncu inqiləbdən sonra Azərbaycan dilinin elmi tarixi ilə doktor C. Heyət və doktor H. Nətiqi məşğul olurdular.

C.Heyot fars dilində çap etdiyi "Türk dilinin tarixi və ləhcələri" əsərini Pəhləvi rejimi zamanı İran dilçilik elmi və həkim ideologiyasının Azərbaycan dilinin özünəməxsus müstəqil və zəngin bir dil olmasını inkar etməsinə cavab olaraq yazmışdır.

Müqayisəli dilçilik sahəsində tarixi ənənələrə söykənən C.Heyot "İki dilin müqayisəsi" adlı orijinal əsər yazmışdır. Dilçiliklə bağlı bu ikinci kitabında C.Heyot Azərbaycan dilinin leksik və qramatik zənginliyini göstərmək üçün onu fars dili ilə müqayisə etmiş və bəzi üstünlüklərini göstərmiş, Azərbaycan türkcəsinin yüksək mədəni və hərtərəfli inkişaf etmiş dillərdən biri olduğunu müqayisələr ilə sübuta yetirmişdir.

C.Heyot bu iki əsərində İranın fars şovinistlərinə cavab olaraq Azərbaycan xalqının etnik və dil cəhətdən özünəməxsusluğunu, onun türk soyuna mənsubluğunu tutarlı örnəklərlə izah etmiş, bu xalqın dil, mədəniyyət, eləcə də etnik baxımdan türk xalqları qrupuna daxil olduğunu əsaslandırmışdır.

"Varlıq"da əhatə olunan məsələlər içərisində Azərbaycan tarixi problemləri özünə məxsus yer tutur.

"Varlıq"ın səhifələrində Azərbaycanın keçmiş tarixi ilə bağlı olan bir çox məsələlərə toxunulması, mühüm problemlərin qoyulması özü milli oyanışı qidalandırmışdır. Bu yazılar içərisində Azərbaycan tarixinin ən mühüm düyn nöqtəsi olan oğuzların tarix boyu ölkəmizə gəlişi probleminə həsr edilmiş məqalələr xüsusi diqqət çəkir. Cavad Heyətin "Oğuzlar" adı ilə dərginin bir neçə sayında getmiş məqalələri (bunlar müəllifin eyni adlı tarixi очерkinin hissələridir) bu qəbildəndir.

Cavad Heyot göstərilən "Oğuzlar" əsəri və digər yazılarında da İranda həkim fars millətçilərinin Azərbaycan xalqının etnik və dil cəhətdən özünəməxsusluğunu, onun türk soyuna mənsubluğunu inkar etmələrinə faktlara söykənən elmi cavab vermişdir. İranda bu yazılardan oğuzlar, onların

Azərbaycan xalqının təşəkkülündə oynadığı həlledici rol barəsində heç bir əsərin olmadığını, əksinə, uzun müddət həkim paniraniist ideologiyaya xidmət etmiş kəsrəviçilər dəstəsinin bu xalqın vahidliyini (şimalı-cənublu), türk xalqları qrupuna daxil olmasını inkar etməsi gerçəkliyini, o cümlədən, hazırda İranda və onun xaricində antiazərbaycan və daşnakpərəst fəaliyyət göstərən Enayətulla rzaların mövcudluğunu nəzərə alsaq, Cavad Heyətin həmin əsərlərinin əhəmiyyətini aydın təsəvvür edə bilərik. Vaxtaşırı öz xəbis niyyətlərini büruzə verən paniraniistlər Cavad Heyətin yeni-yeni yazılarında öz layiqli cavablarını alırlar.

Elə buna görədir ki, doktor Cavad Heyot Şimal və Cənubdan asılı olmayaraq, bütöv Azərbaycanın dər-dərinə səs verir. Bununla belə o hər bir hissəyə ayrılıqda aid olan problemləri də qəlbindən keçirərək onlarla yaşayır. Hələ sərhədlərin bağlı olduğu 1982-ci illərin qeydlərindən aydın olur ki, bu problemlərin mərkəzində onun üçün xalqımızın ən böyük faciəsi - 150 illik ayrılıq dərdi durur. O yazır: "Biz bir elin övladları olduğumuz halda tarixin yaratdığı faciədən sonra 150 ildən bəri ölkələrimiz ayrıldığı üçün taleyimiz və problemlərimiz də ayrı-ayrı olmuşdur. Hələ XX əsrdə, yəni insanlar fəzaya və aya gedən əsrdə aramıza aşılmaz sərhədlər də çəkilmişdir" ("Varlıq", 1982, N 35, s.66).

Doktor Cavad Heyətin və eləcə də digər müəlliflərin vəsiyəsi ilə Şimalla bağlı yazılarında Qarabağ (onun tarixi və indiki fəlakətli vəziyyəti, o cümlədən, qaçqınlar məsələsi) və 20 yanvar faciəsi problemləri dərginin aparıcı və ənənəvi mövzularındandır. Məqalənin əvvəlində xatırlanan Süleyman Dəmirələ açıq məktubu xalqına qurtuluş yolları arayan vətəndaş yazığının arxasında böyük dövlətlərin durduğu erməni işğalına qarşı dünya ictimaiyyətinə etiraz səsi və ədalətli tələblərinin ifadəsidir. Məktubda azərbaycanlıların başına gətirilən bu günkü faciələr açıqlanır və göstərilir ki, "məmləketimizin başına gətirilən bu faciə böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu hi-

mayəməiz altında dolanan və ədalətimiz sayəsində bütün insani haqlardan faydalanan ermənilər tərəfindən" açılmışdır ("Varlıq", 1994, N 92-1, s. 25-26). Şəxsən Süleyman Dəmirələ ünvanlanmış və surəti İİC Xarici işlər naziri doktor Əli-əkbər Vilayətiyə göndərilmiş olsa da, əslində həmin açıq məktubun müraciət obyekti qat-qat genişdir. Müraciətdə deyilir: "Silahsız, ordusuz və əsarətdən yenincə çıxmış qardaşlarımızı yalnız buraxmalıyıq? Erməni-daşnak ordusunun onların yurdlarına həyasızcasına təcavüzünə, qadın və kişilərini, qoca və uşaqlarını acından öldürmələrinə tamaşaçıyıq qalacağıq? Bu, bizlərin şərəfinə, türklüyə və müsəlmanlığa, nəhayət insanlığa yaraşarmı?"

20 yanvar faciəsini də Cənubda, eləcə də Tehranda azərbaycanlılar milli fəlakət, milli faciə kimi qarşıladılar, 40 gün yas saxladılar, məscidlərdə Bakı şəhidlərinin ruhuna dua oxundu, əhsanlar verməklə özlərini ovutdular. Güney Azərbaycandakı bu kədər və iztirabların əks-sədasını "Varlıq"ın səhifələrində tapırıq. Dərgi yazırdı: "Ölkənin namuslu xalqının uzun əsrlərdən baş alıb gələn milli-tarixi istəklərinə ədalət və məntiq ilə cavab vermək yerinə güllə və tankla cavab verildi..." (1991, N79-4, s.40).

Qeyd etmək zəruridir ki, sevincli və fərəhli günlərdə də (böyük sənət dühalarının yubileylərinin keçirilməsi və i.ə.tədbirlərdə) doktor C.Heyət öz quzeyli qardaşlarının yanında olmuşdur.

Cənubla bağlı işə doktor Cavad Heyət 1978-1979-cu illər inqilabından sonra özünü daha böyük məsuliyyət və vəzifələr qarşısında hiss etmişdir. Qarşıda uzun illər Pəhləvi hakimiyyətinin azərbaycanlıları farslaşdırmaq siyasəti nəticəsində xalqın öz sırf milli-mənəvi inkişafından məhrum edilmiş bu böyük hissəsinin mədəni həyatının bütün sahələrində üzrə inkişaf yollarının müəyyənəşdirilməsi və hazırlanması kimi mühüm məsələlər durub. Azərbaycanın vahid tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin digər sahələrinin problemləri xalqa çatdırılmalı, yazılı və ədəbi dilin formalaşması

sahəsində çətin və müəkkəb iş görülməli idi. Bütün bu işlərin ağırlığını Cavad Heyət öz üzərinə götürməklə yuxarıda adları çəkilən məslək, əməl dostlarının birgə fəaliyyəti ilə qarşısında duran məsul işə başladı. "Varlıq" dərgisinin nəşri bu məsuliyyətli işin başlanğıcı idi. Cənubi Azərbaycanlıları özünə tanıtdırmaq, onları öz vahid mədəniyyətinin sahibi etmək işində ilk addım kimi ana dili problemini həll etmək zəruri idi. Burada qeyri-fars xalqların, o cümlədən, azərbaycanlıların öz ana dilində kütləvi məlumat orqanlarını yaratmaq, məktəblərdə etnik dillərdə təhsil almaq hüquqlarının əldə edilməsi, həmin etnik dillərin elmi cəhətdən işlənilib hazırlanması və bu əsasda dərsliklərin yaradılması və s. kimi işlər qarşıda dururdu. Cənubi Azərbaycanın qocaman yazıçı və şairi Həbib Sahirin dediyi kimi xalqa "inqilabdan sonra verilmiş nisbi bir azadlıqdan" istifadə edərək, ilk növbədə, Cavad Heyət və Həmid Nizqi bir çox uğurlar qazana bildilər. Lakin ən çətin məsələ etnik dillərin statusunun müəyyən edilməsi idi. Cavad Heyət özü "Varlıq"ın ilk saylarından məhəlli (milli) dillərin yerlərdə qeyri-fars əhalinin ana dili kimi məktəblərdə azad surətdə tədris olunması tələbini təkidlə irəli sürmüşdür. Azərbaycanlı ziyalıların böyük bir dəstəsinin ümumi rəyini bildiren və bu qəbildən olan digər tələblər İİC Əsas Qanununda (Konstitusiyasında) öz əksini çox məhdud şəkildə tapıb. Belə ki, Konstitusiyanın XV maddəsində milli dillərdən danışıldıqda qeyd olunur ki, məktəblərdə fars dili ilə yanaşı milli ədəbiyyatların tədrisi azaddır. Aydındır ki, bu məhdud hüquq milli məktəblərdə, o sıradan Azərbaycan məktəblərində yalnız ana dili və ədəbiyyatının tədrisinə aiddir, təhsilin ana dilində aparılmasına isə imkan vermir. Qabaqcıl ziyalılar tərəfindən Azərbaycan dilinin Azərbaycan xalqının rəsmi dili hesab edilməsi, İran universitetlərində Azərbaycan dilinin rəsmən tanınması, onlarda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedralarının yaradılması, milyonlarla azərbaycanlının yaşadığı Tehranda ikidilli məktəblərin açılması və dərs kitablarının hazırlanması haqqında haqlı tələb-

ləri isə, əslində, cavabsız qalmışdır. XV maddənin göstərilən məhdud imkanından belə real istifadə olunmamışdır.

Göstərilən tələblər həyata keçirilməyə də, qabaqcıl ziyalıların ön cərgəsində gedən Cavad Heyət üçlüyü və "Varlıq" dərgisi bu sahədə öz işini və tədbirlərini davam etdirmişdir. Azərbaycanın milli mədəni ehtiyaclarından bəhs edən türkdilli dərgilər artıq 1982-ci ildən etibarən bağlandığı halda, bunlardan təkcə "Varlıq"ın öz fəaliyyətini bu günədək davam etdirməsini nəzərə alsaq onun nəşir və yazarları üzərinə nə dərəcədə böyük məsuliyyət düşdüyünü təsəvvür etmək olar. 1986-cı il iyun ayının 18-də Təbriz Universitetində "Azərbaycan türkcəsi və ədəbi dil üzrə araşdırmalar" adı ilə bərpa edilmiş seminarla Cənubi Azərbaycan və Tehran-dan iki min nəfərdən ibarət geniş elmi-ədəbi ictimaiyyət, o cümlədən böyük Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar, eləcə də, rəsmi dövlət nümayəndələri fəal iştirak etmişlər. Toplantıda doktor Cavad Heyət və doktor Həmid Nizki məruzə və mü-hazirələrlə çıxış etmişlər. Cənubda Azərbaycan türkcəsinin yazılı və ədəbi dilinin formalaşmasında, bu dilin bilavasitə öyrədilməsində (istər Təbriz, istərsə də Tehranda), ərəb qrafikasının Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmasında və i.ə. böyük rol oynayan hər iki alim təkliflərini təqdim etdi: "Dilimizin bədii şəkli gətirilməsi, ədəbi bir dilin tənzimi və ədəbiyyat tariximizin tərtib edilməsi, dolğun, prinsipial və mükəmməl bir sözlüyün yazılması, dil və ədəbiyyatımızın universitetlərdə tədris edilməsi". Lakin təəssüf ki, qaldırılan bu məsələlər seminarla iştirak etmiş rəsmi hökumət nümayəndələri tərəfindən zahirən rəğbətli qarşılandı da, bunlar həyata keçirilmədən qalmışdır. Həmin və bu qəbildən digər tələblər azərbaycanlılar tərəfindən bu günədək irəli sürülməkdədir. İranda on çox saylı xalq olan 27-30 milyonluq Azərbaycan türkləri hələ də tam olaraq öz mədəni hüquqlarına sahib deyildilər.

Beləliklə, hörmətli alim doktor Cavad Heyətin elmi publisistik fəaliyyətindəki bir sıra yazılara, onlardakı bəzi mü-

hüm məsələlərə salınan ödəniş nəzər, bunlara verilən qısa şərhlər belə ustada bütöv Azərbaycan uğrunda yanan üroyinin döyüntülərini eşitdirir, şimalı-cənublu bütün Azərbaycan türkləri üçün yorulmaq bilmədən çalışdığını, yazıb-yaratdığını nişan verir. Və "Varlıq"ın bu günədək öz varlığını yaşatması da dərginin təmənnəsiz, öz şəxsi vəsaiti ilə nəşr edən doktor Cavad Heyətin həmin qiblə ediləcək dəyanəti ilə bağlıdır.

Doktor Cavad Heyət təkcə Azərbaycan xalqı üçün deyil, bəlkə bütün İran xalqları, həm də müsəlman və türk dünyası üçün qiymətli, əvəzədlənməz şəxsiyyətdir.

Doktor Cavad Heyətin hərtərəfli fəaliyyəti, onun ali şəxsiyyəti və yüksək insani keyfiyyətləri Quzeydə - Azərbaycan Respublikasında çox uca tutulur. 1995-ci ildə AR-da onun 70 illik yubileyinin Azərbaycan rəhbərliyi və ictimaiyyəti tərəfindən təntənəli surətdə qeyd olunması və onun haqqında "Azərbaycan" nəşriyyatı tərəfindən "Doktor Cavad Heyət" kitabının yayımlanması, ona Respublikanın bir çox universitetlərinin fəxri doktoru adının verilməsi və s. özü bunun aydın göstəricisidir.

**D. CAVAD HEYƏTİN TƏRKİYƏNİN
CÜMHUR BAŞQANI SÜLEYMAN DƏMİRƏLƏ
AÇIQ MƏKTUBU**
(İxtisarla)

Bu gün Arazın Quzeyindəki dindas və soydaşlarımız, yəni qardaşlarımız tarixdə az rastlaşdığımız bir faciə və soy qırımına (qotliam) məruz qalmışlar. Həm də böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu himayəmiz altında yaşayan və ədalətimiz sayəsində bütün insani haqlardan faydalanan ermənilər tərəfindən! Təbii ki, onların belə bir azgınlıq və cinayətə təşəbbüs və cəsarət göstərmələrinə səbəb

bütün müsəlmanların, ələlxüsus türklərin düşmənləri olan bu günkü böyük dövlətlərin dəstəkləri və yardımları olmuşdur. Fəqət səbəb nə olursa olsun, durum meydandadır. Ermənilər ən modern silahlarla azəri qardaşlarımızın vətəninə hücum edib. İnsanlar böyük, kiçik, qadın-kişi demədən faciəvi şəkildə öldürülür.

... Bu məzlum, silahsız, ordusuz və əsarətdən yenidən çıxmış qardaşlarımızı yalnız buraxmalıyıq? Erməni-daşnak ordusunun onların yurdlarına həyasızcasına təcavüzünə, qadın və kişilərinə, qoca və uşaqlarına acımadan öldürmələrinə tamaşaçı mı qalacağıq? Bu bizlərin şərəfinə, türklüyə və müsəlmanlığa, nəhayət insanlığa yarasarmı? Bu bizim şanlı tariximizə sığarmı?

... Bu gün Türkiyənin vəziyyəti hər durumdan Osmanlı dövlətinin 1918-ci il dövründən güclüdür. Daxildə kürd məsələlərinin olduğunu bilirik və buna qarşı çox üzüntü duyuruq. Fəqət bu və ya hansı bir məsələ, Türkiyənin və türk millətinin gücünü tükəndirib məsuliyyətini aradan qaldıra bilər. İranda Pəhləvi rejiminin qalıqlarından əvvəl bəzi ariyapərəst millətçilər və irqçilər islamın və türklüyün əleyhinə olduqlarından dinsiz, təcavüzkar erməniləri müsəlman azərilərdən üstün tuturdular. Bunlar hökumət və cəmiyyət içində məzlum azərbaycanlıların əleyhinə təəssürat yaradırlar. Amma Türkiyədə vəziyyət bunun tam əksinədir. Ordakı millətçilər bu acı və qeyri-insani hiss və mülahizələri tələfə etməlidirlər. Əcəba onlar nə üçün susurlar, müsəlman soydaşlarının faciə və soyqırımına necə göz yumurlar? Onlaramı diplomatik məhzurları düşünürlər? İcazə versəniz, zəti alilərinizə xatırladardım ki, Azərbaycanın son zamanlar düşdüyü vəziyyətdə Türkiyənin, xüsusən türkcü ziyalıların qeyri-müstəqim də olsa böyük təsiri olmuşdur. Buna görə və Sizin yaxşı bildiyiniz daha başqa səbəblərə görə Türkiyə dövlətinin və millətinin bu günkü məsuliyyəti çox böyükdür.

İran İslam Cümhuriyyəti, xüsusilə son zamanlar humanitar yardım göstərməkdədir. Biz hökumətimizdən daha fəal davranmasını gözləyirik. Fəqət qarşımızda duran və bəhanə arayan Amerikanı və müttəfiqlərini də nəzərə almaq məcburiyyətində

dəyik. Buna görə və başqa səbəblərə görə hökumətimizdən bundan artıq bir iş umma bilmirik.

Sayın başqan, mən diplomatik və siyasət adamı deyiləm. Mənim bütün həyatım elm və həkimliklə keçmişdir. Fəqət heç bir zaman insanlığın acılarını unutmadığım kimi, məmləkətim, millətim, dindaşlarım və soydaşlarımın qayğıları və kədərindən də kənarda qalmadım və onlardan ayrı yaşamadım. Arazın quzeyindəki qardaşlarımız mənə azərilərin ağsaqqalı bilirlər. Mən özümü bu şərəfli adə layiq görmüşəm. Amma onların mənə olan güvənci və bu günkü ağır faciə durumlarını göz önünə alaraq bir azəri ağsaqqalı kimi zəti-əlinizdən xahiş edirəm:

1. Hər şeyə rəğmən, təcübəli və bəsirətli bir dövlət rəisi, millət lideri və həqq sevən bir insan kimi ciddi ölüm təhlükəsində qalan məzlum azəri qardaşlarımızın yardımına qalxın.

2. Azərilər İran və Türkiyə millət və dövlətlərinin dindaş, soydaş və qardaş qonşularıdır. Ora rus-erməni təcavüzü qarşısında hər zaman öz xalqı ilə birlikdə İran və Türkiyə tərəfindən dəstəklənmiş və qorunmuşdur. Onların hər zaman daha artıq İran və Türkiyənin ciddi və hərtərəfli yardımına ehtiyacları vardır. Ona görə də gözləyirik ki, iki qardaş millət və dövlət üçüncü qardaşına yardım etsin və böyük dövlətlərin silahı ilə təpədən dırnağadək silahlanmış ermənilər qarşısında onları müdafiə edib soy qırımına mane olsun.

3. Türkiyə dövlətinin xaricdə və daxildə bir sıra məzhurları varsa da türk millətinin aydınlarının xüsusən, türk millətçilərinin gözlərinin önündə qardaşlarının faciəli şəkildə və həqarətlə soyqırımına seyrçi qalmaları bağışlanılmaz bir günahdır. Bu türklüyə, müsəlmanlığa və insanlığa yarasmayan bir laqeydlilik və azərilərin təbirincə, qeyrətsizlikdir. Türklərin xarakteri igidlik, mərdlik, cəmərdlik, qorxmazlıq və məzlumun fəryadına çatmaqdır. Türklər dünyada buna görə şöhrət qazanmışlar. Bu gün ümumdünya əfkarı və məzlum azəri qardaşlarımız hər yerdən və hər kəsdən çox türk millətindən və millətçilərindən və İrandan yardım gözləyir. Bu günkü davranışımız sabahkı müvəffəqiyyətimizə və tariximizə sima və dəyər verəcəkdir. Bütün bunları göz önünə alaraq, türk millətinin və soydaşlarına

daha güclü şəkildə bağlı olan millətçi qrupların azərilərin səsinə səs və hər vasitə ilə yardımına qoşulmalarını gözləyirik.

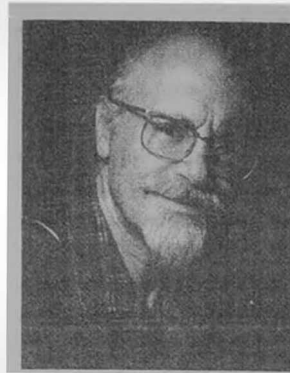
4. Azərbaycan xalqı dünyanın ən igid, cəmərd, çalışqan və anlayışlı xalqlardandır.

Tarixin faciəsi onları parçalamış, bizdən ayırmış, rus istilasını və kommunist istibdadı onu bu günkü erməni cinayətlərinə qurban vermişdir. Fəqət onlar qırmızı rus boyunduruğu altında yaşadıkları zamanda belə bu qədər ağır duruma düşməmişlər və soyqırımına məruz qalmamışlar. Təəssüf ki, yenidən istiqlalə və hüriyyətə qovuşduqdan sonra bir gün rahat nəfəs almamışlar: üstəlik əmniyyətlərini, dolanışıklarını, yurd yuvalarını və həttə canlarını da itirməkdədirlər. Əcəba, bu daima davam edən ölüm təhlükəsindən qurtulmaq üçün nə etsinlər. Təkrar rus boyundurğunu düşünlər, təbii ki, bunu nə özləri, nə Türkiyə, nə də İran və xüsusilə bizlər təhmil edə bilərik. Bu halda vaxt keçirmədən onların yardımına gedək və qardaşlarımızı bu zülm, yığın və qırğından qurtaraq. Öz şərəf və heysiyyətimizi də qoruyaq.

Səsimizə səs verəcəyinizə ümidli və əminəm. İranlı azəri qardaşlarınız adından hörmətlərimi bildirirəm.

DOKTOR CAVAD HEYƏT

Paris Cərrahi Akademiyasının üzvü və
Azad İslam Universitetinin cərrahi
şöbəsinin rəisi, Varlıq məcəlləsinin
təsisçisi və baş redaktoru, Tehran.

H. Nitqi

“BÖYÜK ALİM, ALOVLU VƏTƏNPƏRVƏR”

Doktor Həmid Nitqi Güney Azərbaycanın vətənpərvər və yüksək amallı ziyalılar nəslinə mənsub olan alimlərindəndir. O, tanınmış dilçi və ədəbiyyatşünas olmaqla yanaşı həm də istedadlı şair idi.

Doktor H.Nitqi 1921-ci ildə təbrizdə anadan olmuşdur.

Tehran universitetinin hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra 1943-cü ildə İstanbula getmiş, 5 il orada elmi axtarışla məşğul olub doktorluq dərəcəsi almışdır. İstanbul mühiti onun dünya görüşünə və yaradıcılığına çox böyük təsir göstərmişdir. O burada Tehrandə adını belə eşitmədiyi şairlərin əsərlərini oxuyur, bir çox şairlərlə şəxsən tanış olur. İrana qayıtdıqdan sonra Milli Neft şirkətində çalışmışdır. İranda ali məktəblərdən birində kommunikasiya (əlaqələndirmə) fakültəsini yaradaraq orada çalışmış, bir müddət fakültəyə başçılıq etmişdir. Türk və fars ədəbiyyatından bəhs edən əsərləri, həmçinin hekayələr kitabı nəşr olunmuşdur. Ədəbiyyata olan həvəsini doktor H.Nitqi atası ilə bağlayır, bu bərdə xatirələrində yazırdı: “Mənim atam ədəbiyyatçı idi. Atam qədim qəzetləri kolleksiya halına gətirirdi. Mən “Nəsimi şimal” və “Molla Nəsrəddin”i oxurdum. Məliküş-şüəranın həftəlik çıxardığı “Novbahar” qəzetini o qədər oxumuşdum ki, hərtərəfli özbər bilirdim. “Şahin” adlı qəzeti də çox kiçik yaşlarında oxurkən məqalə yazan oldum. Elə yazı xəstəliyim də oradan başladı. Amma şərə gəlincə, atam şər yazırdı. Mən də atamdan dala qalmaq istəmirdim. Mən elə bilirdim ki, dilimizdə ancaq komik, məzhəkə şerlər deyilir. Ciddi şerlər isə farsca olur, ibtidai məktəbdə türkcə danışdığım üçün məndən ilk cəriməni aldılar, mən türkcə və farscanın

fərqi nə vafif oldum. Anladım ki, bunların pul fərqləri varmış... Evdə olanda atam deyirdi ki, filan kəlmənin farsçası yoxdur.

İstanbulda gəldikdən sonra gördüm ki, türkçə ciddi şerlər də varmış. Təəccüb etdim, yavaş-yavaş gördük ki, bizim də ciddi şerlərimiz ola bilər. Sonralar Abadanda işləyərkən oranın kitabxanasında filologiya və ədəbiyyatla bağlı kitabları oxuyub araşdırmağa başladım.”

Onun “Hər rəngdən”, “Köhnə dəftər”, “Gənclik günahları” və “Min ilin sonu” və başqa kitabları Tehran, Bakı və Ankarada çap olunmuşdur.

1935-ci ildən bəri İranda çıxan müxtəlif qəzetlərdə ictimai-tarixi, pedaqoji mövzulu yazılar və şerlər ilə çıxış edir. Neft kompaniyasındakı işlərində təqaüdə çıxdıqdan sonra yenidən özü əsasını qoyduğu fakültədə tədris işlərinə başlamışdı. Doktor H.Nitqi İranda ümumi əlaqələr elminin banisidir. Ə.Təbatəbai Universiteti tərəfindən ona “yeni ümumi əlaqələr elminin atası” titulu verilmişdir. Uzun müddət “Varlıq”ın baş yazarı olmuşdur. “Varlıq”da türkologiya, ədəbiyyatşünaslıq, publisistikaya aid yazılar və şerlərlə çıxış edirdi. Dilçiliyin ümumi problemləri, milli mənəvi intibah, milli düşüncənin formalaşması və s. onun yazılarının əsas mövzusu olub.

Doktor Həmid Nitqi Güney Azərbaycanda yazı qaydaları, ədəbi-bədii dil məsələləri üzərində uzun müddət çalışmışdır. O, Quzeydə artıq sınaqdan çıxmış imla qaydalarına istinad etməklə ərəb əlifbasının ahəng qanunu əsasında Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılmış vahid bir sistem yaratmağa nail olmuşdur.

Həmid Nitqi vaxtı ilə Tağı xan Rəfət və başqalarının İranda təməlini qoyduqları sərbəst şerin layiqli davamçılarından. H.Nitqinin şair kimi formalaşmasında müəllimi və yaxın dostu şair Həbib Sahirin böyük təsiri duyulur. Beləliklə, zəncir tək bir-birinə bağlı və bir-birinin davamçısı olan bu üç şəxsiyyət İranda modern Azərbaycan şerinin yaranması

və inkişafında önəmli rol oynamışlar.

Doktor Həmid Nitqinin kökü “Dədə Qorqud”dan gələn və simvolik mənə daşıyan şerləri öz yeni forma və dərin fəlsəfi məzmunu ilə seçilir. Onun şerlərinin çoxuna mübariz ruh hakimdir.

H.Nitqinin bir şerində milli istiqlal mübarizəmizin rəhbərlərindən biri - Şeyx Məhəmməd Xiyabani gələcək nəsillər üçün bayraq, nümunə, örnək kimi dəyərləndirilir:

Nəçin əkdüyün ağac qol-budaq salmadı?

Yaralar sağalmadı

və sağalmaz mənim də qaynayan yaram -

dağların başını duman aldıqca,

bayatıların sinəmdə qaldıqca!

Mənə öyüd ver, ey ulu kölgə!

Cənubi Azərbaycan türklərinin hüquqlarının məhdudlaşdırılması, onların elm və məarif ocaqlarından məhrum edilməsi burada yaranan poeziyaya bəşəri kədər ovqatı aşılayır. Lakin bu şerlərin ruhundakı sərbəstlik, mübarizlik bu kədərin səciyyəyə çevrilməsinə imkan vermir. Həmid Nitqinin aşağıdakı şerində dediyimiz cəhətlər qəbər qəbir qəbir görünür. O, xalqın istibdadın işgəncələrinə məruz qaldığı günləri xatırladaraq yazır:

Dəbsiz bir quyudur qaranlıq gecə,

Ürəyə damcılar qorxu gizlicə...

Korşalmış qılıncın, kəsməz, qındadır,

Qatilin pəncəsi boğazındadır.

İllərdir boynunda zəncir daşırsan,

Yurdunda sürgünsən, qərib yaşırsan...

Zülmün, təzyiqin, hüquqsuzluğun insan şəxsiyyətinə fəciəli təsirini əks etdirən bu cür şerlərin çoxunda dərin kədər hissi ilə azad sabaha inam vəhdətdədir. Budur, “Səhərə gədən bir yol var” adlanan həmin şerdə birliyə, mübarizliyə səsləyən notlar daha üstündür:

Düşsəm mən, davam et yolunda yoldaş,

Dayanma, yeri get, bu dağları aş,

Bilirəm, səhərə gedən bir yol var.
Dizində güc varkən, yorulma axtar...

Rəsul Rza poeziyasına məxsus ədə və intonasiya, düşüncə tərz, ifadə elastikliyi Həmid Nitqinin şerlərində özünü biruzə verir. Lakin Həmid Nitqi həm də heç kəsə bənzəmir. H.Nitqinin şerləri Cənub poeziyasında yeni poetik üslubun formalaşmasında önəmli rol oynamışdır.

Həmid Nitqi "Ana dil-sevgili dil" şerində qədim və zəngin tarixi olan, indi isə yer üzünə səpələnmiş türk tayfaların və onların törəmələrinin tale yollarından, tarixdəki maddi-mənəvi izlərindən bəhs edir:

Sərkərdə səbükrlərlə elin şanı ucaldı,
Türkün adı hər guşədə bir vəlvələ saldı.
Zəncirdə əsirkən, yenə də ola bildik,
Dünyada baş olduqsa da, adil qala bildik...
Sənətdə, ziraətdə, hünərdə əlimiz var,
Bax hər yana, hər güşəyə bizdən neçə iz var...

Şair bu şerində əsrlər boyu İranda türklərin fars dilini öz doğma dilləritək qoruyub dirçəltməsini, Vətən yolunda canlarından belə keçməsini poetik detallarla xatırladır. Sonra isə H.Nitqi fars dilinə qarşı çıxmadan öz xalqının milli haqlarının ön başlıcası olan ana dilində yazıb-oxumaq hüququnun müdafiəsinə qalxır.

Dilçi alim doktor H.Nitqi həmişə yazırdı ki, bizi istəməyənləri hər şeydən əvvəl varlığımızın əsası olan dilimiz maraqlandırır. O, hakim rejimin Azərbaycan türkcəsinə qarşı apardığı milli-şovinst siyasətin mahiyyətini "Cadı" ("Cadu") şerində açıqlayaraq ona öz münasibətini bildirirdi.

Məni ovsunlayan cadı
Məni ovladı,
Dilimdən bağladı...
Açılmazsa dilim,
Kim biləcək mən kiməm?

H.Nitqinin son dövr şerlərində çağdaş Güney ədəbiyyatında 1978-1979-cu illər İran inqilabının nəticələrinə verilən

poetik qiymətlər müxtəlif notlarda hiss olunmaqdadır. Bu da müxtəlif ədəbi formalarda öz əksini tapır. Şahlıq rejiminin qorxunc istibdad illəri arxada qalsa da, uçuruma aparan yoldakı izlər hələ də silinməmişdir:

Hələ də adımı çəkə bilmirəm,
Hələ də kimliyim
Qırx qat buxçada
Əfsunlarla düyünlü
Gizlin saxlanı,
Hələ də qardaşım bərkə düşəndə
Əslini danır...

H.Nitqi dəhi Fizulinin söylədiyi "Eşq afəti candır" klassik kəlamına öz poetik naxışını gətirərək yazır:

Sevda deyil, bəs bu nədir:
Daş qəlbinə kəbə deməm
Yalın ayaq yana-yana,
Yanğın yerində yeriməm
Sevda deyil, bəs bu nədir
Allarını bilə-bilə yenə sənə aldanıram...

Həmid Nitqinin poeziyası tək yeni forma baxımından deyil, özlüyündə lirik çalarları dərin fəlsəfi məzmun daşıması baxımından da fərqlənir:

Ürəyimdə göy qurşağı rəngində,
arzularla, ümidlərlə doldurulmuş xəzinəm var!
Qaranlıqlar kainatı tutduğunda
mənim inam, günəş ilə aydınlanan bir sinəm var!

Doktor Həmid Nitqi Böyük Britaniyada elmi dərgilərdən birində doktor Q.S.Təbrizi ilə birgə yazıb çap etdirdiyi və Azərbaycan türkcəsinin inkişaf məsələlərinə həsr edilmiş məqaləsində əsrin əvvəllərindən bu günə qədər İranda Azərbaycan türklərinə, onların dil və mədəniyyətlərinə olan təzyiqlərdən bəhs edir. Hələ ötən əsrlərdə fars dilinin türk hökmdarlarının saraylarında işlənməsini göstərərək əlavə edirdi ki, türk şair və ədibləri türk hökmdarları ilə birgə özlərini klassik farscanın tərəqqisinə və təkmilləşməsinə elə

geniş ölçüdə həsr etdilər ki, az qala öz dil və mədəniyyətlərini unudular. Yalnız xalq şəri bütün bu fəaliyyətlərə üstün gələ bildi.

Doktor H.Nitqinin yaxın dostu və həmkarı doktor Cavad Heyət onun haqqında yazır: "Doktor Həmid Nitqi ensiklopedik məlumata sahib olub, türkologiyaya sonsuz eşqlə dərin-dən bələddir, cəsarətlə deyə bilərəm ki, o dünyanın ən bilikli türkoloqlarından biridir".

1996-cı ildə Azərbaycan EA-da "Həmid Nitqi-75" beynəlxalq elmi ədəbi yubileyi keçirilmişdir. Doktor Həmid Nitqi 1999-cu ildə uzun sürən xəstəlikdən sonra Böyük Britaniyada vəfat etmiş, Türkiyədə dəfn edilmişdir.

HƏMİD NİTQİ DEYİRDİ:¹

("Varlıq", 1378-ci il, Bahar-yay sayı H.Nitqinin Ə.Şamilə söhbəti)

"Başımızın üstündən çox yellər gəlib, getmiş. Az millət var ki, başına - bu qədər belə gələ".

"Türk sözünün çox mənası var. Biri də qüvvətli deməkdir. Həqiqətən bu millət çox dözümlüdür. Çox xalqlar gəlmişlər, getmişlər dünyadan. bizə bənzəri az-az tapılar. Biz türklər bitkilərə bənzəyirik. Ölüb getdikdən sonra torpağı qazıb görürsən ki, kök sağlamdır, yenidən göyərəcək."

"Yoxsul və həm də zəngin bizik. Varlığımıza sahib çıxmırıq. Sahib çıxsaq çox şeyimiz var. Məmləkətlər qurmuşuq. Biz beləlik; özgəni bəzər, özü lüt gəzər".

"Azərbaycanın özünə gəlməsi Qaqavuz, Kalmıq, Noqaya, Türkiyəyə də təsir edəcək".

"Bizi aldatmadılar, buna özümüz imkan yaratdıq ki, bizi aldatınsınlar. Bu yanlışlığı gələn min illikdə aradan qaldıracağıq".

DOKTOR HƏMİD NİTQİ.

¹ Parçalar Ə. Şamilin H. Nitqi ilə müsahibəsindən götürülmüşdür.

SƏNSİZ

Gözümü açanda sən olmayınca,
Qolların boynuma sarılmayınca,
Gözündən könlümə nur dolmayınca,
Neylərəm üfüqdə çıxan səhəri,
Boş yerə camlardan baxan səhəri.
Baharın ətrisinə, yayın yemişi,
Arının pətəki, gülün gülüşü,
Xəzəlin qızılı, qarın gülüşü
Qaranlıqda axan ulduzlar seli,
Könlü qımıldanan arzular yeli.
Həyatın sənsiz yox heç duzu, dadı,
Varlığın dəyərlə qalmaz heç bir zadı,
Qırıqlar nəşənin qolu qanadı.
Dünyanı versələr, səni vermərəm,
Boş qalan ömrü dəxi neylərəm.

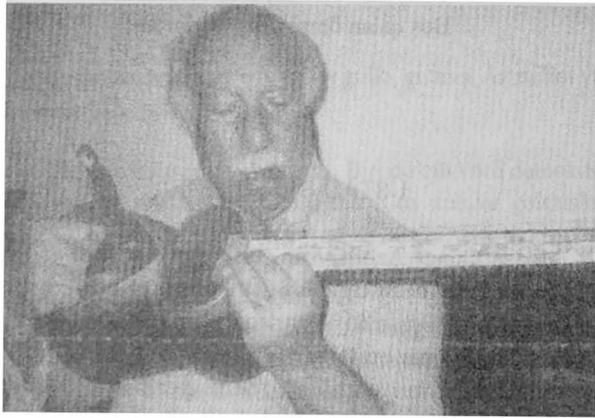
USTAD ƏLİ SƏLİMİ

Müasir Güney Azərbaycan musiqisində öz dəst-xətti ilə seçilən mərhum bəstəkar Əli Səlimi həzin, kövrək və cazibəli mahnılar dünyasında ən parlaq və heç vaxt sönməyən ulduzlardandır. Onun bəstələdiyi "Fantaziya", "Elim, günüm, şövkətim", "Ceyran sevgilim", "Sallana-sallana", "Rəhilə", "Apardı sellər Saranı", "Səməd xəti-rəsi", "Vətən süitəsi", "Savalan", "Cecim", "Köçəri", "Yam", "Səkinə dayı qızı" və s. bu cür onlarca dinləyici ruhunu oxşayan mahnıları və filmlərə yazdığı ezəkar musiqi Əli Səlimini Azərbaycan və İran sərhədlərindən çox-çox uzaqlarda belə məşhurlaşdırmış, ona böyük dinləyici auditoriyasının dərin hörmət və məhəbbətini qazandırmışdı.

Böyük ustadın həyat və fəaliyyətinə aid sənədlərdən

məlum olur ki, onun soy kökü Güney Azərbaycanın Ərdəbil əyalətindəndir. XIX əsrin axırı XX əsrin əvvəllərində Güneydən Quzeyə işləməyə və kəşbkarlığa gələnlər içərisində Əli Səliminin atası da olmuşdu.

Əli Səlimi 1922-ci ildə Bakıda dünyaya göz açmış və ilk təhsilini burada almışdı. Balaca Əlinin musiqiyə olan meyli və xüsusən xalq mahnılarına göstərdiyi böyük həvəs onu sonralar əbədi olaraq bu cəzakar dünyaya bağlamışdı. Əli 10 yaşında ikən onda musiqi istedadının olduğunu “kəşf” edən böyük sənətkarımız Əhməd Bakıxanov onunla xüsusi məşğul olur və gənc Əlini müxtəlif konsertlərdə iştirak etməyə dəvət edir. Əli Səlimi özünün bir musiqiçi kimi formalaşmasında və ortaya çıxmasında müəllimi Əhməd Bakıxanovun qayğı və zəhmətini döndə-döndə minnətdarlıqla qeyd etmişdi.

Əli Səlimi

Türk və müsəlman xalqlarına qarşı Stalinin yaratdığı qara kabus on minlərlə azərbaycanlı kimi Səlimilər ailəsini də öz cəynəyinə ilişdirdi. Güney mənşəli olduğuna görə 1938-ci ildə Əli Səlimi ailəsi ilə vətəndən-vətənə sürgün edildi. Əvvəlcə Rəşd, sonra isə Ərdəbil şəhərində sakin olan Səlimilər ailəsi Mazandarana və daha sonra Tehrana köçür.

Rza şahın (1925-1941), sonra isə oğlu Məhəmməd Rza-nın (1941-1979) hakimiyyəti illərində Azərbaycan türkcəsinin məktəblərdə və məişətdə qadağan olması Azərbaycan musiqisinə və mahnılarına da buxov vurmuşdu. Lakin Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənəti üçün ağır olan o illərdə Əli Səlimi bir an belə sarsılmamış, ruhdan düşməmiş, musiqi və mahnıları ilə öz sözünü demişdi. Tehrandə yaşayarkən Əli Səlimi məşhur bəstəkar Hüseyn Nəsehinin rəhbərliyi altında öz musiqi təhsilini təkmilləşdirir, mahnı janrının sirlərinə daha yaxından bələd olur və gələcək inkişafını əsasən bu janra yönəldir. 50-ci illərin əvvəllərində Yusif Nijadinin köməkliyi ilə Tehran radiosunun musiqi redaksiyasında işə düzələn Ə.Səlimi 15 dəqiqəlik gündəlik proqramla çıxış edir. O, Tehran radiosunda işlərkən ciddi maneə və çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan musiqisini, xüsusən xalq mahnılarını öz proqramına daxil edə bilir. Bu iş İranda Azərbaycan dili üzərində yasaq qoyulduğu bir vaxtda böyük və həm də təhlükəli risk tələb edirdi. Məhz ustad Səlimi az qala həyatı bahasına olan belə bir riskə fədakarlıqla getmişdi.

Əli Səlimini o taylı, bu taylı Azərbaycanda və bütün türk dünyasında məşhurlaşdıran və ona böyük dinləyici rəğbəti qazandıran 60-cı illərin əvvəllərində bəstələdiyi məşhur “Ayrılıq” mahnısıdır. 1961-ci ildə Əhsən Dadaşovla birlikdə İranda qastrol səfərində olan unudulmaz müğənnimiz Rəşid Behbudov mahnını böyük maraq və həyəcanla dinlədikdən sonra onu öz repertuarına daxil edərək mahnını böyük urək yangısı ilə ifa etmişdi. Rəşid Behbudov sonralar İrana qastro-lunu və bu səfərdə Əli Səlimini “kəşf” etdiyini söyləyərək verdiyi müsahibələrin birində deyirdi: “Mən İrana getdiyimdə gözlənilmədən bir bəstəkarla rastlaşdım. Onun “Fantaziya” ahəngi və “Ayrılıq” mahnısı mənə dərin təsir buraxdı”. Rəşid Behbudov sözün həqiqi mənasında “Ayrılıq” mahnısının yorulmaz ifaçısı və təbliğatçısı olmuşdur. Bu məşhur mahnı Rəşid Behbudovdan başqa bir çox digər böyük sənətkarlar, o sıradan İranın kino ulduzlarından güneyli Ququş xa-

nım, Azərbaycanının xalq artisti Gülağa Məmmədov və b. böyük sənətkarlarımız məharətlə ifa etmişlər.

Qeyd etmək yerinə düşər deyilsə ki, "Ayrılıq" mahnısı özünün ikinci (bəlkə də növbəti) ömrünü o dövrdə xaricdə yaşamağa məcbur olan müğənni Yaqub Zırufçunun 80-ci illərin sonlarında Quzey Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının yüksəlişə doğru getdiyi illərdə (1989) Bakının "Azadlıq" meydanında diz çöküb "Ayrılıq"ı oxuduqda mahnı özünün ikinci ömrünü yaşamağa başladı və çox əlamətdardır ki, ölməz Üzeyirin dəhi əsəri "Koroğlu"-nın üvertürası bütün Quzeyi birliyə gətirdiyi kimi "Ayrılıq" da həmin anlardan Azərbaycanın iki hissəsini - Güneyi və Quzeyi mənən birləşdirdi. Bunun üçün bizlər ustad Əli Səlimiyə minətdarıq. 1997-ci ildə Ankarada isə Əli Səliminin 75 illiyinə həsr edilmiş və güneyli-quzeyli qonaqların da qatıldığı toplantıda müəllifin tərda və bəstəkar Cavanşir Quliyevin royalda müşayiəti ilə Azərbaycanın xalq artisti Flora Kərimovanın ifasında həmin "Ayrılıq" mahnısının ən yüksək peşəkarlıqla səslənməsi özünün yeni zirvəsinə qalxdı və bu dəfə Əli Səlimi və "Ayrılıq" güneyli-quzeyli bizləri ecaskar musiqinin tellərində ruhən əzəmətli türk dünyası ilə birləşdirdi.

Bəstəkar Əli Səlimi yaradıcılığında mühüm yer tutan və onu populyarlaşdıran mahnılardan biri də "Sizə salam gətirmişəm" mahnısıdır. Dünyaya səpələnmiş Azərbaycan övladlarına "Səttarxanın vüqarından, Şəhriyarın diyarından" salam söyləyən bu mahnıdakı ayrılıq nisgili böyük və yenilməz vətən qüruru ilə birləşərək damarında türk qanı olan hər bir kəsi rıqqətə gətirir və coşdurur. Təsədüfi deyil ki, 40 ilə qədər məşhur "Qaya" ansamblının repertuarından düşməyən bu mahnı həmin ansamblın yaradıcılığında zirvə nöqtələrindən biridir. Xeyli müddət müəllifi bölli olmayan və bəzən də başqa müəllifin adına çıxılan "Sizə salam gətirmişəm" mahnısı Səliminin Türkiyədəki şagirdi Cavad Çavuşinin ifası və söyi nəticəsində öz müəllifini tapmışdı. Qars vilayətinin millət vəkili mahnı haqda öz təəssüratını Türkiyənin o

zamankı prezidenti mərhum Turqud Özala söylərkən T.Özal həmin mahnını dinləmək qərarına gəlmiş və sonra mahnıdan həzz aldığını və qürur hissi keçirdiyini söyləmişdi. Türkiyə mətbuatı bu hadisəni geniş işıqlandırmış və müğənni Cavad Çavuşu ilə prezident T.Özalın birgə çəkilmiş şəklini çap etmişdi. Türkiyə mətbuatı bundan sonra Əli Səliminin yaradıcılığında, onun mahnılarının çoxunda aydın, sadə və nisgilli lirikaya çox yer verildiyini və buna görə də onun xalq tərəfindən məhəbbətlə qarşılandığını dönə-dönə qeyd etmişdi. Əli Səliminin şagirdlərindən biri və sənət dostu Ə.Məzlumi öz müəlliminin xatirəsini yad edərkən demişdir: "Ağayə Səlimi yaradıcılığının şöhrəti üçün təkə "Ayrılıq" və "Sizə salam gətirmişəm" mahnıları kifayət edər". Ustad Əli Səliminin Güney Azərbaycan sənətində ən böyük xidmətlərindən biri sağlığında ikən öz məktəbini yaratmasıdır. Hal-hazırda Güney Azərbaycanda, İranın müxtəlif bölgələrində yaşayan Ə.Səliminin şagirdləri onun musiqimizdə və mahnılarımızdakı milli ənənələrin yaşamasında və rəvac tapmasında böyük əmək sərf edib fədakarlıq göstərirlər. İran inqilabından sonra Əli Səlimi öz yaradıcılığını əvvəlcə Tehuanda, sonra isə doğma Təbrizdə davam etdirmişdi. O, ömrünün son günlərində Təbrizdə milli orkestrin rəhbəri vəzifəsində çalışarkən yenə musiqi və mahnılarda milliliyə, ifa mədəniyyətinə və yeniliyə can atmışdı.

Güney Azərbaycan mədəniyyətinin və incəsənətinin yorulmaz fədaisi, istedadlı bəstəkar, qayğıkeş müəllim, gözəl insan Əli Səlimi 1999-cu ildə varlığı qədər sevdidi doğma Təbrizdə dünyasını dəyişdi.

Böyük ustad ağır xəstə döşəyində yatarkən öz dostlarına demişdi: "Məni həmişə "Ayrılıq" mahnısı ilə yad edərsiz". Biz də "Ayrılıq" mahnısı ilə yazını bitirməyi özümüzə borc bildik.

Ayrılıq Separation

Music: Ali Salimi
Transcription: Yaqub Zurefchi

Lyrics: Fərhəd İbrahimli

Introduction, Slow

Vocal

Fik — rin — dan ge — ja — lar ya ta bil — mi — ram,

Bu fik — ri ba — shım — dan a — ta bil — mi — ram,

Ney — la — yım ki sa — na cha — ta bil — mi — ram.

Ay — ri — liq ay — ri — liq a — man ay — ri — liq,

Hər bir dard — dan o — la — ar ya — man ay — ri — liq.

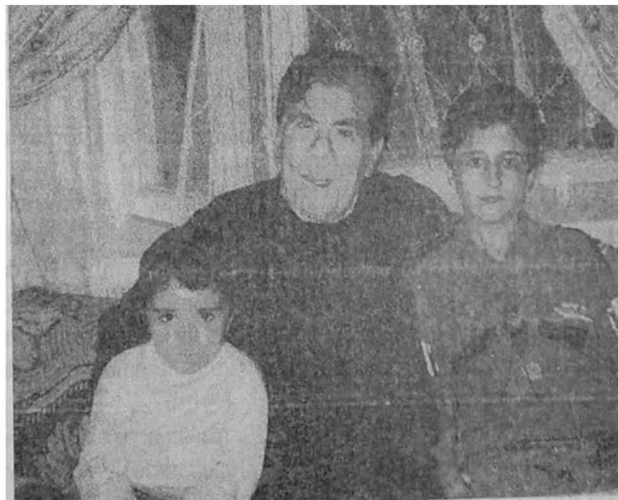
Fikrindən gecələr yata bilmirəm,
Bu fikri başımdan əta bilmirəm,
Nəyləyim ki sənə çatı bilmirəm.
Ayrılıq, ayrılıq, əman ayrılıq,
Hər bir dərddən olur yaman ayrılıq.

Hicrindən uzundur qara gecələr,
Bilmirəm mən gedim hara gecələr,
Vurubdur qəlbimə yara gecələr.
Ayrılıq, ayrılıq, əman ayrılıq,
Hər bir dərddən olur yaman ayrılıq.

Yadıma düşəndə ələ götürürün,
Göydəki ulduzdan allam xəbərin,
Nəyləyim kəsibən mənədən nəzakətin.
Ayrılıq, ayrılıq, əman ayrılıq,
Hər bir dərddən olur yaman ayrılıq.

İRANDA MİLLİ MƏNLİYİMİZİ YAŞADANLAR

İranda məlum səbəblərə görə uzun bir müddət Azərbaycan türkləri ana dilində təhsildən, dövrü mətbuatdan, bədii ədəbiyyat oxumaqdan məhrum ediliblər. Doğma dilində yazıb oxuya bilməyən azərbaycanlıların el nəğmələri, atalar sözləri, bayatıları, nəğilləri, dastanları dildən-dilə, eldən-elə dolayıb. Folklor nümunələri xalqın ruhuna yaxın olduğu üçün onlar anlaşımlı və həmişəyaşar olub. Xalqın xəzinəsi sayılan folklor nümunələrini də qorumaq, yaşatmaq lazımdır. Güney Azərbaycanda folkloru toplayıb onu sistemə, nizamə salan, araşdırən alimlər az deyil. Onlardan biri də M.Fərzanədir. Məhəmmədəli Fərzanə Güneydə Azərbaycan dilinin qrammatikasına və Azərbaycan ədəbiyyatı mənbələrinə dair kitabların müəllifi, bu dildə folklor nümunələrinin ardıcıl toplayıcısı və nəşiridir. M.Fərzanə S.C.Pişəvərinin başçılığı ilə Güney Azərbaycanda "21 Azər" milli demokratik hərəkatın-

Fərzanə Səməd Bayramzadənin ögevləri ilə.
Soldan: Emin, Fərzanə, İlqar. Bakı, 1995-ci il.

da iştirak etmiş, qələmini bu yolda xalqın xidmətinə yönəltmiş, əqidəsinə görə şah rejimində dəfələrlə həbsxanaya salınmışdır.

M.Fərzanə 1923-cü ildə Təbrizdə dünyaya gəlmişdir. Atası Məşrutə inqilabının iştirakçılarından olub. Anası savadsız bir qadın olsa da, gözəl el ədəbiyyatı bilicisi idi, adlı-sanlı aşiqlər yetirən Qaradağ mahalındandı. 9 uşağın ilki olan Fərzanənin anasının ona və qardaşlarına söylədikləri düşüncə və həfizəsində dərin iz qoyur. Xalq ədəbiyyatı xəzinəsinə heyranlığı və sonsuz sevgisi onun bütün həyatını məhz bu sahədə yaradıcılığa yönəltdi.

O, 1942-ci ildə Təbrizdə Pədoqoji texnikumu bitirdikdən sonra əmək fəaliyyətinə başlayır və Təbriz kitabxanasında işə girir. Bir gün kitabxanada təsadüfən üzərində "Bətıl kitablar" ("məhv olunmağa məhkum kitablar") yazılmış bir bağlama görür. Oradakı kitablardan biri, əsrimizin əvvəllərində Gilisli Rüşətin Türkiyədə nəşr etdirdiyi "Dədə Qorqud" onda böyük maraq doğurur. O illərdə türk xalqlarının ən böyük abidəsi olan "Dədə Qorqud" dastanlarına həm SSRİ-də, həm də İranda qadağa qoyulmuşdu. Əsərlə tanış olduqdan sonra Avropa, Türkiyə və Azərbaycanda "Dədə Qorqud" dastanları haqqında yazılanları, kitabları toplayır. Bu kitablara əsasən araşdırmalar aparır.

1945-46-cı illərdə Təbrizdə nəşr olunan "Azərbaycan" qəzetində M.Fərzanə tərəfindən toplanmış "Dədə Qorqud" dastanları və bəyatıların ilk nümunələri çap edilir. Başda M.Fərzanə olmaqla qəzetin əməkdaşları, oxucuları da folklor nümunələri toplamağa cəlb edir. Dil xüsusiyyətləri saxlanılmaqla çap olunan bu nümunələr xalq arasında maraqla qarşılanır, onları ruhən öz soyuna kökləyirdi.

M.Fərzanə folklorla bağlı 50 illik toplama və araşdırmalarda "Dədə Qorqud"(müqəddimə ilə birlikdə), "Azərbaycan folklor antalogiyası" (iki cildə) və digər kitabların üzərində işləyib çapa hazırlamışdır. Alimin folklorla bağlı yazıları bir neçə cəhətdən özünəməxsus keyfiyyət kəsb edir. Bu

yazılarda dərin müşahidəçilik qabiliyyəti, milli bədii təfəkkürə dərinlən bələdlilik duyulur. Bunun nəticəsində də onun yazılarında elmliliklə, bədiiilik, xatirə düzümü ilə publisistik çalar bir-birini tamamlayır.

Pəhləvi rejimi dövründə İranın iki ən böyük millətindən biri olan azərbaycanlılar və onların gələcəyi hakim fars millətçiləri qorxuya salırdı və sonuncular Azərbaycan türklərinə qarşı açıq hücumla keçirdilər. Bunun üçün xalqın tarixi keçmişi və dili haqqında iftira və uydurma dolu, elm və gerçəklikdən uzaq qalın-qalın kitablar yazırdılar. Qeyd olunduğu kimi, Güneydə ilk dəfə Azərbaycan türkcəsinin qrammatikasına aid kitab nəşr edən Fərzanə olmuşdu və o, bu kitabını ağır həbsxana şəraitində yazmışdı. Kitabın yazılıb çap edilməsi Azərbaycan türkcəsinin qədim və müstəqil bir dil kimi mövcudluğunu danmaq istəyən fars şovinistlərinə tutarlı cavab olur. Nəşr olunandan sonra onun yayılması haqqında rəy və şərhlərin mətbuatda işıqlandırılmasına imkan verilmədi və tezliklə Pəhləvi rejimi tərəfindən qadağan edildi. Lakin bütün qadağalara baxmayaraq onun sorağı Azərbaycan, Türkiyə və Avropaya gedib çatdı. Almaniya Kóln Universitetinin professoru, məşhur şərqşünas alim Drofer bu kitabla tanışlıqdan sonra ona müsbət rəy verərək almancaya çevirdi. Bu gün həmin kitab Kóln Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsində dərs vəsaiti kimi işlənir. Həmcə çox böyük olmayan bu iki cildlik kitabın dəyəri onun özündən sonra Azərbaycan dilçiliyinə aid onlarla elmi kitabların yazılmasına nümunə ola bilməsindədir.

M.Fərzanə "Varlıq"dərgisində çap etdirdiyi "Ana dili-miz və milli varlığımız uğrunda xatirələr" silsilə yazılarında o dövrdə Azərbaycan dilində tamaşaların, kitab nəşrinin, dini ayinlərin icrasında Azərbaycan dilinin işlənməməsi və məktəblərdə Azərbaycan dilinin qadağan olunmasından gəniş bəhs etmiş, bunlarla bağlı şahidi olduğu və eşitdiyi hadisələrdən epizodlar getirmiş, başqa sözlə desək Güney Azərbaycan ziyalıların milli məarif, elm, məktəb uğrunda mü-

barizələrini əks etdirmişdir.

Fərzanənin 1964-cü ildə işıq üzü görmüş "Azərbaycan xalq bayatıları" toplusu İrandakı sonuncu inqilabdan sonra hər dəfə yenidən işlənmiş və təkmilləşdirmiş şəkildə 8 dəfə çapdan buraxılmış, öz tirajına görə folklor toplusları arasında birinci olmuşdur.

M.Fərzanə 1946-cı ildən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatı mənbələrinə müraciət edir. Nizami haqqında silsilə məqalələr yazır. Dövrümüzün tanınmış söz ustaları Şəhriyar, Səhənd, Səməd Behrəngi ilə yaxından təmasda olur. Böyük şairimiz Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasının əlyazmasını oxuduqdan sonra əsərin bədii xüsusiyyətləri barədə mətbuatda ilk çıxış edənlərdən olur. Səhənd və Səməd Behrəngi ilə onu təkcə sənət deyil, dostluq telləri də bağlayıb. Əsərlərinin çoxunu folklor materialları əsasında yazdıqları üçün bu iki yazar həmişə M.Fərzanə ilə yaradıcılıq əlaqələri saxlamışlar.

M.Fərzanənin yaddaşı Güncy Azərbaycan folklorunun, ümumiyyətlə, tarixi və ədəbi olaylarının canlı ensiklopediyasıdır. O, müxtəlif vaxtlarda topladığı nümunələri və araşdırdığı yazıları "Azərbaycan söz inciləri" (üç cildlik) kitabında çapa hazırlamışdır.

M.Fərzanə İranda Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinə aid nəşrlər boşluğunu doldurmaq üçün iki qardaşı ilə bərabər "Fərzanə" nəşriyyatı açır. Burada o, 1976-cı illərdə Pəhləvi rejimi tərəfindən yandırılmış, yığışdırılmış kitabların nüsxələrini yenidən çap etdirir. Bu günə qədər nəşriyyatda 30-dan artıq kitab işıq üzü görüb. Fədakar alimin özünün neçə-neçə kitablarının çapa ehtiyacı olduğu halda, digər müəlliflərin kitablarının çapını ön plana çəkməsi faktı onun xalqı qarşısında nəcib bir hərəkət nümunəsidir.

Onun son 20 illik yaradıcılığı Tehrandakı doktor Cavad Heyətin başçılığı ilə nəşr olunan "Varlıq" dərgisi ilə bağlıdır. Azərbaycan xalqının ədəbi-elmi dəyərlərini sətir-sətir öz varisinə çatdıran, sevdire bilən bu universal toplusu 20 ildən çox-

dur ki, İranda yaşayan türklərin ana dili məktəbinə çevrilmişdir. "Varlıq"ın yaradıcı müəlliflərindən biri olan Fərzanə klassik və müasir ədəbiyyatın, milli mədəniyyətin digər sahələri ilə yanaşı folklor materiallarının da bu dərgidə tədqiq və təbliğində xüsusi xidmət göstərir. Öz folklor toplusmaları, araşdırmaları, elmi-publisistik yazıları, tərcümələri ilə mütəmadi çıxış edən Məhəmmədəli Fərzanənin "Varlıq"ın hazırki ərsəyə gəlməsində zəhməti az olmamışdır.

M.Fərzanə öz yaxın məsləkdaşları ilə birlikdə İranda Azərbaycan türklərinə qarşı aparılan fərsləşdirmanın şovinist dövlət siyasəti səviyyəsinə qalxdığı illərdə Güneydə azərbaycanlılığı qoruyaraq xalqın milli ruhunu yaşatmağa nail olmuşdur.

GÜNEY ƏDƏBİYYATINDAN YARPAQLAR

Çağdaş Güney Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu da Güney Azərbaycan mühacir ədəbiyyatıdır. 1946-cı ilin dekabrında "21 Azər" hərəkatının yatırılması hadisəsindən sonra bu taya, Quzey Azərbaycana pənah gətirən soydaşlarımız arasında çox görkəmli şair, nasir, publisist, tənqidçilər də vardı. Quzey Azərbaycan və buradakı ədəbi mühit onların yaradıcılığının püxtələşməsində və vahid Azərbaycan ədəbiyyatının bir qolu kimi inkişafında önəmli rol oynamışdır. Aşıq Hüseyn Cavan, Balas Azəroğlu, Əli Tudə, Mədinə Gülgün, Hökümə Billuri, Söhrab Tahir, İsmayıl Cəfərpur, Əbülfəz Hüseyni, Nazim Rizvan, Qasım və Süleyman Cahanilər, Təriyel Ymid, Rüstəm Behrudi, Arif Səfə, Xavər Qəhrəmani, Qərib Aşqari, Bəxtiyar İrşad, Əliqulu Heydərzadə və başqaları, nasirlərdən Pənahi Abbas Makulu, Fəthi Xoşginabi, Məhəmmədrazı Afiyet, Həmid Məhəmmədzadə, Qulamrza Cəmsidi, Məhəmməd Dadaşzadə, Əyyub Nəmini, Firuz Sadiqzadə, Cəfər Müciri, Əkbər Həmidi, publisist, tədqiqatçı Qafar Kəndli, Qulamhüseyn Beqdeli, Sabir Əmirov (Nəbi oğlu), Mirzə Pur-Abbas Güney ədəbiyyatını Azərbaycan Respublikasında təmsil edən soydaşlarımızdır. Onlar bərdə imkan olan təqdirdə xüsusi kitab hazırlamaq niyyətimiz olduğundan biz burada ancaq Güney Azərbaycanda dünyasını dəyişmiş və hazırda orada yaşayan şair, nasir və digər ədəbi simalardan bir neçəsi haqqında ümumi məlumat verməklə kifayətlənəcəyik.

ŞAİR M.Ə. MÖCÜZ GYNEYİN M.Ə. SABİRİ

Mirzə Əli Möcüz Güney Azərbaycan poeziyasında sosial satiranın banisi olub, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının satirik nümunələrini yaratmışdır. Ədəbi aləmə klassik formalı şeirlərlə gələn şair, sonralar müxtəlif yaramazlıqları ifşa edən satirik şeirlər yazmağa meyllənir. "Molla Nəsrəddin"

M.Ə. Möcüz

jurnalı ilə tanışlığı onun yaradıcılıq üslubunu dəyişməyə səvq edir. Çox keçmir ki, o, "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin nümayəndələrindən birinə çevrilir.

M.Ə. Möcüz 1873-cü ildə Şəbüstərdə yoxsullaşmış bir tacir ailəsinə doğulmuşdu. Ömrünün dördə birini dolanışıq ucbatından qürbətə keçirməli olmuşdu. Bir sözlə o, İran adlandırılan evin içində də, eşiylə də iranlıların vəziyyətini daha yaxından görüb dərk etmək imkanına malik idi.

Bundan başqa, o özünə güneyli taleyini yaşamışdı, bir şair kimi də yaşayıb gördüklərini hər bir xırda təfərrüatına qədər qələmə ala bilmişdi.

Möcüz özünün yazdığı qısa tərcümeyi-halında həyat yolunu belə təsvir edir:

"Təxəllüsüm Möcüz, adım Əlidir. Atam Şəbüstərin tacirlərindən idi. Mən on altı yaşında ikən o vəfat etmişdir. Həmin ildə İstanbulla getdim, orada on altı il qaldıqdan sonra qayıtdım və vətənimin ağır halını görüb, nəvhəxanlığa başladım.

Mənim bu nəvhəxanlığım axundların xoşuna gəlmədi, mənə müharibə elan etdilər. 26 il bir-birmizlə vuruşduq. Xeyrat verdilər, - mənə çağırmadılar, toy oldu - mən iştirak etmədim. Bununla belə, axıradək vuruşdum, yeni yazdım... Fars dilini çox da yaxşı bilmirəm və bu dildə çox az yazmışam. Həm də mən belə mülahizə etdim ki, azərbaycanlılar fars dilindən o qədər də xoşlanmazlar. Bir də məqsədim o idi ki, yazılarımı kişilər və qadınlar oxuyub mətləbi anlasınlar..."

M.Ə. Möcüz ibtidai təhsilini mollaxanada almış, sonralar şəxsi mütaliə yolu ilə ərəb, fars, türk dillərini və ədəbiy-

yatını mükəmməl öyrənmişdir.

Söz yox ki, o bir satirik şair kimi "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinə mənsub idi. Amma onun şerlərinin ruhu o biri həmkarlarından seçilirdi.

Nə idi bu fərq?

Bütün "Molla Nəsrəddin"-çi şairlər üçün gülüş satiranın əsas silahı idisə, Möcüzün satirasında gülüş onun sinəsində qaynayan qeyz-qezəb, ifşa vulkanında ərilib itirdi. Bu onun yaşadığı mühitdəki şərtlərlə bağlı idi.

İstibdad şairin vətəninə zindana çevirmişdi. Xalqın hey- siyyatı tapdanır, onlar yoxsulluq və səfəlet içində boğulurdular. Şair həyatda rast gəlib gördüklərini ürəyində bunlara acı- ya-acıya nəzmə köçürürdü.

Möcüz İstanbulda yaşadığı illərdə İranın istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə aparan siyasi təşkilatların nəşr etdikləri mühacir İran qəzetlərinin həm fəal oxucusu, həm də fəal təbliğatçısı olmuşdur.

Möcüz İstanbulda yeni yaranmaqda olan mütərəqqi türk ədəbiyyatı ilə maraqlanmış, T.Fikrət, M.Emin, N. Kamal və başqalarının əsərlərini mütaliə etmişdir. Bu ədəbiyyat onun dünya görüşünə və yaradıcılığına təsiriz qalmamışdır.

"Molla Nəsrəddin" dərgisinin 8 sayı 1921-ci ildə Təbrizdə çap olunmuşdu. Bu saylar Bakı və Tiflisdə çap olunan- lardan seçilirdi. Təbriz nəşrlərindəki sərt mühakimə, qezəb, qəlb sarsıntıları yumoru az qala görünməz edirdi. Akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun dili ilə desək, burada dodaqların- dan heç vaxt təbəssümü əskik olmayan böyük gülüş ustası, geniş ürək sahibi Mirzə Cəlilin belə çöhrəsində gülüşü çətin- liklə görmək olardı.

Molla Nəsrəddinçi şairin ədəbi irsinin əksəriyyətini sa- tirik şerlər təşkil edir. Bu şerlərdə Möcüz demək olar ki, döv- rünün bütün ictimai-siyasi məsələlərinə öz münasibətlərini bildirmişdir. Ana dili, əlifba, qadın azadlığı, məarif və mədə- niyyətin təbliği, dini fanatizm və geriliyin ifşası, demokrati- yanın tərənnümü və s. kimi məsələlər Möcüzü ən çox dü-

şündürən ümdə problemlər olmuşdur.

M.Ə. Möcüz cəhəletə, nadanlığa, dini fanatizmə qarşı çıxırdı. Beyin və düşüncələrində xurafatın dərin kök saldığı soydaşlarından da seçilirdi. Bunun köklü səbəbləri vardı. O gənclik illərini Türkiyədə keçirmişdi. İstanbul mühiti onun həm siyasi, həm də təbiət və cəmiyyətlə bağlı dünya görü- şünə bir aydınlıq gətirmişdi. O, Şəbüstərə qayıtdıqdan sonra günlərinin çoxunu məşhur Azərbaycan filosofu Şeyx Mah- mud Şəbüstərinin türbəsində onun ədəbi-fəlsəfi irsini öyrən- məklə keçirir.

"Bizdə həya olsa, cəhəletdən utanın" deyən şair vətə- nindəki gerilik və cəhəletlə barışa bilməyib bütün narazılıq- larını şer dili ilə çatdırırdı:

*Bu əmri-mühəqqəqdi ki, biz milləti-İran
Xortdana və həm quli-biyabana inannux
Əfsus ki, nisvanı-vətən' görmədi bir gün
İranı min üç yüz sənə cəhl etdi qaranlux.*

Xalqının bütün dərini öz dərdi bilən Möcüz geriliyin, cəhəletin səbəbini məarifin olmamasında, elmsizlikdə görür:

*Düşman elm ilə bizi cəhlədi həmmal özünə
Kim zəlil etdi bizi? Cəhl! A müsəlmani-vətən!*

Qadın azadlığı problemi bir çox azərbaycanlı ziyahlar kimi onu da bütün yaradıcılığı boyu düşündürürdü.

"Oğlunu çox oxudar mərifət olsa anada" söyləyən şair ömrünün son illərində Şəbüstərdə qız məktəbi açmaq arzu- sunda bulunur. Böyük maneə və çətinliklərdən sonra buna nail olur.

Möcüzün sağlığında heç bir şeri çap olunmamışdı. Lakin onun yazdıqlarını, xüsusilə şah idarəçiliyinə qarşı şerlərini, çoxları əzbər bilirdi. O, xalqını Sabir kimi oyatmaq istəyirdi. Sabir kimi xalqını güldürmək, düşündürmək, cəhəlet yuxu- sundan oyadıb elmə, məarifə qovuşdurmaq arzusunda idi.

¹ vətənin qadınları.

Möcüz yaşadığı dövrün yaralarının zaman və mühitlə bağlı olduğunu bilirdi. Millətin həyatını dözülməz edən səbəbi də kənarda yox, həyatın içində axtarırdı, onu ədalətsiz üsul - idarədə görürdü.

Möcüz elə bir məkanda yaşayırdı ki, orada onun doğma dilinə, milli-mənəvi dəyərlərinə qarşı güclü təzyiq vardı. Yad dil isə qafalara qılınc gücünə yeridilirdi.

“Özü türk oğlu türk” olub amma öz doğma dilini bəyən-məyən İran şahından fərqli olaraq Möcüz yazırdı:

Ümidini kəsmə, Möcüz yaz, anan təlim edən dildə

Gəzər bir erməğantək dəstərin Çinü Tatarı

Möcüz şerlərini yalnız doğma dilində, özünün dediyi kimi, anası təlim edən dildə yazıb, xalqın milli ruhunu yaşadırdı.

M.Ə. Möcüz 1934-cü ildə Şahrud şəhərində vəfat etmişdir.

Şairin şerlərinin ilk dəfə üzə çıxıb işıq üzü görməsində istedadlı jurnalist-yazıçı Qulam Məmmədlinin böyük əməyi olub. O, 1941-1946-cı illərdə Güney Azərbaycanda olduğu zaman Möcüzün şerlərini kəndbəkənd gəzib birer-birər toplayaraq nəşr etdirmişdir.

Möcüzün ədəbi irsi hər iki tayda dəfələrlə nəşr olunsa da, onun hələ çap olunmamış əsərləri də az deyil.

M.Ə.MÖCÜZ

YAZ ANAN TƏLİM EDƏN DİLDƏ

Mənə lütf eylə, ey saqi, gətir o cami-səişəri
Ki, ta rəf eyləyim nəştovqarın¹ bu rənci xummari.
Nə püstəm var, nə badamım, nə tuxmi-şur, nə neytaqım,
Məzə olsun mənə-biçizə yarın ləli şəhvəri.

¹ Nəştovqarın - az qarınar

De, gəlsin məclisə mütrüb, əlində sazı mizrabı,
Çalib tarü dəfi, şad eyləsin mən aşiqi-zari!
Nə kisəmdə zərim vardır, nə ambarımda bir həbbə,
Əlim boşdur, üzüm qarə, doyunca mey içim bari.
Nə məllakəm, nə tüccarəm, nə xani-mərdüməzərəm,
Mətaim şerdir ancaq, onun da yox xiridarı.
Dilim türki, sözüm sadə, özüm səhbəyə² dildədə
Mənimtek şairin, əlbət, olar kasad bazarı.
Dünən bir şer ilə bir nəmə apardım şahı-İranə,
Dedi: “Torki nə midanəm, mərə to beççə pəndari?”³
Özü türk oğlu türk, əmma deyir türki cəhələtdir,
Xudaya. müzməhil⁴ qıl təxtidən bu ali-Qacari!
Ümidin kəsmə, Möcüz, yaz anan təlim edən dildə!
Gəzər bir erməğantək dəstərin Çinü Tatarı.

XX ƏSRİN BÖYÜK ŞAİRİ - M. ŞƏHRİYAR

Dünya ədəbiyatı xəzinəsinə qiymətli incilər bəxş etmiş Dahi Azərbaycan şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyar XX əsrin ən böyük sənətkarlarından biridir.

Həm Azərbaycan həm də İran ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olan Şəhriyar öz yazı üslubu ilə Ymumazərbaycan ədəbiyyatında yeni ədəbi məktəb yaratmışdır.

Seyid Məhəmmədhüseyn Behcəti Təbrizi Şəhriyar 1905-ci ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. Şairin atası Hacı Mıraqa Xoşginabi Təbrizdə tanınmış vəkil, anası Kövkəb xanım evdar qadın idi. Şairin çocuqluq illəri Məşrutə inqilabı-

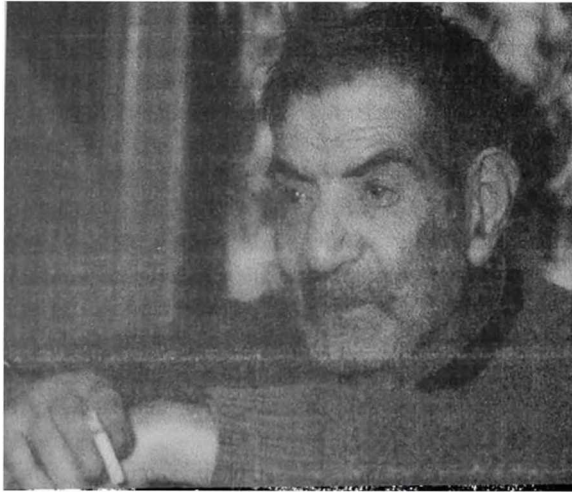
² Səhbəyə dildədə - şərəbəsaludə

³ Türkce bilmirəm, mənə uşağını sanırsan.

⁴ Müzməhil - məhv et, təxtdən sal.

na təsadüf edir. Atası ailəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onları mürekkəb hadisələr burulğanı olan Təbriz şəhərindən ata-baba yurduna - Xoşnəbəndə köçürür. Şəhriyarın uşaqlığı Təbrizdən çox da uzaq olmayan füsunkar mənzərəli kəndlərdə keçmiş, o yerlər şairin yaddaşında əbədi həkk olub, silinməz izlər buraxmışdır. Sonralar həmin xatirələr gözəl bədii tablolar şəklində onun əsərlərini bəzəmişdir.

Şəhriyar ilk təhsilini atasından və kənddəki Molla İbrahimdən almışdır. Uşaq yaşlarından şərə, ədəbiyyata həvəs

*İmami mənə olsa da öz gülşənimin bulbulüyəm mən
Elimin farsçada dərdini söyləy deyiləm mən.
M. Şəhriyar*

göstərmişdir. Nəbati, Şükühi və Ləlinin əsərləri ilə tanış olmuş, Xəzini və Sabir poeziyasına, "Molla Nəsrəddin" jurnalına maraq göstərmişdir. Nizami, Rumi, Xəyyam, Hafiz, Sədi, Şəms Təbrizi, Saib Təbrizi poeziyası ilə tanışlıq Şəhriyarın istedadının inkişafında böyük rol oynamışdır.

O, Təbrizdə orta məktəbi bitirib Tehranda tibb institutuna daxil olur. Lakin ali təhsilini başa vurmağa cəmi 2-3 ay qalmış institutu tərk etmək məcburiyyətində qalır.

Şəhriyar dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinə laqeyd qalmırdı. XX əsrin əvvəllərində İranda və Cənubi Azərbaycanda dalğalanan xalq hərəkatları gənc şairin dünyagörüşündə dərin iz buraxmışdı. Söylənirlərə görə 20-ci illərin ortalarında gənc Şəhriyar Qacar sülaləsinin hökuməti və istibdad rejimi əleyhinə kütləvi ictimai iğtişaşlarda iştirak etmiş, hətta ölümdən qurtulmuşdu. Şairi Tehrandakı ictimai-siyasi mühitdən, dövrün mütərəqqi ziyalılarından ayırmaq məqsədi güdən hakim dairələr onun şəxsi həyatına belə müdaxilə etməkdən çəkinməyərək, bəhanə tapıb, onu məcburən Tehrandan çox uzaqlara, Xorasana sürgün edirlər. Şəhriyar bir müddət orada dövlət qulluqçusu işləyir. Təhsilini təmməyə bilməyən Şəhriyarın bu qovğada ilk cəhdi də uğursuzluqla nəticələnir, hələ Tehranda tibb institutunda oxuduğu illərdən sevdili Sürəyya adlı qız başqasına ərə verilir. Şairin nakam məhəbbəti onun sonrakı keşməkeşli və məşəqqətli həyatında baş verən məhrumiyyətlərin başlanğıcı olur. Şəhriyar ömür boyu ilk sevgisinə sadıq qalır. Nakam məhəbbəti özündə yaşadan, ondan doğan ağır nisgili ürəyində daşıyan şair uzun müddət evlənmir də.

Lakin Şəhriyar şəxsi uğursuzluğu ilə ictimai məhrumiyyətlər arasında uyğunluq axtarıb tapmağı bacarırdı. O yaşadığı mühitdə cavan nəslin dözülməz həyatını ürək ağrısı ilə seyr edir, bu ümumxalq faciəsinin müqəssirlərini axtarıb tapırdı.

*Bir ömür məhəbbətin alovunda yanıbmışam,
Görən necə ölçəcək sərtəflər avarımı?
Mən ki, şər mülkünün ölməz Şəhriyarıyam,
Göz yaşı gövhərindən tanı Şəhriyarını.*

Şairin həyatı, güzəranı məşəqqətli və əzablı olmuşdur. Atasını öləndən sonra 10 nəfərlik ailəni dolandırmaq üçün vətəndən uzun müddət ayrılıb əzab-əziyyət içində yaşayırdı. Şa-

ir həmişə Azərbaycana qayıtmağa can atmış, doğma yerlərin nisgilini parlaq sənət incilərinə çevirmişdir. 50 yaşında vətənə dönmə şair gəncliyini, ilk məhəbbətini, ata-anasını, doğma adamlarını itirmiş və artıq çox erkən də olsa qocalıq illərinə qədəm qoymuşdu. Uzun sürən tənhalıqdan sonra Şəhriyar ailə qurur və oğul-uşaq sahibi olur. Lakin həyat şairə bu gecikmiş səadəti də çox görür. Şəhriyar gənc həyat yoldaşı Əzizəni qəflədən itirir, üç uşaqla yenə tənha qalır.

Şəhriyar irsinin tədqiqatçıları şairin yaradıcılığını dörd dövrə bölür: Birinci dövr (1905-1930) Şəhriyarın uşaqlıq və ilk gənclik illərini əhatə edir və bu illər qaynar həyat eşqi çağlayan şairin ilk kitabçasının "Divançə"nin nəşri ilə əlamətdar olmuşdur. Şəhriyarın 1929-cu ildə Tehranda nəşr edilən ilk şe'r məcmuəsi xalqın məhəbbətini qazanır. Kitabə həmin dövrün Məliküş-şüara Bahar, Səid Nəfisi kimi ən nüfuzlu yaradıcı simaları çox dəyərli müqəddimə yazırlar. Bahar gənc şairi təkcə İranın deyil, bütün Şərqi dünyasının fəxri adlandırır. İkinci dövr (1930-1943) ustadın dərin kədər və üzüntülü günlərini, əzab-əziyyətlərlə dolu sürgün həyatını, sevdiyi insanların və istəklisinin həsrətini, amansız xəstəliyinin iztirablarını yaşadığı ən ağır dövrüdür.

Həyatının üçüncü dövrü (1943-1975) şair üçün nisbətən uğurlu hadisələrlə əlamətdardır. Belə ki, böyük əks-səda doğuraraq müəllifinə misilsiz şöhrət gətirən "Heydərbabaya salam" mənzuməsi, "Stalinqrad qəhrəmanlarına", "Vay-vay anam", "Gecənin əfsanəsi" və bu kimi bir çox məşhur əsərləri, məhz ən məhsuldar olan bu dövrdə yaranmışdır.

Dördüncü dövr (1975-1988) İranda 1978-1979-cu illər inqilabı kimi mühüm bir tarixi hadisəyə təsadüf etsə də, şairin şəxsi həyatında, yeni ixtiyar yaşlarında nəsibi olmuş tənhalıqdan doğan kədər içərisində keçmişdir. Bununla belə həmin illərdə baş vermiş inqilab və bu inqilabın nəticəsində uzun illər boyu demokratiyaya və milli azadlıq uğrunda ardıcıl mübarizə aparmış xalqa "bəxş ediləcək" hüquq və azadlıqlar haqqında vədlərdən ruhlanan şair sevinc duyğulu əsərlərini

də qələmə alır. Lakin sonralar Şəhriyar öz əsərlərində bu inqilabın vəd etdiyi hüquq və imtiyazları vermədiyini, mühüm dəyişikliklər yaratmadığını dolayısı ilə vurğulayır, təleyin amansız gərdisindən doğan sıxıntısını misralara çevirirdi.

Şəhriyar poeziyasının özəməlini və onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yerini düzgün təsəvvür etmək üçün oxucuların diqqətini mühüm bir cəhətə cəkmək olduqca zəruridir. Məlum həqiqətdir ki, tarix boyu türk aydınları öz ana dil və ədəbiyyatları ilə bərabər fars dili və ədəbiyyatını da təbliğ etmiş, bir çox əsrlər boyu fars dilində dəyərli ədəbi əsərlər yaratmışlar. Nəticədə fars ədəbiyyatında "Azərbaycan səpki" kimi bir ədəbi üslub da təşəkkül tapmışdır. Bunu da bilir ki, İranda Azərbaycan şairləri uzun müddət başlıca olaraq farsca yazmaq məcburiyyətində qalmışlar. Bu dildə yazıb sənət zirvəsi fəth edən şairlər çox olmuşdur. Bununla belə öz doğma türkcəsini unutmayan və ya uzun müddət yad dildə yaratdıqdan sonra yenidən öz kimliyinə qayıdıb milli mədəni irsi zənginləşdirən şairlər də az deyildi. Onlardan biri və ən möhtəşəmi Azərbaycan xalqının ölməz şairi Məhəmmədhusəyn Şəhriyar olmuşdur. Güney Azərbaycanda vüsətlənib faciəli surətdə məğlub olan milli azadlıq hərəkatından (1941-1946) bir neçə il sonra o taydakı mənəvi həyatda gözənilmədən və hamı tərəfdən sənət incisi kimi qiymətləndirilmiş bir poeziya nümunəsi meydana çıxır - əsrin ən böyük şairlərindən biri də ənənəvi fars şe'rinin ustası Şəhriyar öz istiqamətini dəyişərək doğma Azərbaycan türkcəsində "Heydərbabaya salam" kimi çox qiymətli bir əsər yaradır.

Doktor Həmid Nitqinin qeyd etdiyi kimi, əruz vəzninin dürlü bəhrələrindən birində deyil, sadə türkcədə, özü də heca vəznə ilə yazılmış şe'rə verilən qiymət farsları çox şaşırtmışdı.

Əsrin məzmununun kənd həyatının təsvirlərindən ibarət olması bir çox fars ziyalıları təəccübləndirirdi. Təbiətlə, kəndlə bağlı heyvətamiz milli obrazlar, təşbehlər, intonasiya

sistemi, milli kolorit də onlara tanış deyildi. Bir sözlə, nə yazı üslubu, nə də məzmunu klassik divan ədəbiyyatına uyğun gəlməyən bir əsərin ədəbi zirvəyə yüksəlməsi onlara anlaşılmaz görünürdü.

Məsələ burasındadır ki, əsəri yazanda Şəhriyarın bu işə hazırlığı vardı. Onun ömrünün bir hissəsi Xoşgünabda, Heydərbaba yamaclarında folklor: xalq musiqisi, şifahi ədəbiyyat, xalq nağılları, oyunlarla zəngin bir mühitdə keçmişdi. Ömrünün son illərini o, doğma yurdda, kənddə yaşamış, kəndin xeyir-şərində, toy-düyünlərində iştirak edib, söz bilicilərini dinləmişdi. Bu "həsət xətiyəsi məcmuəsi"ndə Şəhriyar yalnız azərbaycanlılara tanış olan obrazlara, rəsmlərə, ənənələrə, adətlərə, əfsanəvi və ya real xalq qəhrəmanlarına müraciət edir.

Beləliklə, "Heydərbabaya salam" əsəri Azərbaycan türkcəsinin assimiasiyaya qarşı müqavimətini güclü surətdə nümayiş etdirdi və Şəhriyar türk dilinin millilik və xəlqilik tutumunu Heydərbaba zirvəsinə qaldırdı, İranda türk dilli ədəbiyyatın sürətli inkişafına təkan verdi.

Şəhriyarın "Heydərbabaya salam", "Səhəndiyyə" və doğma dildə yazdığı digər şeirlər Cənubda milli ədəbiyyatın, başlıcası isə milli düşüncənin intibahına səbəb oldu. "Heydərbabaya salam" əsəri yaradıcı gənclərdə yurda olan məhəbbəti, türk dilində yazmaq meylini gücləndirdi. Bu əsərdən sonra şairlər tərəfindən Savalan, Bəzquş, Mişov, Qazan köşk, Pir kuzən, Qafıantı və bir çox başqa dağların adı da poetik formalarda səsləndirildi. Heydərbaba isə dağlar babası oldu.

"Heydərbabaya salam" əsərinə şairin öz təbirincə desək, "toplasan həcmə iki "Şəhnəmə"dən çox nəzirə və cavablar yazıldı."

Ustadın ana dilində yazdığı şeirlər onun həmkarı və məsləkdaşları üçün yeni yaradıcılıq yolu açdı. Az keçmədi ki, ədəbi qüvvələr şer sənət məclisləri təşkil edib, bir yerə toplanır, yazdıqları əsərləri müzakirə edirdilər. Bulud Qaraçor-

lu Səhəndin "Dədə Qorqud" dastanları əsasında yazdığı "Sazımın sözü" poeması da həmin dövrün məhsulu idi.

"Heydərbabaya salam" əsəri müəllifin öz müqəddiməsi ilə 1954-cü ildə Təbrizdə nəşr olundu. Şəhriyarın ana dilində çıxan kitabı haqda ən doğru və uzaqgörən qiyməti xalqımızın azadlıq öndəri Məhəmmədəmin Rəsulzadə verdi. O əsər haqda "Ədəbi bir hadisə" adlı rəy yazıb Ankarada "Azərbaycan" dərgisində çap etdirdi.

Anadilli Şəhriyar poeziyasının tarixi xidməti bir də onda oldu ki, bu poeziya Şimala Cənubi Azərbaycan arasındakı sərhəd maneəsini dağıdıb Bakıya gəldi. "Heydərbabaya salam" bütöv Azərbaycan ədəbiyyatının nailiyyəti və hadisəsi kimi səsləndi.

"Heydərbabaya salam" əsəri bu tayda çap olunan kimi ən görkəmli şairlər Ə. Vahid, S.Rüstəm, M.Rahim, B. Vahəbzadə, H. Billuri Şəhriyara pərəstiş və məhəbbət dolu məktublar yazdılar. Elə bu zamanlarda da mətbuatda xalis nəzirələr və bunlardan başqa Heydərbaba üslubunda şeirlər meydana çıxır.

Şəhriyarın cavab məktubları da ədəbi hadisəyə çevrilir və poeziya mühitində əks-səda verirdi. Professor Q.Beqdelinin tərtibində 1966-cı ildə çıxan "Seçilmiş əsərləri" Şəhriyarın bu tayda təbliği sahəsində böyük addım oldu.

Şəhriyarın Tehranda müxtəlif illərdə azərbaycanca şer məcmuələri, kitabları nəşr olunmuşdur.

Öz doğma yurdu Azərbaycanı, "İran azadlığının zəmini" sayan Şəhriyar milli şovinizmin əleyhinə idi. Milli zülmə qarşı çıxan şair, İranda hökm edən milli ayrıseçkilik siyasətini damğalayır. Bu ayrıseçkilik siyasəti nəticəsində bir sıra məhrumiyyətlərə məruz qalan Azərbaycan xalqına, onun dərbəder düşmüş Vətən övladlarına şairin ürəyi yanırı.

Azərbaycan xalqının iki yüz illik ayrılıq dərdi Şəhriyar poeziyasında silinməz həsrət, hicran motivləri yaradır. Xalqının ikiyə parçalanmasını şair dünyada ən böyük həqsızlıq, öz xalqı üçün isə ən böyük dərd sayır.

*Bir uçaydım bu çırpınan yelinən,
Bağlaşıydım dağdan aşan selinən,
Ağlaşıydım uzaq düşən elinən,
Bir görəydim ayrılığı kim saldı,
Ölkəmizdə kim qırıldı, kim qaldı.*

Dərin ictimai-siyasi məzmun daşıyan aşağıdakı misraları Şəhriyar Rza Pəhləvinin Təbrizə gəldiyi zaman ona xitabən yazmışdı.

*Padşah, diqqətlə bax, tufan dolu Təbrizdi bu,
Keçmişindən boylanır yüz qəhrəman, min qəhrəman.
... Bu həman torpaqdı ki, meydan açıb azadlığa,
Nəğməsiylə, nərsisiylə od saçıb Səttarxan...*

Şairin ayrılıq mövzusunə dönə-dönə müraciət etməsi millətin çəkdiyi acıları bilavasitə yaşaması ilə əlaqədardır. "Heydərbabaya salam", "El bülbülü", "Döyünmə və söyünmə", "Can Rüstəm", "Aman ayrılıq", "Səhəndiyyə", "M. Rəhim həzrətlərinə cavab" və s. şeirlərində otaylı-butaylı Azərbaycanın ağrı-acılı yaşantıları təsvir edilmişdir.

*Qardaş -Gözüm axtarmada qoy bir səni tapsın,
Eşqim tilsim dağları Fərhad kimi çapsın,
Düşməni var isə əmcəyini təndirə yapsın,
Həsərət qalalı biz sizə bir qərn yarındır,
Ağlar gözümün şahidi şerim, sitarımıdır.*

Görkəmli şərqşünas alim Rüstəm Əliyev İranda elmi cəmiyyətdə olarkən fürsətdən istifadə edib Şəhriyarın görüşünə gedirdi. Şəhriyar qəm-qüssəni unudur, R. Əliyevlə görüşünü xalqın gedişi-gəlişinə yol salacaq ümid körpüsünə bənzədirdi:

*Tilsim çay dərələrdə nə qoçaq salmış idin
Bir ümid körpüsü ki, yola sala karvan, Rüstəm*

*Deynə Dümrül bürcünü düşməni yıxa bilməz
Qardaş nə qədər yadlaşa, yaddan çıxma bilməz.*

1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra Şəhriyar ana dilində daha məhsuldar işləmiş və ömrünün son illərini Təbrizdə yaşamışdır. İnqilabın təsiri ilə yazılan bir sıra şer, məktub və qəsidələrini ana dilində çıxan dərgilərdə çap etdirmişdir.

15 ildən artıq bir dövr ərzində Şəhriyarın yaradıcılığını İranda təbliğ edən, eyni zamanda şeirlərini demək olar ki, hər səhifəsində dərc edən "Varlıq" jurnalı olmuşdur. Doğma Azərbaycan dilində "Varlıq" kimi jurnalın nəşr edilməsi xəbəri o zaman Şəhriyarı çox sevindirmişdi. O, bu sevincini Azadlıq quşu "Varlıq" şeirində əks etdirmişdi.

Şəhriyarın şeirləri həm Azərbaycanda, həm də bütün Şərq ölkələrində geniş oxucu kütlələrinin rəğbətini və ona dövrünün "Hafizi" və "ustad" ləqəblərini, "Heydərbabaya salam" poeması isə ona dünya şöhrəti qazandırmışdır. Hər iki dildə yazan müəllif əsərlərində milli koloriti saxlamış, öz xalqının auzu və istəklərini qələmə almışdır. Şair 1988-ci ilin sentyabrında Təbrizdə vəfat etmişdir. O, indiyədək görünməmiş böyük və izdihamlı xalq təntənəsi və məhəbbətilə Təbrizin "Şairlər məqbərəsi" qəbristanlığında dəfn edilmiş, həmin tarixi məzarlıqda şairin möhtəşəm abidəsi ucaldılmışdır.

QARDAŞIM SÜLEYMAN RÜSTƏMƏ

*Gün çırtıdadı, göz qamaşdı,
Araz mənə xoslanışdı.
Eşqim ayaqyalın qaçdı,
Səsin gəldi, Süleymanım,
Sənə qurban mənim canım.*

Mən ölmüşəm, ağlayan yox,
Gözlərimi bağlayan yox.
Bir od yaxıb dağlayan yox,
Soyuq bizi kiridibdi,
Şaxta bizi qurudubdu.

Qorxum budur oyun ola,
Millət yenə qoyun ola.
Kimdi bizə boyun ola?
Ki, qurdu biz qova bilək,
Qurdun şərrin sova bilək?

Səsin mənə nəfəs oldu,
Qəbir mənə qəfəs oldu,
Bir balaca həvəs oldu,
Dedim: durum genə yazım,
Genə də bir qəbir qazım.

Hərdən belə səsin gəlsin,
Gözümüzün yaşın silsin.
Mənim də bir üzüm gülsün.
Haçan səni görə billəm?
Qol boynuva hörə billəm?

Qardaşların gözündən öp,
Bəxtiyanın üzündən öp.
Səmədin də sözündən öp,
Mən də təkəm, sizə qurban,
Tək canım hammuza qurban!

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar
1980

ŞAİR QARDAŞIMA MƏKTUB
(ixtisarlay)

Qoy söyləyim ürəyimin sözünü,
Bir kərə də görməmişəm üzünü,
Nigaranam, yetir mənə özünü
Məhəbbətin bağrımdadır, Şəhriyar,
Mənim ürək ağrımdadır, Şəhriyar.

Kim deyir ki, ünvanımız ayrıdır?
Nə adımız, nə sanımız ayrıdır,
Nə canımız, nə qanımız ayrıdır
Yrək birdir, bədən birdir, Şəhriyar,
Vətən birdir, Vətən birdir, Şəhriyar,

Havaları nə gözəlmiş bu yazın,
Araz üstəndən çatdı mənə avazın,
Yarı canım bu tayında Arazın,
Yarı canım yanındadır, Şəhriyar,
Şərin, sözün ətir dadır, Şəhriyar.

Hər canlıdan sənə bu can yaxındır,
Uzaq deyil yol ki, yaman yaxındır.
Qaşla gözün arasından yaxındır,
Gəl-gəl deyir sonbeşiyim, Şəhriyar,
Qurban sənə ev-eşiyim, Şəhriyar

Hicran odu sinəmizi yaxdı, gəl,
Səndən ötrü ürəyimiz axdı, gəl,
İstəyirsən əncir-üzüm vaxtı gəl
Məclislərdə başda otur, Şəhriyar,
Yrəyimdə arzum budur, Şəhriyar.

Qoy bir də qan çilənməsin torpağa
Yer üzündə nə qul olsun, nə ağa,
Şənlik qursun Təbriz, Mərənd, Marağa,

Dile gəlsin kamanımız, Şəhriyar,
Belə keçsin dövrümüz, Şəhriyar.

Gəl Bakıya bağım- bağçam güləndə,
Birçə ovuc torpaq getir gələndə.
Dostlar qatsın torpağıma: öləndə
Bəlkə onda kama çatam, Şəhriyar,
Son mənzildə rahat yatam, Şəhriyar...

Süleyman Rüstəm
18 may, 1968.

ACI TALELİ ŞAİR - MƏ- HƏMMƏD BİRİYA

M. Biriya

Məhəmməd Biriya XX əsrin 40-cı illərindən Güney Azərbaycan poeziyasında çox görkəmli yer tutan şairlərdəndir. Güney Azərbaycan ədəbiyyatında Məhəmməd Biriya qədər ağır və məşəqqətli həyat sürən, təqiblərə, həbsə, əzablı sürgün həyatına tuş gələn ikinci bir şair tapmaq çətindir.

Bu cəhətdən o, XX əsr Güney ədəbiyyatında və milli azadlıq uğrunda mübarizə tarixində analoqu olmayan şəxsiyyətdir.

Məhəmməd Hacı Qulam oğlu Biriya (Bağırzadə) 1914-cü ildə Təbrizdə dülgər ailəsində anadan olmuşdu. Atası Qulamın balaca Məhəmmədin dünya görüşünün formalaşmasında və istiqamətləndirilməsində müstəsna rolu olmuşdur.

Təkcə Təbriz yox, bütün Qafqaz mühitinə, burada cərəyan edən hadisələrə yaxından bələd olan Qulam kişi oğlu Məhəmmədi yeniyetmə yaşlarından milli ruh və mübarizlik istiqamətində, eyni zamanda dindar ruhda kökləmişdi və bu keyfiyyətlər ömrünün sonunadək Biriyanın şəxsiyyətində və yaradıcılığında aydın sezilirdi.

1920-ci ildə ailəsi ilə birlikdə Bakıya gələn Məhəmməd ibtidai təhsilini burada alır. 1929-cu ildə anasının vəfatından sonra o, atası ilə birlikdə yenidən Təbrizə qayıdır və təhsilini burada davam etdirir. Orta təhsilini başa vurub, ordu sırasında hərbi xidməti qurtardıqdan sonra Biriya müxtəlif dövlət idarələrində karguzarlıq işlərində çalışır. Orta məktəbdə tədrisin ana dilində aparılmasının yasaq olmasının, hərbi hissələrdə zorakılıq və qəddarlığın, Rza şah diktaturasının ölkədə yaratdığı boğucu mühitin canlı şahidi olan Biriya bütün varlığı ilə ayrı bir yolun, azadlıq və qurtuluş yolunun yolçusu oldu.

Məhəmməd Biriya yaradıcılığa çox erkən yaşlarından başlamışdı. Onun anasına, sevdiyi qıza, doğma vətənə həsr etdiyi şerlərdə gənc şairin məhəbbətlə dolu ürək çırpıntıları duyulursa, kazarma mühitindəki gənclərin iztirablı əsgər xidməti, dövlət memurlarının kobudluğu və yekəxanalığı, yoxsullar qarşısında varlıların həırnlığı onun şerlərində ilk gündən qamçılanırdı.

İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə bağlı mütləfiq qoşunların İrana daxil olması, Rza şahın ölkədən qaçması, azadlıqsevər insanların zindanlardan azad olub, sürgünlərdən qayıtması, ölkədə bir qədər azad ab-havanın yaranması İran məkanı daxilində bütün mütərəqqi qüvvələri hərəkətə gətirir. Rza şahın amansız diktatura zülmü altında daha çox ezilən Azərbaycanda bu oyanma daha güclü oldu. 1941-ci ilin yayından Azərbaycanda vulkan kimi püskürən milli azadlıq hərəkatında gənc şair Məhəmməd Biriya alovlu şerləri ilə çıxış etdi və antifaşist qüvvələrin başçısı kimi özünü az müddətdə tanıtdıra bildi. 1941-1946-cı illər Cənubi Azər-

baycandakı milli demokratik hərəkat Biriya yaradıcılığında yeni dövr açdı. Biriya yaradıcılığının bu dövrünün başlıca cəhəti ondan ibarət olmuşdur ki, onun şeirləri siyasi lirikaya doğru istiqamət götürmüş, satira və həcv Biriyanın qara qüvvələrə qarşı mübarizəsində kəsərlə silahla çevrilmişdir. Güney Azərbaycanda kütlələrin oyanmasında və mübarizəyə səfərbər olmasında M.Biriyanın xüsusi yeri və payı vardır. Bu payı hər hansı iradla Biriya almaq ədalətsizlik və həqsizlik olar. Mübaliğəsiz demək olar ki, Biriya şeri 1941-1946-cı illərdə Güney Azərbaycandakı böyük azadlıq mübarizəsinə bir ordu qədər xidmət etmişdi. Həmin illərin şahidləri belə bir siyasi mənzərəni xatırlamamış olmazlar: Güney Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı günbəgün yüksəldikcə, şah, irtica və onların yerlərdəki havadarları quduzlaşıb amansız təqiblərə və hər cür zorakılıqlara əl atdıkları bir vaxtda Təbrizin, Ərdəbilin, Urmiyanın, Xoyun, Mərəndin, Zənganın, Sərabın, Əhərin və bütün Azərbaycan şəhərlərinin küçə və xiyabanlarında əllərində M.Biriyanın alovlu şeirlərini “Əşare aqayə Məhəmmədə Biriya”, “Biriya, bəndəri kəs, şah qaçır a”, “Cahanda zalimə, sitəmgərə üsyan, üsyan, üsyan.”, “İnsaf elə gəl bir balaca mürvətə, ərbab”, “Binəvə kəndlinin şikayəti”, “Bəlkə qayıtdı şahımız”, “Ay kişi bayram gəlir”, “Mən öz qanıma qəltan yaranmışam”, “Hər addımda məzarım var” və saydıqca qurtarmayan bu kimi şeirlər çap edilmiş vərəqləri xüsusi ədə ilə oxuyan yeniyetmələr¹ əslində qəflətdə yatan vətən övladlarını oyadırdı, oyanmışlara isə qol-qanad verir və onları mübarizəyə ruhlandırırdı.

“Üsyan” adlı şeri ilə Biriya xalqını rejim əleyhinə ayağa qalxmağa, ölkənin mənafeyini yadlara satanlara, zəli kimi xalqın qanını sorub varlananlara qarşı qiyama (üsyanə) çağırırdı.

¹ Şer vərəqlərini yaymaq və az yaşlı və yeniyetmə uşaqlarına görə tapşırılmışdı ki, yaşlarına görə onlara həbs düşmürdü.

Hər kimdə həqqə qarşı olsa cəhizim

Həqsizliğin əleyhinə etsin gərək qiyam.

“Üsyan cahanda zalimə, zülmə, sitəmgərə” deyən Biriya mübarizə meydanına atılan gündən çıxış yolunu zalımlara qarşı üsyanda görürdü. “Biriya, bəndəri’ kəs, şah qaçır a!” deməklə Biriya Məhəmmədrazı şahın canına lərzə salırdı və ona da (atası kimi) qaçmağın yeganə çıxış yolu olduğunu xatırladırdı. Biriyanın 40-cı illərdəki yaradıcılığında şahlıq və irtica rejimi ilə döş-döşə durmaq, onların cinayət və riyakçılıqlarını ifşa etmək, qançılamaq başlıca mövzu idi.

Biriyanın şeirlərində məzlumlara tərəf durmaq, onların hüququnu müdafiə etmək, tələblərinə biganə qalmamaq diqqəti daha çox çəkir. O, Sabir və Möcüzün satira ənənəsinə sadıq qalaraq öz ürək sözünü çox vaxt satira dilində deyirdi. Zəhmətkeşin əməyi hesabına varlanan ərbaba kəndlinin üz tutaraq dediyi sözlər nə qədər acı və düşündürücüdür:

*Sinnim bu yaşa gəldi, görmədim nə kitabxanə üzü,
nə məktəb,*

*Yandırdı mənim qarnımı axırda bu mətləb,
Yorğan-döşək içində səni sancsın bir qara əqrəb,
Var yoxsa ümid gələsən lənətə ərbab,
İnsaf elə gəl, bir balaca mürvətə Ərbab.*

*Çöllərdə canım çıxdı mənim gün qabağında,
Arvad, uşağım görmədi başmaq ayağında.
Var, yoxsa gözün çatlamış ayrılan çanağında,
Al, al bunu da lap məni sal zillətə ərbab,
İnsaf elə gəl bir balaca mürvətə, ərbab!*

Yaşı ötmüş, yoxsulluq nəticəsində ailə qura bilməyən cavanların halına yanan və bu ictimai dərdin kökündə möv-

¹ Bender - liman.

cud rejimin yaratdığı ehtiyac və yoxsulluğun durduğunu açıb göstərən Biriya deyir:

*Vah, vah kişi bax, gör bu zamanda.evlənmək olurmu?
Gördükə toyun xərcini dillənmək olurmu?*

Məhəmməd rza şah Azərbaycanda xalq hərəkatının yüksəldiyini görüb, hərəkatı boğmaq, onun fəalları divan tutmaq məqsədi ilə 1943-cü ildə jandarm qüvvələrinin Azərbaycanda artırılması və onların silah və hərbi sursatla yaxşı təmin olunması haqda baş jandarm idarəsinə göstəriş verdi. Bununla əlaqədar "Qoçağım əmniyyətlər", meydan sizindir, qorxmayın" sətri ilə başlayan şerində haqqını tələb edən xalqı heç nə ilə susdurmağın mümkün olmayacağını və törədilən cinayətlər üçün hər bir jandarmın gələcəkdə xalq qarşısında cavab verəcəyi bildirilir. "İrticaya xitab" şerində Biriya vətəni Azərbaycanın azad olacağını, azadlıq və qurtuluşa gedən yolu həmişəlik kəsməyə heç bir qüvvənin qadir olmadığını, cəlinin, obasının qəmdən, möhnətdən azad olacağını irtica qüvvələrinə bildirərək yazırdı:

*Artıq bunu bil, sən nə qədər dursan inadə
Sarsılmayacaq bizdə olan əzm, iradə,
Dərya.kimi coşmuş, coşacaq qüdrətə milli,
Qurmuş, quracaq haqq özünə dövlətə milli,
Azad olacaq şanlı elim möhlətü qəmdən
Yurdumda.əsər qalmayacaq zülmü sitəmdən!*

Güney Azərbaycanda "21 Azər" inqilabının qələbəsinə və Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulmasını M. Biriya arzularının çiçəklənməsi, sevincinin zirvəsi hesab edirdi. Təsədüfi deyil ki, o, öz ailə həyatını məhz həmin tarixi günlərdə qurdu. İllərdən bəri sevgisini ürəyində gezdirdiyi Həmidə xanım qovuşdu. Bu onun arzusu, əhd-peymanı idi. "Vətən azad olmamış nə toy, nə büsat" deyən şair arzularının çin ol-

² Əmniyyə - jandarm.

ması idi.

Biriya ədəbi yaradıcılığında nə qədər həssas və cılığın idisə, ictimai həyatında, siyasi mübarizədə uzaq gören, "tük-tükəndən" seçən şəxsiyyət idi. O özünü Azərbaycandakı hərəkatı "dost" kimi tanıtdıran xarici qüvvələrin sədaqətinə inanmırdı və bir gün xəyanətə əl atıb azadlıqsevərləri meydana tək qoyacağını duyurdu. Bu duyuş onu bəzən yaxın dostlarının belə gözündən salırdı. Həmin dövrdə Güney Azərbaycanın taleyi ilə oynayan "filosoflar"a müraciətlə deyirdi:

*Təbrizlilərin oldu bütün dərcləri təkmil,
Hər guşədə bir tudə tapıbdır yenə təşkil,
Oğlansan əgər gəl, bu işin fəlsəfəsin bil,
Mən də onda.deyirəm afərin oğlana, Məşallah*

Biriya 40-cı illərdə öz ömrünün gələcək faciəli və zavalı günlərini əvvəlcədən görmüş kimi məzmunu vəsiyyəyə oxşayan şerində yazmışdı:

*Sevgilim başına.qara.bağlasın,
Bulaq tək gözündən sular çağlasın,
Düşmənlər gülsün, dostlar ağlasın.
Dəsinlər Biriya.zavalə gəldi.*

50-ci illərdə S.Rüstəmi, B.Vahabzadəni, M.Rahimi və s. Quzey Azərbaycan yazarlarının üzünü görmək arzusu ilə yəşayan və bu arzu ilə dünyasını dəyişən Məhəmməd hüseyn Şəhriyar kimi Məhəmməd Biriya da Azərbaycan poeziyasının parlaq simalarından olan Böyük Səməd Vurğunu görmək, onun özəmətli şair çöhrəsinə tamaşa etmək arzusu ilə yaşamışdı.

*Biriya, vurulmuşam Vurğuna,
Yurdumuzun şərəfətli oğluna.
Könül, yolun düşsə Sovetlərin yurduna,
Bir doyunca.çöhrəsinə baxarsan.*

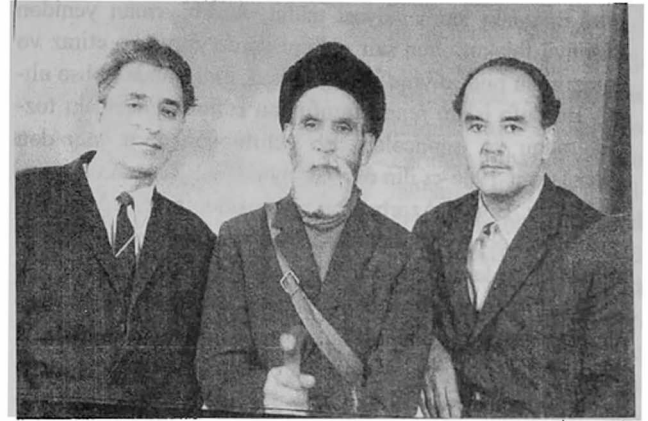
Qadın ləyaqəti, qadın azadlığı, cəmiyyətdə onun yeri və rolu şair Biriyanı həmişə narahat edən mövzulardan biri olmuşdur. Qadını elm, məarif və mədəniyyətdən konarda sax-

layaraq, onun əsas vəzifəsinin ancaq uşaq böyütmək olduğuna qarşı çıxan oğulun ataya etirazını ifadə edən şair yazır:

*Ay oğul, bankama, azadlığı arvad nə bilir?
Elmnən mərifəti o evi bərbad nə bilir.
Arvad, arvaddır, çeynəsin öz saqqızını,
Təki danışın oğlunu, həm qızını.*

Məhəmməd Biriya Güney Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olmaqdan əlavə həm də, o, böyük ictimai xadim, azadlıq mücahidi idi. O, 40-cı illərin əvvəllərində Təbrizdə yaradılmış (noyabr, 1941) "Azərbaycan cəmiyyəti"nin və həmkarlar təşkilatının fəallılarından olmuş, İran həmkarlar təşkilatının Azərbaycan bölməsi Mərkəzi şurasının sədri və Beynəlxalq həmkarlar şurasının üzvü seçilmişdir. Biriya Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin yaradılmasında Milli Hökumətin qurulmasında və bu hökumətin müərəqqi islahatlarının həyata keçirilməsində öndərlərdən biri idi. Azərbaycan Milli Hökumətinin başçısı S.C. Pişəvəri şair Məhəmməd Biriya böyük etimad göstərərək Azərbaycan Milli Hökumətində məarif naziri vəzifəsini ona tapşırırmışdı. Az müddət içərisində Azərbaycan məktəblərində tədrisin fars dili əvəzinə azərbaycancaya keçirilməsinə və doğma dildə dərslərin hazırlanmasında, Azərbaycan türkcəsində dərs demək üçün müəllimlərin təlimatlandırılmasında, məktəb yaşlı uşaqların məcburi qaydada məktəbə cəlb edilməsində, savadsızlığı ləğv etmək kurslarının təşkilində və s. bir nazir kimi Biriyanın böyük xidmətləri vardır.

Biriya Azərbaycan Demokrat Fırqəsi MK Siyasi Bürosunun üzvü, Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi İdarə Heyətinin üzvü və Azərbaycan Həmkarlar İttifaqının sədri olmuşdur. M.Biriya Azərbaycan xalq hərəkətində və Azərbaycan Milli Hökuməti qarşısında xidmətlərinə görə "21 Azər" medalı və ən ali mükafat "Səttarxan ordeni" ilə təltif edilmişdir.

Bu şəkil 1969-cu il sentyabrın 12-də Məhəmməd Biriyanın Sovetlər İttifaqında nəhaq həbsdən azad olub, Bakıya gəldiyi gündə çəkilmişdi.

Şəkildə soldan Mir Rəhim Vilayi, Məhəmməd Biriya (ortada), Mir Qasım Çəmənzəminli

Azərbaycan Milli Hökumətinin süqutundan sonra Məhəmməd Biriya bir müddət Təbrizdə gizli yaşadıqdan sonra 1947-ci ilin mart ayında gizli şəkildə Quzey Azərbaycana mühacirət edir və bununla da Biriyanın faciəli ömür günləri başlayır. Güney Azərbaycan şah qoşunları tərəfindən işğal olunduqdan sonra özünə "Bipərvə" təxəllüsü qəbul edən Biriya vətənin sonsuz səməllərində noinki pərvaz edə bilmədi, onu heç yerdə də rahat buraxmadılar. Onun təkəfə fikir və yaradıcılığı yox, özünü də buxovladılar. Arzusu doğma torpaqlara qayıtmaqdan, yeni qurduğu ailəsinə qovuşmaqdan, körpə Faiqinə atalıq qayğısı göstərməkdən ibarət olan Biriya sovet orqanlarındakı böhtançıların əli ilə ləkələnir, ona cəsusluq damğası vurulur və Stalin rejiminin günahsız qurbanlarından olur. O, 1947-ci ilin yayında həbsdən alınır və kiçik fasilələr nəzərə alınmazsa 20 ilə yaxın həbsdə və sürgündə qalmalı olur. 33 ildən çox bir müddətdə həbsdə, sürgündə qalan, səfil və məşəqqətli həyat sürən 66 yaşlı ağsaqqal qoca Biriya 1980-ci il sentyabrın 29-da vətənə, canından çox sevdiyi Təbrizə qayıtsa da arzu və istəklərinə çata bil-

mir. Buradakı ictimai-siyasi mühit, Azərbaycanın yenidən düşdüyü fəlakət onun şair qəlbini dərddə gətirir, o etiraz və narazılığını bildirdiyinə görə yenidən, indi İranda həbsə alınır. Bu dəfə islam rejimi tərəfindən edilən zindandakı təzyiq, təhqir və işgəncələrə tab gətirməyən qoca, taqətdən düşmüş şair 1986-cı ilin oktyabr ayında 72 yaşında dünyasını dəyişdi. Bonda Azərbaycan türkcəsində çıxan "Ana dili" qəzeti bu xəbəri "Məhəmməd Biriyanı öldürdülər" başlığı altında oxucularına çatdırdı.

M.Biriyanın Təbrizdəki vəfalı dostları, Biriya poeziyasının pərəstişkarları onun dəfnini böyük hörmət və ehtiramla təşkil etmişlər. Sonra isə onlar şairin seçilmiş şeirlərinin toplusunu buraxmağa nail olurlar. M.Biriya bir neçə kitabın, o cümlədən "Üsyan", "Ürək sözləri" kitablarının müəllifidir.

Şair Məhəmməd Biriyanın həyat və yaradıcılığı Azərbaycanın hər iki hissəsində tədqiqat mövzusunə çevrilmiş və hər tərəfli araşdırılır.

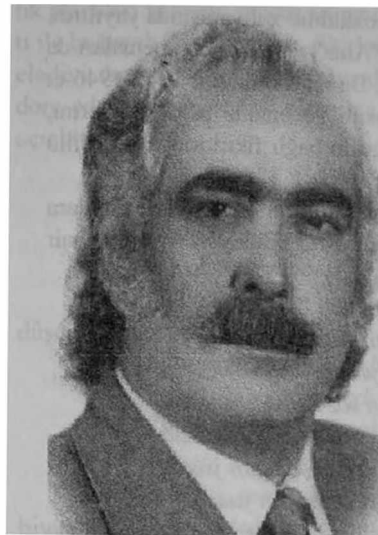
Azərbaycan poeziyasının heç vaxt sönməyən ulduzlarından olan Məhəmməd Biriya bu günkü və gələcək nəsillərin xatirəsində həmişəyaşar şairlərimizdənədir.

QORQUD NƏFƏSLİ ŞAİRİMİZ – SƏHƏND

Səhənd çağdaş Güney Azərbaycan poeziyasının inkişafında aparıcı mövqe tutan və bu sahədə diqqətəlayiq xidmətləri olan bir şairdir.

Bulud Qaraçorlu Səhənd 1926-cı ildə qədim elm və mədəniyyət mərkəzi Marağa şəhərində anadan olmuşdur. Buludlu və yağışlı bir yaz günündə anadan olduğundan atası Əbdül Mütəllib ona Bulud adı qoyur.

Bulud ilk və orta təhsilini Marağa və Təbrizdə alıb 17 yaşında ikən "Razi", az müddət keçdikdən sonra isə "Sə-

hənd" təxəllüsü ilə şeirlər yazmağa başlayır.

Səhəndin gənclik illəri İranda Azərbaycan xalqının milli istiqlaliyyət uğrunda apardığı çətin mübarizə dövrünə -1941-46-cı illərdəki Milli azadlıq hərəkatına təsadüf edir. O, milli hərəkatda iştirak edir. S.C.Pişəverinin rəhbərliyi ilə Güney Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulması, ölkədə aparılan misli görünməyən müstəqqi islahatlar onda böyük ruh yüksəkliyi yaradır. Səhənd

həmin illərdə sevinc və iftixardan doğan şeirlər yazırdı. Lakin Vətənin azadlığı uzun sürmədi. Çox keçmədi ki, fars şovinizmi yad ölkələrin köməyi ilə çiçəklənib dirçələn diyanı yenidən zindana çevirdi. Mübariz şair haray səsinə çəkib xalqının başına gətirilənləri bütün dünyaya bəyan edirdi:

*Qarğış zamanənin qanunlarına,
Qarğış ürəkləri ayrıntılara,
Qarğış insanları qəfəsə salıb
Bəşər hüququndan dem vuranlara.*

*Kimə deməliyək dərdimizi biz?
Dil bilən kimdi, söz anlayan kimdi?
Əsir bir millətə, məhkum bir ələ,
Qayğı çəkən kimdi, ağlayan kimdi.*

50-ci illərdə ana dilində gizli nəşr olunan kitab və mətbuat nümunələri ana dilimizin qorunmasında böyük rol oynayırdı. O dövrdəki əsərlərin əksəriyyəti zindanlarda, sürgün-

İlərdə yazılır, gizli yollarla çoxaldılıb xalq arasında yayılırdı. Bulud Qaraçorlu Səhəndin "Araz" və "Xatirə" poemaları da elə bu əsərlərin sırasında. Bu iki əsərdə şair 1945-1946-cı illərdəki milli azadlıq hərəkatı və onunla bağlı arzularını, ümumiyyətlə xalqın azadlığı ilə bağlı fikirlərini bədii dillə qələmə almışdı.

Pohlovi şovinizminin fars dilini tufəng gücünə qafalara yeritmək siyasəti ilə heç cür barışa bilməyən üsyankar şair "Yasaq" şerində yazırdı:

*Taleyimə sən bax.
Düşüncələrim yasaq,
Duyğularım yasaq,
Keçmişimdən söz açmağım yasaq,
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
Ata-babamdan danışmağım yasaq,
Anamdan ad aparmağım yasaq.*

Səhəndin şerlərində azadlıq idealları dərin xəlqi ifadə tərzində əksini tapırdı. O, ustad Şəhriyara ünvanladığı məktubunda deyirdi:

*Şairim, sözümü qürbətə salma,
Qulaq as, dünyada bu nə səsdir.
Bağrını sıxmasın atılan toplar,
Qırılan zəncirdir, sınıan qəfəsdir.*

Lirik şerlər yazan şair arzu, istək və gələcək xəyallarını xalqa çatdırmaq üçün "Dədə Qorqud" dastanlarına müraciət edir. Xalq yaradıcılığından bəhrələnərək məşhur "Sazımın sözü" əsərini yazır. İllər boyu İranın fars dilli elm və təhsil sisteminin təlqin etdiyi, beyinlərə yeritdiyi "azərbaycan türkcəsi dil deyil, ləhcədir" ideyasını onun yaratdığı "Sazımın sözü" əsəri alt-üst edir. O bu əsəri yazarkən kamil bir söz ustası kimi mədəni irsə yaradıcılıqla yanaşıb, ona həm fəlsəfi məzmun, həm də yeni çalar və nəfəs verir. O, Dədənin sazını əlinə alıb onun diliylə yaşadığı dövrdə xalqının düşar olduğu dərclərdən böyük cəsarətlə bəhs edir. O, eposu yenidən işləyərək dastanın əvvəlinə və sonuna əlavə etdiyi poe-

tik parçaları xalqının çağdaş ictimai-siyasi durumu, vəziyyəti ilə bağlayıb öz baxışlarını, fikirlərini söyləyir. Özünə dörd elədiyi, heç kimsəyə deyə bilmədiyi, başlıcası, heç yerdə dərc edə bilmədiyi ürək sözlərini Dədə Qorquda üz tutub açıqlayır:

*Orda ki, ağız sözdən usanar
Soruşun mətləbi tellər söyləsin,
Dodaq danışarsa od tutar yanar
Gərəkdir zəxmələr, əllər söyləsin*

Şair 10 illik zəhmətinin bəhrəsi olan bu əsəri yazarkən düşdü-yü vəziyyəti, keçirdiyi hissləri belə dilə gətirir:

*Mən ürək sözümü açıb açıqdan
Danışa bilmədim, indi sən söylə,
Düşməni dumağımı çəkən zəmandan
Ətimlə yazmışam səni, ətimlə.*

"Sazımın sözü" əsəri müasir Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında "Heydərbabaya salam"dan sonra tam yerində olaraq ikinci görkəmli ədəbi hadisə sayıldı.

O, "Dədə Qorqud" kimi milli abidələrə üz tutub folkloru necə varsa yamsılamadı, sadəcə olaraq folklor dilindən, deyim tərzindən istifadə edib əsəri yeni formada yarada bildi.

Görkəmli elm xadimi Doktor Cavad Heyət Səhəndin bu əsərinə çox yüksək qiymət verib yazır: "Bu əsər eyni zamanda zəngin bir lüğət xəzinəsidir. Bu cəhətdən də bizim "Şahnamə" və ya daha doğrusu "Millət-naməmiz" sayılır."

Dörd cilddən ibarət olan bu əsərin iki cildini Səhənd sağlığında çətinliklər bahasına belə çap etdirə bilirsə, qalan iki cildi hələ də çapını gözləyir.

Əsər Azərbaycan poeziyasında yeni bir hadisəyə çevrilməklə özündən sonra bir çox əsərlərin, o sıradan Sönməzin "İsanın son şamı", Barışmazın "Nəğmə dağı", Savalanın "Apardı sellər Saranı" və bu kimi başqa poemaların yaran-

masına səbəb olur.

Səhənd 1967-ci ildə ilk dəfə dünya şöhrətli alim-şərqşünas Rüstəm Əliyevlə tanış olur. Professor vasitəsilə bu təy-dəki qan qardaşları ilə əlaqə yaradır. Onlara şəer ərməğanla-rını göndərir. Əvəzində ona bir-birinin ardınca M.Rahim, S.Rüstəm, B.Vahəbzadə, Qabildən cavab mənzumələri gəlir. Bu məhəbbət və ustalıqla yazılmış cavablar onun poetik ərməğanlarının bir silsiləyə çevrilməsinə səbəb olur. O, Rüstəm Əliyevə xitabən yazdığı "Üçüncü ərməğan" şəerində hakim Pəhləvi rejiminin qədim və zəngin tarixə, ədəbiyyata malik olan xalqın dilinə qarşı apardığı qadağa siyasətini pis-ləyirdi:

Zöhhaklar, fironlar, hitlerlər dünyada.

Neyləsə, neyləsə, neyləsə, neyləsə,

Açgılan, tarixi, varaqıla, baxgılan,

"Dilində danışma!" demədilər bir kəsə.

Gəncəli Səbahi Səhəndi Səməd Vurğuna bənzədirdi. Bu da, onun S.Vurğun kimi 30-cu illərin poetik şəer üslubunu da-vam etdirməsi ilə bağlı idi. Səhənd özü dəhə şairimiz Səməd Vurğunun pərəstişkarı idi. O, tək S.Vurğunun deyil, ustad Şəhriyarın, görkəmli söz ustalarımız M.Ə.Sabirin, M.İbrahi-movun, S.Rüstəmin əsərlərindən bir örnək kimi istifadə edib formalaşmış, ədəbi aləmdə özünəməxsus yerini tapmışdı.

Ömrü boyu xalqının azadlığı uğrunda çarpışan Səhənd 1978-1979-cu illər İran inqilabının mahiyyətində xalqına ya-rarlı bir mənanın olmamasını sanki əvvəlcədən duymuşdu. O, 1978-ci il 29 bəhmən üsyanına həsr etdiyi şəerində görü-n nələr söyləyirdi:

Bilmirəm, ağlayım, bilmirəm gülüm,

Bilmirəm, açılıb, ya solub gülüm.

Danışmağa tutmur ağzımda dilim,

Axı, dostlar, mən Təbrizdən gəlmişəm...

Vətən qəfəsdədir, Vətən dardadır

Gözləri yol çəkir, intizardadır,

Şəhriyar qardaşım görən hardadır,

Aman, dostlar, mən Təbrizdən gəlmişəm.

Ömrünün son aylarında böyük ürək yangısı ilə yazdığı bu poetik parçılar Səhəndin çap olunmamış şəerlərindəndir, (Onu ilk dəfə 1997-ci ildə "Varlıq" jurnalına doktor M.Fərzə-nə təqdim etmişdir).

Düşmənlərin zaman-zaman türklərə qarşı gah gizli, gah da açıq dövlət səviyyəsində apardığı təbliğat, repressiya, ter-rorlar az da olsa, təsirsiz qalmamışdı. Fədakar şair xalqın azadlıq hərəkatlarındakı məğlubiyyətinin bir səbəbini də milli ruhun zəifliyində, milli təəssübsüzlükdə görürdü. Şair söndürülmüş milli ruhu və şüuru oyatmağa çalışırdı.

Bu şəerəf, bu şövkət, bu qüdrət, bu şan

Busa, doğrudan da bizə ar olsun,

Həyatın amansız bir qanunu var,

Təəssübsüz bir millət görək xar olsun.

1979-cı ildə Səhəndin qəfil ölümü Azərbaycan xalqını sarsıtdı. Bütün ömrü boyu xalqının azadlığı uğrunda çalışan şair, inqilabın xalqa gətirdiyi nisbi yenilikləri görmədən öldü. Səhəndin qələm dostlarının ona həsr etdiyi şəerlər isə ədəbiyyatımızı zənginləşdirdi. Şairlərdən ustad Şəhriyar, Sönmez, Coşğun, Müzəffər, Əli Təbrizi və başqa şairlər ona şəerlər ithaf etdilər. Onun haqda ədəbi yazılar, xatirələr çap olundu. Bu yazı və şəerlərdə Səhəndin həyatında, yaradıcılı-ğında qiymətli sayılan keyfiyyətləri önə çəkildi.

Bu istedadlı şair hələ də mükəmməl tədqiq olunmamış, xidmətləri obyektiv dəyərləndirilməmişdir. Səhənd ancaq ana dilində yazırdı və bu yolda nə qədər təqiblərlə, təzyiq-lərlə üzləşsə də heç bir qadağa, maneə onu yolundan döndə-rə bilmirdi. Əsərləri çap olunmadığından geniş oxucu kütlə-si də Səhəndi olduğu kimi tanıya, qiymətləndirə bilmirdi. Şairin sağlığında onun məsləkdaşı istedadlı yazıçı-publisist Səməd Behrəngi bu məsələyə diqqəti cəlb edərək yazırdı: "Şəhriyar "Heydərbabaya salam" əsəri ilə bütün Şərqdə yax-

şı tanındığı halda Səhəndin xidmətləri hələ də layiq olduğu qiymətləri almamışdır.”

Lakin Səhənd yaradıcılığına ən böyük qiyməti özünün “Səhəndiyyəsi” və “o elə bir şair idi ki, mən Şəhriyardan bac alırdı” misrası ilə Şəhriyar özü vermişdi. Ölməz Şəhriyarın Səhəndə məhəbbət dolu yazdığı şerlərində verdiyi dəyəri heç cür unutmaq olmaz.

Səhənd özü ilə Azərbaycan poeziyasına yenilik gətirmiş sənətkardır.

Səhəndin “Sazımın sözü” poemasının çap olunmamış “Qardaş andı” adlanan II hissəsindən parçalar.

Haqqa minnətdaram, bəxtimdən riza:
On illik zəhmətim getmədi boşə:
Səsimi qaldırdım aya, ulduza
“Dədəmin kitabı”n çatdırdım başə.

Bir sevda idi bu, gəldi başıma,
Qorqud babamızın qopuzun çaldım
Hər addımda xeyir çıxdı qarşıma,
Elimi ucaldım, özüm ucaldım.

Adımız, sanımız itib batmışdı,
Sözümüz dillərə, tellərə düşdü,
Məcnun Leylisinin daşın atmışdı,
Yenə əlovlandı çöllərə düşdü.

Daşdan-daşa çaldım ürək çaxmağın
Bağrımı qov edib, tonqal yaxmışam,
Alışdırıb elin sönən çırağın,
Gecənin bağrına məşəl taxmışam.

Su gətirib hardan, daş yığıb hardan
Bir hasar salmışam qəlbi dağlardan
On iki bürc tikib, on iki soydan
Şərimlə qurmuşam yeni bir dövrən

Bir daha tələsiz olmaz ellerim
“Müştəri” üz qoyub “Qəmə”ə sarı,

Dolanıb keçdikcə hər bir ilimiz
Dəyişir dünyanın köhnə mədarı,

Ormanlı qalamız bir də alınmaz,
Təməlini ürəklərə tikmişəm.
Tufanlar qopsa da, gülümüz solmaz,
Toxumun tarixdən alıb səpmişəm.

Əkdigim ağaclar bər verəcəkdir,
Torpağı pak, suyu şəhid qanıdır.
Şaxtalar üstündən vaz keçəcəkdir,
Haq əli bağımın bağbandarıdır.

Üstümə qışqırır şirin nəğmələr,
Bu gün hər səslərdən ucadır səsim,
Banlayan bayquşlar mənə nə elər,
Qorqud nəfəsidir mənim nəfəsim...

ŞAİR SƏHƏNDƏ CAVAB

*Yaradan əlini sıx Süleymanın,
O, el dərdi bilən yüksək insanın
Söylə ki, hələ də “axır Arazın”
Dünyada heç belə “insafsız” olmaz.*
Səhənd

(ixtisarla)

Yaman dərin yarası var sinəmin,
Ağrımayan harası var, sinəmin?
Vüsəl adlı çərəsi var sinəmin.
Bu dərdimlə birdir dərdi Səhəndin.

Mən Təbrizi, Marağanı gezmışəm,
Həm Sarabı, həm ovğanı gezmışəm.
Günbatanı, gündoğanı gezmışəm,
Uzun illər soracağında Səhəndin,
Qəm yemişəm fərağında Səhəndin.

Nolaydı ki, bir gedəydim Təbrizə,
Oturdım dostlarımla üz-üzə,
Gecələri çevirəydik gündüzə,
Hey öpəydim gözlərindən Səhəndin,
Zövq alaydım sözlərindən Səhəndin.

Biz qardaş, özgəyik, yadıq,
Atadan bir, anadan bir övladıq.
Hicran adlı dağı yaran Fərhadıq.
Bu ən böyük əməlidir Səhəndin,
Mahnısının təməlidir Səhəndin.

Düşünürəm gecə gündüz yenə mən:
Bir millətçin iki olmaz bir vətən...
Həm o sahil, həm bu sahil qədimdən
Torpağımdır, torpağıdır Səhəndin,
Vətən eşqi bayrağıdır Səhəndin.

S.Rüstəm.

ƏLİ KƏMALİ İRSİ

Əli Kəmalî İranda rəsmi Azərbaycan adlı ostanların (Şərqi Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan əyalətlərinin) sərhədlərindən uzaqda yaşayıb-yaratmış Azərbaycan türk şair və aşuqların əsərlərini, həmin ərazilərdə yaşayan xalqın folklor nümunələrini toplayıb araşdıran alimlərdəndir. O, İranın tam mərkəzində yerləşən, rəsmən Azərbaycan adını daşımasalar da, həqiqətdə Azərbaycan türklərinin tarixi məkanı olan Həmədanda, Əsədabadda, Zərənddə, Savədə yaşayan həm 5 milyonluq əhalinin və həm də oradakı coğrafi yer adlarının tamamilə türk mənşəli olduğunu topladığı araşdırmalarda sübuta yetirmişdir.

Araşdırıcı alim fədakarcasına bu işə bütün şüurlu ömrünü sərf etmiş, 60-dan çox söz ustasının əsərlərini və 70-dən artıq folklor materiallarını toplayıb ərsəyə gətirmişdir.

İranda uzun bir vaxt toplum halda yaşayan türk ellərini son dövrlərdə inzibati ərazi bölgüsü adı altında bir-birindən ayrı salıb onları fars mühitinə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Bundan başlıca məqsəd dili və mədəniyyəti yasaq edilmiş, inzibati -ərazi vahidlərində ayrı-ayrı yaşayan böyük bir xalqı farslaşdırmaq idi.

Bütün bunları gören və duyan folklorçu alim Əli Kəmalî yorulmaq bilmədən el-el, oba-oba gezərək səpələnmiş türklərin çağdaş və keçmişdə yazıb yaratmış şairlərinin əsərlərini, türk ellərinin folklorunu, yer adlarını öyrənməklə məşğul olub.

Əli Kəmalî 1944-cü ildə Savə şəhərinin Qərəqan (Xərqan) məhəlinin Bəndəmir kəndində anadan olub. Atası Əkbər Kəmalî həm əkinçiliklə məşğul olmuş, Həm də kənd məktəbində müəllimlik etmişdir. Kəmalî nəslə Qərəqan məhəlinin tanınmış alimlərindən olan Seyidlərə mənsub olmuşdur.

Əli ilk təhsilini öz kəndində, atasının dərs dediyi məktəbdə almış, sonra Savə şəhərinə gedərək təhsilini orada bitirmişdir. 1957-ci ildə Tehran Universitetinin hüquq fakültəsinə girmiş, ali təhsilini başa vurduqdan sonra ədliyyə vəkili olmuşdur. Əli Kəmalî Tehrandə ən yaxşı vəkillərdən biri kimi şöhrət qazanmışdır.

Ürəyi Vətən eşqi ilə döyünən Əli Kəmalî bu yolda hər cür mənəvi və maddi fədakarlığını əsirgəməmişdir. O, tək hüquqşünas olmayıb, folklorçu şair, alim, tarixçi kimi öz vətəndaşlıq borcunu xalqı və ölkəsi qarşısında ödəməyə çalışırdı. Onun qələmindən çoxlu mənzum və mənsur şeirlər, el-

mi ədəbi məqalələr çıxmışdır.

O, İran türklərinin el aşiq və şairlərinin, eləcə də Güney dialektlərinin xəritəsinin yaradılması kimi böyük bir işin başlanğıcını qoydu. Heyf ki, vaxtsız ölüm onun gərəkli işlərini başa vurmağa imkan vermədi.

Əli Kəmalini ilk dəfə ədəbi aləmə tanınmış türkoloq alim, professor Qulamhüseyn Beqdeli təqdim edib. Q.Beqdeliyə görə Telimxanın əsərləri, Əli Kəmalinin başqa toplanma və araşdırmaları, Azərbaycan türk dilinin ləhcələrini öyrənmək və türkologiya sahəsində yeni bir hadisəyə çevrilə bilər. Həqiqətən də Əli Kəmal Azərbaycan türkologiya elmi üçün çox mühüm tədqiqat sahələrini kəşf etmişdir. Çox dəyərlidir ki, Əli Kəmal apardığı araşdırmaların sonunda belə bir mühüm nəticəyə gəlir: İranda yaşayan türklərin çoxunun dili bir sıra məhəlli ləhcələrə ayrılan Azərbaycan türkcəsidir. Bununla bağlı onun "Türkmən Mahmud" məqaləsində yazdıqlarını olduğu kimi sizlərə çatdırmaq istəyirik: "Bizim Məzəlqan və Savə məhalında danışılan türki Azəri türkcəsindədir. O sıradan Türkmən Mahmudun dili də bu ləhcədən yaranıb".

Əli Kəmal Həmədanın Savə bölgəsindəki 700-dən çox kəndin dilinin Azərbaycan türk dili olduğunu topladığı qaynaqlarda üzə çıxardı. O, həmçinin Orta İran türkləri kimi qəbul edəcəyimiz bu bölgə dili və mədəniyyəti ilə "Gılqamış" dastanı arasında olan sıx bağlılığı göstərdi. O sıradan bu el-obada yaşayan bir milyondan çox Qaşqay türklərinin mədəniyyətini tanıtdı. O, Telimxan, Türkmən Mahmud, Səngəgli Aşiq Rza Əli, Qırmızınlı Fəqir, Məzəlqanlı Asim, Müslimabadlı Qüdsi, Süsənqanlı Müntəzir, Əlvinli Mahmud Xoşnevis, Zərgərəllili Quluxan, Misirxanlı Əkbər Rəzzaqi, Suludərəli Əndəlib, Vərəçəndli Pənəhi, Bəndəmirli Şeyx Həsən Mehtəmi, Misirqanlı Asi, Acanlı Asi, Həmədan kəndlərindən olan Eynəbadlı Davəri, Kahardlı Fani, Dərgizinli Molla Əhməd, Niyirli Əfşar, Quləkəndlili Yadigar, Məhzun, Kövsər, eləcə də onlarla belə el şairini arayıb tapmış, o sıradan 30-dan artıq aşiq dastanı əldə etmişdir.

Əli Kəmalinin, ən böyük işlərindən biri 200 il bundan əvvəl yaşamış Telimxan kimi qüdrətli bir söz ustasını tapıb, öyrəniş xalqa tanıtdırmasıdır. Əli bəy özü də Telimxanı təqdim edərkən onun türk aləmi üçün böyük bir tapıntı olduğunu söyləyir. O, Telimxanın əsərlərini toplayıb, araşdırıb, öyrəndikdən sonra 13 min beytlik divanını bütövlükdə çapa hazırlamışdır. Ə. Kəmal Telimxanın yaradıcılığı ilə Xəstə Qasım, M.P. Vaqif, Nəbati, Mehtimqulu yaradıcılığı arasında bədii müqayisələr aparmış, onların oxşar və fərqli cəhətlərini ortaya çıxarmışdır.

Telimxanın Molla Pənəh Vaqifin bir sıra şerlərinə nəzirlər yazdığı bellidir. Əli bəy Telimxanın əsərlərini araşdırarkən onların içərisində Vaqifin indiyədək çap olunmamış üç şerini də tapıb üzə çıxarıb. Xəstə Qasımın doğulduğu yer, (Tikmədaş) ailə vəziyyəti, yeni tapılmış şerləri, qəbrinin yeri bu yeniliklər sırasında.

Əli Kəmal bizə az tanış olan Qaşqay, Əbivərd, Əfşar tayfalarının tarix və ədəbiyyatına da toxunur. Qaşqaylardan yazarkən "Qaşqay" sözünün bir neçə anlamı olduğunu söyləyir. Onların yaşadığı yerlər, əhalisinin sayı ilə bağlı bilgi verir. Deyir ki, vuruş və savaşlardakı qoçaqlıqlarından çox yazılıb da, onların elm və sənət adamlarından az yazılıb. Bu boşluğu az da olsa doldurmaq üçün Məhzun Qaşqayı, Yusif Xosrov və başqalarının yaradıcılığından söz açır.

Əli Kəmalinin toplayıb araşdırdığı söz ustalarını yaşayıb yaratdıqları əraziyə görə şərti olaraq dörd yerə bölmək olar. 1. Savə və Həmədan şairləri. 2. Qorəqan şairləri. 3. Qaşqay şairləri. 4. Dərgizin şairləri. Əgər Savə şairlərinin qələminə qəliz ərəb-fars tərkibli sözlərdən və fars düşüncə tərzindən tamamilə uzaq, təmiz türk dilində yazılmış şer parçaları mənsubdursa, Dərgizin şairlərinin yaradıcılığında bunun tam əksini görmək olar.

Əli bəy X yüzillikdən bu yana İranda hakimiyyət sürmüş farsca yazan türksöylü hökmdarlarla bağlı yazır ki, onlar fars dili və mədəniyyətini qılnc və qələmləri ilə qoruyaraq

bu dildə yazıb yaratmış, onu yüksəkliklərə qaldırmışlar. 900 il İranda, Türküstanda, Rumda, Hindistanda, İraqda hökm-darlıq edən və farsca gözəl şeirlər yazan çoxlu türksoylu döv-lət başçısının adını çəkərək onların əsərlərindən misallar gə-tirir.

Əli Kəmalini onu da bildirir ki, tanınmış türk sülalələrinin şahları öz yanlarına farsca yazan şairləri toplamış, özləri də duymadan öləziyən fars dilinin, mədəniyyət, siyasət və iqtisadiyyatının bütün yönlerini ələ alaraq ərəb dilindən yüksək tutmuş, onu yaşatmış və belə demək olarsa, düşmənlərin əli-ni İrandan çəkib iranlılara nəfəs almaq və fars dilində danışmaq imkanı vermişlər. Onun bu mövzudan olan yazısından iki misal gətirsek, maraqlı olar. "Türk Qacar şahlarına yaxın olan Fətəli şah çağdaş Tehran ləhcəsi sayılan fars dilində ilk kərə danışaraq onu geniş yayan olub. O, qüdrətli bir şair ola-raq fars dilində Xaqan təcəllüsü ilə şeirlər yazıb. Hind sultan-larının ən qüdrətli sayılan Humayun şahın oğlu Əkbər şah da şair imiş. Onun əmri ilə bir çox kitablar sanskritdən fars-caya çevrilib".

"Bir millət öz mənliliyini tanımazsa, varlığına inanılma-yacaq" söyləyən Kəmalini İranda hər tərəfə səpələnmiş türk mədəni fikrini, sərvətini, xalq folklorunu toplayıb, xalqa qaytardı.

Ə.Kəmalinin vaxtsız vəfatını, topladığı və yazdığı əlyaz-maların pərakəndə halda qaldığını nəzərə alaraq onun hazır-ladığı folklor toplularının adını qeyd etməyi lazım bildik. Bunlar aşağıdakılardır:

"Kəlbə-Hurizad", "Məhmud Nigar", "Şah İsmayıl", "Tu-farqanlı Abbas", "Məsum-Əfruz", "Aşıq Qərib", "Xan Əs-gər-Məcub", "Vərqa və Gülşə", "Nəcəf - Şahcamal", "Qara-dağlı Qurbanla Pəri", "Fərhad - Gülşad", "Seyidi-Pəri", "Həmraz, Səlminaz, Sayıaz", "Təharimürzə ilə Zöhre", "Kökli Məhəmmədlə Pəri", "Əsli-Kərəm", "Bəhram-Gülən-dam".

Yuxarıdakılardan başqa Ə.Kəmalinin daha 19 yarımqıç

əsəri var. Ə.Kəmalinin folklor nümunələri haqqında əsərlə-rindən bəhs etdikdə qeyd olunmalıdır ki, həmin nümunələrin həm Azərbaycanda və İranda, həm də başqa türkdilli xalqlar-da müxtəlif variantları vardır.

Əli bəy yazılarından birində yada salır ki, dəftərlər yırtı-lıb, kitablar suya atılıb və qələmlər sındırılarda türkün aşiq-ləri ellərinin ədəbiyyatına qulluq etməyi gərəkli sayıblar. O,bu el ədəbiyyatını 35 illik gərgin əməyi ilə ağızlardan kəl-mə-kəlmə, əlyazılarından, əski təzkirələrdən sətir-sətir yığ-mış, bunun nəticəsində həcmi təxminən 100 cildə yaxın olan bir bədii sərvəti ərəsəyə gətirmişdir. Kəmalinin gördüyü bu nəhəng işi yalnız Salman Mümtəz və Firudin Köçərlinin gör-dükləri iş ilə tutuşdurmaq olar.

Onun araşdırmaları, topladığı folklor və etnoqrafiyaya dair materialları Güney Azərbaycanı öyrənmək üçün misilsiz xəzinədir. Bu xəzinəni qorumaq, onun toplama və araşdırma işlərini bir araya gətirib çap etmək bu gün bizim milli mədəniyyətimiz və eyni zamanda bu xalq sənət fədaisi qar-şısında borcumuzdur.

DƏRİN DUYĞULU ŞAİR - HƏBİB SAHİR

Həbib Sahir Güney Azərbay-can poeziyasında yeni forma və təsvir vasitələri ilə öz poetik duyğuları qalereyasını yaratmağa nail olmuş söz ustasıdır.

Həbib Sahir 1903-cü ildə Təb-rizdə dünyaya gəlib. Atasını çox erkən itirən Sahir ilk təhsilini mol-laxanada, orta təhsilini isə Təbriz-də alıb.

İranda yeni şeirin əsasını qo-yanlardan biri olan Tağıxan Rəfət Sahirin sevimli müəllim-

lərindən olub, onun gələcəkdə şair kimi yetişməsində böyük rol oynayır. Tağıxan Rəfət dövrünün müterəqqi ziyalılarından olub ali təhsilini də İstanbulda almışdı. Təbrizdə məktəb uşaqlarına fransızcadan dərslər deyirdi. 1917-ci il aprelin 9-dan Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə nəşr olunan "Təcəddüd" ətrafına toplaşan Tağıxan Rəfət (o müəyyən müddət qəzetin redaktoru olmuşdur), Cəfər Xamneyi, Şəms Kəsməi kimi şairlər ümumi İran ədəbiyyatında həm forma, həm də məzmunca "təcəddüd" (yeniləşmə) yaradaraq tək Güney Azərbaycanda deyil, bütün İranda sərbəst şeirin təməlini qoymuşlar. Xiyabaninin başçılıq etdiyi Təbrizdəki 1920-ci il 7 aprel üsyanından sonra Tağıxan Rəfət Gənclər təşkilatının orqanı olan "Azadistan" dərgisinin redaktoru olmuşdur. Sonralar H.Sahir öz ustadı T. Rəfətin yolunu tutaraq onun layiqli davamçısı olmuşdur. O da ustadı kimi İranda şərləməndə ona qədər qoyulmuş qəlibləri sındıraraq bu sahədə "cəsarətli" addımlar atdı.

Sahirin ilk qələm təcrübəsi fransızcadan çevirdiyi bir şeir və Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin ölümünə (14 sentyabr 1920) yazdığı bir mürşidə olur. Sahir sonralar yazdığı "Məktəb xatirələri" şeirində Xiyabaninin uşaqlar üçün ayırdığı məktəblərindən bəhs edir və sevimli müəllimi T.Rəfəti anırdı:

*Cavanlıq alı, nə xoş günmüş, nə nemət.
Yadımdadır o məntiqlər, o hikmət.
Cəmi-Cəmlə nakam olan gənc Rəfət
Təvric etdi o ilk dəfə yeni şeir.
Unutmaram soyuq qışı, dağ yayı...
...Qacarlardan qalan hər bir misrayı
Bizi ora.Xiyabani köçürdü
Noğul, nəbat verib, sərbəst içirdi.*

Həbib Sahirin "Məktəb xatirələri" əslində tərcümeyi-həl tipli mənzumdur. Əsər ustad Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" əsərinin təsiri altında yazılmışdır. Şair keçmiş günləri yaşantıları fonunda Güney Azərbaycan, eləcə də İran

xalqlarının taleyini işıqlandırmaya nail olub, vətənin keşmə-keşli, müsibətli hadisələrlə zəngin tarixini canlandıran bəzi epizodların təsvirini verir. Poemanın sonunda ustad Şəhriyara müraciətlə onu elə, obaya arxa, dayaq olmağa, bağlı qapı və dilləri açmağa səsləyir.

*Günüm keçdi, oldu qızıl gülüm xar.
Şam sönməkdə, gecə soyuq, mənzil dar.
Bu bağlanan qapıları kim açar?
Şərin görüb səni andım, şairim!
Vətəndaşı, demə dandım, şairim.*

Orta təhsilini Təbrizdə bitirdikdən sonra Sahir 1925-ci ildə İstanbula gedir və orada universitetin coğrafiya fakültəsinə daxil olur. İstanbul təhsili və mühiti onun dünyagörüşünün yetkinləşməsinə böyük təsir göstərir. Sahir orada Tofiq Fikrət, Cəlal Sahir, Yəhya Kəmal, Nazim Hikmət kimi görkəmli şairlərlə tanış olur (bəziləri ilə şəxsən), onları mütaliə edir. Şairin özünün yazdığına görə Türkiyədə olarkən güclü mütaliəsi ona şeir yazmağa imkan vermirdi. O burada yalnız iki qəzəl yazır ki, o da İstanbul türkcəsi ilə olur. Türkiyədə o ilk dəfə əruz vəznində təmiz türkcə yazan, lakin bələd olduğu fars şeirinə heç bənzəməyən şair Yəhya Kəmalın pərəstişkarlarından olur.

Türkiyədən təhsildən qayıdandan sonra şairin xatirələrində yazdığı kimi uşaqlarla türkcə danışdığı üçün onu cəzalandıraraq "sərgərdan yəhudi kimi" - bu şəhərdən o şəhərə köçürülür. Qəzvin, Zəngan, Mazandaran, Tehran və Ərdəbilə çox acınacaqlı şəkildə yaşayıb müəllimlik edən Sahir 45 ildən sonra o illərə bir də qayıdıb ümumiyyətlə bütün yaşantısını, düşüncələrini aşağıdakı misralarda verirdi:

*Anlatdılar...
Get məktəbə uşaq oxut,
Dərslər sonra, dön evinə
Xoşdur daxma...
Qaranlığa qorq olubən
Parlaq qızıl günə baxma.*

*Yada, qul ol,
Dərdə alış,
Farsca danış.
Əsirliyi, dəvışliyi təlqin eylə
Uşaqlara.*

Ana dilini qorumaq bütövlükdə milli mövcudiyyəti ya-
şatmaq deməkdir. Sahir bunu dərindən dərk edir, "Turrihata
çox inanma"şerində soydaşlarına xitabən yazırdı:

*Gəl atəşə qızım, yanma, turrihata çox inanma.
Zənci danmaz öz dilini, hindi sevər öz elini.*

Kimse yolun çayıb azmaz, türki deyib farsı yazmaz.

Məlumdur ki, şəhliq üsul-idarəsi Güney Azərbaycanın
iqtisadi və mədəni inkişafına tam biganə idi. Azərbaycan
ərazisində xalqın mənəvi hissiyatına toxunan hər şeyə rəvac
verilirdi və bu, dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirilir-
di. Buna görə də Güney Azərbaycanın şəhər və kəndlərində
işsizlik gün-gündən artırdı. Yüz minlərlə azərbaycanlı iş tap-
maq ümidilə Cənuba, mərkəzə, xüsusilə Tehrana tərəf axıb
gedirdi. Məhz bu vəziyyəti nəzərə alaraq, içindən yanıb-ya-
xılan şair son dərəcə mühüm-siyasi məsələyə toxunaraq ya-
zırdı:

*Gəl köçmə Vətəndən,
Yada bel bağlama, qardaş,
Dövrən belə getməz,
Qalmaz daş üzərə daş.
Şimşək kimi çax,
Səl kimi ax,
Çalxalanıb daş...*

Həbib Sahir "Sahir" təxəllüsünü şerlərinin vurğunu ol-
duğu yuxarıda adı çəkilən Cələl Sahirdən götürmüş, onun ki-
mi lirik şerlər yazmışdır.

Zəngin təxəyyülə, həssas qəlbə, incə duyum və zövqə
malik olan bəzi şairlər əsərlərini sənətin rəssamlıq, musiqi

kimi növləri ilə vəhdətdə yarada bilirlər. Sahir belə şairlər-
dən idi. Görkəmli yazıçı Gəncəli Səbahi onu gözəl təbiət
tablosu yaradan rəssama bənzədirdi. Bununla yanaşı onun
musiqiçiyə xas ahəng duyma qabiliyyəti də vardır. Onun təs-
virində adi bir böcək olan süsəri də bülbül kimi gözəl və
kövrək səsə oxumağı bacarır. Həssas şair Təbriz bülbül və
süsərilərinin səsini Tehran və Qəzvindəkilərdən ayıra bilir-
di.

1946-cı ildə Milli Hökumətin fəaliyyəti dövründə Ya-
zarlar Birliyinin rəhbəri və təcrübəli şair kimi Sahir şairlərə
xalq üçün yazmağı özü də hissələrə qapılmadan, xalqın anla-
dığı qədər sadə yazmağı tövsiyə edir, özü də həmişə bu yo-
lu tuturdu. Sahir şer yazmağa ərüz vəznə ilə başlasa da, son-
ralar heca vəzninə üstünlük verdi. O, sərbəst şerə çox tələb-
karlıqla yanaşır, onun köklərini bəhri təvillə əlaqələndirirdi.
Lakin o, sərbəst şerdə də heca vəzninin qaydalarına riayət
etməyin tərəfdarı idi.

Şairin lirik şerləri sanki musiqili bir nəğməni xatırladır:

*Yuxularkən köhnə şəhər,
Parlarkən göydə ölkər,
Oxurkən süsərilər,
An məni, gözəl pəri.*

Sahirdə insana olan məhəbbət, bəşəri sevgi çox güclü-
dür. O, azad ruhlu olub, azad da yaşam tərzini keçirən "nə tan-
rı, nə də sultan tanıyan" qaraçılara üz tutaraq, onlara bağlı fi-
kir və xoş niyyətlərini bildirir:

*Heç yaraşar insan adlı kimseyə
Sona, çalsın həm "qaraçıq" həm pəyə.
Ellər, dönün yurda, yurdlar güllənsin!
Aşıqların sədəf sazı dillənsin!
İşıq gəlsin parılsın aynamız
Qızıl günəş doğsun, gülsün dünyamız!*

40-cı illərdə Sovet ordusu ilə Təbrizə gələn şairlər
O.Sarıvəlli, C.Xəndan və başqaları onun şerlərində təzəlik
və dərinlik görürlər və şerlərini Təbriz və Bakıda çap etdirir-

¹Turrihat - boş söz

lər.

Onun "Səhənd dağı", "Arzu", "Şərin dili", "Qovla düşmənləri" şeirləri dərin sosial məzmunu ilə seçilirdi. Onun əmək adamları, ana məhəbbəti haqqında silsilə şeirləri öz səmimiyyəti, kövrəkliyi, təbiiyyəti ilə oxucunun qəlbinə yol tapır.

Güney Azərbaycanda "21 Azər" hərəkatının qələbəsi və Azərbaycan Milli Hökumətinin qurulması Sahirin yaradıcılığına böyük təsir göstərir. Qəzəllərində gözəllərdən, pərilərdən bəhs edib ulduzlarla dərcləşən romantik şair yaradıcılığı istiqamətini ləyisir. O, artıq xəyallar aləmindən ayrılıb xalqının dərclərindən, məşəqqətlərindən yazır. "21 Azər"i öz şeirləri ilə salamlayır:

*Azər ayı qonub yurda,
Qızıl günəş doğur səhər
Qurtuluşdan, azadlıqdan
Səbə yeli verdi xəbər.*

Sahir yurdunun həmişə haqsızlıqla bəzişməz olub azadlıq uğrunda tarix boyu mübarizə apardığını yazır:

*Yaşım çoxdur, abi-həyat içmişəm,
Atabəklər, Qazanxanlar, Səfəvilər,
Zeynəb paşa, Səttarxanlar görmüşəm.
Nəmərlərə qoşma qoşan yaltağı,
Nəhaq axan al qanları görmüşəm.*

Güney Azərbaycanda hərəkatın məğlubiyyətdən sonra nəçə-nəçə özü kimi ziyalılarla birlikdə yurdundan sürgün edilir.

Sürgünlük həyatını yaşayan şair indi özünü "əsir ellərin şairi" adlandırdı. O taylı şair həmkarı Süleyman Rüstəmə xitabən irtica qüvvələr tərəfindən elinin başına gətirilən müsibətdən yazırda:

*Bu tayda bir çox yurdlar
Yıxılmış, sönmüş ocaq.
Odlanmış, yürüşlərdə
Kitablar qalıq-qalaq.*

Xalqının dərclini, acısını çəkən şair, məğlubiyyətdən

sarsılmaz, qələmi ilə xalqına xidmət edir, onları işıqlı gələcəyə ruhlandıran şeirlər yazır:

*Gecəməz qaranlıqsa,
Gözümüz səhərdədir.
Fələkdən ümid üzüb
Arzumuz bu yerdədir.*

Sahirin hələ sağlığında ikən bir nəçə, o cümlədən "Lirik şeirlər", "Kövşən", "Səhər işıqları" və b.kitabları çap olunmuşdur.

Həbib Sahir də Səhənd kimi 1979-cu il inqilabının Vətəni və xalqı üçün köklü bir dəyişiklik gətirmədiyini ilk aylardan sezməmiş, fikirlərini yazdığı şeirlərdə vermişdi. Bütün ömrü böyü idealiyə sadıq qalaraq

*Mənim içərimdə inləyən bu saz
Yalnız türkçülükdən söyləyir əvaz.
Elə vurulmuşam bu əvazə, mən,
Bu səslə bağlandım sənə, ey Vətən.*

deyən şair islam rejiminin belasına tuş olur. Təzyiqlər, iş-gəncələr qarşısında müqavimət edə bilməyəcəyini duyan Həbib Sahir 85 yaşında intihar etdi.

Sahir "Səhər işıqları" kitabında yazırdı ki, artıq 32 payız (Milli Hökumətin süqutundan keçən dövrü nəzərdə tutur) o qanlı və yaşlı payızdan keçib, hələ yaralar sağalmayıb... Bununla belə soyuq küllər altında közlər qaldı... Uzun illərdən sonra, o qanlı faciədən sonra deyəsən səhər işıqlanır.

Bununla şair xalqının işıqlı gələcəyə olan ümidinin itmədiyini söyləmək istəyirdi.

S. BEHRƏNGİ VƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ VARLIĞI.

Bu şəxs bütün varlığını, şüurlu və çox qısa olan həyatını, fəaliyyət və yaradıcılığını bütünlüklə Azərbaycan xalqının milli varlığı və mədəniyyətinin qorunması və inkişafı uğrunda mübarizəyə həsr etmişdir. Behrəngi haqqında dediyimiz bu fikri ardıcılıqla belə şərh edə bilərik.

O, 1939-cu ildə Təbrizdə doğulub və məktəb yaşı təqribən Pişəvəri hərəkatının məğlubiyyətindən sonrakı illərə təsadüf edir. Bu o illər idi ki, Azərbaycanda Milli Hökumət zamanı kənd və şəhərlərdə yaradılmış 2500-ə yaxın ibtidai və orta məktəb, 3800-ə qədər savadsızlığı ləğvetmə kursları, Təbriz Universiteti, onların Azərbaycan dilində tədris fəaliyyəti dayandırıldı, ana dilində nəşr

edilmiş dərslik və kitablar tonqallarda yandırıldı. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı üçün Milli Hökumət tərəfindən ayrılmış böyük miqdar vəsait (64 mln. tükənlik büdcənin 15,6 %-i) İran mərkəzi hökuməti tərəfindən çox sərt və amansız bir şəkildə göyə sovruldu, tar-mar edildi. Bütün dövlət, tədris, təlim-tərbiyə müəssisələrində Azərbaycan dilinin istifadəsi qəti şəkildə qadağan edildi.

Müəllimlər sinif və ev tapşırığı əvəzinə azərbaycanlı uşaqlara belə bir yaddaş verirdi və tələb edirdi ki, onu 20 dəfəyə qədər yazıb oxusunlar: "Bəra-ye hefz-e melliyyət-e xod bayəd fərsi sohbət konim" (Öz milli varlığımızı qorumaq üçün gərək fərs dilində danışaq). Guya "Milli vəhdət" hissini yaratmaq və fərs dilini yaymaq məqsədilə o qədər çalışır və canfəşanlıq edirdilər ki, hətta bir kəlmə də olsun fərs dili bil-

məyən azərbaycanlı ixtiyar atanın ölmüş övladını oxşamasına, ağbırçək anaların doğma ana dilində onların üzərində ağı deyib ağlamasına, dərdlərini həmmüsahibinə söyləməsinə yenə də icazə vermirdilər. Şovinst şah rejimi bu işlərin həyata keçirilməsi üçün Azərbaycan Milli Hökumətinin ayırdığı vəsaitdən qat-qat çox vəsait ayırdı. Azərbaycan ailəsində, azərbaycanlılar arasında böyüyən, ana dilində tərbiiyə alan, nəğil eşidən bir uşaq bütün bunları öz gözü ilə gördü.

S.Behrənginin Təbriz Universitetində təhsil aldığı illər də çox həssas və şah rejimi tərəfindən Azərbaycan dilinə, mədəniyyətinə, onun qabaqcıl ziyalı nümayəndələrinə böyük təzyiqlər göstərildiyi bir dövrə təsadüf edir. Bu təzyiqlər Müsəddiq hərəkatından sonra Azərbaycanda yenidən elm, mədəniyyət xadimlərinin, mücahid və demokratların Azərbaycan xalqının milli varlığı uğrunda siyasi mübarizələrinin fəallaşması ilə bağlı idi.

1953-cü il 19 avqust dövlət çevrilişindən sonra İranda taxt-tacına yenidən sahib olan Məhəmməd Rza şah Azərbaycanda çox geniş miqyasda amansız tədbirlərə əl atdı. Çünki öz hakimiyyəti üçün ən böyük təhlükəni həmişə Azərbaycandan gözləyirdi. Azərbaycanlılara isə bu ölkəni parçalaya biləcək qüvvə kimi baxırdı.

Həmin illərdə Təbriz radio komitəsinin fəaliyyəti güclü nəzarət altına alındı. Bütün dövlət idarə orqanları ordu tərəfindən müəyyən müddətə zəbt edildi. Azərbaycan mütərəqqi ziyalılarının və demokratlarının təqibi başlandı. 1955-ci ildə Təbriz və Ərdəbildə Azərbaycan Demokrat Fırqəsinin(ADF) 60 nəfər üzvü həbs edildi. 1957-ci ilin avqust ayında Təbrizdə 50 nəfər adam silah alveri və ADF və İran Xalq partiyası (İXP) ilə əlaqədə olmaları bəhanəsilə mühakimə edildi. 1960-cı ilin may ayının 4-də İran Ali Məhkəməsinin hökmü ilə Təbrizdə 5 nəfər azərbaycanlı demokrat - Əyyub Kələntəri, Cavad Foruği İlyasi, Əli Alimzadə Cavadi, Həsən Zehtab Sərahi, Xosrov Cahanban

Azəri (Əli Azəri və ya Əli Kolahduz kimi də tanınmışdır) güllələndilər, 17 nəfər isə ömürlük və ya müxtəlif illərə azadlıqdan məhrum edilmə ilə həbs cəzasına məhkum edildilər. Bir il sonra, 1961-ci ildə isə S.Behrəngi Təbriz Universitetində təhsilini başa vurdu. Özü demişkən, o "...çox rəngarəng, məlumatsız, rəya və şirin xəyallarla dolu uşaqlıq dünyasından keçib, qaranlıq, acı həqiqətlərlə və çəkişmələrlə dolu böyükərin ağır ictimai mühitinə qədəm qoydu", o bu uzun körpüdən keçdi və öz təbircə desək, "məlumatlı, silahlı və əlində çırağ böyükərin qaranlıq dünyasına yetişdi". Bu qaranlıq dünyada çırağı əldə saxlamaqla zülmət və qaranlıqda, cəhəltədə qalmış xalqını, onun gələcəyi olan uşaqları işıqlı səhərlərə doğru aparmaq yolunda S.Behrəngi belə bir həyat şüarı qəbul etdi: "Ölüm indi çox asanlıqla məni tapıb bilər, amma nə qədər ki, yaşamaq imkanım var, gərək ölümə üzləşməyə tələsməyəm. Əlbəttə, bir vaxt ölümə üzləşmək məcburiyyətində qalacağam və qalmalıyam da, onda ölmək önəmli deyil. Önəmli budur ki, mənim həyatım və ya ölümüm başqalarının həyatında nə iz qoyacaqdır..."

Və bundan sonra S.Behrəngi bütün varlığını və fəaliyyətini Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin yayılmasına, inkişafına həsr etdi. Bunun üçün o, beyni, xəyalı, idrakı təmiz və hələ ləkələnməmiş Azərbaycan uşaqlarını seçdi. Beləliklə o, İran hökumətinin fars dilini yaymaq, bütün ölkədəki qeyri-fars millətləri, o cümlədən azərbaycanlıları assimilyasiya etmək siyasətini həyata keçirən güclü bir təbliğat mexanizminə qarşı çıxdı. Külli miqdar pul və vəsait sərf edən dövlət təşkilatları Behrənginin və onun Behruz Dehqani, Kazım Səadəti, Mənaif Fələki, Əlirza Nəbdel (Oxtay) kimi dost və məsləkdəşlərinin əldə etdikləri nəticələrə yetişə bilmirdilər.

S.Behrəngi 10 ilə yaxın Təbriz və Tufarqan şəhərləri arasında yerləşən Məməqan, Qovqan və Axırcan kimi

kəndlərdə millətinin zəhmətkeş və yoxsul nümayəndələri üçün müəllimlik etmişdir. Səmədin müəllimlik fəaliyyəti Axırcan kəndində başa çatmışdır. O gündüzlər kənd məktəblərində uşaqlara dərslər, gecələr isə şosse yolu kənarındakı Cəlilabad qəhvəxanasında xalqa siyasi savad verər, qurtuluş məsələlərini başa salardı.

Axırcan kənd ağsaqqallarından olan Mirzəli Səmədi Behrəngini belə xatırlayır: "Səməd pək qəlbli, alını açıq, mehriban, düzgün və qeyrətli bir insan idi. Mən Səməd kimi xalq yolunda çalışan anlaşıqlı bir adam görməmişəm və onun sağlığında var qüvvəsilə millət yolunda çalışması nəticəsində Axırcanda və yaxın qonşu kəndlərdə uşaqların çoxusu savadlıdır..."

S.Behrənginin Azərbaycan milli varlığının və mədəniyyətinin qorunması və inkişafında göstərdiyi fəaliyyətdə əsas söykəndiyi sosial dayaq məktəbyaşlı uşaqlar idi. Behrəngi yaradıcılığı da məhz bu dayığa söykəndi. Buradaca bir başıya çıxmaq istəyirik. 1997-ci ilin iyul ayının 2-də Təbrizdə dostlardan birini mənzilində mərhum ustadımız, "İran türklərinin əski tarixi" kitabının müəllifi professor Məhəməd Tağı Zehtabı ilə bir yerdə olmaq, dərsləşmək, doyuncu ona qulaq asmaq imkanına malik olduq. Söhbət zamanı o çox ciddi bir məsələyə toxunaraq dedi ki, Güney Azərbaycanda məxsusən ana dili və kədr məsələsinə böyük ehtiyacımız var. Burada Azərbaycan dili və ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyət göstərən kadrlarımız ya Bakıda, ya da İstanbulda yetişiblər. Onların da ömürlərinin yarısından çoxu keçib. Öz milli kadrlarımızın yetişməsinə çox böyük ehtiyac var. Bunu 32 mln.-luq Azərbaycan xalqı adından deyirəm. Bakı əsas kədr hazırlama bazası olmalıdır. Orada təhsilə gedənləri orta məktəbi bitirənlər arasından seçmək lazımdır. Çünki onların idrakı, düşüncəsi təmizdir. Onları milli varlığımız ruhunda yetişdirmək, əqidəsini tərbiyə edib formalaşdırmaq daha münasibdir. Sonda bir daha təkrar etdi.

Kadr! Kadr! Kadr!

S.Behrəngi də öz müəllimlik fəaliyyətini tamamilə belə bir məsələyə həsr etmişdi. Uşaqlar kəndlərdə, sinif otaqlarında "Behrəng müəllim haçan gələcək, bizə nə gətirəcək" - deyə, həmişə onu səbirsizliklə gözləmişlər. O isə adi bir hərəkətilə, sözü ilə onlarda milli varlıqlarına, dillərinə məhəbbət yaradırdı. Uşaqlar üçün səhərdən alıb gətirdiyi kiçik hədiyyələri onlara təqdim edərkən deyərdi: "Bu mədəd deyil, qələmdir. Bu pəkkon yox, pozandır" və s.

S.Behrəngi, ölümünə təqribən 2-3 ay qalmış, "Ava-ye nouqolan"(tər güllərin avazı, yəni gül balalarının avazı) adlı kitab haqqında yazdığı, "Negin"(aprel-may,1968) və "Rahnoma-ye kitab"(may-iyun,1968) jurnallarında çap etdirdiyi rəydə uşaq ədəbiyyatından danışaraq iki məsələyə fikir verməyi tövsiyyə etmiş və özü də bu meyarları əldə əsas tutmuşdur. Bunlar hansılardır?

1-cisi. Uşaq ədəbiyyatı məlumatsız, rəyalar və şirin xəyallarla dolu uşaq dünyası ilə qaranlıq və acı həqiqətlərlə dolu böyükklərin keçməkeşli ictimai mühiti arasında körpü olmalıdır. Uşaq görək bu körpüdən keçsin və məlumətli, silahlı və əldə çıraq böyükklərin qaranlıq dünyasına qədəm qoysun. Belə olan halda uşaq həyatda öz atasına real kömək edə bilər və cəmiyyətdə hər an müsbət dəyişdirici amil ola bilər. Uşaq bilməlidir ki, atası hansı əziyyətlərlə bir tikə çörəyi qazanır, böyük qardaşı necə zülmə əl-qol atır və sıxıntılara məruz qalır.

2-cisi. Uşaqlara dəqiq, düzgün dünyagörüşü verilməlidir. Ona elə bir meyar verilməlidir ki, daim dəyişən cəmiyyətdə və şəraitdə müxtəlif əxlaqi və ictimai məsələlərə qiymət verə bilsin.

Bilirik ki, əxlaqi məsələlər daimi sabitliyə malik olan bir şey deyil. Bir il qabaq yaxşı qəbul olunan bir şey, ola bilsin ki, iki il sonra pis kimi qəbul edilsin. Bir xalq, millət üçün etik norma kimi qəbul edilən bir iş başqa bir xalq,

millət üçün qeyri-etik hesab oluna bilər.

...Uşağa deyilməlidir ki, o şey ki, bəşəriyyətə, insanlığa qarşıdır və cəmiyyətin tarixi inkişafının qarşısını alır, ona qarşı nifrət etmək lazımdır. Bu nifrət uşaq ədəbiyyatına yol açmalıdır.

Azərbaycan xalqının milli varlığı və mədəniyyətinin qorunmasına, onun inkişafına həsr olunmuş S.Behrəngi yaradıcılığının açarı da elə bundadır. Azərbaycan cəmiyyətinin, onun milli varlığının və mədəniyyətinin tarixi inkişafının qarşısını alan, onu məhv etməyə çalışan fərs şovinistlərinə qarşı nifrəti S.Behrəngi öz yaradıcılığında necə formalaşdırır, hansı şəkildə meyara çevirir?

Sual oluna bilər ki, əsərləri fərs dilində çap olunmuş bir şəxs öz milli varlığı və mədəniyyəti yolunda necə mübarizə aparırdı. Elə buradaca deyilməlidir ki, S.Behrəngi müəllimlik fəaliyyətində əsasən Azərbaycan dilindən istifadə etdiyi kimi əsərlərinin hamısını doğma ana dilində yazmışdır. Lakin bu dildə çapına icazə verilmədiyindən onların hamısını özü fərs dilinə tərcümə etmişdir. Həmin əsərlərdə milli ruhu itirməmək üçün, azərbaycanlı uşaqların lazım olan səviyyədə idraka hazırlamaq üçün yuxarıda göstərdiyimiz açıardan istifadə etmişdir.

Bir misal. "Ulduz və qarğalar" nəğilindən əvvəl Ulduzun dilindən belə bir izahat verilir: "Uşaqlar salam! Mənim adım Ulduzdur. Farscası olur - Sitarə. Oxuduğunuz bu nəğil mənim başıma gələnlərdir. Cənab Behrəng bir zaman kəndimizdə müəllim idi. Bizim evimizdə yaşayırdı. Bir gün başıma gələnləri ona danışdım, xoşuna gəldi və dedi: əgər icazə versən, sənin və qarğaların sərgüzəştlərini nəğil edərim və kitabda yazaram. Qəbul etdim..." Bununla müəllif hekayəni oxumamışdan qabaq oxucusuna izahat verir, ona açar verir, mətni düzgün dərk etmək, şəraiti anlamaq üçün onu hazırlayır, başa salır, mühiti göstərir. Oxucuya tam aydın olur ki, hadisələr azərbaycanlı ailəsində cərəyan edir və

İştirakçılar da azərbaycanlılardır.

Başqa bir misal. "Dəli Domrulun sərgüzeşti"ndə müəllif öz oxucusuna istədiyi mətləbi müəyyən keçidlərlə çatdırmağa, başa salmağa çalışır. Hekayədən əvvəl müəllif oxucusuna ümumiyyətlə qədim əfsanələr haqqında söz açır və deyir ki, insanlar həyatda çata bilmədikləri və qeyri-mümkün olan arzulara yaratdıqları əfsanələrdə yetişiblər. Sonra müəllif məsələni bir qədər konkretləşdirir və oxucusuna Zərdüşt əfsanələrindən danışır. O deyir: "Zərdüştler bilmirdilər ki, insan və dünya necə yaranıb. Ona görə də belə bir əfsanə yaratdılar ki, dünyanı iki allah yaradıb: Biri qaranlıq, pislik, xəstəlik, quraqlıq yaradan Əhrimən və digəri isə insanlara aydınlıq, işıq, yaxşılıq, düzlük, sadlıq, bərəkət bəxş edən Hörmüzdür. Zərdüştler pisləklərin aradan qaldırılmasının elmi və əməli yollarını bilmədiklərindən deyirdilər ki, insanlar yaxşı işlər görməklə Hörmüzə kömək edə bilər və onun qələbəsi təmin olunur." Sonra müəllif müasirliyə keçir: "Bu gün isə insanlar pisləklərin aradan qaldırılmasının elmi və əməli yollarını bilirlər və onlar ələ verib, birlikdə xoşbəxtliyə yetişə bilərlər.

Bütün millətlərin- Yunan, Afrika, Ərəbistandan tutmuş İran və Hindistana kimi öz mifləri, əfsanələri var. Məsələn, bu miflərdə deyilir ki, yer kürəsi öküzün buynuzu üzərində fırlanır. Öküz tərpenəndə zəlzələ və sair baş verir... İnsanlar quş kimi uçmaq istəyiblər... İnsan əbədi yaşammaq istəyib... Dirilik suyu axtarıb". Müəllif qeyd edir ki, Azərbaycan, Yunan, İran, Babil və başqa məmləkətlərin əfsanələrində belə motivlər çoxdur, yəni bunlar insani, bəşəri mövzular olmuş və vardır. Müəllif çox ustalıqla Zərdüştçülüyn yayıldığı böyük bir regiondan Azərbaycan mühitinə keçir. Ardınca Behrəngi Dədə Qorqud dastanından söz açır və oxucusuna deyir ki, bu dastan Azərbaycanın qədim dastanlarından və neçə illər bundan əvvəl bizə yadigar qalıb. Bu dastan qədim türklərdən olan oğuzlara aiddir.

Oğuzların çoxlu pəhləvan igidləri, sərkərdələri olub. Dədə Qorqud ağsaqqal bir oğuzun addıdır ki, qəmdə, qüssədə və şadlıqda onlarla şərik olub və igid ərənlər haqqında dastanlar qoşub.

Dəli Domrul da oğuz igidlərindən biridir. Müəllif burada yeni bir keçid edir və deyir: "Mən bu əfsanəni kitabın orijinal nüsxəsindən, yəni türkcədən tərcümə etmişəm. Sonra mən onun kiçik hissələrini atmış və başqa kiçik hissələrini də artırmışam ki, uşaqlar üçün münasib olsun".

Sonra Behrəngi belə bir nəticəni uşaqların diqqətinə çatdırır: "Biz bu əfsanələrdəki adamların fikir, söz və əməllərini özümüz üçün əsas və qəlib kimi götürə bilmərik. Biz gərək fikir, söz və əməllərimizi öz zaman və məkanımızdan götürək. Biz gərək zamanəmizin öz qəhrəmanlarını axtaraq, özümüzü bir zaman və məkan çərçivəsində məhdudlandırmayaq". Baxın, güclü məntiqə fikrini necə ifadə etdi, necə qarşı tərəfə çatdırdı və nəyə nail oldu: əfsanələr haqqında ümumi məlumat, yaranma səbəbləri, ümumi mövzular, yayılma arealı, Zərdüştler məkanı, yəni İran, Hindistan, sonra konkret olaraq Azərbaycan, buradan da böyük Türk dünyasına doğru.

S.Behrəngi uşaqlar üçün yazdığı "Koroğlu və keçəl Həmzə" nağılından əvvəl də eyni üslubdan istifadə edərək, "Koroğlu dastanı haqqında" adlı 11 səhifəlik bir izahat verir. Burada o, Koroğlu dastanı haqqında, onun hansı mühitdən, mənbələrdən gəldiyini, eyni zamanda Şah Abbasın hakimiyyəti illərindən, əhalinin yaşayış tərzindən, onlara edilən zülmərdən, Osmanlı-Səfəvi müharibələrindən, onun nəticələrindən və nəhayət, zəhmətkeş xalqın xarici irtica qüvvələrinə qarşı mübarizəsindən, bu igidlikləri tərənnüm edən aşiq şərinə, aşiq sənətindən, qəhrəmanlıq dastanlarından söhbət açır, Koroğlu dastanından Azərbaycan türkcəsində nümunələr verir. Müəllif üçün yenə də əsas mövzu milli məsələ olaraq qalır. O yazır: "Şah Abbas

paytaxtı İsfahana köçürməsi və sarayda Azərbaycan dilini tədrisən fars dili ilə əvəz etməsi, qızılbaşlarla düşməsi və onları incitməsi, şahsevənləri qızılbaşların rəqibi kimi hazırlaması ilə Xətai təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində şe'r yazan Şah İsmayıl və Səfəviyyə zamanına olan dərin bağlılığı aradan apardı və Azərbaycan dilinin hörmətini sındırdı və beləliklə, azərbaycanlılarla Şah Abbas arasında açıqda və gizlində mübarizə başladı". Müəllif həmin mübarizəni Cəlalilərə bağlayır və deyir ki, Koroğlunun aydın siması da bu proseslərdə yarandı.

Fars dilində çap olunan bu nəğillərə belə bir izahat verdikdən sonra Behrəngi gənc oxucusu üçün, bizcə, heç bir sual yeri qoymur və azərbaycanlı uşağın milli şüurunun və milli ruhunun formalaşması üçün hər cür zəmin yaradır. O, izahatının sonunda təkidlə qeyd edir ki, "Koroğlu dastanı azadlıqdan, mübarizədən, dostluqdan, insanlıqdan və bərabərlikdən söz açır,...

Koroğlu dastanı eyni zamanda Azərbaycan dilinin ən gözəl və ən qüvvətli nəzm və nəsr nümunələrindəndir".

Bu cür misalları çoxaltmaq olar, lakin biz burada müəllifin yazdığı, topladığı və çap etdirdiyi bir neçə əsərinin adını çəkmək istəyirik: "Azərbaycan əfsanələri"- iki cildə, "Tapmacalar", "Məhd-e azadi"(Azadlıq beşiyi), "Xoşə" və "Bamşad" jurnallarında çap etdirdiyi ədəbi-tənqidi məqalələr, pedaqoji və sosioloji tədqiqatlarının nəticələri və dərslilər. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının, millətinin milli varlığının qorunmasına, yaşadılmasına və inkişafına xidmət etmişdir.

1969-cu ildə İtaliyada S.Behrənginin "Balaca qara balıq" kitabı beynəlxalq uşaq ədəbiyyatı sergisində I-ci diploma və qızıl nişana, elə həmin ildə də Çexoslovakiyanın Bratislava şəhərindəki beynəlxalq serginin "Biynal" mükafatına layiq görülmüşdür.

S.Behrəngi yaşının az olmasına və bu vəfasız dünyaya

vaxtsız göz yumub getməsinə baxmayaraq, özündən sonra bir ədəbi məktəbin binasını qoyub getdi. Beləki, ondan sonra Azərbaycan milli varlığına xidmət etmək istəyən hər bir kəs ondan nümunə götürməyə, ona oxşamağa çalışdı.

Doktor Rza Bərhani "Yoldaş" jurnalına verdiyi müsahibədə (№ 11, 29.02.1358,/19.05.1979,səh.8) deyir: "Baxın, Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində S.Behrəgi və Behruz Dehqaniyə münasibətdə əcib bir maraq görünür". Sonra o deyir: "Mən 1961-ci ildən sonra açıq-aşkar dedim ki, ağa, millətlərin dilini özünə verin, millətlərin dilini bağlamayın... 1946-cı ildən sonra belə bir söz ilk dəfə deyilirdi. Ağa! Cənablar! Həzərat! Bizə öz dilimizi, dil azadlığı verin". Əslində dr.Bərhani 1961-ci ildən sonra S.Behrəngi, B.Dehqani, Kazım Səadəti, M.Fələki kimi Azərbaycanın mərd oğullarının amal, məslək və ruhunu ifadə edən ümumi bir çağırışın formulunu verirdi. Budur Səməd ruhu, Səməd varlığı, Səməd şüuru.

S.Behrəngiyə həsr olunmuş çoxlu sayda bayatını özündə toplayan "Bayatılar" adlı kitab bir neçə il öncə İranda çap olunub. Kitabın giriş hissəsinin əvvəlində yazılıb: "Səməd Behrənginin ruhuna təqdim edilir". Təəssüflər olsun ki, məlumatı təqdim edən dostumuzun xatirində kitabın tərtibatçılarının adları qalmamışdır. Eyni zamanda o belə bir məlumatı da verdi ki, inqilabdan sonra İranda 1 may gününə həsr edilmiş tədbirlərin birində (tədbir Tehrandə keçirilib) naməlum azərbaycanlı bir tələbə görkəmli Azərbaycan şairi Bulud Qaraçorlu Səhəndin S.Behrənginin xatirəsinə həsr edilmiş belə bir şe'rinı söyləyib:

QURBANIMI QƏBUL ELƏ, ARAZ

Səməd!

Nə yazım, Səməd!

Dənli xırmanınımın yanmasın yazım?

Sərin su kuzəmin calanmasın yazım?

Dağlı sinəmin alovlanması yazım?
Mən sənə nə yazım?

Həsretim kimi yaxacaq?
Göz yaşına kim baxacaq?
Araz?..
Yenə də axacaq!
Səməd!

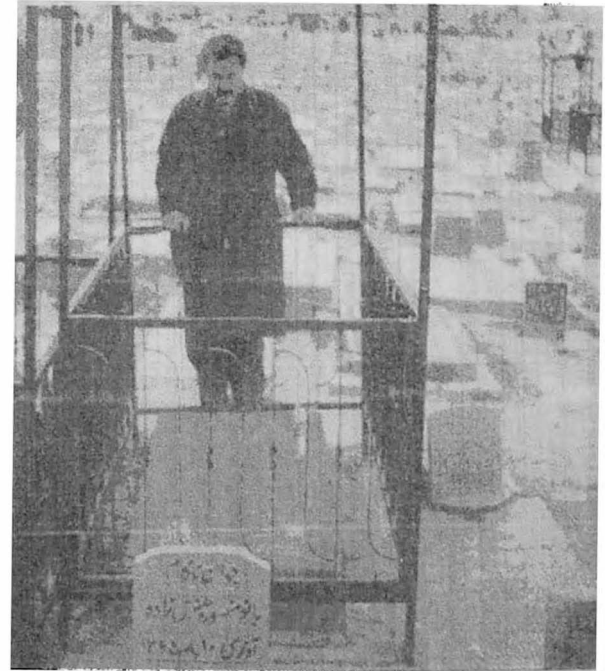
Kimi çağırım?
Nə qədər bağırım?
Səməd!
Söylə mənə, söylə Araz!
Nədən bizlə oldun böylə, Araz?
Kəsdin iki qardaş arasın,
Aldun Muğanın Sarasın,
Boğdun elimin dəyərlə balasın!
Bəsdir!
Bəsdir!
Qurbanımı qəbul elə, Araz!

Şair bu şerində Səməd Behrəngiyə layiq olduğu qiyməti verməyə çalışmış, onun ölümündə yenə də həmişə olduğu kimi ayrılıq bəisi olan ulu Arazı qınamışdır. Bulud Səmədi xalqının bərəkət rəmzi olan xırmanın, milyonların ürəyinə sərinclik gətirə biləcək sərinc su kuzəsinə, elinin dəyərlə və qəhrəman balasına bənzətməmişdir. Səməd Behrəngi həqiqətdə xalqının, millətinin igid oğludur. Ona görə də şair hayqırır, qışqırır, Səmədi çağırır, elinin dərdinə çarə diləyir, lakin gecdir, Səməd artıq yoxdur.

29 yaşında dünyasını müəmmalı şəkildə dəyişən (bu ayrıca bir söhbətin, tədqiqatın mövzudur) S.Behrəngi bu gün Azərbaycan torpağının qoynunda, Təbrizin İmamıyyə qəbiristanlığında əbədi uyumuşdur. Məzarı üstünə qoyulmuş

baş daşında fars dilində bu sözlər həkk edilmişdir:
Uşaqların əldən getmiş dostu Səməd Behrəngi
Ey vəfasız bahar
Qapımı nazla açdın (yəni mənə gec yada saldın)
Güllərinin ətri gözümü yuxuya apardı (yəni tez uyudum)
Qönçələrinin gülüşü ürəyimdə qaldı (yəni doymadım)
Ürək oxşayan ayın işığı gözümə qaldı (yəni həsrətdə qaldım)
İşığının şüaları tez uçub getdi, ürəyim sıxıldı.

30 avqust 1968. Bu tarix Səməd Behrənginin öldüyü gündür.

Səməd Behrəngidə Səməd Behrənginin məzarını ziyarət edərkən.
Təbriz, 1997-ci il

S/№	Mətbuat orqanının adı	Nəşr başladığı il	Nəşr olunduğu yer	Nəşrin redaktoru və s.	Dövriyyəsi	Növü
1.	"Azadlıq"	1979 (cəmi 4 nömrə)	Tehran	Hüseyn Sadiq (Düzgün)	6 həftədə 2 dəfə	qəzet
2.	"Azərbaycan"	1979	Təbriz	Lütfullah Tənkini, - Əbülfəz Vüsalı-bağ redaktor		qəzet
3.	"Azərbaycan"	1979	Təbriz	Əkrəm Muzafərisavval masul kitab		qəzet
4.	"Azərbaycan əyində" ("Gələcək Azərbaycan")	1981	Tehran			qəzet
5.	"Azərbaycan kərgərləri"	1979	Tehran			qəzet
6.	"Azərbaycanın səsi"	1979	Təbriz	Aydın Təbrizli, Doktor sadri Deryus Abdullahi		qəzet
7.	"Araz"	1979	Təbriz	Məhsin Hafizəfer		qəzet
8.	"Araz"	1979	Təbriz			qəzet
9.	"Araz-Ərdəbil"	(3-4 nömrə)	Ərdəbil			qəzet
10.	"Çənibəl"	1979	Tehran			qəzet
11.	"Çünaldız"	(7 nömrə)	Təbriz	Zöhrə Vəfai		qəzet
12.	"Dədə Qorqud"	1980 (20 nömrə)	Təbriz	Hüseyn Feyzullahi, Ağcaşılı		qəzet
13.	"Ərk"	1991	Təbriz	Mohəmməd Eşəqi		qəzet
14.	"Ətilad - Azərbaycan" - "Yaşıl yarpaqlar" (Ümide-Zəncəfil əlavə)	1987	Təbriz			qəzet
15.	"Fəxr - Azərbaycan" ("Azərbaycan səfağı")	1991	Təbriz	Nəcəf Ağəzadə		qəzet

* Cədvəlin tərtibçisi Pərvanədir.

S/№	Mətbuat orqanının adı	Nəşr başladığı il	Nəşr olunduğu yer	Nəşrin redaktoru və s.	Dövriyyəsi	Növü
1.	"Fürlə-azadi" ("Azadlıq isığı")	1980	Təbriz	Seyid Murad Peyman	6 həftəlik	qəzet
2.	"Günəş"	1981	Tehran	Əziz Möhsini		qəzet
3.	"Xəliq sözü"	1979	Ərdəbil			qəzet
4.	"İnqilab yolunda"	1980	Tehran	Hüseyn Düzgün		qəzet
5.	"İslami birlik"	1989	Tehran	M. Kəşəli		qəzet
6.	"İslam cəfəri"	1980	Tehran	Əyyub Sami		qəzet
7.	"Kəpənək" ("Yol dərzi"na əlavə)	1990	Tehran	Abbas Salimi		qəzet
8.	"Kor oğlu"	1979 (3 nömrə)	Tehran	Hüseyn Feyzullahi (Ulduz)		qəzet
9.	"Körpü"	1999	Təbriz	Seyid Masud Peyman		qəzet
10.	"Qardaşlıq"	1979	Tehran	Hüseyn Düzgün		qəzet
11.	"Məhdi-Azadi" ("Azadlıq beşiyi")	1979	Təbriz	Seyid İsmayıl Peyman - tərtibçi, Seyid Masud Peyman - baş redaktor		qəzet
12.	"Məbin"		Tehran	Əli Məhəmməd qəribani - tərtibçi, Kamal Muradi, Babək Dənişvar		qəzet
13.	"Molla Nəsrəddin"		Tehran			qəzet
14.	"Odlar yurdu"	1979 (3 nömrə)	Təbriz			qəzet
15.	"Oxay"		Tehran			qəzet
16.	"Səhənd" ("Ətilad"na əlavə)	1989	Təbriz	Əli Əsgər Şərdust		qəzet
17.	"Səfərxan bayrağı"		Təbriz	Mühəndis Bağır Xosrovi Murtəzəvi Xosrov Sahin		qəzet
18.	"Səhifə"	1991	Təbriz	Xosrov Məmin Haşimi azərbaycancaolan səhifənin redaktoru		qəzet
19.	"Nəmeve-Azərbaycan"		Təbriz	Əkbar Rəzai Təbrizi		qəzet
20.	"Nəmeve-mərdəm"	1980	Urmiye	Məhəmməd tərtibçi-tərtibçi, İsmail Nəzər-bağ redaktor		qəzet
21.	"Nəvide-Azərbaycan" ("Azərbaycan müjdəsi")	1999	Urmiye			qəzet

GÜNEY AZƏRBAYCANDA FARSLAŞDIRILMIŞ YER ADLARINDAN NÜMUNƏLƏR

Qaradağ - Ərəşbaran
Qoşaçay - Miyandab
Tufarqan - Azərşəhr
Nişandağ (Mərənd) Nişankuh
Savalan - Səbəlan
Sərdəri-Sərdrud
Soyuqbulaq - Mahabad
Siminəçay (Qərbi Azərbaycan) - Siminərud
Qadırçay (Qərbi Azərbaycan) - Rudeqəder
Cığtuçay (Qərbi Azərbaycan) - Zərinərud
Xəmsə - Zəngan
Göy Məscid (Təbriz) - Məscide Kəbud
Qoca heyran (Tufarqan) - Pire heyran
Xoruzlu (dağ) - Xruslu
Qaflanti - Qaflankuh (dağ)
Urmiya (şah dövründə) - Rzaiyyə
Salmas (şah dövründə) - Şahpur
Ağsu (Şərqi Azərbaycan) - Səfidrud
Qoyundağı (Urmiyyə gölü) - Kəbudan, islami
Qaraziyəddin (Xoy şəhəri) - Çaycəpərə
Qara su (Maku) - Abe siyah
Qaraeyni (Maku) - Siyə çeşmə
Gədar çay (Qərbi Azərbaycan) - Rudegədar
Yam (Mərənd) - Peyam
Yuxarı Dizə (Mərənd) Dizəcə-ülya
Gər-gər-Ələmdar-Hadişəhr
Doqquzlar adası (Urmiyyə gölü)-Cəzireye nöhqan
Gəmiçi adası (Urmiyyə) - Kəştiban
Meydan çay (Təbriz) - Meydanrud
Zənbildag (Urmiyyə) - Kuhe zənbel
Acı çay (Təbriz) - Təlxrud
Tikantəpə - Tikab

1	2	3	4	5	6	7
37.	"Nidəyə-Azərbaycan"		Təbriz	Litarillah iemkini - təsisçi, Əbulfəz Vissali -baş redaktor	həftəlik	
38.	"Peyəmə -Ərdəbil"	1995	Ərdəbil	Nasir Azad	ayda 2 dəfə	qəzet
39.	"Peyəmə no"	1996	Təbriz	Əli Əkbərzadə - təsisçi, Məhəmməd Həfizadə - baş redaktor	həftəlik	
40.	"Peyəmə-Urmiyə"					
41.	"Səms -Təbriz"		Urmiyə	Məhərran Təbrizi	həftəlik	qəzet
42.	"Ululiz"	1997	Təbriz	Əli Həmid İman	həftəlik	qəzet
43.	"Ulker"	1979	Təbriz	Təlxanlı	həftəlik	qəzet
44.	"Ulker"	1980	Təbriz	Həsən İrəni	qəzet	qəzet
45.	"Ulkerdon-türəyə yəli"	1989	Təbriz	Abbas Səlimi	qəzet	qəzet
46.	"Ulkerdon-türəyə yəli"	1991	Zəngan	Əhməd Həkimpur	həftəlik	qəzet
47.	"Yeni yəli"	1979	Təbriz	Əhməd Həkimpur	aylıq	qəzet
48.	"Yeni yəli"		Sorab			
49.	"Yeni yəli"	1982 (3 nömrə)	Təbriz	Həbib Səhür, Hüseyn Düzgün	aylıq	
50.	"Yeni yəli"	1990	Təbriz	Abbas Səlimi, Əhməd Həkimpur	aylıq	
51.	"Yeni yəli"	1979	Təbriz	Hüseyn Düzgün	aylıq	

Bu cədvəlin tərtib olunmasında mütəəllif Azərbaycan EA- sı Şərqşünaslıq İnstitutunun "Cənubi Azərbaycan tarixi" şöbəsinin əməkdaşları Səməd Bəyramzadə, Əkrəm Rəhimli və Vahid Məstəliyevlərin arxiv materiallarından istifadə etmişdir.

Suldüz - Nəqədə
 Bostanova - Bostanabad
 Mehrañçay - Mehrañrud
 Seyvan (Sofiyanda kənd)- Səbgan
 Şalıçay (Zəngan)- Şahrud
 Minçay (Zəngan) - Hezarrud
 Xəzər dənizi - Dəryaye Mazandaran
 Səças çay - Səçəsru
 Aynışan (Zəngan) - Mehnişan
 Zəngançay - Zənganrud
 İççay (Zəngan) - İçrud
 Bəzinə çay (Zəngan) - Bəzinərud
 Eşşək çay (Zəngan) - Xərrud
 Lilava (Təbriz) Lilabud
 Ərköyün (Mədən suyu)-Ərkəvan
 Bəzinçay (Zəngan)-Bəzinə rud
 Və s. i.ə...

Təkcə toponimlər deyil, ad və soyadların da geniş miqyasda fərqləndirilməsinə aid çoxlu nümunələr vermək olar.

AZƏRBAYCAN

Azərbaycan! Qibləgahım, ilk ümüdüm, son pənahım
 Səndən ayrı həyatımı var? Qollarımda qandal olsa,
 ayağımda buxov olsa yenə dizin-dizin sürünərəm qucağına!!!
 Gözlərimə pərdə ensə, işıq gələr sürtmə sənin pak,müqəddəs
 torpağına.

Hər vücudda iki göz var, iki ayaq, iki əl var, iki qulaq.
 Fəqət, Fəqət ürək birdir! Dildə birdir,demək onda dilək birdir!
 Neçə bölsən, hər əzaya,yüz ad versən,nəhayətdə bədən birdir.
 Gün doğandan gün batana, güneyindən quzeyinə,
 Dörd iqlimdə, dörd cəhətdə Vətən birdir.
 Şəki, Şirvan, Qarabağım, od, ocağım
 Əhər, Salmas, Qaradağım, qol-budağım!
 Şah dağ, Kəpəz, Savalanım, bir quş kimi havalanım
 Qonum uca zirvənizə, ordan baxım Mül düzünə, Aslan düzə
 Naxçıvanım, Həmədanım, bu birliyi, bütövlüyü necə danım?
 Gözəl Bakım, şux Təbrizim, bu da bizim, o da bizim!..
 Nifrət sənin gərdisinə çərxe fələk söylə görək
 Nəyə görə iki qardaş həsrət qalıb bir-birinə?
 Elə sanma bu qisası səndə belə qoyacağıq!
 Bir gün sənin kor gözüünün hər ikisin oyacağıq!
 Ana yurdum! dımağımla şumlayaram, al qanımla sulayaram
 sənin qızıl torpağını!

Gün gələcək, az qalıbdır, yas da, qəm də sovuşacaq
 Azərbaycan bir əbədi istiqbala qovuşacaq

ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN ƏYALƏTİ

HƏMSƏRHƏDDİR: Ərdəbil, Zəngən, Qərbi Azərbaycan əyalətləri və Azərbaycan respublikası ilə

ƏRAZİSİ 47830 kv.km.

ƏHALİSİ 3.325.540

BAŞLICA ŞƏHƏRLƏRİ

TƏBRİZ
ƏHƏR
BOSTANOVA
BİNAB
CULFA
SƏRAB
ŞƏBÜSTƏR
MARAGƏ
KƏLEYBƏR
MƏRƏND
MÜLKAN
MİYANA
HERİS
HƏŞTRUD
TƏBRİZ-CULFA 135 km.

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏYALƏTİ:

HƏMSƏRHƏDDİR: Şərqi Azərbaycan, Kürdüstan əyalətləri, Azərbaycan, Türkiyə və İraq respublikaları ilə.

ƏRAZİSİ 43660 kv.km.

ƏHALİSİ 2.496.320

BAŞLICA ŞƏHƏRLƏRİ

URMİYA (..5200 nəfər)

UŞNİQIYƏ

BUKAN

PİRANŞƏHR

TİKAB

XOY

SƏRDƏŞT

SALMAS

ŞAHİNDEJ (SAİNQALA)

MAKU

MİYANDAB (QOŞAÇAY)

NƏCƏDƏ

URMİYA-TƏBRİZ 322 km.

HƏMƏDAN ƏYALƏTİ:

HƏMSƏRHƏDDİR: Həmədan Güney Azərbaycanın Güney səmtində yerləşir. Həmsərhəddir Zəngilan, Lorustan, Mərkəz, Kərmənşah və Kürdüstan əyalətləri ilə.

ƏRAZİSİ 20172 kv.km.

ƏHALİSİ 1.677.957

BAŞLICA ŞƏHƏRLƏRİ

HƏMƏDAN (401.281 nəfər)

NƏHAVƏND

TUYSƏRKAN

MƏLAYER

KƏBUDƏRAHƏNG

ƏSƏDABAD

BAHAR

RƏZƏN

ƏYALƏTİN MƏRKƏZİNDƏN TƏBRİZƏ 616 km.

ƏRDƏBİL ƏYALƏTİ:

Ərdəbil əyaləti əhalinin sayına görə Şərqi və Qərbi Azərbaycan-
candan və Həmədandan sonra 4-cü əyalətdir.

O Şərqi Azərbaycan, Zəngan əyalətləri və Azərbaycan respub-
likası arasındakı ərazidə yerləşir.

ƏRAZİSİ 17.953 kv.km.

ƏHALİSİ 168.0011 nəfər

BAŞLICA ŞƏHƏRLƏRİ
ƏRDƏBİL (340386 nəfər)

BİLƏSUVAR

PARSABAD

XALXAL

KOSƏR

KERMİ

MEŞKİN ŞƏHR

NƏMİN

NİR

SƏREİN

ASLANDUZ

KİVİ

ƏRDƏBİL-TƏBRİZ 216 km.

ZƏNGAN ƏYALƏTİ:

Zəngan Güney Azərbaycanın cənub regionunda yerləşir. O
Azərbaycanın Ərdəbil, Qəzvin, Həmədan, Şərqi və Qərbi
Azərbaycan əyalətləri ilə həmsərhəddir.

ƏRAZİSİ

39369 kv.km.

ƏHALİSİ

968890

BAŞLICA ŞƏHƏRLƏRİ
ZƏNGAN (286.295 nəfər)

ƏBHƏR

TAKİSTAN

XUDABƏNDƏ

AYNİŞAN

XURRƏMDƏRƏ

SULTANİYƏ

ZƏNGAN-TƏBRİZ 249 km.

QƏZVİN ƏYALƏTİ:

Güney Azərbaycanın cənubunda, Tehranın 140 km-liyində yer-
ləşir.

ƏRAZİSİ 15012 kv.km.

ƏHALİSİ 968.257 nəfər

BAŞLICA ŞƏHƏRLƏRİ
QƏZVİN
ABİK
İQBALİYƏ
ƏVÜC
BUİNZƏHRA
ŞAL
RUDBAR
QƏZVİN-TƏBRİZ 474 km.

GÜNEY AZƏRBAYCAN ŞƏHƏRLƏRİ ARASINDA

MƏSAFƏ (KM)

Təbriz-Culfa	135
Təbriz-Qəzvin	474
Təbriz-Urmiyyə	322
Təbriz—Həmədan	618
Təbriz-Ərdəbil	216
Təbriz-Zəngan	294
Təbriz-Mərənd	68
Təbriz-Miyana (qoşaçay)	164
Təbriz-Marağa	137
Təbriz-Tufarqan (Azərşəhr)	54
Təbriz-Əhər	1191
Təbriz-Bostanova	56
Təbriz-Porsabad	375
Təbriz-Xal-xal	334
Təbriz-Sərab	129
Təbriz-Şəbüster	67
Təbriz-Kəleybər	183
Təbriz-Germi	340
Təbriz-Meşkin	187
Təbriz-Sofiyan-Şərəfxana	72
Təbriz-Astara	288
Təbriz-Tehran	624
Təbriz-Məşəd	1548
Təbriz-İsfahan	1103
Qəzvin-Rəşt	193
Qəzvin-Zəngan	133
Qəzvin-Həmədan	233
Culfa-Xoy	79
Xoy-Salmas	47
Salmas-Urmiyyə	93
Mərənd-Culfa	70
Mərənd-Xoy	81
Xoy-Maku	150
Qəzvin-Tehran	145

Zəngan-Tehran	430
Həmədan-Tehran	336
Ərdəbil-Tehran	588
Urmiyyə-Tehran	946

GÜNEY AZƏRBAYCAN RƏQƏMLƏRDƏ

GÜNEY AZƏRBAYCANIN İNZİBATİ-ƏRAZİ VAHİDLƏRİ

Əyalətlər	Ərazi kv.km.	Əhali	Şəh- nistən	Şə- hər	Rə- yon (bəxs)	Kən- distan (bir neçə kənd)
Şərqi Azərbaycan	47830	3325540	14	40	35	134
Qərbi Azərbaycan	43660	2496320	14	24	32	107
Həmədan	20172	1677957	8	19	18	68
Ərdəbil	17953	1680011	9	17	21	63
Zəngən	39369	900890	5	12	16	54
Qəzvin	15012	968257	1	4	4	51
Savə	10279	219414	1	4	4	13
Astara	335	65922	1	2	1	3
Cəmi	194610	11334311	53	122	131	493

GÜNEY AZƏRBAYCANDA ƏKİN VƏ BAĞ-BAĞAT ÜÇÜN İSTİFADƏ EDİLƏN TORPAQ SAHƏLƏRİ (1996-cı il hektar hesabı ilə)

Əyalətlər	Əkin altındakı torpaq sahələri		Bağ-bağat (meyvəliklər)		Barsız ağaclıqlar	
	suvarı- lan	dəmyə	tinglik	barve- rən	ting- lik	baradüşə- cək ağaclıqlar
Şərqi Azərbaycan	258037	694422	7827	58329	2064	10976
Qərbi Azərbaycan	276778	359.474	3009	63722	1923	13534
Ərdəbil	191682	392166	1824	15773	760	3613
Zəngən	147477	-	11060	37995	3345	7252
Qəzvin	133482	83433	3441	25143	-	-
Həmədan	231632	317880	3422	25667	1421	3037

GÜNEY AZƏRBAYCANDA (ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN ƏYALƏTİ) KƏND TƏSƏRRÜFATİ MƏHSULLARI İSTİHALİ (1995-1996)¹

Məhsullar	Əkin sahəsi (hektar)		İstehsal (ton)		Hər hektardan kq.	
	suvarılan	dəmyə	suvarılan	dəmyə	suvarılan	dəmyə
Taxıl	94976	441777	194278	339063	2045.54	76750
	15511	77640	241126	52821	1555.44	680.33
	4364	-	9969	-	2284.44	-
Paxlilər	3985	96235	1422	38441	356.80	399.45
	4561	78	6886	33	1509.71	419.82
	48	45492	38	106449	794.44	234.09
	-	540	-	162	-	300.00
Texniki bitkilər	2701	-	1871	-	692.74	-
	94	-	54	-	574.47	-
	6098	928	3774	247	618.89	266.46
Tərəvəz	10526	-	275495	-	26172.52	-
	9179	-	347786	-	3788.31	-
soğan	6132	-	183948	-	29998.05	-
pomidor	814	-	183948	-	29998.05	-
ve s.	65	-	964	-	1483286	-
Bostan məhsulları	894	1392	22228	6289	24863.05	45180.04
yemiş	-	-	-	-	-	-
xıyar	79559	26948	363991	61192	457511	227075
Or. ələf	10929	3391	62645	1617	5732.04	476.87
ve s.	90488	30339	426637	62809	4714.84	2070.25
Cəmi	4600	-	11327	-	5732.04	476.87

¹ Rəqəmlər 1376-cı (1996) il «Salnamə-ye Amare Keşvər» (ölkənin statistik illiyi) əsasında verilir.

¹ Məlumat "Salname-ye Keşvər 1375" və Amornamə-ye Ostane... 1375" əsasında verilir. Tarixdən Azərbaycan türklərinin yaşadığı Gilan, Kürdüstanın bir sıra yaşayış məntəqələri, Ərak, Şəhrə Kord, Qum-Məshəd ətrafı, Kərəç-Qəzvin arasında Həştgerd, Savucbulaq, Nəzərabad, Nəcməabad, Tonkəmal, Kamalabad, Hərak, Mərdəabad, Məşkinəbad, Məhəmmədabad, Şəhriyar, Sərhədəbad, Qələhəsonxan, Validabad, Tehran ətrafında Bəitr Kərim, İslanşəhr, Sultanabad, Kərmən-Həmədan yaxınlığında Səngür, Qaratəpə, Ağbulaq, Ərak və s. yerlərdə yaşayan azərbaycanlı türklər bu siyahıya daxil edilməmişdir.

GÜNEY AZƏRBAYCANDA (QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏYALƏTİ) KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ MƏHSULLARI
İSTEHALI (1995-1996)

Məhsullar	Əkin sahəsi (hektar)		İstehsal (ton)		Hər hektardan kq.	
	suvarılan	dəmiyə	suvarılan	dəmiyə	suvarılan	dəmiyə
Taxıl						
buğda	95118	203220	284113	175450	298694	84335
arpa	29213	28118	71558	18181	244953	64660
Paxlilılar						
noxud	4760	107652	3498	39742	82124	36917
lobya	3507	51	4676	19	133391	37327
mərçi	294	911	129	156	43851	17105
sair	213	4	59	1	27915	25000
Texniki bitkilər						
titin	3108				91120	000
çuğundur	14682				2938442	000
yağlı bitkilər	21580	7465			111784	49809
Tərəvəz	3818				1852855	000
soğan	424				2747237	000
pomidor	3791				2377184	000
və s.	159	159			000	000
Bostan məhsulları	8195				2237668	000
qarpız	231				1943608	000
yemiş	1048	198			2058811	580682
xiyar	1858				1735195	000
və s.	9043	110			56222	424545
Ot, ələf	82489	10815			1125190	380200
və s.	1636	633			885867	226768
Sair məhsullar	303	297			85273	26820

GÜNEY AZƏRBAYCANDA (ƏRDƏBİL ƏYALƏTİ) KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ MƏHSULLARI
İSTEHALI (1995-1996)

Məhsulların adı	Əkin sahəsi (hektar)		İstehsal (ton)		Hər hektardan götürülən məhsul kq.	
	suvarılan	dəmiyə	suvarılan	dəmiyə	suvarılan	dəmiyə
Taxıl						
buğda	71438	230326	205395	209727	287515	91057
arpa	16418	76009	56338	92585	343151	121809
Paxlilılar						
noxud	-	11551		5367	000	46460
lobya	3818		2526		66162	000
mərçi	17	6305	5	36710	29	
sair						
Texniki bitkilər						
nambiq	20080		47958	0	238834	000
çuğundur	3243	0	152305	0	4696423	000
yağlı bitkilər	3426	0	3780	0	110328	000
Tərəvəz	267225	0	744385	0	278550	000
kartof	99	0	2890	0	2919279	000
Bostan məhsulları						
yemiş	1062	0	5949	0	560168	000
çami	1062	0	5949	0	560168	000
Ot, ələf	31793	673	160554	1794	504997	26850
yonca	8745	8697	48227	5499	551479	63230
və s.						
Sair məhsullar	4400	1805	24222	439	55050	24337

**GÜNEY AZƏRBAYCANDA (ZƏNCAN ƏYALƏTİ) KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ MƏHSULLARI
İSTEHALI (1995-1996)**

Məhsulların adı	Əkin sahəsi (hektar)			İstehsal (ton)		Hər hektardan götürülən məhsul kq.	
	suvarılan	dəmiyə		suvarılan	dəmiyə	suvarılan	dəmiyə
Taxıl							
buğda	31311	288971		97659	210357	3118,95	727,95
arpa	12501	30597		33002	15086	2639,95	493,04
düyü	3981			18114		4550,19	0,00
Paxlililər							
noxd	1887	33139		1331	8374	705,29	257,69
lobya	5658			14024		2778,70	0,00
merc	1019	16555		415	3669	408,44	221,61
sair		5400			969	0,00	179,53
Texniki bitkilər							
pambuq	550				748	1360,23	0,00
yağlı bitkilər	6152	124		8968	10	1457,67	80,23
Tərəvəz							
kartof	5969	5		96002	47	16083,51	9306,20
soğan	2188			51953		22587,31	0,00
pomidor	6724			151877		22587,31	0,00
və sair	1325			8612		6499,63	0
Bostan məhsulları							
qarpız	900	450		6101	1779	6779,21	3998,02
xiyar	1505			15084		10022,31	0,00
və sair	900			8604		9559,63	0
Ot, ələf							
yonca	56605	6448		219541	10252	3878,48	1589,98
və s.	887	156		10284	26	11594,23	165,58

GÜNEY AZƏRBAYCANDA (HƏMƏDAN ƏYALƏTİ) KƏND TƏSƏRRÜFƏTİ MƏHSULLARI İSTEHALI (1995-1996)¹

Məhsullar	Əkin sahəsi (hektar)			İstehsal (ton)		Hər hektardan kq.	
	suvarılan	dəmiyə	camı	suvarılan	dəmiyə	suvarılan	dəmiyə
Taxıl							
buğda	97326	262480	359806	329285	196047	3383,31	746,90
arpa	41810	21949	63759	128410	17638	3071,29	803,56
camı	139136	284429	423565	457693	213683	3289,54	751,28
Paxlililər							
noxd	3283	20679	23962	3237	6258	9493	945,95
lobya	4290		4290	6651		6651	1550,35
merc	215	3636	3851	313	1125	1438	1454,85
sair		1220	1220		643	613	502,69
Texniki bitkilər							
tütün	15		15	2		2	100,00
çuğundur	2400		4200	79557		79557	18942,14
yağlı bitkilər	4110		4110	5959		5959	1440,87
camı	8325		8325	85517		85517	10272,37
Tərəvəz							
kartof	8140		8140	214832		214831	26392,11
soğan	386		386	8213		8213	21279,98
pomidor	3068		3065	69083		69083	22539,34
və sair	3038		3038	8650		8650	2183,82
Bostan məhsulları							
qarpız	146229		146229	298777		298777	20423,61
camı	12		12	336		336	27993,50
Bostan məhsulları							
qarpız	2151	536	2687	59166	1848	61012	27506,24
yağlı bitkilər	987		987	13073		13073	13245,27
xiyar	78		78	64		64	814,73
və sair	3228	536	3764	72638		72638	22502,62
Ot, ələf							
yonca	50992	1122	52114	4837420	1513	483275	9486,63
və s.	6301	6258	12559	43627	1689	45316	6923,70
Digər məhsullar							
camı	57292	7380	64673	527369	3222	530591	9204,77
	1233		1233	13531		13531	10973,92
Digər məhsullar							
Camı	231632	317880	549512	1465729	226751	1692480	

¹ Amarnamaye Kəşaverzi dər salə zərəəti 1376, səh. 127

SU İLƏ TƏCHİZATİ OLAN ƏKİN SAHƏLƏRİ
(Təsərrüfatlar 100, əkin sahələri 100 hektarla)

Əyalət və şəhərlər	Cəmi		əkin altında		dincə qoyulmuş		Bağ və qələnlilik	
	təsərrüfat	sahə	təsərrüfat	sahə	təsərrüfat	sahə	təsərrüfat	sahə
Ümum ölkə üzrə	23572	69137	18328	46174	5578	15402	12349	85
Şərqi Azərbaycan	1738	4257	1256	2647	456	891	1039	71
Qərbi Azərbaycan	1317	4184	1073	2977	257	618	644	58
Ərdəbil	562	2289	465	1850	84	210	246	22
Zəngən	1117	3508	794	1986	349	1006	901	51
Həmədan	1020	2890	737	1877	377	731	748	18

474

GÜNEY AZƏRBAYCANDA BUĞDA İTSEHSALI (1995-1996-cı illər)

Əyalətlər	Əkin sahələri			İstehsal (ton)		Hektardan götürülən məhsul (kq)	
	suvarılan	demyo	təsərrüfat	suvarılan	demyo	suvarılan	demyo
Şərqi Azərbaycan	94.976	441.777		194.278	339062	2046	768
Qərbi Azərbaycan	95.118	203220		284112	175450	2987	862
Ərdəbil	71488	230326		205395	209727	2875	911
Zəncən	31311	288971		97659	210357	3119	728
Həmədan	97326	262480		329285	196047	3383	747
Qəzvən	60687	41150		182616	30569	3009	742

GÜNEY AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI
(Təsərrüfatlar 100, əkin sahələri 100 hektarla)

Əyalət və şəhərlər	Cəmi		əkin altında		dincə qoyulmuş		Bağ və qələnlilik	
	təsərrüfat	sahə	təsərrüfat	sahə	təsərrüfat	sahə	təsərrüfat	sahə
Ümum ölkə üzrə	28085	1545589	22905	97545	10122	47635	14509	9410
Şərqi Azərbaycan	1939	12969	1582	6982	1130	5263	1042	724
Qərbi Azərbaycan	1480	9054	12058	5973	557	2428	670	652
Ərdəbil	780	6865	215	4661	404	1969	250	236
Zəngən	1179	9357	906	4414	679	4413	925	529
Həmədan	1076	7351	840	3845	610	3319	761	186

475

GÜNEY AZƏRBAYCANDA ÜZÜM İSTEHSALI¹

Əyalətlər üzrə	Üzümlüklərin sahəsi (hektar)		İstehsal (ton)	Hər hektardan götürülən məhsul (kq)
	bara düşməmiş	baş verən		
Şərqi Azərbaycan	627	16968	132.279	7796
Qərbi Azərbaycan	104	18893	132.927	8094
Ərdəbil	48	2070	20173	9748
Zəngan	5691	28806	273.155	9483
Həmədan	776	16549	252.241	15242
Qəzvin	582	6766	51734	7646

GÜNEY AZƏRBAYCANDA ALMA İSTEHSALI²

Əyalətlər üzrə	Alma bağlarının sahəsi (hektar)		Hasilat (ton)	Hər hektardan götürülən məhsul (kq)
	tinglik	baş verən		
Şərqi Azərbaycan	1579	16.450	258.681	15725
Qərbi Azərbaycan	233	39.441	534.259	13546
Ərdəbil	990	5726	87064	15205
Zəngan	321	2224	34984	15730
Qəzvin	348	2102	36870	17540
Həmədan	105	5358	86264	16100

¹ Amarninc-ye Kaşavarzi sai zarem 1373-75, Tehran, 1376, səh. 65

² Yeni orada: səh. 74

GÜNEY AZƏRBAYCANDA ŞƏKƏR ÇUĞUNDURU İSTEHSALI (1992)

Əyalətlər	Əkin altında olan (hektar)	İstehsal (ton)	hər hektardan məhsul (kq)
Şərqi Azərbaycan	1826	77441	42420
Qərbi Azərbaycan	13065	122065	32450
Zəngan	7087	186082	26257
Həmədan	4593	122606	26694

GÜNEY AZƏRBACANDA MEŞƏLƏR VƏ OTLAQLIQLAR (1995-ci il hektar)

Əyalət və şəhərlər	Meşəlik	Otlaqlıq
Ümumi ölkə üzrə	12400000	90000000
Şərqi Azərbaycan	144000	2274370
Qərbi Azərbaycan	174000	2516584
Ərdəbil	20000	1234158
Zəngan	10000	2026210
Həmədan	200	1351482

GÜNEY AZƏRBAYCANDA EV-GƏBƏ EMALATXANALARI

Əyalət və şəhərlər	İstehsal (min kv. m.)	Dəyəri (mln. reyəl)
Şərqi Azərbaycan	713	423689
Qərbi Azərbaycan	209	124.716
Ərdəbil	152	21.564
Zəngan	196	50838
Həmədan	274	29683

GÜNEY AZƏRBAYCANDA (ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN
ƏYALƏTİ) MEYVƏ İSTEHSALI (1996-cı il)

Məhsulun adı	Meyvə ağaclarının sahəsi (hektar)		İstehsal (ton)
	tinglik	baş verən ağacalar	
Alma	1579	16450	258681
Armud	367	2173	21215
Heyva	104	180	1363
Albalı	160	700	4261
Gilas	297	751	5083
Alça	211	1280	11075
Gavalı	94	189	1458
Hulu	244	894	7424
Şaftalı	94	268	1990
Ərik	930	7651	67516
	54	44	336
Üzüm	627	16967	132279
Tut məhsulları	198	332	1486
Xar tutu	-	62	130
Püstə	63	36	130
Badam	1127	6221	15983
Qoz	1111	2221	8681
Fındıq	52	43	72
Küncüd	207	504	2119
	27	43	155
	31	75	158
Sumaq	23	441	197
Əzgil	8	12	82
Zoğal	60	77	360
Nar	48	201	1426
Əncir	14	40	288
Güllüklər	97	474	210
Meyvəsiz ağaclar	2064	10976	-
Cəmi	9891	69305	5441

GÜNEY AZƏRBAYCANDA (QƏRBİ AZƏRBAYCAN
ƏYALƏTİ) MEYVƏ İSTEHSALI (1996-1997-ci illər)¹

Məhsulun adı	Meyvə ağaclarının sahəsi (hektar)		İstehsal (ton)
	tinglik	baş verən ağacalar	
Alma	233	39441	534259
Armud	31	1453	11405
Heyva	2	152	1245
Albalı	3	153	908
Gilas	37	272	2278
Alça	1	86	652
Gavalı	2	44	284
Hulu	15	459	3038
Şaftalı	6	137	895
Ərik	31	820	7055
		25	151
Üzüm	104	18893	252927
Tut	6	20	125
Xar tutu		25	75
Badam	10-16	1047	1192
Qoz	1521	600	2597
Küncüd		26	58
Sumaq		24	20
Nar	3	25	85
Əncir		24	79
Meyvəsiz ağaclar	1923	13524	
Cəmi	4931	77257	719328

¹ Amamame-ye Kaşavarzi sai zarem 1373-75, Tehran, 1376, səh. 82

GÜNEY AZƏRBAYCANDA (ƏRDƏBİL ƏYALƏTİ) MEYVƏ
İSTEHSALI (1996-cı il)

Məhsulun adı	Meyvə ağaclarının sahəsi (hektar)		İstehsal (ton)
	tinglik	baş verən ağaclar	
Alma	990	5726	87062
Armud	53	744	6064
Heyva	4	120	813
Albalı	70	979	7176
Gilas	23	1508	11485
Alça	10	24	666
Gavalı	27	461	2371
Hulu	205	1221	17058
Şaftalı	4	22	158
Ərik	124	1197	9262
	44	219	3262
	2	32	16
Üzüm	48	2070	20173
Tut	4	127	1017
Püstə	2	2	1
Badam	177	1069	2776
Fındıq		150	421
Küncüd	2	30	1
	2	36	245
Zoğal	4	7	29
Zeytun	16		
Nar	4	38	213
Əncir	2	11	77
	17		
Meyvəsiz ağaclar	76	3613	

GÜNEY AZƏRBAYCANDA (ZƏNCAN ƏYALƏTİ) MEYVƏ
İSTEHSALI (1996-cı il)

Məhsulun adı	Meyvə ağaclarının sahəsi (hektar)		İstehsal (ton)
	tinglik	baş verən ağaclar	
Alma	321	2224	34984
Armud	144	390	4606
Heyva	13	15	58
Albalı	22	203	971
Gilas	41	214	1157
Alça	32	204	1082
Gavalı	16	126	672
Hulu	168	541	4443
Şaftalı	6	16	58
Ərik	101	809	8393
Üzüm	87	345	2455
Püstə	5691	28806	273155
Badam	11	10	12
Fındıq	928	610	2990
Zeytun	9	321	400
Nar	2520	1300	7800
Əncir	12	738	11070
Meyvəsiz ağaclar	3345	7052	

GÜNEY AZƏRBAYCANDA HEYVANDARLIQ
(Min baş hesabı ilə) 1993-cü il

Əyalət və şəhərlər	Qoyun və quzu	Keci və oğlaq	Öküz və inək
Şərqi Azərbaycan	2922	622	433
Qərbi Azərbaycan	3207	494	460
Ərdəbil	1662	240	226
Zəngan	1523	448	277
Həmədan	1113	195	165

GÜNEY AZƏRBAYCANDA HEYVANDARLIQ
(Min baş hesabı ilə) 1993-cü il

Əyalət və şəhərlər	Camış və kalça	Dəvə və dəvə balası	At və dayça	Qatıq	Ulağ
Şərqi Azərbaycan	54	1	19	9	142
Qərbi Azərbaycan	66	-	13	6	46
Ərdəbil	38	1	9	2	33
Zəngan	-	1	2	2	97
Həmədan	-	8	-	-	4

GÜNEY AZƏRBAYCANDA MALDARLIQ
MƏHSULLARI İSTEHSALI (1996) (min ton
hesabla)

Əyalət və şəhərlər	ət	toyuq əti	yumurta	süd
Şərqi Azərbaycan	38	31	24	380
Qərbi Azərbaycan	42	26	11	320
Ərdəbil	26	8	5	196
Zəngan	12	8	3	138
Həmədan	22	31	9	179

GÜNEY AZƏRBAYCANIN SƏNAYESİ
(dövlət və özəl bölmə)

Əyalət və şəhərlər	iş yerləri					
Ünvan ölkə üzrə	Sənaye müəssisələri	1-5 nəfər	6-9 nəfər	10-29 nəfər	50-99 nəfər	100 və 100-dən çox
Şərqi Azərbaycan	27.841	25.962	1166	614	40	58
Qərbi Azərbaycan	12099	11340	420	298	22	19
Ərdəbil	5463	5272	91	93	4	3
Zəngan	5456	5181	118	105	26	25
Həmədan	11140	10420	434	268	10	8

GÜNEY AZƏRBAYCAN 100 MİN NƏFƏRDƏN ÇOX ƏHALİSİ OLAN ŞƏHƏRLƏR

İllər	Təbriz	Urmiyyə	Həmədan	Ərak	Ərdəbil	Qəzvin	Zəngan	Xoy	Marağa	Savə
1956	289996	67605	99909	58998	65742	66420	47159	34491	36555	14537
1966	403412	110739	124162	71925	83596	88106	58714	47648	34106	17565
1976	597976	164419	165785	116831	147865	139258	100251	70357	65172	25751
1986	971482	300746	272499	265329	281973	248591	215261	115242	100679	64081
1996	1191043	435200	401281	380755	340386	291117	286295	148944	132318	111245

**AZƏRBAYCANLILARIN YAŞADIQLARI İRİ
ŞƏHƏRLƏRDƏ ƏHALİNİN ARTIM DİNAMİYASI**
(100 min nəfərdən artıq əhalisi qan şəhərlər)

Şəhərlər	1335 (1956)	1345 (1966)	1355 (1976)	1365 (1986)	1370 (1991)	1375 (1996)
Tehran	1512.118	2719.730	4330223	6042584	6475527	6758845
İsfahan	254708	424.045	661510	986753	1127030	1266072
Tabriz	289.996	403.413	597.976	971.482	1088985	1191043
Məşhad	241.989	409.616	667.770	1463508	1759155	1887405
Həmədan	99909	124.167	165785	272.499	249652	401281
Ərdəbil	65.742	83.596	147.965	281973	311022	340386
Urmia	6705	110749	164419	300746	357399	435200
Xoy	34.491	47.648	70.357	115343	137885	148944
Rəşt	109.491	143557	188957	290897	340637	417748
Zəncan	47.159	58714	100.351	215261	254100	286295
Səvə	14.537	17565	25751	64081	87621	111245
Şiraz	170.659	269.965	425.812	848289	965117	1053025
Qəzvin	66420	88106	139258	248591	278826	291117
Kərac	14526	44243	137926	275100	442387	940968
Marağa	36551	54106	65172	100679	117388	132318
Həmədan	99909	124167	165785	272499	349653	401281

**ƏRDƏBİL ƏJALƏTİNDƏ AİLƏLƏRİN
ИНКИШАФ ДИНАМИКАСЫ (1966-1996)**

Илләр	Аилələрин саяы
1966	110.609
1976	133.258
1986	172.822
1991	189.466
1996	213.764

**VƏTƏNDƏ YAŞAYAN VƏ DÜNYAYA SƏPƏLƏNMİŞ
AZƏRBAYCANLILAR¹**

Günəy Azərbaycanda	30-35 mln.
Quzey Azərbaycanda	8 mln.
Qərbi Almaniyada	0,5-1 mln.
ABŞ	0,5 mln.
Fransa	170 min.
Hindistan-Pakistan	350 min.
İsverçə	40 min.
Skandinaviya ölkələri	300 min.
Yaponiya	10 min.
Avstraliya	8 min.
Kanada	15 min.
İran	700 min.
Türkiyə	3 mln.
Əfqanıstan	430 min. (əfşar və şahsevənlərlə birlikdə)
Suriya	50 min.
Yəmən	19 min.
Malta	2,5 min.
MDB (keçmiş SSRİ)	2,5 mln.

¹ Rəqəmlər 90-sı ilin ortalarına aiddir və bəzi rəqəmlər təxminidir.

Ostan və şəhərlər	Cəmi	Müsəlman	Zərdüştü	Məsihi	Kəlimi	Sair	bildirməyən
Ölkə üzrə	60055488	59788791	27920	78745	12737	57579	89716
Şərqi Azərbaycan	3325540	3318744	631	1199	5	849	4112
Qərbi Azərbaycan	2496320	2485437	566	6416	90	1389	2422
Ərdəbil	1168011	1165590	306	10	16	13	2076
Zəngən	1036873	1035891	176	13	1	108	684
Həmədan	750769	745134	3879	78	100	704	874

Bu kitab geniş oxucu kütləsini 170 ildən artıq bir müddətə vahid Azərbaycanın bir hissəsi - Güney Azərbaycanla tanış etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur.

Güney Azərbaycan haqqında mə'lumat kitabı indiyədək nə İranda, nə keçmiş SSRİ məkanında və nə də digər ölkələrdə buraxılıb. İranın özündə ölkə üzrə yazılmış mə'lumat kitablarında Güney Azərbaycan İranın ucqar bir əyaləti kimi verilmiş, onun keçmiş, bu günü və sabahı haqqında söhbət açmağa "xəsislik" və "qısqanclıq" edilmişdi.

Son illərdə "bölmüş Azərbaycan" probleminə marağın artması ilə bağlı olaraq mütəxəssislər içərisində Güney Azərbaycan tarixinin müxtəlif sahələrinə diqqət artsa da: (ABŞ-ın şərqşünas tarixçiləri T.Svitaçovski, O.Aıştat, D.Nissman və başqalarının kitabları), bu zəngin diyar və onun zəhmətsevər əhalisi haqqında yığcam bir mə'lumat vəsaiti hazırlamağa (bütün İran haqqında edildiyi kimi) təşəbbüs edilməmişdir.

Keçmiş sovet məkanında Güney Azərbaycan mövzusu bir sıra tədqiqatçıların diqqətini az-çox cəlb etsə də, bu mövzu əsas e'tibarilə Azərbaycan iranşünaslarının tədqiqatlarında və yazılarında daha çox yer almışdır. Bu isə təbii, çünki parçalanmış vətənin ağrıları ancaq onun övladları çəkə bilərlər. Güney Azərbaycanın İranın tərkibində olduğu iki əsrə yaxın bir dövrü, onun bu günü və gələcəyi ilə marqlananlara populyar şəkildə bilgi verə biləcək, yığcam və eyni zamanda kifayət qədər əhatəli şəkildə tərtib edilmiş mə'lumat vəsaitinin oxuculara çatdırılmasına ehtiyac qalmaqdadır. Həmin ehtiyacdən irəli gələrək təqdim edilən bu kitab oxucunu 170 ildən artıq bir müddətə vahid Azərbaycanın parçalanmış bir hissəsi - Güney Azərbaycanla tanış etmək məqsədini qarşıya qoyub. Oxucu əvvəlcə Azərbaycanın iki qəsbkar dövlət - Çar Rusiyası ilə şah İranı arasında bölüşdürülənədək onun vahid tarixi ilə müxtəsər tanış olduqdan sonra, zorakılıq və işğalçılıq rəsmiləşdirən "Gülüstan" və "Türkmənçay" müqavilələrinin tam mətni ilə tanış olacaq, bu böyük faciəni əks etdirən poeziyamızın və xalq bəyatiələrimizin nümunələri ilə rastlaşacaqdır və "Türkmənçay"dan Məşrutə inqilabınadək Güney Azərbaycanın keçdiyi iztirablı yollara nəzər salacaqdır.

Fars şovinistləri tərəfindən Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün

SOUTH AZERBAIJAN (Information book)

This book aims at the introduction at the Southern Azerbaijan, a part of single Azerbaijan divided since 170 year ago, to common reader.

No kind of information book has been written about South Azerbaijan either in Iran, or the former Soviet Union, or any other countries up to now a days. In information book written about the whole Iran Southern Azerbaijan is presented as a remote province with the scarcity of information about its past, present and future.

Though the problem of the "divided Azerbaijan" has attracted the attention of scholars towards the history of South Azerbaijan (books by American historians T.Svetichevsky, O.Altstadt, D.Nissman and others), no initiative has been produced to compile a concise and simultaneously comprehensive information book on that rich country and its industrious people.

While South Azerbaijan attracted the attention of a member of former Soviet scholars, that subject was mainly attributed to the Persian Studies of Azerbaijani scholars, which needs no explanation for just the sons of the divided Motherland might suffer from that pain.

There still exists a demand for a resource book for those who are interested in the two centuries while of the existence of South Azerbaijan within Iran as well as in its present stance and future. To meet that demand the introduction of South Azerbaijan, a part of single whole Azerbaijan has been set a main goal of this book.

After acquiring brief knowledge of the common history of Azerbaijan before its division between two conqueror states, Tsarist Russia and Persian Kingdom, readers will get informed about the texts of "Gulistan" and "Turkmanchay" treaties that legalized the violence and the conquest. They will get an insight in the essence of those events as reflected in Azerbaijani poetry and verses. Then the sufferings of South Azerbaijan from "Turkmanchay" treaty till the Mashrutah revolution are surveyed and the following phases of the struggle are pursued.

This book consists an attempt to restore to outlines of South Azerbaijan and extricate the intricacies emerged from the time of

Pehlevi dynasty's coming to power(December, 1925) when Persian chauvinists aiming at confusing the question "What is South Azerbaijan" violated deliberately the integrity of Azerbaijan land by dividing it into different districts and incorporating these patches into other alien lands.

The resource book makes readers acquainted with the honorable way passed by the people of South Azerbaijan in struggle for independence and liberty, with the stages of that struggle (1905-1911, 1917-1920, 1941-1946, 1978-1979) as well as with the political, social and economic stance of Azerbaijan under Pehlevi yoke distinguished with its violence and cruelty.

The book familiarizes a reader with South Azerbaijan outstanding personalities of XX century like Serdar Melli Sattarkhan and his companions, a great revolutionary and thinker Sheikh Mahammad Khiyabani, S.J.Pishevari, a leader of the National government existed in South Azerbaijan in 1945-1946, Mirza Hasan Rushdi, a founder of South Azerbaijan enlightenment, Mohammadali Tarbiyat, a scholar-educationalist as well as other stars of the modern South Azerbaijan literature. Besides, the contemporary demographic situation, economic stance and other economic indices of South Azerbaijan have been reflected in "South Azerbaijan in figures" section. One can find in the end of the book a successive chronology of events, samples of deliberately Persianized Azerbaijani toponymy and various memoirs related to South Azerbaijan.

The resource book named "South Azerbaijan" has been prepared as a collection of historic-geography, literature and economy essays that are the first output to inform readers about the fields above. Pursuant to the specificity of the book the authors tried to give the writings on South Azerbaijan in concise. The authors on their preparing the book were aware of numerous books, articles, daily press about South Azerbaijan, however, basic references were made to statistics, official documents, daily press materials recently published in Iran.

Цель настоящей книги ознакомить широкий круг читателей с Южным Азербайджаном - частью единого Азербайджана, находящимся более 170 лет в составе Ирана.

Справочной литературы о Южном Азербайджане нет ни в Иране, ни в других странах. В имеющихся отдельных иранских справочных изданиях Южный Азербайджан представляется лишь как окраина Ирана, в них нет даже скудной информации о прошлом Южного Азербайджана, его сегодняшнем и завтрашнем дне.

В последние годы в связи с растущим интересом к проблеме "разъединенного Азербайджана" различные периоды истории Южного Азербайджана хотя и стали привлекать специалистов (книги историков востоковедов Т.Свитачовского, О.Алшгата, Д.Ниссмана и др.), однако эти начинания не привели к созданию краткого настольного справочника об этом богатом крае и его трудолюбивом народе. В бывшем советском пространстве же тема Южного Азербайджана в какой-то мере являлась предметом внимания ряда исследователей в основном научных изысканий азербайджанских ирановедов.

Потребность популярного информирования интересующихся почти двухвековым периодом состояния Южного Азербайджана в составе Ирана, его настоящим и будущим, диктовала необходимость подготовить и выпустить краткий и вместе с тем довольно объемлющий справочник по Южному Азербайджану.

Эту цель составители ставили при подготовке настоящего издания. В нем после краткого ознакомления читателя с историей единого Азербайджана до ее раздела между двумя захватническими державами - царской Россией и шахским Ираном, излагается полный текст "Гюлистанского" и "Туркменчайского" договоров, являющихся официальным подтверждением акта захвата и раздела Азербайджана. Затем приводятся образцы азербайджанской поэзии и народного творчества, в которых раскрывается суть трагедии, страдания отторгнутого друг от друга Родины и народа, рассматриваются мучительный путь борьбы азербайджанского народа от "Туркменчая" до революции 1905-1911 гг., борьба за конституцию и последующие события.

В книге предпринята попытка восстановить общий контур

территории Южного Азербайджана, раскрыть путаницу, созданную с приходом к власти династии Пехлеви персидскими шовинистами, которые нарушили территориальную целостность Азербайджана разделив ее на отдельные провинции внутри Ирана и включив часть его территории в соседние чуждые области, и тем самым преднамеренно усложнив конкретный ответ на вопрос "Где Южный Азербайджан?"

Справочная книга оповещает читателя о славном пути борьбы народа Южного Азербайджана за демократию и человеческие права, которые предусматривают также право каждой нации на самоопределение, об этапах этой борьбы (1905-1911, 1917-1920, 1941-1946, 1978-1979), о социально-политическом и экономическом положении Азербайджана, а также о беспощадности национального гнета и насилия.

В книге читатель знакомится с видными деятелями Южного Азербайджана XX века - Сардаром Милли Саттарханом и его соратниками, великим революционером и мыслителем Шейх Мухаммедом Хийабани, а так же Сеид Джафаром Пишевари, главой Национального правительства, действовавшего в Южном Азербайджане в 1945-1946 гг., выдающимся просветителем Мирза Гасаном Рушдия, ученым - просветителем Мухаммедом Тарбиятом и видными представителями современной Южной литературы. В разделе "Южный Азербайджан в цифрах" отражены демографическое положение провинций и др. показатели. В конце книги помещены последовательная хронология важных событий, образцы Азербайджанских топонимов, фарсизированных в политических целях, и различные карты, относящиеся к Южному Азербайджану.

Представленная справочная книга "Южный Азербайджан" может быть рассмотрена как первая попытка в создании цельной картины о Южном Азербайджане в его историко-географическом, экономическом и художественном аспектах. Учитывая предназначение книги, авторы старались в краткости и содержательности текстов. В книге использованы касающиеся Южного Азербайджана литературные произведения, статьи, материалы периодики, а также мемуарная литература, однако основным источником служили научные труды, официальные документы и статистика, отдельные аналитические статьи, издаваемые в Иране.

KİTABDA GEDƏN ƏN MÜHÜM HADİSƏLƏRİN XRONOLOGİYASI

1803-cü il, Fevral, noyabr - İşğalçı rus ordusunun Qafqazdakı komandanı general Sisyanovun Gəncə xanı Cavad xana iki hədələyici məktubu.

1748 - Cavad xanın anadan olduğu il

1804-cü il 2 yanvar - Rus işğalçı qoşunları Gəncə qalasını ələ keçirir və Cavad xan qəhrəmancasına həlak olur.

1804-cü il 10 iyun - Azərbaycanı bölüşdürmək uğrunda Rusiya ilə İran arasında müharibə başlandı.

1805-1809-cu illər Azərbaycanın şimal xanlıqlarının əksəriyyəti zorla Rusiyaya birləşdirildi.

1813-cü il 13 oktyabr - Qarabağda: Gülistan kəndində, Zeyvə çayı kənarında Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsi imzalandı ("Gülistan" müqaviləsi)

1826-cı il 16 iyun - Qacar ordusu Quzey xanlıqlarını geri qaytarmaq niyyəti ilə hücum etdi

1827-ci il oktyabr - Rus qoşunları İrəvanı, Naxçıvanı, daha sonra Mərəndi və Təbrizi işğal etdilər.

1828-ci il 10 fevral - Təbrizdən bir qədər cənubda: Türkmənçay kəndində Rusiya ilə İran arasında sülh müqaviləsi imzalandı ("Türkmənçay" müqaviləsi).

1796-1925-ci illər - İranda: Qacarlar dövlətinin hakimiyyəti XIX-XX əsrin əvvəlləri - İran, "Dövlət Məmaləkə Məhruse" (Təbəliyində və himayəsində mülkətlər olan dövlət) adlanıb.

1850-ci il - Zənganda: Babilər üsyanı.

1891-ci il - "Tənbəki" üsyanı.

1905-ci il 12 dekabr - Tehrandan 17 vətənpərvər tacirin "bahalıq yaratmaq" bəhanəsi ilə həbsə alınması.

1905-ci il dekabr - Tehrandə rejimə qarşı oturaq aksiya (bəstə oturmaq) keçirildi.

1906-cı il yanvar Bəst aksiyası iştirakçıların 8 maddədən ibarət tələbləri dövlət tərəfindən qəbul olundu.

1906-cı il avqust - Xalqın rejim əleyhinə e'tiraz aksiyaları bütün ölkəni bürüyür.

1906-cı il 5 avqust - Müzəffərəddin şah konstitusiyasının verilməsi və Məclisə seçkilər haqqında fərmanı imzalamağa məcbur olur.

1906-cı il sentyabr - Məclisə ilk seçkilər keçirilir.

1907-ci il 8 fevral - Azərbaycandan Məclisə seçilmiş nümayəndə hey'əti Tehran əhalisi tərəfindən təntənə ilə qarşılanır.

1907-ci il 18 avqust - Məmmədli şahın baş naziri Ətabək Əminşultan Abbasəli adlı türk tərəfindən qətlə yetirildi.

1907-ci il 31 avqust - Rusiya ilə İngiltərə arasında: İran nüfuz dairələrinə bölmək haqqında saziş imzalandı.

1908-ci il 23 iyun - İran kazak briqadasının komandiri polkovnik Lyaxovun göstərişi ilə İran Məclisi top atəsinə tutuldu.

1908-ci il 28 iyun - Təbriz məşrutəçiləri 40 minlik şah və 5 minlik kazak dəstələri tərəfindən mühasirəyə alındı.

1908-ci il sentyabr-oktyabr - Təbriz məşrutəçilərinin zirvə döyüşləri.

1909-cu il iyun - Tehrandə: dövlət idarələri məşrutəçi əncümənlərin ixtiyarına keçdi, Məhəmmədli şah ölkədən qaçdı.

1909-cu il Təbriz məşrutəçiləri 11 ay şah və rus kazak hərbi qüvvələrinin mühasirəsində qaldı.

1909-cu il aprel - Çar hökuməti Təbrizə və Azərbaycanın digər şəhərlərinə qoşun yeritdi.

1911-ci il iyun - Çar hökuməti ölkədən qaçmış Məhəmmədlinin yenidən səhlığa qayıtmasına uğursuz cəhd etdi.

1911-ci il 21 noyabr - Çar Rusiyası ikinci dəfə İrana (Ənzəliyə) hərbi qüvvələr yeritdi və öz tələblərini ultimatumla İran dövlətinə bildirdi.

1911-ci il noyabr-dekabr - Təbriz mücahidləri ilə rus qoşunları arasında şiddətli döyüşlər oldu.

1914-1918-ci illər - Birinci dünya müharibəsi.

1914-cü il dekabr - Türkiyə hərbi hissələri Güney Azərbaycana daxil oldu və Rus qoşunları ilə toqquşma başladı.

1914-cü il 25 dekabr - Türkiyə qoşunları Təbrizə daxil oldu.

1915-ci il yanvar - Sarqamışda: Türkiyə qoşunları Antanta dövlətləri tərəfindən hərbi məğlubiyyətə uğrayır.

1915-ci il 17 yanvar - Təbriz yenidən rus qoşunlarının işğalı altına düşür.

1917-ci il 26 fevral - Rusiyada: inqilab və çarizmin devrilməsi.

1917-ci il 9 aprel - "Təcəddüd" (yeniləşmə) qəzetinin ilk nömrəsi çapdan çıxdı.

1917-ci il 24 avqust - Təbrizdə İran Demokrat Partiyası Azər-

baycan təşkilatlarının 480 nümayəndəsinin iştirakı ilə əyalət komitəsinin konfransı keçirildi. Konfrans Azərbaycan Demokrat partiyasını müstəqil e'lan etdi.

1917-ci il 7 noyabr (25 oktyabr) - Rusiyada dövlət çevrilişi və bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi.

1917-ci il noyabr-dekabr - Güney Azərbaycan şəhərlərində keçirilən mitinqlərdə xalq ingilispərəst Vüsuqüddövlə kabinetinin istə'fasını tə'kidlə tələb edir.

1919-cu il 9 avqust - Güney Azərbaycanda xalq əsarətçitirici İran-İngiltərə sazişi əleyhinə davamlı mitinqlərə əl atır.

1920-ci il 7 aprel Ş.M.Xiyabaninin başçılığı altında Təbrizdə zalq üsyanı baş verdi.

1920-ci il 25 iyun - Vüsuqüddövlə kabinəsi istə'fa vermişdi.

1920-ci il 11 sentyabr - Təbrizdəki azadlıqsevər qüvvələr üzəri-nə irincanın qəfləti hücumu başlanır.

1920-ci il 14 sentyabr - "Təcəddüd"ün redaksiyası dağıdılır və Ş.M.Xiyabani şəhid olur.

1921-ci il - Rza: xan hərbi nazir oldu.

1923-cü il - Rza: xan baş nazir vəzifəsini tutdu

1922-1924-cü illərdə Rza: xan bütüncöçəri tayfaları zor gücünə özünə tabe etdirir.

1925-ci il, 31 oktyabr - Beşinci Məclisin Qacar sülaləsinin devrilməsi haqqında qərar.

1925-ci il, 12 dekabr - Rza: xanın Pəhləvi soyadı ilə İran şahı e'lan edilməsi.

1926-ci il - Rza: şahın zorakılıq siyasətinə qarşı Azərbaycanda: hərbcilərin e'tiraz çıxışları.

1927-ci il - Təbrizdə "yeni təhsil sistemi" adı altında: farslaşdırma: tədbirlərinə qarşı əhalinin davamlı e'tiraz çıxışları.

1930-1931-ci illər - Ölkədə rejimə qarşı çıxan vətənpərvər qüvvələrin kütləvi şəbsinə və tə'qiblərinin başlanması.

1867-1914 - Səttərxan anadan olmuş və vəfat etmişdi.

1909-cu il 25 aprel - Təbriz məşrutəçiləri 11 aylıq mühasirədən çıxmışlar.

1909-cu il fevral - Məmmədəli Rəsulzadə ilə Səttərxan Təbrizdə görüşür.

1910-cu il 14 aprel - Səttərxan 300 nəfər mücahidi ilə Tehrana: gəlir.

1914-cü il 9 noyabr - Səttərxan ayağında: aldığı güllə yarısından Tehranda: vəfat edir.

1999-cu il 9 noyabr - Səttərxanın vəfatının 85 illiyi Güney Azərbaycanda: və Tehranda: qeyd olunur.

1861-1917-ci il Bağırخان anadan olmuş və qətlə yetirilmişdi.

1871-1910-cu illərdə Əli Müsyo anadan olmuş və vəfat etmişdi.

1880-1921-ci illərdə - Heydər Əli oğlu anadan olmuş və vəfat etmişdi.

1859-1911-ci illər - Məşrutə Mücahidi Mirzə Əliəğa: Siqqətülislam anadan olmuş və qətlə yetirilmişdi.

1912-ci il yanvar - Təbrizdəki rus hərbi sıra: məhkəməsinin hök-mü ilə Siqqətülislam 7 nəfər məsləkdaşı ilə dara: çəkilir.

1879-1920 - Şeyx Məhəmməd Xiyabani anadan olmuş və qətlə yetirilmişdi.

1920-ci il 7 aprel - Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı al-tında: Təbrizdə üsyan olmuşdur. Bu üsyan tarixə "Xiyabani hərəkəti" kimi daxil olmuşdur.

1893-1947-ci illər - Azərbaycan Milli Hökumətinin rəhbəri Se-yid Cəfər Pişəvari (Cavadzadə) anadan olmuş və vəfat etmişdi.

1921-ci il Lütfi Ələsgərzadə Bakına: anadan olmuşdur.

1923-1998-ci il - M.T.Zehtabi anadan olmuşdur.

1945-ci il 3 sentyabr (12 şəhriyar) Azərbaycan Demokrat fırqə-sinin haranması haqda: bəyannaməsi.

1945-ci il sentyabrın 5-də ADF orqanı "Azərbaycan" qəzetinin ilk nömrəsi çapdan çıxdı.

1945-ci il 2 oktyabr - ADF Təbrizdə I qurultayı çağırılmışdı.

1945-ci il 20 noyabr - Təbrizdə xalq konqresi çağırılmışdı

1945-ci il 12 dekabr - (21 Azər) - Azərbaycan Milli Hökuməti-nin yaradılması e'lan olunmuşdu.

1945-ci il 21 dekabr - Azərbaycan xalq qoşunlarının təşkil haqda: qanun qəbul edildi.

1946-cı il 16 yanvar - Azərbaycan dili Azərbaycan ərazisində rəsmi dövlət dili e'lan olunmuşdur.

1946-cı il 8 yanvar - Əncümənlərə seçkilər haqda: qərar qəbul edildi.

1946-cı il 9-14 fevral - Azərbaycan ərazisində əncümənlər seçkilər keçirildi.

1946-cı il 18 fevral - Torpaq islahatı haqda: qanun qəbul edildi.

1946-cı il 14 fevral - Təbrizdə Səttərxanun abidəsi açılır.

1946-cı il fevral - Azərbaycan Milli Hökuməti tərəfindən "Səttərxan" ordeni təsis edilir.

1946-cı il 11 aprel - kəndli mülkədar münasibətlərinin tənzimləməək haqda:qanun qəbul edildi.

1946-cı il 18 aprel - Yeraltı və yerüstü sərvətlər xalq mülkiyyəti e'lan edildi.

1946-cı il 23 aprel - Azərbaycanla:Kürdüstan arasında:dostluq müqaviləsi imzalanması.

1946-cı il 12 may -İş həmkarlar ittifaqı haqda:qanun qəbul edildi.

1946-cı il 13 iyun - İran dövləti ilə münasibət haqda:qərar imzalandı.

1946-cı il 14 noyabr - Şah qoşunlarının Azərbaycana:qəfləti hücumu başlanmışdı.

1946-cı il 22 noyabr - Zəngan şah qoşuları tərəfindən işğal edildi.

1946-cı il 14 dekabr - Təbriz şah qoşunları tərəfindən işğal olundu.

1946-cı il dekabr- 1947-ci il - şah qüvvələri tərəfindən Azərbaycan vətənpərvərlərinə qarşı kütləvi represiya:başladı.

1947-ci il 6 oktyabr - İranla:ABŞ arasında:hərbi əməkdaşlıq sazişi bağlandı.

1950-ci il 19 aprel - Azərbaycan dəmiryol fəhlələri 27 günlük tə'tili oldu.

1951-ci il oktyabr - Azərbaycana:əlavə 10 min qoşun gətirildi.

1953-cu il 31 yanvar - Təbrizdə ümumi tə'til e'lan olundu.

1957-ci il may - Təbrizdə bir dəstə vətənpərvərin mühakiməsi oldu.

1960-cı il 4 may - Təbrizdəki Ali şah məhkəməsi 5 nəfər azərbaycan vətənpərvəri haqda:ölüm hökmü verdi.

1962-ci il mart - Şahın "Ağ inqilab" proqramı e'lan olundu.

1978-ci il 7-9 yanvar - Qumda:nümayişçilərə qarşı silah işlədilmişdi.

1978-ci il 18 fevral - Qumdakı qırğının 40 günlüyü münasibətilə Təbrizdə izdihamlı xalq nümayişi oldu.

1978-ci il 18 fevral (29 Bəhmən) xalq nümayişi şah qoşunları ilə silahlı üsyana:çevrildi.

1978-ci il fevral - Güney Azərbaycanın başlıca:səhərlərinə davamlı nümayişləri, toqquşma:ilə nəticələndi.

1978-ci il 15 fevral - Təbrizdə mürəcə qüvvələr qiyam etdi.

1978-ci il 20 fevral - Təbriz üsyanı qəddarlıqla:yatırıldı, kütləvi həbslər aparıldı.

1978-ci il 29-30 fevral - İranın başlıca:səhərlərində Təbriz üsyançıları ilə həmrəylik miqtinqləri keçirildi.

1978-ci il ölkənin başlıca:səhərlərində, hərbi vəziyyət e'lan olundu.

1978-ci il 30 dekabr - Təbrizdə əhali ilə SAVAK-çılar arasında:qanlı toqquşma:oldu.

1978-ci il 16 noyabr - Təbrizdə əksinqilabi qiyam yatırılmışdır.

1979-cu il 26 yanvar - Təbrizdəki izdihamlı mitinq atəşə tutuldu, ölənlər və çoxlu yaralılar oldu.

1979-cu il 11 fevral - Təbriz avtovağzal meydanında: xalq nümayişi atəşə tutuldu.

1979-cu il 14 fevral - Təbrizdə xalq üsyanı qalib gəlir.

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan tarixi, 3 cildə, Bakı, 1961
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, Bakı, 1989
3. Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə, Bakı, 1990
4. İsmayilov M. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1992
5. Quliyev Ə. Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq və demokratik hərəkət tarixindən (1941-1945), tarix və fəlsəfə institutunun əsərləri, I-cı buraxılış, Bakı 1961
6. Abdullayev (Vilayi) M. İran Azərbaycanında: milli azadlıq hərəkətində: demokratik mətbuatın rolu (1941-1946), namizədlik diss., Bakı, 1975
7. Dəvali M. Cənubi Azərbaycanda: Milli hökumətin təşkili və fəaliyyəti (1945-1946-cı illər), namizədlik diss., Bakı, 1967
8. Dəstqəzadə F. İran Azərbaycanında: Milli hökumətin iqtisadi tədbirləri (1945-1946-cı illər), namizədlik diss., Bakı, 1964
9. Mirzəzadə S. İran Azərbaycanının Milli məclisi və onun qanunvericilik fəaliyyəti (1945-1946-cı illər), namizədlik diss., Bakı, 1971
10. Əhmədov T. Azərbaycan toponimiyasının əsasları, Bakı, 1991
10. Azərbaycan tarixi-ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 1996.
11. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakı, 1994
12. Heyət C. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış, Bakı, 1993
13. Tərbiyət M. Danışməndani-Azərbaycan. Görkəmli elm və sənət adamları, Bakı, 1987
14. Bayramzadə S., Mustafayev V., Tanınmış şərqşünas. Bakı, "Elm" qəzeti, 11.06.1986.
15. Bayramzadə S., Nəsimzadə N. Mən iki dünyada: yaşayırəm (Qulamrza: Səbri Təbrizi. İran: Uşaqlıq hekayəsi və ahıllıq dövrü. Edinburq, 1989. - kitabına rəy) - "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, Bakı, 03.11.1989.
16. Mustafayev V., Bayramzadə S. O tayda: bir kənd var. "Elm və Həyat jurnalı", Bakı, №5, 1989.

17. Mustafayev V., Bayramzadə S., "... Ellərinə xoş gəldin" "Azərbaycan" jurnalı, № 8, 1989, s.163-166.
18. Bayramzadə S. Azadlıq yolunun mübarizi təbrizli Zeynəb Paşa: "Russkiy əzək" qəzeti, Bakı, 20.03.1992.
19. Bayramzadə S. Cənubi Azərbaycan tarixinin "ağ ləkələri": Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması, fəaliyyəti və süqutu. - Azərbaycan tarixi problemləri üzrə məruzələr məcmuəsi (Müstəqil Azərbaycan Respublikasına həsr edilmiş Azərbaycan tarixi problemlərinin cavan tədqiqatçıların ikinci respublika konfransının məruzələri. 27-28 mart 1992-ci il), Bakı, 1992, s.128-130.
20. Bayramzadə S. Cənubi Azərbaycan (1828-1917) - Azərbaycan tarixi, Bakı, 1995
21. Vəkilov C. Azərbaycan respublikası və İran. 40-cı illər, Bakı, 1991
22. Məmmədli Q. Xiyabani, Bakı, 1949
23. Mir Cəfər Bağirovun məhkəməsi (arxiv materialları), Bakı, 1993
24. Mustafayev V. Güney Azərbaycan türklərində milli şüurun oyanması. "Azərbaycan türkləri" jurnalı, İstanbul, №2, 1989.
25. Mustafayev V., Nəsimzadə N. İranda: Azərbaycan dili: dövlət siyasəti və ona qarşı müqavimət. "Azərbaycan dili xaricdə" jurnalı, Bakı, 1990.
26. Mustafayev V. "Azərbaycan" qəzeti (1941-1942-ci illər) və azərbaycanlıların milli şüuru. Azərbaycan EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. № 1, 1991.
27. Mustafayev V., Bayramzadə S. Görkəmli elm və sənət adamları. "Bakı" qəzeti, 13.07.1987.
28. Mustafayev V., Bayramzadə S. Dilimizlə bağlı problemlər. "Elm" qəzeti 10.03.1990.
29. Mustafayev V. Mühacirlər. "İki sahil" qəzeti, 29.10.1991 və 13.20.27.11.1991.
30. Mustafayev V. Düşünüb yad edirik. "İki sahil" qəzeti, 25.12.1991.
31. Mustafayev V. Cənubi Azərbaycan: yaxın dünən və bu gün. "Azadlıq" qəzeti, 31.01.1992.
32. Mustafayev V. Rza: şahla tanışlıq. "İki sahil" qəzeti, 13.02.1992.
33. Mustafayev V. M.Ə. Rəsulzadənin "İran türkləri" əsəri. "İki

sahil" qəzeti, 20.02.1992.

34. Mustafayev V. İran (Azərbaycan) ordusu (XIX əsr). "İki sahil" qəzeti, 19.03.1992.

35. Mustafayev V. Borçalı, "İki sahil" qəzeti, 24.09 və 1.10.1992.

36. Mustafayev V. İranda: azərbaycandilli mətbuat: "İslami birlik", "Səhənd" qəzetlərinin və "Yol" jurnalının səhifələrində. "Yeni müsavir" qəzeti, 05.11.1992.

37. Mustafayev V. İranda: prezident seçkiləri. "Azərbaycan" qəzeti, 10.06.1993.

38. Mustafayev V. Fars şovinistləri və azəri manqurtları. "And" qəzeti, 9,16,23.07.1993.

39. Mustafayev V. Azərbaycan fenomeni. "Azərbaycan" qəzeti, 04.08.1993.

40. Mustafayev V. Cənubi Azərbaycan. Milli şüur (20-ci əsrin I-ci yarısı), Bakı 1998

41. Azərbaycan tarixi haqqında: həqiqətlər, Bakı, 1949

42. Çeşməzər M. Azərbaycan Demokrat partiyasının yaranması və fəaliyyəti, Bakı, 1986

43. Afiyət M. Sərdar milli Səttarxan, yersiz, 1968

44. Həsənov N. Oyanmış Təbriz və Səttarxan, Bakı, 1986

45. Nəsimzadə N. Bütöv Azərbaycan, Bakı, 1997

46. Nəsimzadə N. Türkçülük və Azərbaycançılıq haqqında: - Azərbaycanın türkçülük və Azərbaycançılıq problemləri. Bakı, 1998

47. Ağ ləkələr silinir, Bakı, 1991

48. Xəndan C. Uğur yolu, Bakı, 1987

49. Həsənlı C. Güney Azərbaycan Tehran-Bakı-Moskva: arasında:(1939-1945), Bakı, 1998

50. Həsənlı C. Soyuq müharibənin başladığı yer Güney Azərbaycan 1945-1946, Bakı, 1999

51. Doktor Cavad Heyət, Bakı, 1995

52. Həbibov Ə. Cənubi Azərbaycanda: azadlıq hərəkatı, Bakı, 1988

53. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri, Bakı, 1989

54. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri, Bakı, 1991

55. İbrahimov (Şahin) T. Qaşqaylar, Bakı, 1988

56. Almaz Əliqızı. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, təmayüllər, etüdlər, Bakı, 1998

57. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası (dörd cildə), Bakı, 1981,1983,1988,1994

58. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki(1828-1917), Bakı, 1985

59. Bünyadov Z. Azərbaycan 7-9-cu əsrlərdə, Bakı, 1965

60. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Bakı, 1985

61. Əhmədov T. El-oba: adları, Bakı, 1984

62. Əkrəm Ümid (Mişovdağlı). Azərbaycan xalqının dil, milli maarif və mədəniyyəti uğrunda: mübarizəsi. - Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı, 1998

63. Əkrəm Mişovdağlı. İranda: ermənilərin antitürk fəaliyyəti. - Şərqi aktual problemləri. Bakı, 1964

64. Əkrəm Mişovdağlı. Azərbaycan Milli hökumətinin iqtisadi tədbirləri. "Azərbaycan" jurn., № 2, 1992

65. Əkrəm Mişovdağlı. Güney Azərbaycan türklərinin 20-ci yüzildə taleyi. - "Düşünce" jurn., № 1, 1998 (Bakı)

66. Əkrəm Mişovdağlı. Azərbaycanda: aqrar-kəndli münasibətlərinə dair "Azərbaycan" jurnalı. № 3, 1969.

67. Əkrəm Mişovdağlı Ərdəbil əyaləti (ostanı), "21 Azər" jurnalı. № 4-5, 2000.

68. Əkrəm Mişovdağlı. Ölkəşünaslıqda: qiymətli əsər, "21 Azər" №2, 1999.

69. Əkrəm Mişovdağlı. İran məkanında: erməni səsi. - "21 Azər" jurn., № 3, 1999

70. Əkrəm Mişovdağlı. Səməd Bayramzadə. Güney Azərbaycanda: milli-azadlıq hərəkatının zirvəsi - "21 Azər". - "21 Azər" jurn., № 4, 2000

71. Bayramov A. Qədim oğuz ellərinin Ağbaba, Şorəyel və Pəmbək bölgələrinin yer yurd adları, Sumqayıt, 1996

72. Kərimova: Sevil. Çarizmin Azərbaycanın işğalında: və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətəbazlarının rolu, Azərneşr, 1995

73. Rüstəmov Cəfərqulu. Qoustan - Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı, Bakı, "Nurlan", 2000.

74. Yusifov Y., Kərimov S. Toponimikanın əsasları, Bakı, 1973

75. Tağıyeva: Ş. 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində İran kəndlilərinin vəziyyəti, Bakı, 1969

76. Tağıyeva: Ş. Müasir İran burjuva: tarixşünaslığında: Azərbaycan xalqının etnik birliyinin inkar edilməsi haqqında: - Azərbaycan tarix və

mədəniyyətinin burjuva saxtalaşdırıcılarına qarşı. Bakı, 1978

77. Tağıyeva Ş. 19-cu əsrin sonu 20-ci əsrin əvvəllərində İranda: torpaq mülkiyyəti formaları və torpaqdan istifadə qaydaları. Bakı, 1964

78. Tağıyeva Ş. 1920-ci il Təbriz üsyanı. Bakı, 1990

79. Tağıyeva Ş. Ayrılarımı könül candan, "Azərbaycan gəncləri" qəzeti, Bakı, 17.11.1990.

80. Tağıyeva Ş. Türkmənçay müqaviləsi kimlərin xeyrinə idi, Bakı "İki sahil" qəzeti, 20.02.1992.

81. Tağıyeva Ş. Kəsrəvizmi dirçəltmək cəhdləri, Bakı, "Yeni Məsəvi" qəzeti, 17.12.1992.

82. Şövkət Nürcahan qızı. Tarixin ibrət dərsləri, Ankara; "Azərbaycanın səsi" qəzeti, № 1, 08.1992.

83. Tağıyeva Ş. 21 Azər dərsləri, Bonn, "Aturpatkan" dərşisi, №1, 1992.

84. Tağıyev Ş.- Rəhimovlu Ə. Cavad Heyət nədə "itiham" olunur, Bakı, "Yeni Məsəvi" qəzeti, 04.12.1994

85. Tağıyeva Ş. Cənubi Azərbaycan mütəfəkkiri və siyasi xadimi Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Bakı, "Yeni fikir" qəzeti, 02.11.1995.

86. Tağıyeva Ş. "Bölünmüş xalqlar" problemi, Stalin və bütöv Azərbaycan məsələsi, Bakı, "Azadlıq" qəzeti, 11 və 13.07.1996.

87. Tağıyeva Ş. BMT Təhlükəsizlik Şurasında: Cənubi Azərbaycan məsələsi, Polşa; "Xudafərin" dərşisi, №2, 1997.

88. Tağıyeva Ş. İran inqilabının lideri - Şəriətəmədari, Bakı, "Azadlıq" qəzeti, 21 və 27.11.1997.

89. Tağıyeva Ş. Azərbaycan adı ətrafında: mübahisələrin siyasi mahiyyəti. - Azərbaycanın türkçülük və azərbaycançılıq problemləri. Bakı, 1998.

90. Tağıyeva Ş. Güney Azərbaycanda: siyasi durum, Ankara; "Azərbaycan" - türk költür dərşisi, sayı 327, 1999.

91. Onullahi S. 1951-1953-cü illərdə İran fəhlələrinin tətül hərəkəti, Bakı, 1968

92. Onullahi S. 13-17-ci əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, 1982

93. Tahirzadə Ə. Kəsrəviçilik: kökü, özü, ardıcılıqları, dirildilməsi. - Azərbaycan filologiyası məsələləri, Bakı, 1984

94. Xəndan C. Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü, Bakı, 1980

95. İbrahimov (Şahin) T. İran kommunist partiyasının yaranması, Bakı, 1963

96. Marağai Z. İbrahim bəyin səyahətnaməsi və ya: təəssübkeşliyin bəlası, Bakı, 1982

97. Mahmudov M. Piyada... Təbrizdən şama: qədər, Bakı, 1982.

98. Mahmud İsmayil. Azərbaycan tarixi, Bakı, 1993 və 1997.

99. Sadıq A. Təbriz teatrının tarixindən. Bakı, 1971

Azərbaycan dilində (ərəb qrafikası ilə)

1. Azərbaycan Milli hökumətinin ictimai, iqtisadi və mədəni tədbirləri, yersiz, 1975

2. Qızıl səhifələr. Təbriz, 1946

3. Danişyan Q. Xatirə (əlyazması şəklində)

4. Dövlətin Azərbaycan barəsində iblağıyyəsi. "Azərbaycan" qəz., Təbriz, 17.05.1946

5. Dövlət və Azərbaycan nümayəndələri arasında: müvafiqət olunmuş qərardad. "Azad millət" qəz., Təbriz, 16.06.1946

6. Şairlər məclisi. Təbriz, 1945, № 3-4

7. İbrahimi F. Azərbaycanın qədim tarixindən. Təbriz, 1946

8. Təbrizli Əli. Dil və ədəbiyyat, 1-ci cild, Tehran, 1981

9. Cavid S. Azərbaycan folklorundan nümunələr. C.1, Tehran, 1979

10. Cavid S. Tağıyev dövrəsindən xatirələr. Yersiz, 1979

11. Düzgün H. Səməd Behrəngi (mənzumə), 4-cü nəşri, Tehran, 1982

12. Zəhtabi M. İran türklərinin əski tarixi. Təbriz, 1998

13. Vətən eşqi (Azərbaycan mədəni rabitə cəmiyyətinin nəşriyati). Bakı, 1948

14. Mir Mehdi Etimad. Gəlinlər bəzəyi (redaktoru Yəhya: Şeyda), Təbriz, 1981

15. Məcidzadə H. (Savalan). Apardı səllər Saranı. Tehran, 1981

16. Pişəveri S.C. 21 Azər, "Azərbaycan" qəz., nəşri, 1961

17. Pişəveri S.C. Seçilmiş əsərləri, "Azərbaycan" qəz., nəşri, 1965

18. Rusiyanın Təbrizdəki baş konsulun 1858-ci il hesabı - Gürcüstan SSR MDTA, I.II, iş 3251.

19. Firqə blaknotu (Azərbaycan və fars dillərində), 1957
20. Cənubi Azərbaycan yazıçılarının ədəbi məcmuəsi, "Azərbaycan" qəz., nəşri, ilsiz
21. Vəkili (Baharlı) M.H. Azərbaycan (coğrafi, təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizət), Bakı, 1921
22. Azadlıq yolunun mübarizləri, 1-ci cild, "Azərbaycan" qəz., nəşri, 1962
23. Azadlıq yolunun mübarizləri, 2-ci cild, "Azərbaycan" qəz., nəşri, 1969
24. Şəhriyar M.H. Türk dilində divanı. C.4, Tehran, 1992
25. Şəhriyar M.H. Heydər babaya: salam! Təbriz, 1954

Rus dilində

1. Алиев С. К национальному вопросу в современном Иране. - Краткие сообщения института народов Азии, 1977, № 77
2. Алиев С. Отношение Ахмеда Кесреви к проблеме реформы современного персидского языка и письменности. - Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР, № 30, 1961
3. Алиев С. Антиимпериалистическое и демократическое движение 1949-1953 гг. - Иран. М., 1976
4. Алиев С. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана. М., 1985
5. Агаев С.Л. Иран: внешняя политика и проблема независимости. 1925-1941 гг. М., 1971
6. Агаев С.Л. Иран: рождение республики. М., 1984
7. Азади М. Особенности современного положения Ирана. - Международная жизнь, 1960, № 1
8. Аминзаде А. Борьба Народной партии Ирана и Азербайджанской демократической партии за национальную независимость на современном этапе. Канд. Дисс., Баку, 1967
9. Артамонов Л.К. Персия как наш противник в Закавказье, Тифлис, 1889
10. Артамонов Л.К. Северный Азербайджан, Тифлис, 1890, ч. 1.
11. Атрпрет. Баизм и бехаизм, Тифлис, 1910.
12. Бади Ш.М. Городские средние слои Ирана. М., 1977
13. Байрамзаде С. Социально-классовая структура общества Иранского Азербайджана (1947-1962 гг.). - Актуальные проблемы

стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1986

14. Байрамзаде С. Алекпер Хаддад. газ. "Русский язык", Баку, 20.03.1991.
15. Белингов С.Е. Что происходит в Иране. М., 1947
16. Белова Н.К., Никитина В.Б. Иран. Зарождение идеологии национально-освободительного движения (20-й - начало 19-го в.) - Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М., 1973
17. Березин И.Н. Путешествие по Востоку. Путешествие по северной Персии, ч. II. Казань, 1852.
18. Болдырев К. К вопросу об аграрных отношениях в Иране и в Иранском Азербайджане. - Доклады и сообщения исторического факультета МГУ, № 9, 1950
19. Бларамберг И.Ф. Статистическое обозрение Персии. СПб. 1852.
20. Бларамберг И.Ф. Воспоминания, М., 1878.
21. Вишнеградова А. Революционное движение в Персидском Азербайджане (Эпизод из истории национально-освободительного движения в Персии). - Новый Восток. 1922, 2-я книга
22. Биллури А.И. Развитие реалистической демократической поэзии в Иранском Азербайджане, Баку, 1972
23. Гатунов Р. Реформа языка в Иране. - Материалы по национально-колониальным проблемам, 1936, № 34
24. Военно-статический сборник, вып. III., СПб, 1868.
25. Внешняя политика Советского Союза. М., 1946
26. Гусейнов Б. Страна разграбленных богатств. - Московский пропагандист, 1959, № 5.
27. Глинка С.Н. Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, Москва, 1831.
28. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане 19-го века, Баку, 1958
29. Демин А.И. Современная иранская деревня. М., 1977
30. Дорошенко Е.А. Система просвещения в Иране. М., 1959
31. Ибрагимов М. О демократическом движении в Южном Азербайджане в 1945-1946 гг. Баку, 1948
32. Иванов М.С. Очерк истории Ирана, М., 1952.
33. Иванов М.С. Племена Фарса кашкайские, хамсе, кух-гилуи, мамесани. М., 1961

34. Иванов М.С. Антифеодальные восстания в Иране в середине XIX в., М., 1982.
35. Иванов М.С. Социальный состав населения и общественно-экономическое развитие Ирана. М., 1964
36. Иванов М.С. Иранская революция 1905-1911 гг. М., 1957
37. Иванов М.С. Иран. - Национальные процессы в странах Ближнего и Среднего Востока. М., 1970
38. Иванов М.С. Иран в 60-70-х годах 20-го века. М., 1977
39. Ильинский Г. Шейх Мохаммед Хиябани. - Революционный Восток, 1934, № 6
40. Иранская революция 1978-1979 гг., М., 1989
41. Какулин Ф. Очерки торговли с персией. Азербайджан. Мазандеран. Астарабад, СПб, 1875.
42. Кендли-Херисчи Г.А. Развитие южно-азербайджанской литературы в 1941-1946 гг., Баку, 1956
43. Короткова Г. Германско-турецкое вторжение в Иранский Азербайджан (1914-1915 гг.). - Вопросы истории, 1943, №1
44. Мамедов К. Создание южно-азербайджанского народно-демократического государства (1945-1946 гг.). канд. Дисс. М., 1950
45. Мамедов К. О национально-освободительном движении в (Иранском) Азербайджане в 1945-1946 гг. - Ученые записки (Азербайджанский университет), гуманитарная серия, № 1, 1959
46. Мачокки М. Иран в борьбе. М., 1953
47. Меликов О. Установление диктатуры Реза шаха в Иране. М., 1961
48. Мирза Казем Бек Баб и бабиды. Религиозно-политические смуты в Персии в 1844-1852 годах, СПб., 1865.
49. Насибзаде Н. К экономической политике шахского правительства в Иранском Азербайджане в 60-70-х годах. - Проблемы экономического развития стран Азии и Северной Африки. М., 1983
50. Насибзаде Н. "Географический словарь Ирана" как источник для определения национального состава Южного Азербайджана. - Доклады АН АЗ.ССР, Т. XLI, 1985
51. Насибзаде Н. О состоянии промышленности Южного Азербайджана в 60-70-х годах. - Известия АН АЗ.ССР, серия история, философия и права, № 2, 1985
52. Огранович И.А. Провинции Ардебильская Серабская,

Тифлис, 1876.

53. Описание областей Адребиджанских в Персии и их политического состояния, сделанное пребывающим при его Высочестве Царя Карталинском Ираклии Темуразовиче Полковником Кавалером Бурнашевым в Тифлисе в 1786 г., Курск, 1793.
54. О некоторых статьях торговли в Персии. "Журнал мануфактур и торговли", 1843. № 8.
55. Поляновский М. Иранский Азербайджан. - Красноармеец, 1946, № 13
56. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. т. 3, вып. 4. СПб, 1887.
57. Пфейфер Г. Путешествие по Индии и Персии в старну душителей и огнепоклонников с описанием всех замечательных памятников и древних развалин. М., 1879.
58. Самедов С.И. Здоровоохранение в Иранском Азербайджане накануне и в период национально-освободительного и демократического движения 1945-1946 г., Баку, 1960
59. Сеидов Р. Аграрный вопрос и крестьянское движение в Иране (1951-1953 гг.), Баку, 1963
60. Сеидов Р. Иранская буржуазия в конце 19-го - начале 20-го века. М., 1974
61. Сеидов Р. О национальном формировании азербайджанцев в Иране. - Вопросы национально-освободительного движения на Ближнем и Среднем Востоке. Баку, 1985
62. Состояние торговли в Персии журнал "Вестник промышленности", т VII, № 3, 1860.
63. Таваккол Дж. Современный иранский театр и его социальное значение. Канд. Дисс. М., 1972
64. Тагиева Ш.А. Национально освободительное движение в Иранском Азербайджане в 1917-1920 гг. Баку, 1956
65. Трубецкой В.В. К вопросу о влиянии буржуазных реформ 60-х - первой половины 70-х годов на национальные процессы в Иране. - Национальные проблемы современного Востока, М., 1977
66. Кянджалиева С.Н. Налогообложение ремесленников Табриза в XIX веке. Доклады АН Азербайджанской ССР, Том XI, история, № 3, 1986, с. 87-91.

a) rəsmi qaynaqlar:

1. Amare fərhanə İran. Tehran, 1962
 2. Amarnaməyə ostane Zəncan 1375. Tehran, 1997
 3. Amarnaməyə ostane Ərdəbil 1375. Tehran, 1997
 4. Amarnaməyə keşavərziyə sale zeraiyə 1374-1375. Tehran, 1997
 5. Bərrəsiyə sənəte fərş dər İran. C.4, Tehran, 1969
 6. Qozarəşə fəaliyyəthayə fərhanəgiyə İran dər sale 1350. Yersiz, 1972
 7. Qozarəşə xolaseyə sərşomariyə omumiyyə keşvər dər sale 1335. C.1, Tehran, 1960
 8. Qozarəşə xolaseyə sərşomariyə omumiyyə keşvər dər sale 1335. C.2, Tehran, 1961
 9. Ketabe əsamiyyə dehate keşvər. Tehran, 1944
 10. Salnaməyə amariyyə keşvər 1375. Tehran, 1997
 11. Salnaməyə daneşqahe Təbriz. C.1, Təbriz, 1962
 12. Salnaməyə fərhanə Azərbaycan Şərqi. Təbriz, 1961
 13. Sərşomariyə omumiyyə nofuz və məskən 1375. Ostane Azərbaycan Qərbi. Tehran, 1997
 14. Sərşomariyə omumiyyə nofuz və məskən 1375. Ostane Qəzvin. Tehran, 1996
 15. Sərşomariyə omumiyyə nofuz və məskən 1375. Şenasnaməyə amariyyə keşvər. Ostane Zəncan. Tehran, 1997
 16. Sərşomariyə omumiyyə nofuz və məskən 1375. Şenasnaməyə amariyyə keşvər. Ostane Gilan, şəhristanə Astara: Tehran, 1996
 17. Fərhanə coğrafiyyə İran. C.4, Ostane 3 və 4 Azərbaycan, 1951
- b) ədəbiyyat
62. Ağasi M. Tarixə Xoy. Təbriz, 1971
 63. Azəri Ə. Qiyamə Şeyx Məhəmməd Xiyabani dər Təbriz. Tehran, 1975
 64. Azəri M. Azərbaycan və nəğməhayə təzeye estemargəran. Tehran, 1982
 65. "16 Azər"(7 dekabr 1953). Yersiz, "Arman" nəşri, 1975
 66. Behrəngi S. Qessəhayə Behrəng. Tehran, 1998

67. Berehani R. Tarixə mozəkker. C.1, Tehran, 1972
68. Behzadi H. Nasyonalizm. Tehran, 1975
69. Bina: Əli Əkbər. Tarixə siyasi və diplomasiyə İran. C.1, Tehran, 1958
70. Qozəştə çərağə rahe ayəndə əst. Yersiz, 1976
71. Dər bareyə SAVAK, 1970
72. Dibac Esmail. Rahnəmayə asarə tarixiyyə Azərbaycan Şərqi. Təbriz, 1955
73. Doktor Ziyadəddin Səccadi. Ettelaat-e omumi. Tehran, 1963
74. Doulətabadi Ə. Soxənvərane Azərbaycan. Təbriz, 1976
75. Əhmədi Ə. Pənc sal dər hozurə şahənşah. C.1, Tehran, 1962
76. Cavid S. Do qəhrəmanə azadi. Tehran, 1963
77. Cəzəni B. Teoriyyə cəmbəndiyyə mobarəzəti si saleyyə əxir dər İran (1946-1976). Abadan, 1979
78. Hacı Seyid İbrahim Musəvi Zəncani. Tarixə Zəncan. Tehran, 1973
79. Hafezzadə M. Ərəşbaran dər qozərqahe tarix və həməsə. Təbriz, 1998
80. Hafezzadə M. Qərədəğ xəstəqahe təməddone əvvəliyyə. Təbriz, 1998
81. Həmid Mollazadə. Seyr dər kuçəha-ye xəterat-e Təbriz. Əz şəhriyəvə 1320 təənqələb-e eslami. Təbriz, 1984
82. Xəməçi B. Qələhayə tarixiyyə Azərbaycan. Tehran, 1991
83. Xənbabə: Bəyati. Qəle-ye Azərbaycan. Tehran, 1979
84. Zəhədi H. Bərrəsi və təhqiğ dər bareyə Şahpürə Azərbaycan. Təbriz, 1971
85. Zəndədel H. Ostane Azərbaycan Şərqi. Tehran, 1997
86. Zəndədel H. Ostane Azərbaycan Qərbi. Tehran, 1996
87. Zəndədel H. Ostane Zəncan. Tehran, 1996
88. Zəndədel H. Ostane Ərdəbil. Tehran, 1998
89. Zonuzi Ə. Mərənd. Tehran, 1979
90. Əzizi M. Coğrafiyyə nəzamiyyə Azərbaycan. Tehran, 1940
91. Kəvyanpur S. Tarixə omumiyyə Azərbaycan. Tehran, 1967
92. Kəmbəxş Ə. Nəzəri be conbəşə kargəri və koministi dər İran (məcmuəyə məqalat). Berlin, İXP, 1972-1974
93. Kərəng Ə. Asar-e bastani-ye Azərbaycan. Tehran, 1972
94. Ketabe siyah dər bareyə səzəmanə əfsərənə Tude. Tehran, 1956

95. Katibi Q. Azərbaycan və vəhdətə milliyyə İran. Təbriz, 1942
96. Kermani Q.K. Əz şəhrivər t̄a: fəciyyə Azərbaycan və Zəncan. Tehran, ilsiz, C.1
97. Ketabe əsamiyyə dehate keşvər.C.1, Ostanhayə 1-2-3-4. Tehran, 1950
98. Ketabe əsamiyyə dehate keşvər.C.2, Ostanhayə 5-6-7-8. Tehran, 1950
99. Ketabe əsamiyyə dehate keşvər.C.3, Ostanhayə 9-10. Tehran, 1952
100. Kəsrəvi Ə. Tarixə hicdəhsaleyə Azərbaycan. Tehran, 1954
101. Kəsrəvi Ə. Tarixə məşrutəyə İran. Tehran, 1940, C.1
102. Kəsrəvi Ə. Tarixə məşrutəyə İran. Tehran, 1941, C.2
103. Kəsrəvi Ə. Tarixə məşrutəyə İran. Tehran, 1943, C.3
104. Kəsrəvi Ə. Azəri ya: zəbanə bastanə Azərbaycan. Tehran, ilsiz
105. Məşkuri M. Nəzəri bə tarixə Azərbaycan. Teran, 1975
106. Məctəhedü M. Rəcəle Azərbaycan dər əsrə məşrutəyyət. Tehran, 1970
107. Morvarid Y. Marağa: Tehran, 1981
108. Nəddel Ə.(Oxtay).Azərbaycan və məsələyə melli. Entəşarəte "İldırım", 1978
109. Ozari M.Q. Tarixçəyə pəncah saleyə honərməndanə musiqiyə irani dər Azərbaycan. Təbriz, 1973
110. Omid H. Tarixə fərhəngə Azərbaycan. Təbriz, 1953, C.1
111. Omid H. Tarixə fərhəngə Azərbaycan. Təbriz, 1956, C.2
112. Paşazadə K. Bərtəriyyə zəbanə farsī bər zəbanhayə digər becoz ərəbi. Tehran, 1953
113. Pənəhiyan M. Fərhəngə coğrafiyayə melliyyə torkanə iranəzəmin, Bağdad, C.1-4, 1972-1973
114. Rəzmara: Ə. Coğrafiyayə nezamiyyə İran. Azərbaycanə xəvəri. Yersiz, 1941
115. Rəzmara: Ə. Fərhəngə coğrafiyayə İran. C.1-10, Tehran, 1949-1951
116. Səməd Sərdamiya: Məşahir-e Azərbaycan.Təbriz, 1998
117. Səfəri B. Ərdəbil dər qozərqahe tarix.Tehran, 1974, C.1
118. Səfəri B. Ərdəbil dər qozərqahe tarix. Tehran, 1974, C.2
119. Şərhe hal və eqdamə Şeyx Məhəmməd Xiyabani. Berlin, 1926

120. Yəzdi X.M. Cəngə cəhangiriyyə sevvom dər İran. Teşran, 1952
121. Yəzdi X.M. Ərzəşə mosaiyyə İran dər cəngə 1939-1945, Tehran, ilsiz
122. Karəng Ə. Tati və hərzəni: dō ləhce əz zəbanə bastanə Azərbaycan. Təbriz, 1954
123. Karəng Ə. Dəsture zəbanə konuniyyə Azərbaycan. Təbriz, 1961
124. Maleki C. Ərdəbil. Tehran, 1967
125. Məhəqqeq M. Moxtəşəri əz tarix və coğrafiyayə Xəlخال. Tehran, 1961
126. Məşəvi Ərdəbili. Tarixə Ərdəbil və danəşməndan. C.1, Nəcəf, 1968
127. Mirza: Məhəmməd Təqi. Lesan-əl-molk sepehr. Nasex-əl-təvarix. Doure-ye kamel-e tarix-e qacariyyə, Tehran, 1958. C.2
128. Əli Əşğər Şəmin. İran dər doure-ye səltənət-e Qacar. Tehran. 1963.
129. Rabert Qrant Valen. Tarix-e Qacar. Tərcome-ye Əbbas Azəri. Tehran, 1961.
130. Riyahi M.Ə. Tarixə Xoy.Tehran, 1993
131. Pesyan N. Mərg bud bəzəşt həm bud.Tehran, 1948
132. Pesyan N. Tarixçəyə fərquyyə demokrate Azərbaycan və həzbe komeleyə Kordestan (əz soquə padeqanhayə Azərbaycan t̄a: esteqrare niru). İsfahan, 1948
133. Pesyan N. Əz Məhabad xunin t̄a: keranehayə Ərəs. Tehran, 1948
134. Taherzade B.Qiyame Azərbaycan dər enqelabə məşrutəyyə İran (moqəddeməyə Seyid Həsən Təqizadə və Doktor Rzazadə Şəfəq). Tehran, 1955
135. Təhid Məlekzadə Deyləmqani. Səlmas dər seyr-e tarix və fərhəng-e Azərbaycan. C.1, Tarix-e dəh hezar sale-ye Səlmas.Təbriz, 1999
136. Xələfzadə H. Seyri dər tarixə şahənşahiyyə İran (1941-1979), Tehran
137. Xatereha: Gerd avərəndə Vəlizadə Esmail(1924-1941). Tehran, 1977
138. Şahhoseyni N. Vijegihayə fərhəngə irani və təsire an dər vəhdət və esteqlalə melliyyə iraniyan. Tehran, 1976

Avropa dillərində

139. Tagiyeva Sh.A. The 1917-1920 uprising in Persian Azerbadzhan, "Central Asian Rview", vol.VI, 1958, № 3,4,7,
137. Lambton K.S. Landlord and Peasant in Persia, London - New York - Toronto, 1952.
140. Frazier J.B. narratwe of a Journey into Khorasan in the years 1821 and 1822, London, 1825.

Dövri mətbuat

- a) qəzetlər
184. Azərbaycan (ADF-nin orqanı).
185. Azad millət-Təbriz
186. Besuye ayənde - Tehran
187. Başər - Tehran
188. Dad - Tehran
189. Dancşu - İran demokratik cavanlar və tələbələr təşkilatının orqanı)
190. Demokrate İran - Tehran
191. Ettelaat - Tehran
192. Mərdom (İXP-nin orqanı)
193. Çənlibel
194. Şocaət - Tehran
b) jurnallar
201. Azərbaycan səsi
202. Varlıq
203. Dədə Qorqud
204. İnqilab yolunda:
205. Günəş
206. Yoldaş
207. Koroğlu
208. Gordeş
209. Məcəlləyə bankə mərkəziyə İran
210. Xandənihai
211. Şəfəq

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Müəlliflərdən	5
Azərbaycan, Azərbaycan (ən qədim dövrdən "Gülüstan"ədək)	11
Azərbaycanın şimalının Çar Rusiyası tərəfindən işğalı	16
"Gülüstan" müqaviləsi	20
"Türkmənçay" müqaviləsi	27
Aman ayrılıq (ayrılığa aid şe'r və bayatılar)	38
Güney Azərbaycan "Türkmənçay" müqaviləsindən sonra (siyasi-iqtisadi və sosial mədəni durum)	44
Haradır Güney Azərbaycan?	52
Şərqi Azərbaycan	70
Qərbi Azərbaycan	103
Ərdəbil əyaləti (ostanı)	122
Həmədan əyaləti	133
Zəngən əyaləti	139
Qəzvin əyaləti	143
Yaxın və uzaq Səva	147
Astara	150
Məşrutə inqilabı (1905-1911)	153
Səttarxan	160
Səttarxanın silahdaşları	166
Güney Azərbaycan I Dünya Müharibəsi illərində	179
Güney Azərbaycanda milli demokratik hərəkat (1917-1920-ci illər)	184
Şeyx Məhəmməd Xiyabani (1880-1920)	190
Güney Azərbaycan 20-30-cu illərdə	199
XX əsr Güney Azərbaycan Milli Azadlıq hərəkatının zirvəsi - "21 Azər" Sovet Dövlətinin başçısı İ.Stalinin Azərbaycan demokrat firqəsinin lideri Seyid Cəfər Pişəveriyə şəxsi məktubu	233
Azərbaycan Milli Hökumətinin başçısı S.C. Pişəverinin BMT Baş Assambleyasına müraciəti	236
Şəhidlər, şəhidlər	239
Azərbaycanın böyük inqilabçı, alim oğlu S.C. Pişəveri	249
Güney Azərbaycan "21 Azər" hərəkatının məğlubiyyətindən "Ağ inqilab"ədək (1947-1962-ci illər)	259
"Ağ inqilab" və Güney Azərbaycan (60-70-ci illər)	283
Güney Azərbaycan 1978-1979-cu illər İran inqilabı dövründə	269
Güney Azərbaycan XXI yüzilliyə doğru	304
Güney Azərbaycan məarif və mədəniyyəti	320
Güney Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri	350
İranda milli məntiqimizi yaşadanlar (M.Fərzanə)	395
Güney ədəbiyyatından yarpaqlar	400
1978-1979-cu illər İran inqilabından sonra İranda və Güney Azərbaycanda nəşr olunan türkdilli mətbuat	456
Güney Azərbaycanda farslaşdırılmış yer adları	459
Bəhmən Vətənoğlu "Azərbaycan"	461
Güney Azərbaycan rəqəmlərdə	468
Xülasə (fars, ingilis, rus dillərində)	487
Kitabda gedən ən mühüm hadisələrin xronologiyası	494
İstifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısı	500

Kompyüter dizaynı: N. Rüstəmovə

Yığılmağa verilib:	10.06.2000
Çapa imzalanıb:	01.09.2000
Uçot nəşr vərəqi:	32,25 ç. v.
Qiyməti müqavilə ilə	

Hazır depozitlərdən ofset çap üsulu ilə "ZİRVƏ-VG"
mətbəəsinə çap olunmuşdur.

"Orxan" nəşriyyat və poliqrafiya evi, Fizuli meydanı, 1.